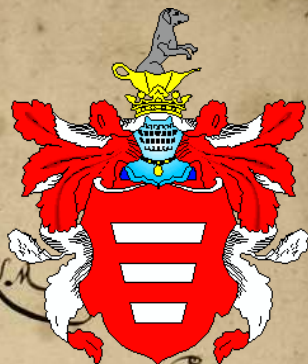

4

2

УЛОВОВИ и ПОСТАНОВЛЕНИЯ

Правд и Волностей Войсковых

Михаилъ Великийъ Его Пилотъ Панагоу Филипповъ Ойцелъ
Подполковникъ Войска Панагоу Филипповъ и Михайлъ Енграми-
Осоломъ Полковникъ Войска Панагоу Филипповъ
сполноу Филипповъ

Ст

Пилотъ Великийъ Филипповъ
Панагоу Филипповъ

Звичай Русі, що став козацьким.

Уклад Конституції республіки Війська Запорозького
(Конституція Пилипа Орлика)

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
імені Митрополита Київського і всієї України,
Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Володимира
Міжрегіональної Академії управління персоналом

РАДА СТАРІЙШИН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

РАДА КОЗАЦЬКИХ ОТАМАНІВ УКРАЇНИ

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції

*“Звичай Русі, що став козацьким. Уклад конституції республіки
Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика)”*

(21-22 березня 2011 р.)

**Хмельницький
2012**

УДК 342.4 (477)
ББК 67.9 (4 УКР) 300-1
М 34

Редакційна колегія

Білий Леонід Григорович, кандидат педагогічних наук, директор Хмельницького інституту МАУП (голова); *Баженов Лев Васильович*, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України; *Діденко Олександр Васильович*, доктор педагогічних наук, доцент; *Кабачинський Микола Ілліч*, доктор історичних наук, професор; *Олійник Валентина Василівна*, кандидат педагогічних наук; *Олійник Микола Петрович*, кандидат історичних наук, доцент; *Трембіцький Анатолій Михайлович*, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор.
Степанчук Юрій Степанович, кандидат історичних наук, доцент.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом
Протокол №9 від 3 жовтня 2011 року*

М 34 Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Звичай Русі, що став козацьким. Уклад конституції республіки Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика)” / Ред. кол. Білий Л.Г. (голова) та ін. – Хмельницький, 2012. – 416 с.

*Збірник містить матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Звичай Русі, що став козацьким. Уклад конституції республіки Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика)”, яка відбулася 21-22 березня 2011 року у місті Хмельницькому.
Матеріали друкуються в авторській редакції.*

©Хмельницький інститут МАУП
©Автори статей
© Парандій В. дизайн, верстка

ПРИВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ

БІЛИЙ ЛЕОНІД ГРИГОРОВИЧ

Директор Хмельницького інституту МАУП

Кандидат педагогічних наук

Шановні учасники та гості конференції!

Щиро вітаю Вас у стінах Хмельницького інституту МАУП.

На сучасному етапі розбудови української держави постає важливе завдання — виховання підростаючого покоління на гуманістичному, демократичному та національному принципах. І сьогодні наукове зібрання “Звичай Русі, що став козацьким. Уклад конституції республіки Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика)” сприятиме формуванню духовного світу студентів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтирів, прилученню до культурних надбань українського народу і людства в цілому.

Українська державно-правова ідеологія має давню і складну історію свого розвитку. Її витoki слід шукати ще в додержавних нормах усього звичаєвого права, яке згодом набуло конкретних форм у Київській Русі. Саме тогочасне державно-правове мислення заклало підвалини вітчизняних правових концепцій, які, вбираючи національні і світові традиції, занепадаючи і відроджуючись, зазнавали еволюційних змін та впливів.

Однією з найвизначніших пам’яток права, створеної на вітчизняному ґрунті, є “Руська правда”, з якою пов’язане ім’я Ярослава Мудрого. Цей звід норм давньоруського права став джерелом розвитку державно-правових ідей для наступних поколінь. Великий вплив на них справили також знамените “Слово про закон і благодать” Іларіона, видатні зразки тогочасної писемної літератури “Повість минулих літ”, “Поученіє дітям” Володимира Мономаха. У цих творах філософсько-політичного змісту знаходили відгук найголовніші проблеми доби, проголошувалися ідеї утвердження могутності Київської Русі, авторитету церкви, збереження єдності держави, обмеження свавілля князів.

Правові традиції Київської держави були розвинуті і збагачені

європейськими юридичними поняттями у XV–XVI ст., коли українські землі складали більшу частину Великого князівства Литовського, а 90 відсотків його населення були слов'яни. Серед юридичних пам'яток цієї доби найвидатнішим був Литовський статут – це кодифікований збір законів феодального права, що мав три редакції і діяв в Україні до XVIII ст. Цей документ визначав гуманістичні ідеї того часу – суверенність народу і держави, рівність усіх перед законом, осуд деспотизму, особисту недоторканність людини, юридичний захист її прав. Статут проголошував принцип особистої відповідальності перед законом: “Ніхто ні за кого не повинен нести покарання, а лише сам за себе”.

Інтереси українського селянства і рядового козацтва, загалом народних мас, виражав видатний мислитель Григорій Савич Сковорода. Головний предмет його філософії – людина з її земними справами, думами, прагненням до щастя. Саме вона є мірилом і критерієм правди. Сковорода покладав особливу надію на освіту, особливо молодого покоління та моральне самовдосконалення.

Легітимна концепція “козацько-руської вітчизни” з її політичним ядром – “козацьким народом”, уперше обґрунтована наприкінці XVII – на початку XVIII ст. у творах Пилипа Орлика, Самійла Величка та Григорія Граб'янки, спиралася на три головні тези: 1) що законність прадавнього козацького володіння над серцевиною земель княжої Русі випливала з рицарської служби “шляхетних козаків” різним династіям, яка тривала доти, доки володарі шанували їхні права, тобто стану й територіальну автономію; 2) що козаки представляли інтереси всієї людності, оскільки боронили “благочестиву віру”; 3) що “козацький народ”, як і кожний інший, мав “натуральне і Боже право” на свої вольності.

5квітня 1710 року в містечку Бендерах Пилип Орлик був обраний козацькою радою новим гетьманом та став першим українським гетьманом в еміграції. Діяльність Орлика досі вивчена недостатньо. Цього політичного діяча нерідко розглядають лише як своєрідний “політико-історичний” додаток до “великого сюжету” про гетьмана Івана Мазепу. Побутує теза: “Те, що Мазепа мислив, – Орлик робив”, – проте слушно говорити про новаторство Пилипа Орлика в державних справах.

Зрештою, в російській, польській, західноєвропейській історіографії немає єдиного трактування Орлика як історичного діяча, гетьмана і державотворця. Немає одностайної думки й у вітчизняних

джерелах, зокрема в концепції Михайла Грушевського, який подає сюжет про Пилипа Орлика, делікатно кажучи, “нищівно” та зневажливо. Своєрідним є ставлення до Орлика й історика Дмитра Дорошенка. Щоб наповнити змістом цю білу “орликівську” пляму, щоб розкрити суть Конституції 1710 року, осмислити філософію, культурно-політичну традицію початку XVIII століття, яку представляв Пилип Орлик, наш Інститут сьогодні стане майданчиком для жвавих дискусій, полеміки, інтелектуального діалогу.

Хмельницький інститут МАУП успішно реалізує мету, поставлену під час його створення: впровадження принципово іншої моделі вищої школи, яка відрізнятиметься від радянської як структурно, так і духовно – свободою думки та інтелектуального самовираження. Пилип Орлик якнайкраще своєю діяльністю втілює ідею “свободи думки та інтелектуального самовираження”. Він був багатогранною особистістю, людиною доволі суперечливою, навіть амбітною. У період еміграційної політичної й дипломатичної діяльності Орлик залишався вірним своїй поставленій меті – пошуку всіх легальних способів, як говорив сам Гетьман “заявляти мої права і права моєї нації на Україну”.

Пилип Орлик залишив велику писемну спадщину – особистий щоденник (“Діаріуш подорожній”), листи до можновладців тогочасної Європи, договори, декларації, серед яких два останніх документи надзвичайно цікаві, що характеризують не лише його як політичного мислителя, але й рівень політичної культури козацької еліти, що опинилась на вигнанні, та розуміння ними ролі і призначення України в тогочасному європейському політичному просторі – це “Маніфест до європейських урядів” та “Вивід прав України”. Але найважливішим його писемним доробком, безумовно, стала так звана Бендерська Конституція, або Конституція Пилипа Орлика, написана ним у співавторстві з іншими представниками козацької старшини. Ця пам’ятка ввібрала в себе не лише передові досягнення української та європейської політичної думки, але й стала новим кроком у їх розвитку. Безперечно, створюючи Конституцію, Орлик спирався на давніші зразки, такі як Гадяцька угода 1658 року, що закладала основи державності, “Універсал” Івана Виговського, в якому закладалися ідеї європейських держав. Орлик пішов уперед. Його новаторські ідеї – це розподіл трьох гілок влади, парламентаризм.

Конституція Пилипа Орлика – це втілена в мову правових норм філософія й ідеологія “суспільного договору”. Для появи такого

документу в історії української політичної та правової свідомості було достатньо підстав. Більшість положень даного документу мають концептуальний характер і віддзеркалюють особливість українського політичного мислення на початку XVIII століття. Прийнята в м. Бендери Конституція за своєю формою була договором гетьмана зі старшиною і всім Військом Запорозьким, а за змістом – документом, що в політико-правових поняттях того часу обґрунтовує права України на державну самостійність та її державний устрій.

Пилип Орлик та старшина прагнули поєднати уривки свого минулого та виробити таку модель суспільства, яка б містила у собі найголовніші здобутки нації. Ідеї, висловлені в цьому документі, є наслідком майже тисячоліття політичного розвитку України, свідченням високого рівня самосвідомості нації, рівня її політичної культури, творчого потенціалу.

Більше ніж три десятки років життя, боротьби і поневірянь в еміграції не принесли Пилипу Орлику очікуваного ним результату – Європа не бажала вступати в протистояння з Російською імперією задля реалізації прав українського народу на державну самостійність. І все ж зусилля Пилипа Орлика не минули марно, його політична спадщина стала свідченням політичної зрілості всієї української нації, а ідеї стали основою для подальших теоретичних пошуків українських політичних мислителів державницької орієнтації.

Дякую за увагу!

**+АНТОНІЙ,
МИТРОПОЛИТ**

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКИЙ

Шановні організатори та учасники вченого зібрання!

Славна історія нашого козацтва, яке відродилося на Україні більше 20-ти років тому, спонукує усіх до більш ретельного усвідомлення історії Держави й пробуджує прагнення тонійбути схожими життям та вчинками на славетних козаків, які боронили Україну та Православну віру, були патріотами і взірцем мужності, добродісного життя, правдивості, любові до ближнього і сумлінності у виконанні своїх обов'язків.

Приємно, що сьогодні вивчення історії козацтва стає темою ось таких поважних учених зібрань, адже усім відомо: вивчення минулого дає шанси нам не робити згубних помилок у майбутньому.

У новітній історії нашого козацтва важливим, на мій погляд, є те, що українське козацтво сьогодні взяло твердий курс на тісну співпрацю з державними структурами всіх рівнів та Українською Православною Церквою, я переконаний – це принесе користь козакам, Державі і Матері нашій – Церкві Православній!

Сердечно бажаю усім Вам міцного здоров'я, миру, злагоди і усього найкращого! Нехай козацький дух ніколи не згасає і Покров Цариці Небесної буде над усіма Вами!

Неупереджений обмін думками, визначений напрямками роботи конференції, нехай слугує на благо науки та допоможе оцінити внесок українського козацтва у розвиток Держави та становлення Православ'я на Україні!

Усім, хто потрудився над організацією вченого зібрання приношу щиро подяку та закликаю Боже благословення на роботу конференції!

Олександр Притула
Голова ВГО Всеукраїнської федерації “СПАС”
Микола Грін
чільний Ради Старійшин

Шановні пані та панове!

Найперше – прихильної вдячності ініціаторам та організаторам Конференції. А головне – найщиріші вітання високоповажним достойникам Зібрання, які у нелегкий час становлення української державності, утруднений розгортанням світової цивілізаційної кризи, спрямовують свої думи до джерельних витоків єства нашого.

Долучаємось до тезів: “Український козацький Звичай (розширене розуміння)” – уявленням того, що підґрунтям Козацького Звичаю є ПРАВО КОПНЕ (купне, скупне) – найдавніша форма народоправства нашого державного. Згадаймо з переказу, донесеного нам світлої пам’яті Леонідом Безклубим:

“...Наша держава називалась Скупою Краю пов’язаних Словом, літ тому 5190, як вона постала. Населяли чорнухи деревляні (опалені дерева), кіми, анти, рокси, беренди, татрани, ольбери, топчаки, ревуги, шельбири – рій родів козацьких, а разом – вкраїнці, бо в Краю предків жили, опороженому Могилами Святими. Тисячі років проіснувала Скупа Вкраїнська, і нікому не було вільного ходу через родові землі її, поки Слова, Звичаю та землі своєї тримались...”

Зичимо творчого натхнення, здоров’я, успіхів-гараздів та завітний **оберіг: ВОЛЯ СУЩА, ГАРТ КРИЦЕВИЙ, СРОДНИЙ ТРУД.**

Павел Александрович Петко
секретарь Украинского этнического казачьего товарищества Дона
(Россия, Ростов-на-Дону)

Украинское этническое казачье товарищество Дона

Мы, Казаки Дона, потомки украинских казаков Бугогардской паланки, переселенные на Дон Екатериной II приветствуем участников Международной научно-практической конференции “Звичай Русі, що став козацьким. Уклад конституції республіки Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика)” в городе имени славного Гетмана Запорозького Богдана Хмельницкого.

Желаем результативной работы в столь нужном необходимом

всем казакам направлении. Ибо только старые казацкие обычаи удерживали казаков на гребне военного ремесла, на поприще защиты родной земли и рубежей отечества. Покуда обычаи казацкий чтим, казачество стоять будет!

Слава тебе Боже, что мы казаки!

Григорий Николаевич Базлов

*президент Всероссийского центра традиционного
русского боевого искусства (Россия, Тверь)*

Дорогие братья!

Поздравляю Вас с проведением Международной научно-практической конференции “Звичай Русі, що став козацьким. Уклад конституції республіки Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика)”.

Желаю Вам плодотворного проведения и обсуждения научных работ, которые связаны с нашей великой славянской традицией и культурой. Очень хотелось бы, чтобы данная конференция стала традиционной. Тема обычного права есть глубоко неизученной и поэтому требует большого труда и энергии в работе над ней. Желаю успешного проведения.

Пусть помогает Вам Бог!

Олександр Леонігійович Притула

Голова ВГО Всеукраїнської федерації “СПАС”

Шановні друзі!

Щиро вітаю Вас із відкриттям Міжнародної науково-практичної конференції “Звичай Русі, що став козацьким. Уклад конституції республіки Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика)”.

Бажаю плідного проведення і обговорення теми конференції по звичаєвому праву, бо саме звичаєве право є тією формою права, яка гармонійно поєднується з менталітетом нашого народу і є тією правовою перлиною, яку залишили нам у спадок наші прашури заради процвітання нашої великої України-Матері.

Щастя Вам у добрих починаннях!

Даріана Блохин
*президент “Німецько-Українського наукового об'єднання”,
академік Академії наук вищої школи України, проф., д-р
(м. Мюнхен, Німеччина)*

**Вельмишановний Голово Ради козацьких отаманів України,
наказовий Кошовий Українського Вільного Козацтва
Анатолій Грива!**

Шановна Президіє! Шановні Учасники конференції та Гості!

Вітаю Вас із далекої Німеччини і бажаю Вам плідних успіхів і цікавих дискусій у ході проведення Вашої конференції!

Я завжди з Вами, з усім українським народом, який, нарешті, знає свою історію, шанує давню і багату українську культуру і її носіїв, які залишили великі надбання для майбутніх віків. Радію, що Ви своєю працею доносите до молодого покоління ту правду, яка в свій ганебний час була заборонена і замовчувалася.

Ми повинні гордитися своєю давньою історією, культурою, яка пройшла важкий тернистий шлях, але вистояла і зараз ми знаємо правду про її творення.

Ми горді нашим князівським походженням, славними її світочами, які створили Київську Русь, праматір нашої Української Держави. Це впершу чергу князі – Святий Володимир Великий, який напротязі 35-го князювання (у 980 р.) створив Київську Русь, найсильнішу Державу за всі часи давнього існування, і після смерті його (1015 р.), на престол став його син Ярослав Мудрий, який продовжив справу свого батька. За цей період Київська Русь стала найавторитетнішою, найпопулярнішою і найсильнішою Державою, перед якою схиляли голови усі інші країни. Це була Держава, про яку нам треба мріяти.

Постаті Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, належать до найсвітліших діячів давньої української історії, які повчали чесно у згоді жити, щоб “рідний край зростав і міцнів”. Звертаючись до нащадків Володимир Мономах повчав: “Не забувайте того, що знаєте, а чого не знаєте, того наuczайтесь..., більш над усе майте страх перед Богом. Знайте всі, що тільки зорда може тривко будувати”.

І це добре знали і наслідували наші славні козаки, які міцно оберігали нашу Україну від ворогів. Їхня мужність, завзятість і любов

до свого краю і українського народу була знана і в країнах Західної Європи, до них зверталися за допомогою у боротьбі проти ворогів, вони стали героями у цих країнах, як, наприклад, Юрій Кульчицький – прославлений герой Відня; Іван Сірко – прославлений герой Франції та ін.

Українські Гетьмани – Б. Хмельницький, І. Мазепа, П. Орлик і його син Григор та інші своїми подвигами і ясным розумом творенням Української Держави наводили страх на Російську Імперію.

Сил характерників-козаків боялася Російська Імперія, Катерина II зруйнувала Запорозьку Січ і Запорозьке Військо. Але Україна пройшла довгий, важкий шлях боротьби за свою незалежність, вона підвелась з колін рабства Радянської Імперії, спираючись на досвід і розум наших дідів і прадідів:

... Минули навіки дні чорних негод,

Живе Україна і вільний народ!

Як з попелу Фенікс, ожив і злетів

І поглядом зміряв простір степів.

О Боже! Без меж милосердя твоє....

І правда, о Боже, на світі ще є...

Недарма нам снилась вона уночі,

Не дарма ми гибли, до неї йдучи.

(Олександр Олесь)

Бажаю Вам, славне Українське Вільне Козацтво, успіхів у боротьбі за утримання і розвиток нашої славної Незалежної України на благо добра українського народу!

СЛАВА Україні ! СЛАВА Вільному Українському Козацтву!

ЗВИЧАЄВЕ КОЗАЦЬКЕ ПРАВО – ЗАПОРУКА ІСНУВАННЯ КОЗАЦЬКИХ ГРОМАД

Україна єдина у світі країна, яка має феномен під назвою “Козацтво”.

Козацтво – це своєрідний світогляд, який властивий лише українцям, це козацька громада вільних людей, які ніколи не мирилися у покорі до влади над собою людей, які мають життєві цінності, відмінні від козацьких. Це козацька громада, яка має унікальний державотворчий чин – козаки в усі віки творили власні республіки, за власними традиціями обирали собі отамана і повністю підкорялися йому. А коли отаман не виправдовував довіри козацької громади, тоді громада, знову ж таки за власними традиціями, забирала у нього надані повноваження і навіть могла засудити його до страти за скоєні злочини.

Запорозька Січ. На українських землях багато століть господарювала козацька громада під назвою “*Вольності Війська Запорозького*”, чи “*Запорозька Січ*”. Це була окрема держава – козацька республіка, на чолі якої стояв її глава – Кошовий отаман. Ця козацька держава мала власний уряд, військо, чітко означені державні кордони, державну мову, релігію, державні системи: господарську, фінансову, податкову, судову, освіти та виховання, вела самостійні міждержавні стосунки з іноземними державами, торгувала з ними. У цій козацькій республіці діяло власне звичаєве козацьке право, яке гарантувало вільне та заможне життя своїм громадянам.

У 1734–1775 рр. діяла Підпільненська Січ (чи Нова Січ). Вона була заснована в Червоному Куті між лівим берегом річки Базавлук та правим берегом річки Підпільної. На Січі традиційно розміщувалися 38 куренів, які мали кожен свого виборного отамана. Підпільненська Січ мала паланкову структуру – 9 паланок, які очолювали полковники. Паланки розміщувалися: 6 – на лівому березі Дніпра (Кальміуська, Личківська, Орельська, Прогноїнська, Протовчанська, Самарська) і 3 – на правому (Бугогардова, Інгульська, Кодацька).

Поступово Запорозьку Січ було підпорядковано владі гетьмана Кирила Розумовського, який у свою чергу підлягав імператриці Російської імперії. Військове російське керівництво в Україні не

рахувалося з владою гетьмана і поводило себе на Україні, як їм забажається. Землі Січі за указом російської цариці Катерини II почали роздавати під заселення іноземцям, а у червні 1775 року за її наказом Січ була повністю знищена російськими військами. На час ліквідації Січі населення республіки “Вольності Війська Запорозького” сягало 200 тис. чоловік. Кошовий отаман Петро Калнишевський 25 років був ув’язнений в кам’яній ямі в Соловецькому монастирі, військовий суддя Павло Головатий і військовий писар Іван Глоба були заслані до Тобольського монастиря, де вони і загинули.

У 1950-х роках рештки легендарної козацької столиці були затоплені при будівництві Каховського водосховища, чим наступні покоління були позбавлені можливості вивчати історію, захоплюватися величчю і славою нашого роду.

Військо Запорозьке. У 1649 році на території сучасної України в результаті національно-визвольної боротьби виникла нова держава під назвою “Військо Запорозьке” (або інша назва – Гетьманщина), яка утворилася внаслідок цієї боротьби, була юридично зафіксована Зборівським договором 1649 року та існувала на території центральної і північно-східної України. Першим правителем цієї держави був гетьман Богдан Хмельницький, який завжди у своїх офіційних зверненнях наголошував на тому, що його держава є правонаступницею Русі.

Блискучі перемоги козацького війська під Жовтими Водами й під Корсунем, поширення повстання на лівобережні та правобережні українські землі, врешті розгром польського війська під Пилявцями й визвольний похід на західноукраїнські землі спричинили відродження української державності.

23 грудня 1648 р. м. Київ урочисто зустрів Богдана Хмельницького на чолі козацького війська. Для народу він став “відновлювачем віри”, “рятівником всієї Русі”, “батьком вітчизни”, “руським Мойсеєм”. Вони називали його не інакше як “найяснішим”, “від Бога даним”, “великим гетьманом”.

Українські землі були звільнені від іноземного панування, політична влада перейшла до козацької старшини, відбулося запровадження полково-сотенного адміністративно-територіального устрою, козацьких судів і судочинства, сформована національна армія. Виникла держава республіканська за формою правління і унітарна за своїм устроєм. Козацька республіка під назвою “Військо Запорозьке”

мала свій Державний герб, власну територію, Державну мову – українську. Першою столицею цієї козацької республіки стало місто Чигирин.

На розвиток козацької держави “Військо Запорозьке” визначально вплинули три міжнародні договори:

- Зборівський договір 1649 року, підписаний гетьманом Богданом Хмельницьким і королем Речі Посполитої Яном II Казимиром;

- Гадяцький договір 1658 року між “Військом Запорозьким” і Річчю Посполитою;

- Переяславські статті 1659 року – українсько-московський договір, підписаний гетьманом Юрієм Хмельницьким і московським уповноваженим боярином князем О. Трубецьким.

Предметами домовленостей у цих трьох договорах були земля, віра і вольності. Саме ці три елементи визначали незалежний статус козацької держави.

За Зборівським договором:

земля – земля запорозьких козаків уздовж рік Рось і Сула набували статусу федеративного з’єднання польсько-литовської Речі Посполитої, причому вводилася низка обмежень у правах для поляків;

віра – унія з Римською церквою затримувалася, грецьку віру дозволялося сповідувати по всьому королівству і навіть у Кракові, командувати реєстровими козаками призначався лише один із начальників грецької віри, на посаді київського воєводи повинен був бути магнат грецької віри, Київський митрополит грецької віри дістав право засідати в Сенаті серед католицьких єпископів і займати там дев’яте місце;

вольності – проголошувалося прощення Хмельницькому і всім його козакам, відновлення козацького війська в його колишній формі, кількості і вольностях, реєстр козацького війська збільшився до 40 тис. козаків (вони повинні були отримувати сукно на одяг і по десять золотих на зброю).

За Гадяцьким договором, згідно з яким Україна, Польща й Литва утворювали федерацію трьох самостійних держав:

земля – Україна, Польща й Литва утворювали федерацію трьох самостійних держав. Україна в межах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств ставала незалежною державою під назвою “Велике князівство Руське”;

віра – унія мала бути скасованою, урівняні в правах православна

і католицька церкви;

вольності – зберігалася гетьманство, бойові дії проти Речі Посполитої повинні були припинитися.

Згідно з *Переяславськими статтями*, які фактично скасовували Гадяцьку угоду:

земля – московські війська розташовувалися в усіх найбільших містах України (Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Умані, Брацлаві), їх фінансове та матеріальне забезпечення здійснювалося за рахунок місцевого населення;

віра – Митрополит Київський підпорядковувався Московському патріархату, який, до речі, тоді не був визнаний Константинополем;

вольності – гетьманові заборонялося брати участь у міжнародних справах, козакам заборонялося вести війну, обирати гетьманів, генеральну старшину і полковників без згоди Москви.

З цього робимо висновок, що з 1659 року Московське царство повело цілеспрямовану політику, направлену на захоплення руських земель і ліквідацію будь-яких прав на неї місцевих руських князів чи гетьманів. Московія не визнавала козацький державний устрій Русі та нав'язувала свою імперську ідеологію, що зумовило виникнення “вічного” конфлікту між московською владою та козацькою старшиною за право володіння руськими землями. Цей конфлікт існує до сьогодні.

Як результат такої агресивної політики Москви по відношенню до незалежної руської держави стало створення імперії під назвою “Росія”, яка була проголошена Петром I у 1721 році.

В Советской исторической энциклопедии, том. 12, на сторінках 142 і 210 читаємо:

– “*Российская империя – официальное наименование российского феодально-абсолютистского государства, установленное после победы России в Северной войне 1700-21 в связи с принятием Петром I в 1721 титула императора и существовавшее до Февральской буржуазно-демократической революции 1917 (до отречения Николая II от престола 2 (15) марта 1917);*

– *Россия – название, обозначающее страну и государство, населенное русским народом; в политическом отношении до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 означало, как и названия “Российское государство”, “Российская империя”, всю совокупность территорий, входящих в состав государства и населенных как русскими, так и нерусскими народами”.*

З українськими гетьманами, які заявляли про свої права, царський уряд розправлявся, як зі звичайними бунтівниками. Їх засиляли до Сибіру, катували, знищували фізично: у 1663 році відрубали голову гетьманові Якимі Сомку, у 1672 році мордували у Москві, а потім заслали з родиною до Сибіру гетьмана Дем'яна Многогрішного, у 1786 році до Сибіру разом із сином Яковом заслали гетьмана Івана Самойловича, а його брата Григорію відтяли голову.

У 1708 році вперше було випробувано підступну ідеологічну зброю – за намагання позбавитися гніту Москви гетьмана Івана Мазепу та його соратників оголосили зрадниками та віровідступниками, а російський царизм – захисником прав і вольностей Русі-України. Розгорнулася політика підтримки зрадників і переслідування патріотів. Щоб знищити національну самосвідомість українців (руських людей), їм стали висвітлювати їхню власну історію з позицій інтересів Росії.

У середині XVIII ст. в Україні було ліквідовано гетьманство, козацько-територіальний устрій замінено на губернії, звичаєве козацьке право було поставлено поза законом, почалося впровадження кріпацтва.

Розселення українських козаків за межі України спричинило утворення низки нових козацьких республік: Задунайської Січі, Банатської Січі, Кубанського, Терського та інших козацьких військ. І всі ці республіки були створені козацькими громадами, які жили за нормами звичаєвого козацького права. Козацькі традиції українські козаки принесли тоді і в Галичину.

1917 – 1921 рр. До 1917 року в Україні зберігався козацький військово-соціальний стан, козаки проходили військову службу в козацьких і в не козацьких полках регулярної російської армії. Царському уряду було вигідно існування такого козацького стану, бо, надавши певну свободу козакам в управлінні своїми землями та суттєво не порушуючи звичаєвий козацький уклад життя, він отримував військо, яке знаходилося в постійній готовності до виконання бойових завдань, добре навчене та матеріально забезпечене за рахунок самих же козаків, військо, якому військові традиції передавалися за спадковістю. Причому козацькі землі Дону, Кубані, Тереку та інші мали офіційний статус “козацьких військових земель”, які не входили до складу Росії, а поєднувалися з нею федеративними зв'язками, і на цих козацьких землях діяло козацьке самоврядування за звичаєвим козацьким правом.

Після відречення від престолу російського царя Миколи II козаки стали вільними від зобов'язань перед російськими царями і почали створювати на своїх землях України, Дону, Кубані та Тереку незалежні держави. Були спроби створити єдину козацьку державу, до складу якої увійшли б усі ці землі.

В Україні з березня 1917 року за ініціативою самих козаків, без підтримки державних органів, почали створюватися українські добровільні озброєні формування Вільного Козацтва призначені “для оборони вольностей українського народу та охорони ладу”, для управління територіями почало запроваджуватися звичаєве козацьке право. У квітні 1917 р. на козацькому з'їзді у Звенигородці були прийняті такі рішення:

- Вільне Козацтво організовано для оборони вольностей українського народу та охорони ладу.
- Вільне Козацтво є територіальною військовою організацією, до якої мають право вступати громадяни повіту, не молодші 18 років.
- Не можна приймати до організації людей, ворожих українській справі, а також тих, хто мав кримінальні злочини.
- Всіма справами організації завідують ради козацької старшини.
- Командна старшина є виборною.

16–20 жовтня (3–7 жовтня за старим стилем) 1917 р. у м. Чигирині на Черкащині відбувся з'їзд Вільного Козацтва, на якому було остаточно організаційно оформлено “Вільне Козацтво” як політична та військова сила. У роботі цього з'їзду взяли участь 2 тис. делегатів, що представляли 60 тис. організованих вільних козаків Київщини, Херсонщини, Катеринославщини, Чернігівщини та Кубані.

Делегати з'їзду звернулися до населення із закликом озброюватися, рішуче боротися з ворогами народу, не допускати братовбивства, створювати у селах – сотні, у волостях – курені, у повітах – полки, у губерніях – коші на чолі із сотниками, курінними, полковниками, отаманами та іншою старшиною.

На з'їзді було обрано Головну козацьку раду (Генеральну раду) Вільного Козацтва у складі 12 осіб, яка дислокувалася в м. Білій Церкві. Почесним отаманом Вільного Козацтва став командувач 1-го Українського корпусу генерал Павло Скоропадський, а наказним військовим отаманом і генеральним писарем Іван Полтавець-Остриця.

Українська Центральна Рада підтримувала ідею організації

загонів Вільного Козацтва та прагнула надати вільнокозацькому рухові чітких організаційних форм. 13 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат затвердив обов'язковий для вільнокозацьких організацій Статут Вільного Козацтва на Україні, який суворо регламентував діяльність вільних козаків. Вільні козаки присягнули на вірність Україні. Загони Вільного Козацтва стали основою формування Армії УНР, Української армії гетьмана П.Скоропадського, а також входили до складу Галицької армії ЗУНР.

У період з січня по березень 1918 р. під час окупації України більшовицькими військами Вільне Козацтво контролювало величезну територію, не допускаючи противника в ці райони. У 1918 році і наступних роках Вільне Козацтво влилося до Українських армій, які безпосередньо від початку були формаціями козацькими. Військові частини, які були сформовані з самих козаків, були боєздатними та високопатріотичними військовими формуваннями. Назви військових одиниць говорять самі за себе: 1-й Український козацький полк ім. гетьмана Б.Хмельницького, Запорозький корпус, Запорозький полк, Гайдамацький кіш Слобідської України, Одеська гайдамацька дивізія, Гайдамацький кінний полк ім. кошового К.Гордієнка, Звенигородський кіш Вільного Козацтва, Дивізії Синьожупанників, 1-а Козацько-стрілецька дивізія (Сіра дивізія чи Сірожупанна дивізія), Чорноморський і Запорозький козацькі коші, Харківський Слобідський Кіш, Козацький загін ім. Гонти, Перший кінний полк Чорних запорожців, Запорозька Січ (Юхима Божка) та інші. Були збережені й традиційні принципи формування українського козацького війська з його поділом на коші, полки, курені, сотні. Те ж стосується й елементів одягу. Запроваджувалися традиційні для українців козацькі однострої: козацькі жупани (червоні, сині, сірі та чорні), шаровари, смушкові шапки із червоними чи чорними шликами, козацькі пояси та ін. Відповідним став і зовнішній вигляд українських козаків з традиційними козацькими вусами, голеними головами, із яких збігали войовничі оселедці.

З приходом до влади в Україні гетьмана Павла Скоропадського почала реалізовуватися концепція розбудови Української Держави 1918 р. на козацько-гетьманських засадах, яка мала ідеологічне підґрунтя і реальну політичну організацію. У червні 1918 р. гетьман видав наказ про організацію козацтва як окремого напіввійськового стану, спираючись на лицарські традиції козацтва, які жили у спогадах населення, з метою створити із заможного селянства добре

організований і озброєний прошарок населення, на який міг спиратися гетьман.

У липні 1918 р. було видано “Статут українських козаків”, проект якого підготував генеральний писар гетьмана військовий старшина І. Полтавець-Остриця. Цей документ складався з трьох частин. У першій були сформульовані національно-державні принципи козацького руху в Україні, другу становив “Статут Організації Козацьких Громад” і третя мала назву “Як заснувати козацьку просвіту”. Серед окремих положень першої частини визначалися “мета козаків, лад на Україні, справи економічні, суд на Україні, справи козацькі, тактика козаків”. Загалом це складало своєрідну програму будівництва козацької держави, в якій головні державні посади мали належати особам козацького стану. Зокрема підкреслювалося, що “на чолі України і Козацького війська, як по нашим стародавнім звичаям, повинен стояти Гетьман і весь останній уряд повинен бути складений на суто історичних умовах. Військова влада на губерніях, належить “Кошовим Отаманам”, на повітах – “Полковникам”, на волостях – “Курінним отаманам”, на селах – “сотникам”. Адміністративна влада на губерніях належить “Генеральному Старості”, на повіті – “Старості”, на волості – “Старшині”, на селі – “Соцькому”.

Згідно з історичною традицією козакам належало й одягатися. Членам козацьких громад дозволялося, за “прикладом козаків Кубанців і Терців, носити Черкески різнокольорові”. На їхньому одязі передбачалися особливі відзнаки, що вказували на належність до козацьких товариств. Крім того, всім військовим отаманам і генеральній старшині належало мати “перначі і бунчуки, а також убрання згідно з історією”.

Для козацьких товариств встановлювалися відповідні прапори і хоругви, про що в Статуті зазначалося: *“Громада має жовто-блакитний прапор і козацьку корогву з одного боку малинову, а з другого – зелену. На Малиновому – Герб України, а на зеленому Хрест та зорі, по карнизам написи і назва громади. Просвіта має жовтий прапор з портретами якого-небудь письменника. Братство має блакитний прапор з якою не-будь іконою або святим патроном братчиків. Січовики мають малиновий прапор з Гербом війська Запорозького. Генеральна Козацька Рада має білу корогву з Нерукотворним образом і Покровою і 12 білих бунчуків. Всі прапори по карнizu обшиті золотою бахромою і мають бути посвячені з*

великим торжеством”.

Для провадження свого діловодства кожне козацьке товариство як юридична особа повинно було мати свою особисту печатку “з надписом і гербом Війська Запорозького”.

Основні статті статутів Генеральної козацької Ради, Українських козаків та Організації козацьких громад створили ґрунт для прийняття Радою міністрів Української Держави Закону “Про відновлення українського козацтва”, який був затверджений гетьманом 10 серпня 1918 р.

Гетьманським універсалом від 16 жовтня 1918 р. було відновлено українське козацтво. Козаки однієї губернії становили кіш, яким керував кошовий отаман, котрий підпорядковувався гетьману. Кіш складався з кількох полків, в які об’єднувались козаки з декількох повітів. Окрім гетьмана всім козацтвом керувала Велика Козацька Рада, яка складалася з 32 членів.

Керівництво радянської Росії надзвичайно агресивно поставилося до відродження українського козацтва. 24 січня 1919 р. Оргбюро ЦК РКП(б) випустило секретну директиву, підписану Яковом Свердловим, у якій говорилося: *“Провести масовий терор проти багатих козаків, винищивши їх поголовно; провести нещадний масовий терор стосовно всіх козаків, що брали участь – пряму або непряму – у боротьбі з Радянською владою... Конфіскувати хліб і змусити зсипати всі надлишки в зазначені пункти, це стосується як хліба, так і всіх сільгоспродуктів... Всім комісарам, призначеним у ті або інші козачі поселення, пропонується проявити максимальну твердість і неухильно проводити надані вказівки”*. У 1920 р. радянською владою козацький стан на території колишньої царської Росії був скасований. 25 березня 1920 р. був виданий декрет про скасування “козацьких військових земель”, які після цього були включені до складу радянської Росії.

1941 – 1945 рр. З початком Другої світової війни козацтво стало основою творення українських військових частин, які брали участь у боях в різних угрупованнях військ, у тому числі і тих, що вели бойові дії одні проти других. Козацтво вміло використали уряди двох імперій – Радянського Союзу та Німеччини, які вели між собою смертельну боротьбу. Крім регулярних козацьких військових частин у складі воюючих армій більш характерними для козацтва були військові формування, які застосовували тактику партизанської війни та самооборони на підконтрольних їм територіях. На цих територіях

(наприклад, Олевська республіка на Волинському Поліссі) створювалися органи самоуправління та самооборони, які забезпечували там життєдіяльність українського населення, захищаючи його як від радянських, так і від німецьких, польських та інших військових формувань.

Козацькі військові частини для участі в бойових діях на боці Німеччини за визволення козацького краю від радянських поневолювачів почали формуватися у Західній Європі з козаків-емігрантів уже в 1941 році. У 1942 році, коли німецька армія вступила на козацькі землі Дону, Кубані і Тереку, там також почалося інтенсивне формування козацьких військових частин.

Козацький Стан. Восени 1943 року головним центром зосередження козаків-біженців став Штаб Похідного отамана Війська Донського С.В. Павлова в м. Кіровограді, де було сформовано велике військово-господарське козацьке об'єднання під назвою Козацький Стан, до складу якого входили стройові козацькі частини та цивільне козацьке населення, яке не захотіло лишатися на “визволених” радянськими військами землях. В Козацькому Стані було запроваджено козацьке самоврядування за козацькими звичаями.

На початку 1944 року Козацький Стан був переміщений з Півдня України на Захід до Сандомиру, а потім залізницею – в Білорусь, де їм було надано для розміщення 180 тис. га земельної площі. На цих землях козаки створили традиційну для них систему козацьких поселень, в яких діяло звичаєве козацьке право. Козацькі стройові частини Козацького Стану комплектувалися козаками віком від 35 до 50 років, придатними до військової служби, а козаки, старші 50 років і непридатні до стройової служби, направлялися у відповідні військові управління Козацького Стану.

На завершальному етапі Другої світової війни Козацький Стан був передислокований в Північну Італію. Завданням козаків було забезпечення безпеки на території, які вони займали в передгір'ях Карнійських Альп. У травні 1945 року стройові частини Козацького Стану та біженці зосередилися в Австрії в долині ріки Драва між містами Лієнц і Обердраубург, де вони здалися в полон англійській армії. Уряд Англії, за попередньою домовленістю з керівництвом Радянського Союзу, за п'ять тижнів, починаючи з 28 травня 1945 року, передав радянським військам 35 тис. козаків. До середини 1946 року майже всі учасники антирадянських формувань, які утримувалися в таборах союзників, були передані радянській владі.

Всі вони були або розстріляні, або замордовані в сталінських таборах ГУЛАГу.

Наш час. Відновлення сучасних козацьких громад наприкінці ХХ століття на теренах України відбувалося одночасно із виникненням сучасної держави України.

Але досвід розвитку Українського Козацтва як Всеукраїнського народного руху за 20 років існування України як незалежної держави засвідчив, що здійснювати відновлення козацьких традицій лише через існування козацтва у формі громадських організацій неможливо. Козацькі традиції можна відновити лише через існування козацьких громад, а це потребує створення системи козацьких поселень з козацьким самоврядуванням за звичаєвим козацьким правом.

Тобто сьогодні перед українським козацтвом гостро поставило три нагальні завдання:

- запровадження звичаєвого козацького права для регулювання життя козацьких товариств;
- створення системи козацьких поселень;
- запровадження козацького самоврядування у місцях компактного проживання козаків.

При цьому ці завдання потрібно виконувати одночасно.

Розробка сучасного варіанту Звичаєвого козацького права, адаптованого до норм чинного міжнародного та національного законодавства, дозволить, нарешті, розпочати активне формування козацьких громад як важливої складової цілого українського козацького народу. Причому процес адаптації має бути двостороннім: з одного боку – норми Звичаєвого козацького права прописуються з врахуванням норм законодавства, а з другого – у питаннях, які визначають специфічні права козацьких громад, має відбуватися зворотній процес – прийняття окремих нових законів чи внесення змін до вже діючих.

Формування звичаєвого козацького права як своєрідної новітньої Конституції сучасного українського козацтва має відбуватися шляхом постійних консультацій між існуючими козацькими товариствами з залученням фахівців права. Ця Конференція якраз і розпочинає такий процес. Після завершення роботи над проектом цього важливого документу та його затвердження він стане як в Україні, так і за її межами основним правовим документом для всіх без виключення козацьких товариств, які складають Українське Козацтво.

Представниками сучасного Українського Козацтва є нащадки козацьких родів, окремі громадяни, які вважають себе козаками, та козацькі громадські організації, які відстоюють національну козацьку ідею, сприяють захисту політичних, економічних, культурних та історичних досягнень Українського народу, беруть участь у забезпеченні духовного розвитку, фізичного здоров'я та високої моральності українського суспільства, використовуючи набутки багатьох поколінь своїх попередників.

Серед сучасних українських козаків знову почали відроджуватися українські козацькі традиції, що відобразилися в козацьких одностроях: популярними стають козацькі жупани, шаровари, вишиванки, смушкові шапки із шликом, козацькі пояси, шаблі та ін.

Але поряд з козацькими організаціями Українського Козацтва в Україні та в інших країнах світу існує дуже багато осередків російського, білоруського, придністровського та інших козацтв, які мають своє власне бачення ідеї розвитку козацтва, по-своєму тлумачать козацькі традиції та формують власну ідеологію і систему виховання.

Але для українських козаків – “кшатріїв” українського народу, воїнів, воєначальників, політиків і адміністраторів залишається незмінною ідея їхнього існування – захист інтересів українського народу.

Г. С. Лозко

*доктор філософських наук,
завідувач кафедри філософії*

Київського університету імені Бориса Грінченка

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА В РЕЛІГІЙНОСТІ ДАВНЬОЇ РУСІ

Правова культура давніх європейських суспільств є справжнім феноменом людських відносин, які лягли в основу подальших юридично-правових норм і досі становлять великий науковий інтерес. Українське традиційне суспільство, будучи переважно консервативним за своїм менталітетом, зберегло мабуть чи не найбільше глибинних народно-звичаєвих форм культури в порівнянні з багатьма сучасними європейськими спільнотами.

Актуальність даної теми полягає в тому, що Звичаєве право було основою функціонування всіх, без винятку, давніх суспільств і завжди виступало засобом регулювання суспільних відносин. Науково можемо простежити історичні форми слов'янського звичаєвого права, починаючи з VI–VII ст. і до укладення в XI ст. “Руської Правди” – цього першого збірника законів уже майже “конституційного” характеру. Однак, як римське й візантійське право, так і “Руська Правда”, вже безумовно позначені християнською культурою. Нас же, особливо в контексті сучасного відродження Рідної віри, найбільше цікавлять витокові автентичні засади Звичаєвого права, які були сформовані в автохтонному середовищі слов'ян і ґрунтувалися на природних ще язичницьких взаємовідносинах між людьми й суспільствами сусідніх держав. Варто наголосити на тому, що давньоукраїнська звичаєва культура увібрала в себе найголовніші риси саме побожного ставлення людини до світу Права, яке регулюється законами природи і Всесвіту. Власне йдеться про Вселенський Закон, який у світогляді наших пращурів займав чільне місце. Силоміць нав'язане християнство лише затьмарило знання про нього, спричинило морально-правову дезорієнтацію, а часом і роздвоєння національної психіки, але *сам Закон нікуди не зник*. Тому не дивно, що навіть через тисячоліття знання наших пращурів залишаються актуальними і становлять науковий і пізнавальний інтерес.

Сучасна юридична наука під терміном *Звичаєве право* має на увазі сукупність звичаїв, які стали нормами права внаслідок санкціонування їх державою. Першоджерелом Звичаєвого права виступає сама природа людського суспільства, що має забезпечити своє самовідтворення та своє майбутнє життя. Оскільки будь-яку спільноту єднає обов'язковість правопорядку, то природним шляхом виникають і суспільні норми його регулювання. До поняття Звичаєве право відносимо лише народне, тобто незалежне від держави право. Сам же *Звичай* можемо розглядати як усталену систему відбору й збереження духовних та моральних цінностей і передачі їх наступним поколінням. Таким чином, прийнято вважати, що Звичаєве право має додержавний характер. Висловлюються припущення про існування Руської держави навіть ще до 882 р. Крім того, можемо впевнено твердити про одночасне існування Звичаєвого права (язичницького) поруч з кодифікованими системами державного права (християнського) упродовж цілого тисячоліття.

Звичайно, з посиленням державної влади звичаєві норми права записувалися та ставали кодифікованими правовими нормами, а роль усного народного права поступово згасувалася. Тому чимало звичаєвих норм, відомих у Київській державі в IX–X ст., на жаль, не зафіксовано ні в збірниках права, ні в літописах. Таким чином, джерельна база стародавнього Звичаєвого права досить обмежена.

Проте, вважається доведеним той історичний факт, що слов'яни на межі античності й середньовіччя мали такий самий устрій, як і давні германці, іберійці, вірмени, які утворювали свої держави на основі селянських громад. Вітчизняні писемні відомості про усне народне Право різних племен маємо вже від літописця Нестора, який повідомляє, що вони: “мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіді, кожне – свій норов... кожному народові дано закон. В одних є писаний, а в других – звичай, який ті, що не мають (писаного) закону, вважають отчим законом” [1, с. 9–10]. Деякі подробиці в галузі звичаїв подають і Новгородський перший літопис молодшого зводу, і “Слово о полку Ігоревім”, і “Повчання Володимира Мономаха”, і Київський літопис.

Зі свідчень грецьких і римських авторів: Плінія Старшого, Тацита, Менандра, Йордана, Прокопія Кесарійського, Маврикія та ін. можемо зробити висновок про існування в античних і склавінських протодержавах звичаїв, які вже мали регулятивні функції. Те ж саме пишуть про правопорядок русичів арабські автори Аль-Масуді, Ібн-Фадлан, Ібн-Ласт, Ібн-Хардадбег та інші, які посилаються на “Закон Руський”. Про античний закон писав також Костянтин Багрянородний у своєму трактаті про управління імперією.

Водночас фольклорні джерела дають можливість науково реконструювати нормативний характер плем'яних звичаїв античних і склавінів у VI–VII ст., а також простежити еволюцію регулятивних функцій звичаїв східних слов'ян [2].

Традиційними правовими нормами східних слов'ян були вироблені спеціальні звичаєві інститути, що регламентували відносини племен та князів – жерців, віча (народних зборів), ради старійшин та народу. Так, Борис Рибаків у своїй концепції ранньої історії Київської держави обґрунтував існування такого важливого інституту суспільної регуляції життя слов'янського суспільства, як жрецтво. Він писав: “Управління релігійним життям було непростю справою навіть на рівні окремого селища; воно було складним на рівні племені зі спільним громадським святилищем і воно стало цілком

ускладненим і багатогранним на рівні держави, що об'єднувала близько півсотні племен. Простий сільський волхв повинен був знати і пам'ятати всі обряди, заговори, ритуальні пісні, уміти вираховувати календарні строки усіх магічних дійств, знати лікарські властивості трав. За сумою знань він мав би наближатися до сучасного професора етнографії з тією лише різницею, що етнограф повинен довго вишукувати напівзабуті пережитки, а давній чаклун, ймовірно, отримував чимало від своїх учителів-попередників. Без неперервної спадщини поколінь не можна уявити собі тисячолітню традиційність усіх різновидів східнослов'янського фольклору" [3, с. 302]. Учений дійшов висновку про наявність у східних слов'ян досить розвинутого суспільного стану духовних провідників, якими були волхви. Саме цей факт дає змогу доповнити наше уявлення про кастову структуру давньоруського (давньоукраїнського) суспільства. Таким чином, маємо визнати, що слов'янська ієрархічна (варнова) структура суспільства була тотожною кастовому укладу давньоарійських племен: жрецтво (волхви), воїни (дружинники), виробники (землероби, ремісники) та раби (полонені, прислуга та ін.).

Кожна варна мала й свої власні цінності та норми права. Так, особиста свобода була однією з найвищих цінностей у слов'ян-воїнів, особливо в антів: їх ніяк не можна було схилити до рабства. Так, Лев Диякон писав: "Про тавроскіфів (*тобто русичів – авт. Г.Л.*) розповідають таке: що вони, як колись, так і досі ніколи не здаються ворогам, навіть переможені – коли нема надії на порятунок, вони простромлюють собі мечами нутрощі і таким чином самі себе убивають. Вони чинять так тому, що переконані, що убиті супротивником, після смерті й відділення душі від тіла стають рабами його в підземному світі. Боячись такої залежності, вважаючи ганьбою слугувати своїм убивцям, вони самі завдають собі смерті" [4, с. 79–80].

Засторога щодо втрати свободи належала до рівня релігійних настанов: "Не віддавайся в рабство, бо хто прийме рабську смерть, той у Вічність відійде рабом" [5, с. 5]. Унаслідок своєї природженої людяності й гуманності, правовий звичай свободи людини анти застосовували також і щодо представників інших племен, наприклад, захоплених у полон під час військових дій тримали за рабів лише кілька років. Після відпрацювання полоненим певного часу, анти за узгодженим звичаєвими нормами викуп відпускали цих рабів додому або приймали до свого племені вже як рівноправних громадян, про що

розповів літописець: “А скільки полонених християн (греків), підвладних наших, приведуть руси сюди, то якщо буде це юнак чи дівчина добра, – хай дадуть (греки) десять золотих і візьмуть їх; якщо ж він полоняник, є середнього віку, – хай дасть (покупець) вісім золотих і візьме його; якщо ж буде старий чи дитина, – нехай дасть п’ять золотих...” [1, с. 28].

Особлива роль при укладанні як міжнародних угод, так і громадсько-побутових договорів належала присязі, причому це стосувалося представників усіх соціальних верств. У 944 р. великий князь Ігор, укладаючи договір з Візантією, “на роту ідуть хранити істину”, а великий князь Святослав у 971 році казав, що клятву свою “утверждаю на свѣщанѣ семь роту свою” (в українському перекладі: “утверджую цим договором присягу свою”) [1, с. 42].

В оригіналі тексту зустрічаємо архаїчне для наших сучасників слово “рота”, що було давньослов’янським юридичним терміном, який у сучасних перекладах не завжди перекладається відповідно до істини. Рота мала силу вищу, ніж звичайна присяга чи клятва. Наприклад, великий князь Ігор в 945 р. перед образом Перуна укладає мир “на всі літа, допоки сонце сяє і весь світ стоїть” – що означало “на вічні часи”, поки Всесвіт існує [1, с.26]. Ця присяга має цілком релігійний смисл, на що вказують символи – сонце і світ.

Слід зазначити, що в аріїв поняття “шлях Сонця” тотожне “шляху Рити” – тобто вселенському Закону, який у слов’ян відомий під назвою Права – Правда, праведність, справедливість, правосуддя. Це вказує на космічний характер цього Закону, який не обмежується рамками Землі, а поширюється на весь Космос. Рота обов’язково супроводжувалась словесною магією – ритуальним текстом, який заприсяжуваний промовляв у присутності свідків.

У слов’янській “роті”, як і у ведичній “риті”, використовувалась *формула неможливого*: принципова неможливість чогось, що суперечить цьому Закону – в присягах промовлялось, що вони можуть порушитись лише тоді, “коли камінь попливе, або хміль потоне”, “коли пісок проросте” (іноді обряд супроводжується киданням каменя у воду – напр., у полабських слов’ян). Тобто мир, заснований на роті, порушиться тільки тоді, коли загине світ, зруйнуються закони світобудови: камінь попливе, хміль проросте, отже, Всесвіт повернеться до свого початкового недиференційованого стану (хаосу), коли Індра (Перун) ще не пробив “плаваючого каменя”.

Порушників роти в Русі карали “рассѣкоша на уды”

(посіченням на куски). Напр., Володимир Мономах наказує розсікти “на уди” порушника роти, який воював зі своїми родичами, хоча клявся цього не робити. Отже, за архаїчним світоглядом, “посічення”, “розсічення” – обряд, що повертає світ до стану хаосу. Вважалося, що страчений за порушення роти не може відродитися вільним, а залишається рабом у загробному світі. Якщо проголошення роти *посилює* космічний Закон, то порушення роти – *руйнує* цей Закон. Цей давньоруський закон аналогічний арійському обряду пурушамедхі (із розчленованого Пуруші Боги створюють новий Світ).

Про те, що такі ритуальні дії здійснювалися задля збереження космічного порядку, маємо історичні свідчення, наприклад, факт, коли полабські слов’яни розправились із католицьким місіонером Іоанном: “відрубали йому руки і ноги, тіло викинули на дорогу, голову ж відсікли і, увіткнувши на списа, принесли її в жертву Богу своєму Радегасту на знак перемоги” [6, с. 77]. Подібні страти застосовувалися і в часи Козаччини, як козаками, так і їхніми супротивниками.

Никонівський літопис 1216 р. подає подібну картину: “Браття, да не залишите жодного живим, хто втече у вас із полку через ваш недогляд або пошадю, тих вішайте і розсікайте за цю зневагу”. Обряд розвішування на дереві символізує світове дерево, вісь Всесвіту. Як бачимо, за народним уявленням, істинним винуватцем такої жакливної смерті є не той, хто розрубав його на частини, а сам винуватець, який порушив Вселенський закон. Така кара застосовувалась переважно для осквернителів священного. У контексті сказаного слід розглядати й обряд покарання князя Ігоря древлянами, тим більше, що ймовірно, мотиви цієї страти полягали не стільки в збільшенні данини, про що повідомляв літописець, скільки в зраді віри предків (існують історичні версії ймовірного охрещення князя).

Таким чином, спадають на думку аналогії давньоукраїнської звичаєвої обрядовості з арійським світорозумінням, зафіксованим у ведичних книгах. Наприклад, найдавніший образ Рити (слов’янської Прави) – це золота нитка, якою зв’язані у Всесвіті всі істоти. Тому кожен з людей відповідальний за порушення Вселенського закону, вчинене будь-ким іншим, тому він може і зобов’язаний своїми діями сприяти відновленню порушеного Закону:

*Ось він (Сома) укутався променями Сонця,
Протягуючи потрібну нитку, як йому властиво,
Проводячи найновіші приписи Закону,
Як чоловік він приходить на побачення з жонами [7, с. 86.32]*

Образ Роти – ланцюг, даний Богами – символ безкінечної єдності світу.

З ланцюгом зв'язаний і образ відомого нам з дитинства Пушкінського “Кота Ученого”, описаного в поемі “Руслан і Людмила” (1824), – вірець, узятий поетом з місцевості в Псковській обл. (с. Михайлівське):

*У лукомор'я дуб зелений
Злотий ланцюг на дубі тім,
Вночі і вдень там Кіт Учений
Все ходить по цепу довкіл;
Іде направо – піснь заводить,
Наліво – казку повіда,
Там чудеса! І лісовик там бродить,
Русалка вітами гойда,
Там на невидимих стежинах
Сліди невиданих істот,
На лапах курячих хатинка
Стоїть без тину, без ворот...*(Переклад Г.Л.)

Розглянемо символіку цього міфологічного образу: дуб – священне дерево Прави (Світове дерево), золотий ланцюг – закон Прави, Рота. Цікаво також, що Кіт в інших слов'янських казках називається Баюном (пор. з віщим Бояном “Слова”), тобто йому притаманна функція “баяння”, розповідь, навіювання, медитація, ладування тощо. Те, що Кіт ходить по ланцюгу-роті, означає, що все сказане ним, є правдивим і повідомляється згідно зі Вселенським законом.

Принагідно згадаймо образ Знамена Тухольської громади в повісті Івана Франка “Захар Беркут”, де також зображено срібний ланцюг: “Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре від п'ятдесятох літ чує наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Святі і поважні старці, батьки наші, зробили його і передали мені його значення: “... Коли життя навірне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок, – тоді ти відкриєш громаді, що значить се знамено, а zarazом відкриєш, що на нім спочиває наше й нашого духа-опікуна благословенство, що відступлення від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастям для громади, буде початком її цілковитого упадку... Глядіть на нього, на се знамено наше! З одного здорового пня вироблений весь той суцільний ланцюг, сильний і немов замкнутий у собі, а

прецінь свободний в кожному поєдинчій колісці, готовий прийняти всякі зв'язки. Сей ланцюг – то наш руський рід, такий, який вийшов з рук добрих, творчих духів. Кожде колісце в тім ланцюзі – то одна громада, нерозривно, з самої природи зв'язана з усіма іншими, а проте свободна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним життям і вдовольняє свої потреби. Тільки така суцільність і свобода кожної поодинокі громади робить усю цілість суцільною і свободною. Нехай тільки одне колісце трісне, розпадеться само в собі – то цілий ланцюг розпадеться...” [8, с. 49–50].

Подібні образи космічного ланцюга не чужі й грецькій міфології. У теогонії орфіків Зевс перед початком Творення світу запитує оракула Богині Ночі: як влаштувати владу над безсмертними і “як зробити, щоб усі речі були одним, і водночас – кожна окремо”. Ніч навчас Зевса почепити з неба Золотий ланцюг. В “Ілліаді” Гомера також є цей міфологічний образ Золотого ланцюга, який Зевс звіщує з неба, і який не дано нікому зволікти з Неба, хоч би й вчепилися на нього всі Боги разом...

Зевсе поважний, несеш ти від зла визволення, а також

Тверді Закони буття, що ладують порядок й свідомість. [9, с. 99].

Зевсові вірно служать Мойри – прялі нитки життя (Атропос, Лахесія і Клото), які уособлюють людську долю і постійно наглядають за світом людей. Філософ Платон згадував “золоту нитку”, якою зв'язане все у Всесвіті, де люди “як ляльки в руках Богів”. Нитка, вервечка символізує зв'язок з Небом. По ній спускаються душі немовлят і піднімаються на Небо душі покійних. Цей образ походить ще зі спільноіндоевропейської епохи, і є нашим спільним архетипом. З ведійською Ритою пов'язаний час і вода, давньоруська приказка стверджує, що: “Верем'я біжить як ріка”, причому *верем'я* одночасно символізує і час, і мотузку (вервечку, вірвовку), і течію ріки. З Ритою-Правою пов'язане і традиційне місце укладання договорів та клятв, що здійснювалося біля священних джерел, річок, колодязів. Так, навіть руський книжник XV ст., перекладаючи біблійний текст, уживає язичницький термін “кладезь ротний” – місце, де складають присягу [10, с. 117].

Як давньогрецькі мислителі вважали, що Зевсовий вогонь (блискавиця) наділений свідомістю і є причиною управління Всесвітом, так і слов'яни вірили, що Перун дає Прану – животворну силу (енергію, розливу у Всесвіті). Цікаво, що лук як зброя Перуна

був найдавнішим символом і гербом нашої столиці – Києва. Лук з натягнутою тятивою – найдавніший вид зброї, також пов’язаний з Правдою. Ще за радянських часів лук залишався на гербі Києва, шкода, що за “незалежної” держави його замінили юдейським архистратигом, який поборює, насамперед, киян, а з ними й усю державу. Щоправда, український скульптор Анатолій Куш створив і високомистецький пам’ятник Засновникам Києва, що на Майдані Незалежності, який нейтралізував негативну енергію цього пернатого мечоносця.

У “Руській Правді” вже дещо християнізовані закони, значною мірою ще зберігають свою первісну релігійну значимість. Так, Рота і Правда – тут відображають два етапи правосуддя: Рота (присяга, жереб), Правда (правота, перемога в суді). Якщо обидва винуватці дають покази, які різняться між собою, тоді застосовують “жереб”, який виступає як Боже свідоцтво. Ці народні звичаї після християнізації вже жорстко каралися християнськими пастирями. Так Іоанн Златоуст писав: “Велико бо согрешение есть рота и клятба”.

Зрозуміло, що християнізація Русі справила свій негативний вплив на розвиток права Київської Русі. Ортодоксальна (православна) церква стала використовувати різноманітні норми канонічного права, перш за все писаного візантійського, як: Єклога, Прохірон, Номоканон, Закон судний людям. Руське церковне право поповнилося церковними Уставами (статутами) великих князів Володимира Святославича і Ярослава Володимировича, які закріплювали привілеї служителів церкви в Руській державі, формували становище церкви як феодала щодо народу як стану виробників, за рахунок яких вона існувала. Привілейоване становище церкви передбачало й охорону її служителів та їхнього майна від “посягань” громади. В церковному “Уставі” Володимира йдеться, насамперед, про моління русичів-язичників Сонцю, Місяцю, всім зорям небесним, про їхні молитви під овином, у гаях, біля води, про чародійство, а також про церковну татьбу, приведення до церкви тварин та птахів – все це категорично заборонялося та надавало право попом судити на свій розсуд порушників цього княжого статуту [10, с. 76–78]. Фактично, це був перший указ (996 р.), який узаконив нищівну боротьбу церковників з народним Звичаєм та Звичаєвим Правом.

Література

1. Літопис Руський. За Іпатським списком. – Перекл. Леоніда Махновця. – К. : Дніпро, 1989.

2. Кушинська Л.А. Еволюція звичаєвого права східних слов'ян VI – XI ст. 2001. – Автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Л.А. Кушинська. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
3. Рыбаков Б. Язычество древней Руси. – М. : Наука, 1988.
4. Диакон Л. История. – М., 1988.
5. Правослов: Молитви до Рідних Богів. – Уп. Лозко Г.С. – 3-тє вид. оновл. і доповн. – Ніжин : Вид-во “Аспект-Поліграф”, 2009.
6. Гельмольд. Славянская Хроника. – М., 1963.
7. Рігведа. – М. – Кн. 9.
8. Франко І. Захар Беркут. – К. : Дніпро, 1974.
9. Орфей. Язические таинства и мистерии восхождения. – М., 2001.
10. Серяков М. Вселенский закон. Незримая ось мироздания. – М., 2005.
11. Антологія християнства. Хрестоматія з релігієзнавства та культурології. Серія: “Пам'ятки релігійної думки України-Русі” / За заг. ред. д. філос. н. Г. Лозко (Упоряд.: Лозко Г.С., Борисюк І.В., Богород А.В.). – Т. : Мандрівець, 2010.

Олександр Сокур

*генеральний бунчужний
ВГО “Велике Козацьке Коло”*

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО, ЯК ФУНДАМЕНТНО-СТЕРЖНЕВА ОСНОВА ПРАВОВИХ ВІДНОСИН УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Сучасний Український державний устрій повинен мати ті фундаментальні і стержневі основи Права, які є ментально близькі, зрозумілі та напрацьовані віками, і не дивлячись на час не були забуті. Не були знищені, ані римським, ані магдебурзьким чи хелмським (хелмінським) законодавством. Наші вольності лише були заховані українським народом (і чекають відродження) за часів перебування у полоні ординсько-московського імперського каганат-комунізму, для якого правові відносини слов'ян є не тільки незрозумілим, а й навіть ворожим і руйнівним фактором. Присутність по сусідству (а пізніше і в самій імперії) спільноти з іншою – принципово протилежною правовою базою могла звести нанівець зусилля по утриманню в покорі всіх інших “звільнених” народів. Наше завдання – приєднати до стовбура правових національно-характерних норм ті гілочки-нормативи, які врахують елементи внутрішньої і зовнішньої політико-економічної дійсності та дадуть можливість гнучко та ефективно реагувати на зміни у взаємовідносинах світового співтовариства.

Повинен чітко працювати принцип “призвичаювання” і прилаштовування інших норм до Звичайних українських засад, а не навпаки. Водночас вся ця ситема повинна надавати можливість враховувати, на рівні місцевого самоврядування, регіональні особливості культурно-звичайного характеру, але ніяка “політична доцільність” не повинна порушувати стержень, баланс і гармонію української правової бази. В іншому випадку кожного разу матимем сьогоднішню ситуацію, коли Уряд, Закон і Громада існують самі по собі.

“Порушена єдність деформує чи й знищує як світ, так і народ і людину. З огляду на це чисельні нападники на Україну найперше дбали про зруйнування її внутрішньої структури: гармонії між небом і землею, природою та людиною, народом і мовою та культурою, між містом і селом, між поколіннями, між їх “матерією” (історичним буттям) і духом (вірою, філософією, етнопсихологією й життєтворчістю), між правами й обов’язками, свободою всього народу й самодостатністю кожного громадянина, між національними й загальнолюдськими інтересами” [1]. Ось чому святим і недоторканим має стати, в першу чергу, право честі і гідності Громадянина, як особистості і лише у відповідь на виконання ним громадянського обов’язку. Бо сьогодні у святі затесався капітал.

Громадянський обов’язок – це моральна категорія, яка передбачає активну участь українця у відродженні, збереженні, розвитку і захисту національних суспільних елементів: мови, писемності, обрядів, світогляду, культурної і правової спадщини та території, які формують і окреслюють нас, як народ, як націю і державу. Повинен бути чіткий стимул до переходу з категорії “населення” до почесного стану – “Громадянин”. При цьому поняття “виконання громадянського обов’язку” не слід асоціювати лише до виконання фінансово-господарських елементів життя (сплати податків, комунальними платежами тощо).

Ми – громадяни України повинні задуматись над цими питаннями сьогодні, оскільки політструктури довели свою неспроможність. Усунувши в дев’яностих роках громадськість від прямого управління державою, вони звели наші громадянські права лише до споглядовості, інколи дозволяючи походити з плакатами, а часами навіть побавитись бюлетенями, з нескінченним списком деребанщиків нашого майна та й поховати у виборчих урнах усю надію на гідне життя у власній державі. Ми – українці, зобов’язані

відродити власне вміння і прагнення самостійно розбиратись з виникаючими питаннями, без “допомоги” будь-кого іншого. Ми – козаки (чи не єдині хто піднімає питання про Звичаєве Право) зобов’язані стати прикладом для всіх бажаючих бути громадянами Великої Громади – Української Держави. Сьогодні це єдиний шлях до збереження державності.

Козацькі товариства зобов’язані визначитись із стратегічним напрямом – державотворення з програмно-плановою тактикою чи внутрішньоклубне існування, з парадово-рекламною стихійно-моментною самодіяльністю.

І нарешті, визначити власну *ціль*:

– впорядкована Українська держава з українським устроєм; чи

– пагонно-орденоносна громадська структура, – такий собі історико-ностальгійний клуб, байдуже в якій і чийй державі.

Зазначимо про історичні основи Звичаю. “Обряд – це кістяк життя людини і соціуму. Він перемагає безформність часу, супроводжуючи людину від народження до смерті. Обряд підпорядковує ритм часу, організму, свідомості, підсвідомості, соціуму і т. п. в одне ціле, цим самим створюючи більш сформоване суспільство із спільними бажаннями, інтересами і прагненнями” – пише пан Андрій Коцяк у праці “Коріння Квітучої Калини”. Доречне визначення, яке правда, краще підходить до розуміння такої категорії як Звичай, адже Обряд це лише одна кісточка скелету Звичаєвого права. Власне таке означення отримала Українська Прадідівська нормативна база суспільних відносин, запроваджена в козацькій спільноті, і яка довгий час була гідною альтернативою і відповіддю праву Магдебурзькому, так само як у поляків Хелмінське право. Останні, до речі не тільки свято дотримували, свого гонору (згадаймо хоча, б випадок коли навіть король не міг переступити через Звичай і Коло Посполитого рушення двічі відмовило його вимозі доганяти і добивати козацькі загони, які відступали з під Берестечка), а й часами з повагою відносились до козацького. У повідомленні польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського до короля про бої з козаками під р. Солоницею 1596 року читаємо: “...а також зважаючи на те, що ми ... перемогли ... але мали справу з відважними людьми, які відстоювали своє на смерть ... я погодився на певні умови...” [2].

Самоорганізацію Праукраїнської Громади, яка дозволила ефективно функціонувати містам з сотисячним населенням в часи трипільської цивілізації, слід розглядати як прaosнову Звичаєвого

права. Адже громада жила і розвивалась, вирішуючи суспільно-правові і комунальні та санітарно-гігієнічні питання, які безперечно повинні були виникати при компактному проживанні такої кількості людей без політпартій і жеків. Саме в ті часи апробовано принципи самоврядування, які успішно втілювались в життя всіма гілками аріїв протягом тисячоліття.

Ці ж елементи і були використані протокозацькими громадами, які очевидно сформувались ще у XII столітті з дружинників (і не тільки) не згідних із позицією князів, які під тиском чужинських вір та ідеологій ніяк не могли визначитись кому служити: Риму, Візантії чи Орді.

У Літописі Руському – Галицько-Волинському знаходимо цікавий факт: “У рік 6765 (1257) Данило послав (воєводу свого) Костянтина, на прізвисько Положишила, щоб позбирав він із них, (ятвягів) данину” [3]. Бува не з тих, а можливо й давніх часів жива й донині українська військова традиція на прізвиська козацькі.

Скільки потрібно ще століть щоб усвідомити, що саме воїнами (а не холопами) була заснована самоорганізована спільнота, яка пронесла крізь віки генетично-рідні та близькі нам світоглядні і життєві принципи – Карби Козацького Звичаю, і яку пізніше назвали козаками. І саме за ці Вольності – за Право жити за рідним Звичаєм на смерть стояли козаки, а не за примарну “веру православную”.

Лише зібравши намисто з перлин нашої самобутності, захованих в чужинських архівах, розпізнавши за спотвореними образами правдиву сутність і зміст світобачення, зможемо свідомо побудувати власний дім за Українським проектом, з рідних цеглин і власними руками.

Складові Звичаю, які вимагають дослідження, відродження, аналізу і впровадження з врахуванням сьогодення:

– світогляд, літочислення і родовід, обряди і традиції, мова і писемність, мистецтво;

- родинно-спадкове право;
- громадянські обов’язки і свободи;
- природничо-земельні закони;
- судово-правова процедура;
- цивільно-кримінальний кодекс;
- виробничо-торгові правила;
- державні структури;
- міжнаціональні та міжнародні і стосунки.

Література

1. Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К., 2006.
2. Селянський рух на Україні, збірник наукових документів і матеріалів. – К. : Наукова Думка, 1993. – С. 113.
3. Махновець Л.Є. Літопис Руський. – К. : “Дніпро”, 1989. – С. 415.

Олександр Пажимський

старший науковий співробітник

Державного історико-культурного заповідника “Самчики”

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В КОНТЕКСТІ ЛИТОВСЬКИХ СТАТУТІВ XVI СТ.

Історики знають, що історія України радикально відрізняється від історії своїх сусідів Польщі, Росії. Століття бездержавного життя під московським православним князівством, пізніше імперією, а також католицькою Польщею виховали особливий тип людини – українця, який орав землю й при собі мав меч, шаблю, але, що важливо, був вільною людиною зі своєю глибинною культурою, своїми правами поведінки й співжиття, що дивують світ до сьогодні.

Аби краще зрозуміти українця, вироблені ним закони життя й високу культуру, наведу кілька висловів.

Відомий російський письменник М. Чернишевський писав: “Якщо є племена, які можуть до себе привертати симпатію більше, ніж інші племена, то саме малороси – одне з племен найбільш симпатичних. Чарівне поєднання наївності і тонкості розуму, лагідність нравів у родинному житті, поетична мрійність характеру, непохитно настійливого, краса, витонченість смаку, поетичні звичаї – все поєднується в цьому народі, щоб очарувати вас, так що іноплеменець стає малоруським патріотом, якщо хоч трохи поживе в Малоросії” [М. Чернишевський Том 3, – К. : Держполітвидав. – С. 397].

Інший великий росіянин Максим Горький зазначав: “Всё делается медленно, но основательно, вдумчиво. Ядреной и крутой ругани великороссов, от которой дух в груди спирает, и глаза на лоб лезут, не слышно, – её заменяет меткий юмор, щедро украшающей речи. Не слышно и великорусского “тыканья”.

І вислів людини, яка зовсім не була прихильною до України, але

надто відома в Росії. Це П. Романов, він же Петро Великий, Петро І.: “Сей малороссийский народ зело умён и зело лукав: он яко пчела любодельная даёт российскому государству и лучший мёд умственный, и лучший воск для свечи российского просвещения, но у него есть жало. Доколе россияне будут любить и уважать его, не посягая на свободу и язык, доколе он будет волом подъяремным и светочью российского просвещения, но коль скоро посягнут на его свободу и язык, то из него вырастут драконовы зубы, и российское царство останется не в авантаже” тобто у програвші [Газета “День” № 14. – 20–21 січня, 2011 р.]

Але як бачимо, сучасні російські, а особливо місцеві “землячки” забувають про це. Чого варті висловлювання Дмитра Табачника про введення в школах вивчення великої російської літератури, бо вона – фундамент української. Але великі російські письменники Микола Гоголь, Антон Чехов – українці, а в Достоєвського – українське коріння. В листі Чехова до Горького 18.1. 1899 р. він писав: “Я хохол і тому дуже ледачий” і далі: “В моїх жилах тече хохлацька кров” (лист до Леонтьєва 20.12. 1888 р.).

Ще російський ліберал П. Струве, а також другий секретар ЦК КП(б)У Лебідь в 1923 р., говорили про єдину вищу імперську культуру, що викликало реакцію з боку українського комуніста Миколи Хвильового: “Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати”. Далі Хвильовий пише: “Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли знайде їй одній властивий шлях розвитку” (“Думки проти течії”, 1925) [Газета “Слово”, березень 1991 р.]

Іван Огієнко зазначав: “Ми перші просвітілись християнством, світ віри Христової вперше прийшов до нас і вже потім ми передавали його на північ, де він заводився дуже мляво... Стару нашу літературу давно вже отнято у нас, і давно вже її залучено до літератури Москви”.

“Собственные литературные силы Москвы, – каже професор А. Архангельський, – на первых порах крайне незначительны, – вернее сказать их совсем нет... Москва живёт чужим добром” (А. Архангельский. Из лекций по истории русской литературы. – Казань, 1913. – С. 493–494). Про що говорити. В XVII–XVIII ст. із 90 російських митрополитів 88 були вихідцями з України – як казав Петро І, “а чи не послати наших священників на виучку в Київ”.

Варто згадати Ліну Костенко, яка вразила Україну своїм романом “Записки самашедшего”. Вона в інтерв’ю Ларисі Жаловазі (Івшиній), редакторці “Дня”, сказала: “У поляків – Болеслав I Хоробрий, Болеслав II Сміливий. У нас – Святий і Мудрий. У росіян – Долгорукий і Грозний. Тобто в польській історії домінує військова доблесть, в українській – схильність до святості й мудрості, в російській – право довгої руки і погроз. Історія широкими мазками пише портрети нації.

Серед основних ознак етносу української нації є мова, пісня, традиційна народна культура й, безумовно, демократичність, мораль, звичаї, де основою є звичаєве право, яке тримає націю на протязі багатьох віків. Система звичаєвого права – історично сформована сукупність правових традицій і звичаїв, яким регулювалися стосунки і поведінка людей у різних сферах життя, що є важливою ділянкою народної свідомості та народних знань. Найвизначнішим збірником українського права є “Руська правда”, складений в XI–XII ст. на основі Звичаєвого права. Пізніше воно прослідковується в українських актових джерелах, правних пам’ятках – Литовських статутах 1529, 1566, 1588 років, “Правах, за яким судиться малоросійський народ” 1740 років.

Незважаючи на багатовікову належність українських земель до різних держав, народне звичаєве право повсюди відзначалося однотипністю.

Значення “Руської правди”, як збірника права, було велике, доказом є чисельна кількість списків “Руської правди” дотепер знайдених близько 300. Попри упривілейоване становище вищих прошарків суспільства, всі вільні перебували під опікою “Руської правди”, головним завданням якої було давати можливість сторонам боронити свої права на життя, здоров’я, майно, а судові – підставу до справедливого вироку. Характерною прикметою “Руської правди” була її гуманність (наприклад, заміна кари смерті – грошовою карою).

“Руська правда” є важливим джерелом для пізнання найдавніших норм українського звичаєвого права, що мало також великий вплив на всі правові пам’ятки литовсько-української доби, зокрема на Судебник Казимира Ягелончика 1468 р. й Литовські статuti. Пізніше норми “Руської правди” через Литовські статuti вміщені у найвизначнішій пам’ятці українського права гетьманської доби “Права, по котрим судится малороссийский народ” (1743 р.). Помітні сліди “Руської правди”, а отже українського звичаєвого права,

також у працях і правничих збірниках інших слов'янських народів, зокрема польських статутах короля Казимира Великого XIV ст. Зате “московське законодавство в час “Судебников” губить усякий зв'язок із старовинним українським правом” (Ф. Леонтович).

Литовський Статут, кодекс права Великого Князівства Литовського (Литовсько-руської (української) держави), виданий у XVI ст. у трьох основних редакціях, один із найкращих кодексів права свого часу. Перед виданням Литовського статуту джерелами права Литовсько-української держави були: “Руська правда”, а також литовське, українське, білоруське звичаєве право.

Система українського права в той час відповідала розвиненому суспільству. Є свідчення, що в Україні-Русі законодавство існувало вже до “Руської правди”.

Перший збірник “Руська правда” пов'язується з іменем Ярослава Мудрого і датується 1016 та 1054 роками із 17 статтями. Друга редакція має 26 статей, датується 1068 роком, й третя редакція 1113 року Володимира Мономаха. “Руська правда” віддзеркалює дуже важливу сторінку ідеології людності України-Руси та її побуту, – це становище жінки. Право жінки по руському (українському) праву було куди вище, аніж по римському й старогерманському праву.

З XIV ст. українські землі входять до Литовсько-Руської (української) держави. З цього часу в житті України з'являються й козаки, від якого починаються витoki української нації, оскільки саме з козацтвом пов'язане пробудження національної самосвідомості, формування національних інтересів і національних цілей. Слово “козак” уперше зафіксовано в латино-персько-татарському тексті кінця XIII ст. “Codex Gumanicus”.

У перших століттях існування Литовсько-Руського князівства панувало в ньому старе русько-українське право. Великі князі литовські, проголосивши принцип: “старовини не рухати, новини не заводити”, не лише підтвердили українським землям звичаєве право, а й сприяли його розвитку. Державні урядовці і суди покликалися на старовину та звичаї. З Литовсько-Руської доби дійшли пам'ятки законотворчої діяльності державних органів влади. Всі вони, крім Литовського статуту 3-ї редакції (1588 р.), за змістом поділяються на: міждержавні й міжнародні договори; привілейовані грамоти; земські установи; кодекси законів.

Найбільше значення для історії мають земські установи, які були основними законами для земель, конституційною хартією. Вони

берегли старовину і стосувалися не станів, а цілої землі. Земські установи – це законодавчі акти для всієї людності з метою з’ясувати відношення її до держави і до місцевих органів.

Перший або Старий Литовський Статут 1529 р. – Юридичний кодекс, що унормував як засади державного устрою, так і положення цивільного та кримінального права.

Дослідники справедливо вважають Статут 1529 р. унікальною пам’яткою правничої думки свого часу. Цей Статут, схвалений на Сеймі у Вільно, складався із 243 артикулів і 13 розділів. Статут після кодифікації поєднав строгі юридичні поняття римського права, елементи “Руської правди”, норми звичаєвого “руського” (тобто українського, білоруського) литовського права. Він містив у собі: поняття однакової відповідальності перед законом володаря, підданих та уряду; інститут присяги всіх без винятку службових осіб, починаючи від великого князя; законодавчо регламентовану охорону інтересів приватної особи через запровадження інституту адвокатури, у тому числі безкоштовної для неїмущих; принцип персональної відповідальності перед законом, коли провина правопорушника не поширюється на членів його родини; детальне випрацювання майнових і особистих прав жінки. Статут уперше адресувався не окремому станові суспільства, а всьому загалові, визначивши тим самим поняття “усього посполства”, тобто народу. Приписи Статуту стосувалися нарівно як шляхті, міщанам, селянам, навіть невольникам. Цей Статут випередив європейську юридично-правову думку. Проте одне з найдратівливіших питань внутрішнього життя шляхетської спільноти – взаємини рядових бояр, шляхти з магнатсько-князівською верхівкою – цей кодекс лишив нерозв’язаним.

3 січня 1566 р. запроваджено в дію Другий Литовський Статут, званий Волинським (з уваги на особливу роль Волинської шляхти), мав 367 аркушів у 14 розділах та містив законодавче забезпечення нових реформ. Тут і скасування обмежень православних, порівняно з католиками, запроваджувалися спільні виборні шляхетські суди, створення регулярних повітових саймиків із правом шляхти “на местцах головнейшим поветом ... зъездчатися, радити, обмовляти й обмишляти”. Проведено уточнення адміністративно-територіального поділу держави. Згідно з новим адміністративним поділом на теренах майбутньої України встановлено три адміністративні одиниці воєводства – Київське, Волинське, Брацлавське. Цей поділ із незначними змінами проіснував до кінця XVIII ст. Другий статут

продемонстрував високий рівень системної правничої думки. За висловом канцлера Миколая Радзивила Чорного, є “*respublica bene ordinate*” (“добре впорядкована держава”).

Третій Литовський Статут (488 артикулів в 14 розділах) стоїть на сторожі шляхетських прав, зрівняних уже в один стан. Прав міщанства і духовенства цей Статут не порушував. Мова всіх трьох редакцій Статуту русько-українська (суміш церковно-слов'янської, української, білоруської). Третій Литовський Статут мав значення не тільки для пануючої привілейованої верстви, але й правом “посполитого”, всенародного і як такий служив нормою для чистого народного, так званого “копного суду”. Це був громадський суд, як установа звичаєвого права, що був відомий під назвою “копи”. Цей суд був найяскравішим явищем українського звичаєвого права. Цей суд стояв у зв'язках із старим вічевим зібранням (копа – віче). Копний суд – суд, який чинили громади на громадському сході на підставі звичаєвого права. Розбирав виключно кримінальні справи.

У звичаєвому праві яскраво проявлявся початок колективності, публічності – усі правові акти здійснювались привселюдно. По мірі розвитку офіційного законодавства, звичаєве право витіснялося з громадського життя селян. Але його корені настільки глибокі, що деякі його звичаї (норми) зберігаються до сьогодні.

Звичайним правом в Україні регулювалося широке коло стосунків і в пізніші часи української держави середини XVII ст., особливо полково-сотенної системи як основи державності, системи судочинства.

Литовські статuti зберігали свою силу до 1648 р., особливо Третій Статут, потім Магдебурзьке право. Право України в цей час вирішувало нове для себе завдання – оформлення й закріплення будівництва Української держави. Внаслідок чого зріс вплив “козацького права” – старого “звичаєвого” права. В цей період складається правова система Гетьманщини, в основі якої лежало звичаєве право, що визнавалося іноземними державами.

Особливого значення мали норми звичаєвого права в Запорозькій Січі, де зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм права, яке не існувало в письмових джерелах. У Січі вищою судовою інстанцією був кошовий суд, який у своїх рішеннях виходив з норм звичаєвого права та здорового глузду.

Звичаєве право було настільки досконалим, що його неможливо було витіснити з системи діючого права.

Литовський статут (Третій) зберігав чинність аж до 1848 року.

Український народ, створивши таке звичаєве право, що пройшло крізь століття, не міг виразитись у новітніх законодавчих актах з демократичними ідеями. Таким законом став “Вивід прав України” – правовий документ – обґрунтування національно-державних прав українського народу перед європейськими державами. Головним редактором і упорядником зводу політичних прав України – першої Конституції, так званої Бендерської, був екзильний гетьман Пилип Орлик (1710–1742). Оригінал “Виводу” був написаний французькою мовою. Його знайшов у 1922 році професор Ілля Борща в замку Дантевіль, що належав колись дружині Григора Орлика, графині Олені Орлик. Уперше на українській мові видруковано в 1925 році у Львові. В Конституції записано: “Стани України заховують (збережуть) всі вольності згідно зі своїми правами та стародавніми законами”, тобто закони звичаєвого права.

Література

1. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Українська культура. – К., 2002.
2. Івшина Л. Війни і мир. – К., 2004.
3. Українознавство: навч. посіб. – К., 1994.
4. Українська минувшина /Ілюстрований етнографічний довідник/. – К., 1993
5. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2 т. – К., 1991. – Т. I.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т. I.
7. Яковенко Н. Нариси історії України. – К., 2005.

Л. Ф. Дубиківський, А. О. Кирилюк, С. Л. Дубиківський
*лабораторія духовності В. Вернадського,
Святошинська територіальна громада*

НАРОДНЕ ПРАВО НА УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ І ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ

*“Духа не угашайте!
Уповаймо духом добрим, що в нашій давнині
затаїлася сила невмируща, і що ми тією
силою дійдемо колись до того зросту,
який сама природа нам на роду написала”*
П. Куліш, 1863 р.

Величезної шкоди зазнає український народ унаслідок занедбаності і упослідженості його історичної та юридичної науки. Серед тих проблем, які потребують першочергової розробки, є самобутність його історичної і правової концепції.

Подумаймо, від чого всі наші біди – вчорашні й сьогоднішні?

Від безправ'я. Український народ нещасний, бо в нього вирвали право бути народом, державою.

Суверенна, незалежна Україна прагне стати повноправним членом не тільки Європейського, а і світового співтовариства, бо загальна асоціація народів – це остання мета вільних народів. Щоб бути рівноправним членом великої асоціації, треба мати своє буття, своє ім'я й свою власну силу. Отже, кожен народ мусить уконституюватися, як нація, перш ніж займатися людськістю.

Немає справжньої нації без єдності,

Немає тривалої єдності без незалежності.

Немає незалежності без волі.

Кожна влада, що виходить не від народу, є узурпацією, бо тільки народ є сам собі сувереном. Воля тільки тоді може бути справжньою, коли заради неї громадяни готові йти на будь-які жертви. Кожний народ повинен існувати вільно й гармонійно, мати свою державу. Весь об'єднаний народ повинен мати тільки одну державу. Отже, національний принцип є основою державного будівництва, а народність – основа міжнародного права. Саме таким шляхом йшли до своєї свободи всі європейські народи.

“Русько-український народ зазначається між народами тим, що дух його не терпить касти, що підкорявся він добровільно тільки громадському судові і громаду вважав за єдино розумний спосіб політичного життя”.

Найстаріше в нас на Україні право було народне. Поляки і їх сусіди правились між собою вічами, тобто самим віщанням словесним. І старі люди на тих вічах були їм замість писаного закону. Правила землею старші родовики, громадські мужі, які сходились із двох, трьох, десяти сіл у одне місце на народне віче, і не було більш ніякої влади на Україні.

У часи Київської Русі настали інші порядки. Тепер уже біля князів була озброєна старшина – бояри, які по містах замість самого князя з дружиною сіли, а дружина теж від селян відрізнялася озброєнням, одягом, до роботи не бралась, а жила з воєнної здобичі й данини – полюддя.

Вічове сільське право переходило з роду в рід через неспокійні часи князівських усобиць, понурі часи татарські. Воно починало записуватись у вічових книгах, які дійшли до наших часів. З цих книг видно, як державці скрізь по Україні його зневажали, видно розум народу покладистого, працювитого, який давно сусідами знається і право по-людськи шанує.

Після прийняття християнства князі стали від грецьких царів учитись царювати і чужі порядки заводити. До якогось часу було, що князь з дружиною, боярами й дворовими був сам по собі, а мир із своїми господарствами, промислами й торгами – сам по собі. Одначе, князь не так уже й рахувався із вічовою радою і правду кривдою переважував. Крім суду княжого був і суд церковний, який не визнавав вічових звичаїв, бо в грецькій землі вони давно зникли, а першими священиками були греки.

Варязькі князі зі своєю “Руською правдою”, Литва, Польща, Москва один за одним накидали українській Русі свої порядки і втягували її в державну політику, але Русь українська завжди мала свій політичний розум. Ці зневажливі сили не давали їй зміцнитись на громадському праві, не давали їй розвинути духа народного на всю ширину і саме слово руське українське довго глушили чужовитим письменством.

Не була давня Руська земля централізованою державою, бо часто громада переважувала князя, і як було якого не вподобає, то мусив князь залишати свій престол. Піднімались між князями великі усобиці, і руські люди йшли під їх стягами на руських людей.

Під таку безвладну годину насунули з Азії татаро-монголи. Не зуміла Руська земля проти татаро-монголів одностайно встати. Побили татаро-монголи князів, і їх дружини, війська, розігнали підручну княжу старшину. Це сталось тоді, коли вже почала княжа воля брати гору над громадською правдою, а княжі намісники бояри стали орудувати людом вільним нарівні з рабами, яких брали на війні й поселяли на вільних землях. Тепер же знали селяни й городяни одну данину татарським збірникам-баскакам платити – тяжку, правда, данину – а в суди їх баскаки не втручались.

Громадське право, придавлене за останніх князків, підняли угору і вже аж до советського злиденного часу не дало себе забрати й заклювати ніякій хижій і лукавій силі. На цьому праві трималася вся історія нашого вбогого люду. На цьому праві мусить стояти і його будучина, бо народ наш не втратив свого споконвічного ідеалу, хоча

дух його підірваний і змізернів у невольничій долі.

Після розпаду Золотої Орди Руську землю від Чорного моря по Німан осягла під своє панування Литва, а тим часом Червоною Руссю (Галичиною) заволоділа Польща. Литва була країною малолюдною і неписьменною. Руські наші люди, осівши по литовських громадах, навернули їх на свій руський лад. Вся Литва по-нашому розмовляла, писала і молилася Богу. Весь край між Німаном і Чорним морем став Руським.

Зовсім інакше було з боку Польщі. Не добрались до неї татари і не збили гордої сили, що зневажала первісне громадське право. У найдавніші часи Громадське життя було однаковим, що на Дніпрі, що на Віслі. Однаково стояв на суді багатий з убогим, однакове право мав кожен займати землю під своє житло. Цю рівновагу слов'янської громади порушили понад Віслою Ляхи. Звідки вони там з'явилися – історики дискутують і досі. Ляхи зруйнували старий порядок слов'янський і замість народного рівноправ'я завели шляхетне панство. Років сто або й більше опиралися громадяни проти хижої сили, але зазнали поразки. За допомогою німців закоренилось тоді й латинство – церковне панство латинських попів чужоземців.

З того часу постало так зване польське право або княже право. Не всі ним користувались – тільки пани-шляхта, а основою того права було господарювання пана-шляхтича над нешляхетною людиною таке, яке мав сам князь або король над своїми підлеглими. Тільки шляхта вважала себе польським народом і Річчю Посполитою. Шляхетське гордування простими громадянами простяглося через усю польську історію і стало її духом, її розумом. Польським народом звалась Річ Посполита, а Річ Посполита Польська стояла на самій тільки шляхті, без міщан і селян. Польською Річчю Посполитою мали всяку країну, де запроваджено польське право. Спочатку вона сягала на Схід по Віслу, далі – по Буг, а потім до Дніпра і за саме Дніпро, по Дністрові і по під Карпатами.

Руській шляхті було надано польське право. І мова, і віра у панів Русі була спершу своя, тільки замість громадського споконвічного права, замість вічових судів, руські дуки поквапились до господарювання шляхетського. Вони залюбки приймали право польське і тим самим ставали ляхами. Всюди, де утверджувалось на Україні польське право, народ зникав, рідна земля робилась йому чужиною. Не зазірав він господарським оком у політичні справи, орудувала політикою шляхта і себе тільки вважала народом, громадою

політичною чи, як мовляти, Річчю Посполитою. Так розпростерся по руському мирові лясський побут, те нічим не загнуждане панування та гордування простими громадянами, та дика сила, що її спорудила на Повісліянщині латинська загребуща ієрархія.

Зламавши народну волю між Віслою і Одрою, лясське панування не мало собі зупину ні по Сяну, ні по Бугу й Нареву, ні по протоках Прип'яті. Всюди позникали згадки про громадську рівноправність, про віча, які гамували колись пиху народних дуків і зупиняли їх хижу силу. Тільки по Дніпрові стояла Русь на прадавньому своєму праві. Тільки там всяка людина була громадянином, і найбільший дука в громаді підлягав народній волі. Спасенна думка руського люду про чоловічу шану зринула там у новім товаристві, що викувалось серед політичного панського побуту під назвою – Козаччина.

Побороти дніпрову громаду не здоліло вже панство, як побороло колись вісляну. Пішла козаччина по Речі Посполитій потопом і перла панство-шляхту доти, доки сягала стародавня Русь: на Захід – до Вісли, на Південь – до Прикарпаття. Не встояло право польське, панське проти права руського, громадського.

Польські історики називають стародавній опір сільських громад понад Віслою війною поганства проти християнства, а козацькі походи на панів-шляхту – війною варварського холопства проти польської цивілізації. Чому ж польське панство не здобуло на такі пісні про панську цивілізацію, на які здобулась Русь про козацьке варварство? – Бо не було в шляхетському лясському серці тої правди, якою дихала козаччина, а були тільки політичні хитрощі та несита жадоба панування. Під козацькими корогвами наша зневажена сусідами Україна явила всьому світові, що вміла ще у XVII ст. знести з рідної землі хижих недолюдків і поставити народне право вище політичного. Велике товариство дніпрове, до якого прихилилось всяке живе серце українське, стало на Україні ідеалом незборимого народного духу, а правда, за яку боролись козаки, стала святим знаменом.

Після приєднання України до Росії в 1654 році царі не посміли відразу ламати українське народне право, а цариця Єлизавета Петрівна навіть видала указ від 28 серпня 1728 року про кодифікацію українського народного права, щоб поширити його і на Росію. Цей Звод законів одержав назву “Права по которым судится малороссийский народ” і був підготовлений спеціальною комісією в 1743 році в Глухові. В 1744 році правитель України Бібіков подав його

на затвердження Сенатові. Там він пролежав 12 років без розгляду. Навіть радянські правники визнавали, що головною причиною неутвердження Зводу було те, що він відбивав різку окремішність українського законодавства і суперечив всім напрямкам політики російського уряду щодо України. Навіть радянські історики держави і права змушені були віддати належне українському праву. “Свод, – писали вони, – является одним из крупнейших памятников украинской культуры, значение которого далеко ещё не оценено“. Оцінімо ж його у своїй власній державі!

Від часу Переяславської Ради цілих 130 літ Росія не вводила кріпосне право на Україні, але чатувала на те введення. І діждалася. В 1783 році Росія завоювала Крим і ввела кріпосне право на Україні. Українці були позбавлені будь-яких людських прав і прирівняні до товару, який можна продавати і купляти. Але український народ ні на хвилину не відмовлявся від своїх споконвічних прав. Не одні Турбаї були цілком виселені в Південні степи за свій відчайдушний опір політиці царизму і не тільки селянство Київщини сміливо йшло за свої права на кулі й снаряди регулярних царських військ (“Київська козаччина”) у роки Кримської війни. Вулкан народного права не затухав і надалі.

Народне право проявляло себе в діяльності народників 60-70 років XIX століття, у програмах перших українських національних партій на початку XX століття, у масових виступах селянства, у першій і другій російських революціях та в боротьбі за незалежність України в перших визвольних змаганнях у часі громадянської війни. “В своїй хаті своя правда”, – казав родоначальник української національної ідеології Тарас Шевченко, який збуджував націю до правової самосвідомості. Він перший великою поетичною силою оновив ідею українського народного права, вселив в нього Святий Дух, а практично застосував її Микола Міхновський. Вже існували партії – кадетська, ленінська комуністична, чорносотенна, які діяли на Україні. Але до участі в революції український народ спонукали правдиві слова із Шевченкового “Кобзаря”. Ось що рухало українцями. Ідеї народного права давали натхнення українцям, які боролися проти польської, німецької, совіцької окупації.

... І знову повернемось до історичних коренів нашого рабства. Як втратив наш народ своє державне право після приєднання України до Росії, то втратив все. І пішли в Петербург чолобитні малоросів Петрушок та Івашок за обносками, за крайцями... І понині так. Такі

масні ґрунти маємо. Такі надра і води. А старцюємо: хліба, нафти... Бо обезправлені. Народ, який не вільний економічно, – не вільний юридично і політично.

Отже, народу треба повернути його споконвічні права, передати його владу. Видати закони України – вічні, святі закони, які б закріпили її незалежність, волю. Але цього не зроблять існуючі партії. Саме слово “партія” стало ненависним у народі – останні соціологічні опитування це засвідчують. І на наступних виборах до Верховної Ради змагатимуться не особистості, а грошові мішки, ті, хто обікравши Україну, захоче за ці гроші купити нас. Народ не повинен віддавати свого голосу на виборах своїм ошуканцям. У цей псевдodemократичний час всі кричать, що вони демократи. Але час демократії в Україні ще не настав – є посткомуністична пора автократії, що означає: кожен дбає про себе, а не про народ.

А який ми народ, що Петро І бачив, коли в свою добу оцінив нас перед Сенатом: “Сей малороссийский народ и зело умен, и зело лукав: он, яко пчела любодельна, даёт российскому государству и лучший мёд умственный, и лучший воск для свечи российского просвещения, но у него есть и жало. Доколе россияне будут любить и уважать его, не посягая на свободу и язык, дотоле он будет волом подъяремным и светочью российского царства; но коль скоро посягнут на его свободу и язык, то из него вырастут драконовы зубы, и российское царство останется не в авантаже”.

Безправ’я – наша недоля.

Повернімо народові його святе право.

Запровадження народного (звичаєвого) ПРАВА в практику суспільного життя в Україні є найбільш гуманною і найсправедливішою революцією з усіх попередніх. При цьому вона буде здійснюватись самим природним, а не варварським способом, з яким зв’язане слово революція – це еволюційна революція – без неприродного насильства.

Таблиця 1

Відмінні риси державного і народного права [4].

Державне право	Народне право
Писаний закон, що встановлювався пануючими нетрудовими верхами для цілей бюрократичної держави й охорони цих пануючих нетрудових верхів	Неписаний закон – звичай – практикувався трудовими низами соціальної піраміди – існує окремо від державного права

Не підлягає особливим моральним початкам	Цілком виходить із мотивів моралі, цілей суспільства
Правові спори зважає сліпа Феміда самоцінного закону	Правові спори вирішує зряча, чутлива совість громадської думки
Формальне, об'єктивне, механічне	Суттєве, суб'єктивне, органічне
Консервативне, індивідуальне	Прогресивне, соціальне
Момент похідний домінує над первинними (освячується факт накопичення власності не вдаючись у його походження)	Домінують первинні моменти. Право власності і матеріального достатку визначається тільки працею

К. Качоровский: “Вся роль государственного права рисуется мне в одном образе, когда видишь живую полную реку, задержанную у села плотинной из навоза. Сейчас, ниже плотины река сочится мутными зараженными струями, но чем ниже, тем более она светлеет и светлеет и наконец бежит снова быстрым и чистым потоком. Такую же приблизительно роль играет веками копившаяся гниющая бумажная масса “бюрократического писаного закона”, пытающегося преградить свободное течение народного права: она может временно его замедлить и замутить, но остановить его не может. Вопрос только в том, когда и как снесет разливающийся бурный поток всю эту тяжелой ношей наваленную историей гниль?”.

К. Качоровский о Народном праве: “Мы ясно видим, что в этом праве, находящемся на низкой ступени развития, легко разглядывается тот самый тип права, который является самым высоким идеалом человечества”.

Література

1. Пантелеймон Куліш. Гісторія. – Л. : Просвіта, 1910. – Т. 6.
2. Юшков С.В. История государства и права СССР. – М., 1947. – 443 с.
3. Левинський В. Народність і держава. – Київ-Відень, 1919.
4. Качоровский К. Народное право. – 1906.

Анатолий Доценко, Леонид Дубиковский, Анатолий Кирилук
лаборатория духовности В. Вернадского. (г. Киев)

ОТ “НООСФЕРЫ” ЛЕРУА, ДЕ ШАРДЕНАДО “БОГОСФЕРЫ” В. ВЕРНАДСКОГО

“Чем ближе к церкви, тем дальше от господа Бога”

“Айвенго” Вальтер Скотт

“В истории Земли в XIX и XX веках началась новая

геологическая эра – “психозойская (Д. Ле Конт, и Шухерт) или “антропогенная” (А.П. Павлов), отвечающая новому большому геологическому явлению: человек стал геологической силой, впервые меняющий лик нашей планеты, – силой которая нам представляется стихийной. В 1930 годах Э. Леруа и Тейяр де Шарден, исходя из представлений о биосфере, как об особой геологической оболочке Земли, пришли к заключению, что биосфера в наш исторический момент геологически быстро переходит в новое состояние – ноосферу (*Ноосфера* – оболочка разума. “Ноос” по – древнегречески Разум), т. е. в такого рода состояние, в котором должны проявляться разум и направляемая им работа человека как новая небывалая на планете геологическая сила” [1, с. 150].

Но в то же время В. Вернадский поднял тревогу и информировал мировую общественность о том, что:

– “We observe a more and more dramatic influence of a human intellection and collective mind on geochemical processes; that`s the fact, that carbon dioxide increases during the civilisation progress.”

– “Where will this new geological process stop? And will it stop or not ?”

“Here human beings behave not like *Homo sapiens* but like *Homo sapiens faber!*” [2, p. 4].

Учение В. Вернадского о планетарных процессах и о предотвращении мировой экологической катастрофы положено в основу Водородной Цивилизации будущего (the HyCy – Conception) [2].

Меморандум о новой экологической концепции принят на 5-й Международной конференции Ассоциации Водородной Энергетики и предусматривает неизбежные фундаментальные изменения человеческой жизни не только в *индустриальной сфере, но и в духовной* [3, с. 3].

Скрижали Вернадского:

1. “Мы живем ...в эпоху крупнейшего перелома. Философская мысль оказалась бессильной возместить связующее человечество *духовное единство*. Духовное единство религии оказалось, утопией.... Религиозная мысль распалась на множество течений. Бессильной оказалась и государственная мысль создать это жизненно необходимое единство человечества в форме единой государственной организации.... И как раз в это время, к началу XX в., появилась в ясной реальной форме возможная для создания единства человечества

сила – *научная мысль*, переживающая небывалый взрыв творчества. Это сила геологического характера, подготовленная миллиардами лет истории жизни в биосфере. Она выявилась впервые в истории человечества в новой форме, с одной стороны, в форме *логической обязательности* и *логической непререкаемости* ее основных достижений и, во-вторых, в форме *вселенскости*, – в охвате ею всей биосферы, всего человечества, – в создании новой стадии ее организованности – ноосферы” [1, с. 51].

2. “Наука и научная работа отнюдь не являются, взятые в целом, результатом *только* работы отдельных ученых, их сознательного искания научной истины... специалисты, инженеры и экономисты – теоретики, прикладные химики, зоотехники, агрономы, врачи представляют всю творческую силу народа” [1, с. 38].

3. “Наука есть проявление действия в обществе совокупности человеческой мысли” [1, с. 38].

4. “История научного знания, даже как история одной из гуманитарных наук, еще не осознана и не написана. Только в последние годы она едва начинает выходить для нас за пределы «библейского» времени...8-10 тысяч лет назад” [1, с. 22].

5. “Но наука одна, и едина, ибо, хотя количество наук постоянно растет, создаются новые, – они все связаны в единое научное построение и не могут логически противоречить одна другой” [1, с. 70].

6. “Наука имеет свое определенное строение, в ней *существует область фактов и обобщений* научных, эмпирически установленных фактов и эмпирически полученных обобщений, которые по своей сути не могут быть реально оспариваемы” [1, с. 69].

7. “Третья основа науки – научный аппарат фактов – система и классификация научных фактов, точность которых достигает предела, когда научные факты могут быть выражены в элементах пространства – времени – количественно и морфологически” [1, с. 79].

При этом полагаем, что научное понятие “Три основы науки” тождественно научному понятию “Три этапа мышления”, как более конкретизированному понятию “Научная мысль”.

“Научные измышления или Божественная мудрость”. Приведенным выше скрижалям В. Вернадского без сомнения присущи научные “*логическая обязательность* и *логическая непререкаемость*”, однако в заключительной скрижали, где “научные факты могут быть выражены в элементах пространства – времени –

количественно и морфологически” чувствуется недомолвка Автора, возможно преднамеренная, и имя ей: “гавристика”, следуя которой интерпретацию Трех основ науки “в элементах пространства – времени – количественно и морфологически” Мы продолжим.

Морфология – раздел языковедения, изучающий строение слова в зависимости от морфем, из которых оно состоит. Установим синонимы определений “Трех основ науки” В. Вернадского:

– Первая основная науки – “эмпирическое установление фактов” посредством наблюдения, синонимы: Созерцание, Видение, Бачение;

– Вторая основа науки – “эмпирическое получение обобщений научных”, синонимы: Осмысление, Оглядыны;

– Третья основа науки – “научный аппарат фактов” – техника упорядочения наблюдений частных, синонимы: поГрешность, оГрех оглядын, Грех;

Запишем Три основы науки через синонимы: Бачение; Оглядыны; Грех, и используя морфемы – аббревиатуры, получим слово “БОГ”, синонимы: СОЛ, ПОЛ, БОР, как научное понятие “Три основы науки”, как научное понятие “Три этапа мышления”, как наивысшую духовную ценность общества.

Следовательно: Боги, с до Библейных времен и до нашего времени – быстрые умом ученые, а Божественная “мудрость” – это их, живых Богов, “мудрость”.

По старой памяти в народе высококлассного специалиста называют “Богом”. Прощаясь, близкие говорят – “с Богом”. В различных житейских ситуациях мы часто слышим: “Слава Богу”, и даже применительно к умалишенным, во времена Святой Руси употребляли достойное – “Божевильный”.

Эксперимент. “Наука есть проявление действия в обществе совокупности человеческой мысли” (Скрижаль 3).

Так, В. Вернадский определил научные понятия “Наука”, “Три основы науки”, которые научная мысль “выковывала шаг за шагом и которые теперь являются ее самым надежным достоянием и самым обычным орудием” [1, с. 81].

– На службе у человечества работает несметное количество “умных” устройств, например, электрических нагревателей, печей, в которых посредством термоэлектрического преобразователя (термопары), устройства сравнения температур (компаратора) и автогенератора-усилителя (нагревателя) реализуется научное понятие “Три этапа мышления”.

– Среди 311 терминов и 26 определений основных понятий метрологии изначальными являются “ТРИ”: 1) объект; 2) измерительная техника; 3) погрешность. Результат измерения содежит: 1) среднее арифметическое п наблюдений; 2) доверительный интервал; 3) доверительная вероятность:

$$U = 1,018 \pm 0,002 \text{ В. } P=0,95$$

– На рисунке схематически представлен прибор Контролограф, изобретенный профессором Я. Цурковским, “основателем теории психической контрольности для её измерения и тренинга”.

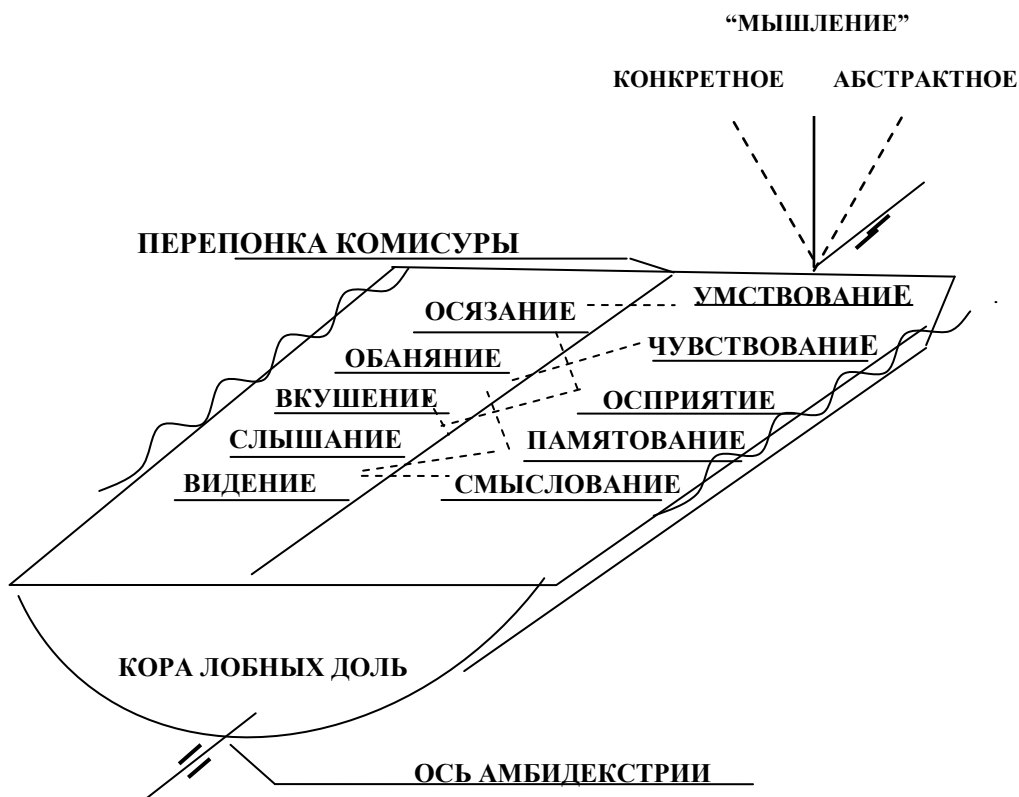

Рис. 1. Схематическое изображение Контролографа Цурковского

В 1931 году, профессор Я. Цурковский, как директор Института психотехнических исследований, приезжал из Катовице в Москву на конгресс психологов и вызвал там фурор.

Современный усовершенствованный Контролограф, в отличие от существовавших методик, диагностировал глубинные психические данные человека, его потенциал, всего за час времени. Контролограф Цурковского прост в использовании. И пятиклассник и академик – в одинаковых условиях. Оба получают зрительную (чувственную) и логическую (цифровую и текстовую) информацию и должны нажать на соответствующие клавиши”. Таким образом, в “памяти” Контролографа Цурковского также присутствуют элементы “Трех этапов мышления” [4].

Заключение

“Открывать тайны веры ученым также трудно, как верблюду пройти сквозь игольное ушко” Эмануэль Сведенборг [5, с. 440].

Вопросы возрождения духовности человека и общества волнуют не только древний Острог.

В 1846 году “Кирилло-Мефодиевцы” Киевского Императорского имени Святого Владимира университета в п. 35 своей программы констатировали: “Тогда императоры с господами условились и сказали между собой так: уж нам не скоренить христианства, поднимемся на хитрости, примем сами христианство, извратим учение Христово так, чтобы нам выгодно было, и одурачим народ” [6].

А как объяснить взаимоисключающий “плюрализм” двух современных украинских академиков Голубца М. и Локтева В. в их публикациях “Про Віру, Науку, Атеїзм” и “На захист науки і наукового світогляду”, как не “Circulus vitiosus” (Порочный круг – логическая ошибка, состоящая в том, что высказывание, которое само нуждается в доказательстве, признаётся доказанным и ложится в основу последующих умозаключений.) [7, с. 38, 42].

О совершенно забытой попытке В. Вернадского “разорвать порочный круг” в общественном сознании был сделан доклад киевской Лаборатории духовности В. Вернадского “Научная мысль...” В. Вернадского как Мессия “Водородной Цивилизации” на XI Международной Конференции “Водородное материаловедение и химия углеродных наноматериалов” в 2009 году [8, с. 954]. Доклад вызвал интерес и был отмечен при подведении итогов.

“Наука не отвечает в современном социальном и государственном плане жизни человечества тому значению, которое она имеет реально уже сейчас. Это сказывается и на положении людей науки в обществе, и на их влиянии на государственные мероприятия

человечества, на их участии в государственной власти, а главным образом на оценке господствующими группами и сознательными гражданами – “общественным мнением” страны”.

Эти слова написаны В. Вернадским ещё в 1938 году, однако чувствуется современность, “непререкаемость высказываний”, другими словами – эталонность духовности, что у Борхеса является природой (пространством), бесконечной сферой, а форма сферы совершенна и подобает божеству [5, с. 47].

Литература

1. Вернадский В. Размышления натуралиста: Научная мысль как планетарное явление.– М. : “Наука”, 1977. – Кн. II. – 192 с.

2. Int. J. Nuclear Hydrogen Production and Application, Vol.1, No. 2, Paris, France, 2006. – 119 p.

3. Водородная Экономика и Водородная Обработка Материалов: Труды Пятой Международной конференции “ВОМ-2007”, Донецк, 21–25 мая 2007 г. – Донецк : ДонНТУ, ДонИФЦ ИАУ, 2007. – 952 с. / Приложение: ”Memorandum on a Novel IAHN Conception of Hydrogen Civilization of the Future”. – 7 p.

4. Практична психологія за Цурковським / Голос України. – 2005. – № 61 (3561).

5. Борхес Х.Л. Письмена Бога. – М. : “Республика”, 1994. – 510 с.

6. Костомаров Н.И. “Закон Божий”(Книга бытия украинского народа), изд-во “Лыбидь”, КГУ, 1991. – 40 с.; <http://users.iptelecom.net.ua/~shluif/>.

7. Світогляд. – 2009. – № 5.

8. Дубиковский Л.Ф. “Научная мысль...” В. Вернадского как Мессия “Водородной Цивилизации” // Книга тезисов XI Международной Конференции “Водородное материаловедение и химия углеродных наноматериалов”, ICHMS 2009. – Ялта, Крым, 2009. – 1168 с.

О. А. Паламарчук

викладач історії України

Кам'янець-Подільського медичного училища

З. М. Марчук

студентка Кам'янець-Подільського

медичного училища

КИЇВСЬКА РУСЬ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Понад одинадцять століть тому східні слов'яни створили свою першу державу. Літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури

називають її Руссю, або Руською землею, вчені-історики – Київською, або Давньою Руссю. Вона належала до найбільших, найкультурніших, найрозвиненіших економічно й політично держав середньовіччя. На величезному обширі від Чорного до Білого морів, від Карпатських гір до Волги жили русичі. Вони вирощували хліб і розводили худобу, мали розвинені ремесла й промисли, а руські купці були відомі на торгах Багдада і Константинополя, Кракова й Буди Великого Булгара й Ітилю. Могутньою, високорозвинutoю й цілісною була матеріальна й духовна культура Київської Русі. Її народ зводив величні кам'яні храми й ошатні дерев'яні житла, створював могутні фортифікаційні споруди своїх великих і малих міст, будував на тисячі верст захисні вали проти кочовиків. ...На весь світ славилися вироби давньоруських майстрів. У Києві, а далі в Новгороді та інших містах Русі складалися літописи, в яких описувалось славне минуле й аналізувалось сучасне життя. Давньоруський народ творив свою усну історію у вигляді переказів і легенд, дружинних пісень і билин, інших фольклорних пам'яток. Київська Русь багато важила в політичному житті Європи і Близького Сходу. З нею змушені були рахуватися візантійські імператори й хозарські хагани. Протягом півтисячоліття Давньоруська держава затуляла собою європейський світ і Візантію від кочовиків. Київська Русь зробила величезний внесок до світової історії IX–XIII ст., тому інтерес до неї не вщухає серед учених сучасного світу.

Джерелами відтворення історії Київської Русі є писемні й речові (археологічні) пам'ятки. Головними писемними джерелами є літописи: “Повість временних літ”, Київський, Галицько-Волинський, Новгородський, Суздальський, Московський, Никонівський та ін. Чимало цінного додають і інші писемні пам'ятки – кодекси й записи норм права, князівські земельні грамоти, тощо.

Східні слов'яни починаючи з VI–VII ст. розселилися на величезному обширі Східної Європи, утворюючи союзи племен. “Повість временних літ” складена п'ять століть тому, малює грандіозне полотно цього розселення: “Слов'яни прийшли й сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші древлянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двіною і назвалися дреговичами, другі сіли по Двіні й назвалися полочанами, – за річкою, що впадає до Двіни і має назву Полота. Ті ж слов'яни, що сіли біля озера Ільмень, прозвалися своїм ім'ям – словенами... А інші сіли по Десні, і по Семі, і по Сулі й назвалися сіверянами.” Цей процес розселення в цілому завершився у VIII–IX ст.

Першим етапом утворення держави у східних слов'ян було утворення протягом VII – першої половини IX ст. переддержавних утворень – полянського князівства Кия, Дулібо-Волинського союзу та ін. Східнослов'янські союзи племен являли собою виразні етнокультурні спільності, які мали певні локальні особливості. Згодом, породження родоплемінного ладу – великі і малі союзи племен у перебігу розвитку східнослов'янського суспільства поступово переросли в утворення більш високого соціально-політичного рівня – племінні княжіння.

Докорінною причиною утворення держави у східних слов'ян, як і у всіх інших народів, було виникнення соціально неоднорідного суспільства, тобто суспільства з приватною власністю, майновою нерівністю, соціальним розшаруванням. Посилення руху населення (у ході торговельних зв'язків, воєн, переміщення сільського населення у міста), наростання соціальної напруженості переросли регулюючі функції роду і вимагали принципово нового регулятора – публічної влади з потужним апаратом примусу, підкріпленим ідеологічною системою. Східні слов'яни перебували на тому рівні соціально економічного розвитку, який створює внутрішні передумови для виникнення держави. Головними їх заняттями були орне землеробство, ремесла, торгівля. Істотно удосконалилися основні сільськогосподарські та переробні знаряддя праці. Удосконалення знарядь праці підвищувало продуктивність праці та врожайність зернових культур. Швидко розвивалася металургія та інші ремесла. Утворилися міста, окремі з яких перетворилися на політичні центри племінних союзів.

Особливістю і додатковим стимулом генезису державності у східних слов'ян була загострена потреба в організації захисту від зовнішньої загрози – в першу чергу з боку хозар, об'єднаних у потужний каганат, а також варягів, Візантії, Польщі.

Формування державного апарату стимулювала також перспектива отримання великих прибутків від великих торговельних шляхів у разі налагодження їх утримання і охорони. Особливо це стосувалося шляху “Із варяг у греки”.

Головними ознаками існування державності в ранньосередньовічному суспільстві сучасні історики вважають наявність влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальним принципом і стягання данини для утримання влади. Можна додати до цього як обов'язкову ознаку успадкування влади

князем. В умовах Київської Русі X ст. конкретними формами державності були: окняження земель (підкорення владі державного центру територій племінних княжінь) і поширення на ті землі систем збирання данини, управління й судочинства.

Першими київськими князями, існування яких зафіксоване літописцями, були Аскольд і Дір. Полянське князівство Кия, Аскольда і Діра стало етнокультурним, політичним і соціальним осередком, довкола якого наприкінці IX ст. почала зростати Руська держава. Можливо, літописець Нестор мав підстави, роблячи під 860 роком запис про похід Аскольда і Діра на Константинополь, відзначити, що з того часу “начася прозивати Руска земля”.

Отже, слово “Русь” виникло не як етнонім, а як політична назва державного об’єднання, яке спочатку об’єднувало лише полян, древлян, деревичів та чернігівську частину сіверян. В останній чверті IX ст. влада київських князів поширюється на полочан і смоленських кривичів.

Вирішальний крок на шляху до східнослов’янської державності було зроблено наприкінці IX ст. Близько 882 р. новгородський князь Олег з дружиною спустився Дніпром, взяв Смоленськ, Любеч, потім хитрістю захопив Київ, убив київських князів Аскольда і Діра й проголосив Київ столицею своєї держави: “Хай буде Київ матір’ю градам руським”. З того часу надходять систематичні відомості про розвиток державності на Русі.

Князювання Олега в Києві (882–912) почалося згідно зі свідченням “Повісті временних літ” зі створення опорних пунктів центральної влади у племінних княжіннях міст, зі встановлення попервах приблизного порядку стягання данини на підвладних князеві землях. Нестор розповідає про поступове поширення влади Києва на землі незалежних раніше племінних княжінь. Були приєднані землі ільменських словен та псковських кривичів. Землі інкорпорованих до держави князівств одразу ж обкладалися даниною, на них поширювалися системи судочинства й адміністрації. Так утворювалася державна територія Давньої Русі.

Наполеглива діяльність Олега щодо створення держави дала добрі наслідки: в останні роки його правління у Києві владі князя підкорялися поляни, ільменські словени, сіверяни, кривичі, радимичі, древляни, уличі, можливо, дуліби й хорвати, а також неслов’янські племінні об’єднання – чудь і меря.

У часи князювання Олега позитивний економічний розвиток

суспільства. Розбудовувався стольний град Київ. Давньоруська держава часів Олега залишалася все ж таки не досить консолідованою. Влада київського князя в землях племінних княжінь була ще слабкою, часом формальною, а системи управління, стягання данини й судочинства – примітивними й діяли час від часу, коли найжджали княжі дружинники з Києва. Та країна була, як на свій час, економічно розвинутою й мала велику військову потугу, про що свідчить сама можливість здійснення переможного воєнного походу Русі на Візантію у 907р. Письмові угоди Києва з Константинополем 907 та 911 років стали першими політичними актами молодій державі.

Протягом першої половини X ст. київські князі наполегливо й послідовно згуртовували у спільній державі племінні княжіння східних слов'ян. Справу Олега, за свідченням “Повісті временних літ”, 912 р. продовжив його наступник Ігор. Він знову приєднав до держави княжіння уличів і древлян, що відпали були після звістки про кончину Олега.

На 40 роки X ст. припав новий спалах воєнної активності давньоруської панівної верхівки. Київський князь поширив свою владу на східний Крим і Тамань. Ігор учинив два великих походи на Візантію, що мали на меті як захист південних рубежів, так і забезпечення вигод для руських торгових людей у Константинополі та інших грецьких містах.

Великі й малі війни приносили славу й багатство князям і старшим дружинникам. Водночас вони відривали від мирної праці багато народу, у війнах гинули тисячі людей, що послаблювало економіку держави. Головним же джерелом постачання війська зброєю, харчами, кіньми залишалося стягання данини, яку князі прагнули увесь час збільшувати. Особливо жорстоким було збирання полюддя, що в X ст. йшло безпосередньо на утримання військової дружини. Саме під впливом своїх дружинників князь Ігор, зібравши один раз полюддя в землі древлян, повернувся туди, щоб стягнути його вдруге, за що був забитий повсталими 944р. Зі смертю Ігоря закінчився перший етап у розвитку державності на Русі.

Єдиний відомий з літопису син Ігоря – Святослав був ще хлопчиком, і на князівський престол сіла його дружина Ольга. Вона жорстоко придушила повстання древлян навесні 945р., штурмом здобувши їх головне місто Іскоростень, забивши древлянських князів і багато воїнів. Водночас княгиня, певно, зрозуміла, що настав час встановити розмір данини, насамперед полюддя, із залежного

населення, що вона й зробила. Ольгою також були влаштовані опорні пункти центральної влади на місцях, адміністративна ж і судова системи поширені на всі підвладні Києву землі племінних княжінь.

У часи Ольги розбудовувався, прикрашався і зміцнювався столий град Русі. З князюванням Ольги можна пов'язувати настання другого етапу в розвитку давньоруської державності. Він ознаменувався візитом Ольги до Константинополя близько 946 р. Уперше в історії глава Давньоруської держави ішов до Візантії на чолі мирного посольства. Результатом цього візиту було охрещення Ольги та укладення союзної русько-візантійської угоди.

Могутня держава створила сприятливі умови для швидкого розвитку продуктивних сил. Господарський прогрес виявився у значному поширенні знарядь праці їх заліза, витісненні примітивних систем землеробства, розвитку ремесел, торгівлі і міст.

Київська Русь IX–X ст. ще не знала класового устрою. Тому східнослов'янська державність народилася в суспільстві, що залишалося родоплеменним. Можна назвати першу руську державу надплеменною, бо в ній влада не лише відокремилася від маси народу, а й піднялася над самою племенною верхівкою, набула індивідуального характеру й стала успадковуватись. Давньоруська держава була організована за територіальною ознакою, чим принципово відрізнялася від передуючих їй племінних княжінь.

Для державно-адміністративного устрою Київської Русі була характерною така риса, як федеративний устрій. Великокнязівська влада мало втручалася у внутрішнє життя приєднаних земель. Їх обов'язок обмежувався сплатою данини, а також участю у військових походах київського князя.

Літописці зображують давньоруських володарів кінця IX–X ст., як типових дружинних князів. Певна річ радниками князя були лише старші дружинники: вони утворювали й апарат управління, судочинства та збирання данини.

Недовге князювання у Києві сина Ольги Святослава (964–972) сповнене майже безперервними походами і битвами. Під час князювання Святослава Давньоруська держава була розширена й зміцнена. Він повернув до складу Київської Русі племенне княжіння в'ятичів, що потрапило під владу хозарів. Для цього йому довелося здійснити похід у межиріччя Оки і Волги.

Потому, 968 р., Святослав завдав поразки Хозарському каганатові. Далі Святослав втрутився у війну між Візантією й

Болгарією. Того ж таки 968 р. печеніги раптово напали на Київ. Вчасно попереджений гінцем Святослав спішно повернувся до стольного града й відігнав печенігів. Безперервно воюючи п'ять довгих років, він дещо занедбав державні справи.

Однак було б однобічно й неправильно розглядати Святослава виключно як завойовника. Святослав провів адміністративну реформу, перед тим як вирушити в другий і останній похід до Болгарії. Старшого сина Ярополка він посадив своїм намісником у Києві, молодшого Олега – в Овручі, а позашлюбного сина – Володимира він послав правити від свого імені до Новгороду. Цей захід поклав початок державній реформі, в результаті якої вся давньоруська держава опинилася під владою однієї князівської династії.

Другий похід Святослава на Болгарію не мав успіху. Повертаючись до Києва Святослав загинув в бою з печенігами.

Між його синами розпочалася боротьба за владу. Олег і Володимир не бажали визнавати брата верховним князем. У свою чергу Ярополк вирішив приборкати братів і стати єдиновладним володарем Русі. З цією метою він у 977 р. вирушив з військом на Овруч. Олег програв йому битву і загинув. Володимир не став чекати поки Ярополк нападе на нього. Він набрав військо із варягів і в 978 рушив на Київ. У короткій війні між братами Ярополк загинув, і 11 червня того року, за свідченням автора середини XI ст. Іакова Мніха, Володимир вокняжився в Києві.

Історики характеризують державу часів Володимира як ранньофеодальну монархію. Це визначення значною мірою є умовним. Значення видатної постаті Володимира полягає в тому, що своєю діяльністю він ніби з'єднав дві доби: пізню родоплемінну й ранню феодальну.

Якщо Святослав шукав слави у битвах, то його син Володимир – у мирній розбудові держави. Близько 988 р. Володимир продовжив адміністративну реформу батька, усунув від влади племінних вождів, а на їх місце посадив власних синів. У віддалені землі князь відправив своїми намісникам вірних йому бояр. Він стає верховним володарем у країні. І відтоді Київська Русь стає об'єднаною державою.

За Володимира загалом завершився процес складання державної території, визначилися її кордони, що в цілому збігалися з етнічними рубежами східнослов'янської етнокультурної спільності. На сході Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході – Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі –

Чудського, Ладозького й Онезького озер, на півдні – Дону, Росі, Сули й Південного Бугу.

Протягом IX – першої третини XII ст. державне, суспільне, економічне й культурне життя Давньої Русі зосереджувалося в Києві й навколо Києва, в Середній Наддніпрянщині. Незабаром по утвердженні в Києві Володимир почав будівництво міської фортеці площею близько 10 га.

Князь докладав величезних зусиль до зміцнення рубежів держави. Наприкінці X ст. була створена величезна за розмахом (вали простягалися майже на тисячу км.) складна й розгалужена система валів, фортець, укріплених міст, що мала захистити Русь від печенігів.

Володимира можна назвати першим реформатором на Русі. Крім адміністративної він провів і судову реформу. У літописі Нестора читаємо, що Володимир разом з дружинниками дбав про “Устав земляний”, ішлося про вироблення закону, що регулював би правові відносини в суспільстві. Родоплемінне суспільство стало переростати в ранньофеодальне.

Роки князювання Володимира в Києві дехто з істориків називає богатирською добою в історії Київської Русі. Тоді успішно й швидко зводилася велична будова держави, творилася яскрава й самобутня культура її народу, а звитяжні успіхи руської зброї прославили країну на увесь середньовічний світ.

“Вибір віри”, зроблений 988 року князем Володимиром Святославовичем, не здається випадковим. До візантійської орбіти молоду Руську державу підштовхувало і традиційне тяжіння, і економічно-торгові інтереси, здавна поєднані шляхом із варяг у греки, і загальнополітичні розрахунки.

Охрещення Володимира та його одруження на сестрі візантійського імператора ввело київських володарів до християнської сім’ї європейських правителів.

Навесні 990 р. князь з молодою дружиною повернувся до Києва й заходився насаджувати християнство. Руські люди неохоче відмовлялися від віри батьків і дідів. Тому християнізація Русі розтяглася на кілька століть. Але вирішальний крок на тому шляху було зроблено.

Запровадження християнства на Русі мало позитивні наслідки. Воно зміцнило авторитет і владу князя, сприяло розбудові держави. Значний поштовх дала нова ідеологія піднесенню давньоруської культури. Лише з часу “хрещення Русі” у ній поширилися писемність

і книжність. У Києві, а далі повсюдно на Русі почали влаштовувати школи й книгописні майстерні, і незабаром східнослов'янська країна стала однією з найкультурніших у середньовічній Європі. Запровадження християнського віровчення зробило можливими рівноправні й плідні взаємовідносини між нею та Візантією, Германією й іншими державами.

У часи князювання Володимира Святославича завершується другий етап у складанні державності на Русі. Третій, заключний, етап припадає на роки правління в Києві його сина Ярослава (1019–1054).

Після смерті Володимира, між його синами Ярославом, Борисом, Глібом, Святославом і Мстиславом, а також пасербом Святополком розгорілася кривава боротьба за київський престол. У ній загинули Борис, Гліб і Святослав. А Ярослав 1015 р. вокняжився в Києві. Під час першого князювання (1015–1018) йому довелося відбивати напад на Київ численного війська степовиків. У 1018 р. Святополк захопив Київ, та взимку 1018–1019 рр. Ярослав вибив його з міста і той утік до печенігів. Навесні 1019 р. Святополк напав на Русь разом із печенізькою ордою. Ярослав вийшов переможцем з цієї битви. Він розумів згубність для Русі міжкнязівських чвар. Тому домовився з братом Мстиславом, що княжив у Чернігові, про розподіл сфер впливу в Південній Русі, а племінника Брячислава силою змусив до покори, проте залишив тому Полоцьке князівство. Ярослав доклав багато зусиль до відновлення централізованої держави, що послабилася під час міжусобної війни нащадків Володимира й вторгнень печенігів. Він продовжив діяльність батька щодо фортифікування південних рубежів держави.

У Ярослава, як і в його попередників, головним напрямком зовнішньої політики був південний. Київська Русь мала жваві дипломатичні відносини з Германською імперією.

1048 р. король Франції Генріх I посватався до дочки Ярослава Анни. Шлюб був укладений, ймовірно, в 1049 р. Інша дочка Ярослава – Єлизавета стала дружиною норвезького короля Гаральда Суворого, а ще одна – Анастасія побралася з угорським королем Андрієм I. Все це принесло великий міжнародний авторитет Давньоруській державі.

Приділяючи щільну увагу зовнішній політиці, Ярослав не забув і про внутрішні справи. Князь доклав багато зусиль для створення нових і розбудови існуючих міст, насамперед Києва.

Головним храмом держави, її найбільш урочистою та високохудожньою спорудою став Софійський собор, збудований у 20–

30 рр. XI ст.

У часи князювання Ярослава завершилось будівництво Давньоруської держави. Було остаточно зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія й кордони, вдосконалювалися державний апарат. Полюддя все більше замінювалось м'якшими, передовішими формами данини, що відповідало прогресуючій феодалізації суспільства. Приблизно у 1037 р. князь виступив ініціатором проведення кодифікаційних робіт у Києві, завдяки чому з'явився перший писемний збірник норм давньоруського права "Руська правда". В роки правління Ярослава інтенсивно розвивалися землеробство і скотарство, ремесла і промисли, значно поживалися внутрішня й міжнародна торгівля.

З ім'ям Ярослава пов'язаний і розквіт давньоруської культури, насамперед книжності. Навколо Ярослава склався гурток з представників давньоруської інтелектуальної еліти.

За Ярослава Володимировича Київська Русь сягнула zenіту свого розквіту й могутності, ставши в ряд з головними країнами середньовічного світу: Візантією та Германською імперією. Та його сини не змогли підтримати державу на тому рівні, на який вона піднеслася за їхніх діда й батька.

До середини XII ст. на території колишньої Київської Русі сформувалося близько 15 князівств, кожне з яких жило самостійним політичним життям, лише номінально визнаючи старійшинство великого київського князя. На початку XIII ст. поняття старійшинства взагалі зникає.

Тридцять п'ять років (1146–1181) проходять у постійних змінах князів та майже безперервних війнах за Київ, дуже негативно вплинувши на добробут міста та землі, тим паче, що деякі претенденти (із династій чернігівської та суздальської) запрошували у союзники половецьких ханів у своїх походах на Київ, і ці напади половців розорювали землю. Декілька разів Київ зазнає більш або менш сильних погромів.

Київ і Київська земля взагалі в продовженні XII ст. швидко приходять в занепад. Багато причин сприяло цьому. Тюркська міграція підірвала добробут полянської землі; за винятком північного кута вона декілька разів перетворювалася в пустелю; господарство було в розладі; і цей занепад добробуту землі відбивався на її старій столиці. Торговля дуже терпіла від занепаду південних і східних торговельних шляхів, на яких рух був якщо не припинено зовсім, то

зв'язано з великими труднощами і взагалі ослаб після того як тюркські орди затвердилися в степах і витіснили звідти слов'янське населення. Відособлення земель колишніх провінцій Києва, що розвинули в собі свої власні центри і що відтягли значну частину військово-торгового класу, цієї "Русі", що неподільно тяжіла раніше до Києва, впливало також на ослаблення останнього. І в довершення всього півстоліття безперервної смути, воєн за київський престол, розорення землі і самого міста. Багатство і блиск Києва почали зникати, а це, в свою чергу, відбивалося і на його політичній ролі.

У першій половині XIII ст. Київ повністю відходить на другий план. Найсильніші і більш далекоглядні князі вже нехтують ним як позицією безнадійною і створюють нові політичні центри. Боротьба за Київ йде далі, але борються за нього тільки менш значні князі. Нарешті, нова азіатська навала монголо-татарської орди в середині XIII ст. остаточно підриває всяке значення Києва і руйнує державну організацію землі, дезорганізує князівсько-дружинний лад на всьому просторі передстєпного середнього Подніпров'я.

Користуючись загальною панікою, зробленою татарами в 1240 р. населення і особливо міські общини починають розбивати рамки князівсько-дружинного ладу. Земля, розкладаючись на окремі общини, що керуються своїми дрібними князями або радою старців, поверталася до старого стану суспільної роздробленості, що передувала утворенню централізованої Київської держави.

Київська Русь була могутньою державою середньовічної Європи, яка відігравала велику роль як в історії східнослов'янських народів, так і в світовій історії. Утворення великої і сильної Давньоруської держави сприяло суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку східних слов'ян, значно посилювало їх у боротьбі з зовнішніми ворогами.

Економічна та військова могутність, активні виступи на міжнародній арені висунули її в число провідних країн середньовічного світу. Успішно відбиваючи напади степових кочівників, Русь відіграла роль щита, який прикрив західно-європейську цивілізацію зі сходу. Стародавня Русь мала великий авторитет і вплив на міжнародній арені, і її втручання в той чи інший конфлікт бувало досить, щоб стримати його.

Київська Русь мала високий рівень економічного розвитку. Високопродуктивними були землеробство і скотарство, ремесла і промисли, а енергійні й багаті руські купці були відомі мало не в

усьому тогочасному світі. Руські люди створили багато духовну і матеріальну культуру.

Традиції Київської Русі виявилися настільки живучими й міцними, що дійшли до наших днів, здобувши нове життя в матеріальній і духовній культурі українців, росіян і білорусів.

Література

1. “Історія України”. Посіб. за ред. В.А. Смолія. – К., 1997.
2. “Історія України”. Навч. посіб. для студ. неісторичних спеціальностей. – Донецьк : Центр підготовки абітурієнтів, 1998.
3. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1991.

О. П. Григоренко

*доктор історичних наук, професор
Хмельницького національного університету*

С. М. Єсюнін

*провідний науковий співробітник
Хмельницького обласного краєзнавчого музею*

ПОДІЇ ТА ПАМ'ЯТКИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

На сучасному етапі розвитку історичної науки надзвичайно важливими залишаються питання історії козацької доби XVI – XVIII ст. та дослідження й збереження пов'язаних з нею пам'яток історії, культури та архітектури. Серед окремих територій, на яких відбувались історичні події згаданого періоду, видне місце займає теперішня Хмельницька область, що знаходиться в межах Поділля та Південно-Східної Волині.

Серед усіх періодів козацької доби найбільшу цікавість викликають роки Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Розглянемо основні події Визвольної війни, що відбувались на території теперішньої Хмельницької області та зробимо акцент на тих пам'ятках історії і архітектури, які збереглися до наших днів.

Умовно події Визвольної війни, що відбувались на території Поділля та Південно-Східної Волині можна поділити на три періоди. **Перший охоплює 1648 рік.** Після перших перемог козацького війська в травні 1648 р. у військових операціях під Жовтими Водами і

Корсунем, епіцентром подальших бойових дій стало Поділля. В цей час наш регіон був охоплений масовими стихійними виступами селян проти польської шляхти.

Фактично, територія Поділля стало ареною військових дій Визвольної війни з кінця травня 1648 р., коли сюди Б. Хмельницький посилав Черкаський полк під проводом Максима Кривоноса, якого літописець називає “Хмельницького ближнім радником і помічником” [6, с. 147]. Він мав очолити загони повстанців у Брацлавському, Подільському та Волинському воєводствах. Після перемог над військами магната Яреми Вишневецького на Брацлавщині загони М. Кривоноса 20 липня підійшли до міста Полонного, яке сучасники називали ключем до Волині. Про Полонне писали, що воно було набагато краще укріплене ніж Львів, адже в місті-фортеці, що належало Любомирським, було понад 80 гармат. Місто було обнесено високим валом та широким і глибоким ровом. У центрі міста був замок. За допомогою міщан і українських драгунів, які були в складі залоги, повстанці 22 липня здобули місто [12, с. 55].

Основні сили повстанців рушили на Старокостянтинів. Кілька загонів Кривоніс відправив для взяття Ізяслава та Острога. 25 липня повстанці підійшли до Старокостянтинова, поблизу якого отаборилось 10-12 тис. жовнірів під командуванням Я. Вишневецького, і почали бій. Перевага польської кінноти змусила М. Кривоноса віддати наказ про відступ до укріпленого табору, з якого було відбито натиск ворога. Уночі старокостянтинівські міщани привезли козакам продовольство і порох. Довідавшись про це, Я. Вишневецький наказав стратити 40 жителів Старокостянтинова. До М. Кривоноса прибували все нові загони повстанців. У ніч на 27 липня польське командування розпочало відступ – обоз під охороною жовнірів вирушив на Кульчини. Драгуни князя Домініка Заславського та хоругви полковника Корецького зазнали серйозних втрат, прикриваючи відхід головних сил армії [7, с. 98–100].

Подільські повстанці, які визнавали керівництво М. Кривоноса, після взяття на початку серпня міста Бара, рушили на Кам'янець-Подільський, в околицях якого вже давно діяли опришки. Загонами подністровських повстанців під Кам'янцем, що нараховували до 10 тис. чоловік, керував дрібний шляхтич Станіслав Мрозовицький – Морозенко. На берегах річки Ушиці гуртував опришків Остап Гоголь, предок письменника М.В. Гоголя. Опришки зайняли Оринин, Гусятин, Дунаївці, Городок, Сатанів, Ярмолинці, Зіньків, Чорний Острів,

Меджибіж. На Волині загони повстанців і козаків визволили Острог, Заслав, Берездів та інші міста й містечка [2].

Після цих подій, на Поділлі з'явилися головні сили українського війська. Б. Хмельницький вирішив дати генеральну битву під містечком Пилявою (Пилявцями), що розкинулось по берегах річки Ікви. Штаб гетьмана розмістився у замку, який стояв над ставком. Головні сили розташувались на правому березі річки, а на протилежному боці – загони М. Кривоноса. Береги з'єднувала вузька гребля, яку зміцнили двома укріпленнями з гарматами. Були й інші переправи. Щоб поставити противника в несприятливі умови Б. Хмельницький наказав перекопати пагорби й долини, частину луків залити водою. Український табір було окопано ровами й укріплено шанцями та возами. Чисельність війська сягала 100–110 тис. осіб, серед яких лише половина мала належне озброєння та бойовий досвід. Артилерія нараховувала 100 гармат [11, с. 16].

Залишивши без бою Старокостянтинів, загони М. Кривоноса тим самим заманили польську армію, яка в суботу 19 вересня зупинилася в 4–5 кілометрах від українського війська та розташувалась табором на пагорбах, на лівому березі Ікви. У розпорядженні трьох польських регіментарів (воєначальників) – сандомирського воєводи Домініка Заславського, хорунжого коронного Олександра Конєцпольського і підчашого коронного Миколи Остророга перебувало близько 90 тис. осіб при 100 гарматах [11, с. 17]. У польському війську була слабка дисципліна, між регіментарями та окремими воєначальниками точилися суперечки. Козацький літописець Г. Грабянка писав, що шляхта понабирала з собою в похід “шкури рисячі, дорогоцінні хутра, соболів, покойові оздобы, начиння столове з золота та срібла, ванни, коновки, мідну посуду, чайники, наливки, наїдки різні, цукор, борошно, та інші припаси без ліку, які лише пиха та бундючність вживає. Здавалося, що поляки не на війну, а скоріше на весілля, чи на бенкет який дружно вибралися” [5, с. 56].

21 вересня, без відома регіментарів, київський воєвода Ян Тишкевич кинув кілька сотень жовнірів на штурм греблі [11, с. 18]. Так почалася знаменита Пилявецька битва. Кілька разів переправа переходила з рук у руки. Побачивши, що лобові атаки успіху не приносять, регіментарі послали кілька тисяч жовнірів через річку в обхід українських позицій. Жовнірам довелося пройти мочарами близько 15 км, перш ніж вийти до греблі, але їх поява виявилась повною несподіванкою для оборонців і вони мусили відступити до

табору. В цей же час відбувались сутички біля табору М. Кривоноса. Захоплення греблі ще не означало перелому в ході битви, адже вона була занадто вузькою для швидкої переправи значної частини війська. Враховуючи незавершеність будівництва укріплень навколо табору і можливість нічної атаки, регіментарі протримали протягом ночі більшість полків у бойовій готовності.

Увечері 22 вересня до українського табору прибуло близько 4–5 тисяч буджацьких татар, яких зустріли під залпи гармат і самопалів. Б. Хмельницький, щоб нагнати більшого страху на жовнірів, велів переодягнути декілька тисяч козаків на татарський лад. Остерігаючись нічного нападу козаків з татарами, більшість польських підрозділів знову провело ніч у бойовій готовності.

Вранці 23 вересня, коли почалась заміна польських підрозділів на переправі, козаки пішли у наступ. По греблі вдарила українська артилерія. На лівому березі Ікви з'явилися перші загони козацької і татарської кінноти, розпочав наступ М. Кривоніс, незабаром визначилась перевага українського війська. Коли опустились сутінки, регіментарі таємно залишили своє військо та вирушили до Львова. Слідом рушили інші воєначальники. Незабаром про втечу командування дізнались жовніри – страшна паніка охопила табір. За словами сучасника подій – польського історика і поета Самуеля Твардовського, “важко описати ганьбу цієї ночі”, коли тисячі знетямлених від страху людей кидали зброю, хапалися за коней і намагалися якнайшвидше залишити небезпечне місце, залишивши напризволяще своїх поранених товаришів. До рук переможців потрапили десятки тисяч возів з майном, вся артилерія та навіть гетьманська булава Д. Заславського. Вартість захоплених трофеїв перевищувала 7 млн. злотих. Перемога українського війська була безперечною [7, с. 112–140; 11, с. 13–22].

25 вересня Б. Хмельницький вирушив з військом до Старокостянтинова. Після старшинської ради (28 вересня) українське військо вирушило у похід, прямуючи через Човганський Камінь (нині – Теофіполь) та Ямпіль до Львова. В цей же час тривала облога Кам'янця-Подільського. Зростає незадоволення серед міщан, і не лише українців, але й серед вірменів. У кінці листопада відбувся новий штурм міста повстанцями. Місто взяти не вдалось, а в зв'язку з укладенням загального перемир'я загони козаків і повстанців відступили від міста [12, с. 61].

Наступні події охоплюють 1649–1651 рр. На звільнених

українських землях відбувався процес творення органів влади Української держави, ліквідовувалось феодальне землеволодіння, селяни отримали волю та право володіти землею. В той же час, вступивши 1648 р. в переговори з польським урядом, Б. Хмельницький допустив помилку – погодився відвести селянсько-козацьку армію в східні і центральні райони України. Залишену територію негайно зайняли шляхетські загони. Урядові війська сконцентрувалися в околицях Кам'янця-Подільського. Почались жорстокі розправи – винищено багато міщан і спалено Дунаївці, постраждали й інші міста та села Поділля. Багато подільських повстанців відійшло на схід воєводства, де утворився Подільський полк на чолі з полковником Іваном Федоровичем з центром в місті Бар. У кінці січня 1649 р. польські хоругви раптово напали на Бар і примусили відступити звідти козацьку залогу. Почались затяжні бої, після яких у квітні жовніри все-таки залишили Бар і відійшли до Меджибожа [10, с. 63].

Точилася боротьба і в південно-східній частині Волині. Під Сульжинцями відбувся запеклий бій авангарду польсько-шляхетської армії з полком Івана Донця, який рухався для взяття Ізяслава. Повстанці спочатку закрились в Сульжинцях, а потім відступили до Любара. Після цього під Ізяславом, де польська армія спорудила свій табір, відбувся бій із загоном Тишка. Після бою козаки відступили до Корчика. С. Лянцкоронський напав на полк Кривоносенка, який знаходився в Красилові. Той змушений був відійти до Старокостянтинова, а потім, разом з міщанами, до Острополя. Захопити Остропіль польським військам не вдалося. Було укладено перемир'я, за умовами якого загін Кривоносенка залишив місто і відійшов до основних сил козацького війська. Драгуни С. Чарнецького спалили “показачені” поселення – Судилків, Шепетівку, Гриців. Козаки та населення розбіглися по лісах та болотах. Основні сили польсько-шляхетського війська стали зосереджуватись в околицях Старокостянтинова. В цей час полк Д. Нечая вдарив на Меджибіж, де знаходилась залога з німецьких найманців. На допомогу обложеному з декількома полками кинувся С. Лянцкоронський, якому після важких боїв вдалося вивести залогу. Але зупинити наступ селянсько-козацьких полків він був не в силі, тому швидко відступив до Старокостянтинова [12, с. 61].

У середині червня 1649 р. українська армія на чолі з Б. Хмельницьким зупинилась під Пилявцями. Її поява на Поділлі

викликала паніку в польського командування і воно вирішило відступити до Збаража, де була велика фортеця. Переслідуючи ворога, українська армія пройшла через Човганський Камінь.

Зборівська угода (серпень 1649 р.) не могла задовольнити маси повсталого народу, особливо Поділля та Волині, так як більшість цієї території опинялась за межами Української держави. З кінця 1650 р. в околицях Кам'янця-Подільського зосереджувалась 12 тис. польська армія для походу на Брацлавщину. Їм вдалося зненацька напасти на головні сили Брацлавського полку, проте, в боях під Вінницею, польська армія зазнала невдач. На початку квітня 1651 р. польське військо почало відступати до Кам'янця-Подільського. Козаки захопили Бар і розпочали бої за Новий Костянтинів. На військовій раді в Кам'янці було вирішено продовжити відступ, отож 7 травня, залишивши в Кам'янці-Подільському 3 полки піхоти і кілька хоругв кінноти, а під його стінами частину обозу, коронний гетьман М. Калиновський вирушив у дорогу [12, с. 62].

На початку травня Б. Хмельницький з головними силами української армії з'явився коло Пилявців. Щоб не допустити з'єднання М. Калиновського з королівським військом, він послав до Кам'янця-Подільського близько 10 тис. козаків і кілька тисяч татар. За добу цей загін подолав відстань від Меджибожа до Кам'янця і на світанку 9 травня зупинився під стінами міста. Не заставши під Кам'янцем М. Калиновського, козаки розпочали облогу міста. Полковник Іван Богун сміливим ударом відкинув жовнірів, які зробили вилазку з міста й замку, і захопив рештки обозу польської армії, де було чимало продовольства й спорядження. Основні сили козаків розташувалися в таборі між Зіньківцями і Недоборами, а мобільні козацькі загони зайняли Панівці, Смотрич, Балин, Кудринці, Чорнокозинці (за винятком замку), Жванець (за винятком замку) та деякі інші населені пункти. Триденна облога не дала результату. Опівдні 12 травня 1651 р. під час штурму ледь не загинув від гарматного ядра І. Богун. Уночі надійшло розпорядження від Б. Хмельницького залишити облогу міста. Після цього козаки рушили на з'єднання з головними силами, які йшли на Берестечко [12, с. 63].

Поразка українського війська під Берестечком не могла знищити прагнення народу до свободи. Хоча через територію краю пройшла польська армія (через Сульжинці, Гриців, повз Полонне на Любар), проте тут гуртуються загони повстанців, деякі з них пробиваються до табору Б. Хмельницького.

Продовження війни у 1652-57 рр. За умовами укладеного 28 вересня 1651 р. Білоцерківського миру, наш край знову опиняється за межами Української козацької держави. Але боротьба не згасає: восени загін повстанців штурмом захопив Меджибіж, влітку 1652 р. були здійснені напади на урядовців в Сатанові, Зінькові та інших містах. Після перемоги під Батогом українська армія 9 червня 1652 р. підійшла під Кам'янець-Подільський та спробувала захопити місто. Б. Хмельницький звернувся з листом до міщан з пропозицією здати місто. Проте через несприятливі обставини (епідемія серед козаків, незадоволення татар, відсутність провіанту) Б. Хмельницький був змушений 23 червня віддати наказ про відступ [7, с. 54].

На початку червня 1653 р. українська армія на чолі з Б. Хмельницьким зупинилась під Баром. Далі через околиці Меджибожа, Дунаєвець вона рушила до Бедрихового Городка, де було влаштовано табір. Козацькі загони зайняли Сатанів та ряд інших подільських містечок. Голод, грабежі татар, звістки про невдачі в Молдавії викликали у козаків вибух невдоволення діями гетьмана. Б. Хмельницькому довелося докласти великих зусиль, щоб заспокоїти козаків. Козацька армія починає відступ через Маначин, Чорний Острів та Меджибіж до Білої Церкви [12, с. 64].

Восени 1653 р. Б. Хмельницький знову з'явився на Поділлі. В цей час він дізнається, що його син Тиміш помер в Молдавії від рани, наказує відвезти тіло сина до Чигирина, а сам, дочекавшись підходу хана Іслам-Гірея, вирушає назустріч 40-тисячній польській армії, яка виступила в похід з-під Кам'янця-Подільського [7, с. 57]. Дійшовши до с. Зеленче польське командування дізналось, що хан прийшов на допомогу Б. Хмельницькому, тому було прийнято рішення відступити у район Жванця, сподіваючись, що надійде військова допомога від правителів Молдавії, Валахії та Трансільванії. Укріплений табір було влаштовано біля місцини, де річка Жванчик впадає у Дністер. Б. Хмельницький вирішив блокувати польський табір. Під королівський обоз були направлені козацькі і татарські загони. Козаки займають Солобківці, Хребтіїв, Студеницю та багато інших міст і містечок. У листопаді головні сили української армії зупинились під Гусятином, а татарський табір розташувався між Скалою та Орининим. Татари перекрили всі шляхи до польського обозу і було перехоплено казну [12, с. 64].

У жовтні в польському таборі почався голод, від якого почали масово помирати німецькі та угорські піхотинці, а рейтари і драгуни

з'їли своїх коней. З 80-тисячної армії залишилися лише жалюгідні рештки. Проте в грудні кримський хан Іслам-Гірей, який не хотів повного розгрому Речі Посполитої, розпочав переговори з поляками, які завершилися укладенням 15 грудня Кам'янецької угоди, що передбачала припинення військових дій, виплату татарам великої суми грошей, дозвіл грабувати українські землі і брати ясир, залишення Війська Запорозького “при давніх вольностях” [12, с. 65]. Польську армію було врятовано. Б. Хмельницький не брав участі у переговорах з королем, тому він не визнав укладеної угоди. Але українська армія, яка була позбавлена татарської підтримки та відчувала певну скруту, мусила відступити й через Сатанів, Городок, Меджибіж і Летичів рушила до Чигирин. Після чергової зради татар, Б. Хмельницький вирішив шукати допомогу у північного сусіда – Московської держави. 18 січня 1654 р. відбулась Переяславська Рада, за рішенням якої був укладений союз з Росією [7, с. 64].

Тим часом польський король наказав коронному гетьману С. Потоцькому вирушити військом “на Україну”. У лютому-березні загони польського війська зосередилися в Полонному та Пłosкирові й незабаром почали просуватися далі на схід Поділля. Проте в кровопролитних боях на Брацлавщині в 1654–55 рр. було зупинено наступ польської армії і татарських загонів, які прийшли їй на допомогу. Козацькі загони підійшли до кордонів Подільського та Волинського воєводств. Налякана шляхта вимагала зміцнення залог та посилення обороноздатності Кам'янця-Подільського, Старокостянтинова, Меджибожа і Полонного. Після підходу союзної російської армії під командуванням боярина В. Бутурліна, Б. Хмельницький у липні з військом вирушає з Білої Церкви в напрямку Бара. Козаки завойовують Меджибіж та Зіньків. Загони під командуванням І. Богуна вирушають на Волинь. Головні сили української армії та російські війська підійшли до Кам'янця-Подільського, а козацькі загони захопили міста й містечка в радіусі 30 км [12, с. 65].

На початку серпня передовий загін української армії ледь не оволодів міськими брамами. Лише завдяки сильному гарматному вогню жовнірам вдалось втримати їх у своїх руках. Почалась облога, яка тривала до 24 серпня. В цей час становище Речі Посполитої різко загострилось – шведські війська, які вели бої в прибалтійських землях Польщі, нанесли ряд відчутних поразок польській армії. 8 вересня шведи захопили Варшаву. Під стінами Кам'янця Б. Хмельницький

приймає посла від трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці. В кінці серпня посол шведського короля Карла X Густава повідомив Б. Хмельницькому про вступ Швеції у війну проти Речі Посполитої. Гетьман прийняв пропозицію шведського короля про спільні дії проти польської армії. Проте від неминучого розгрому Польщу врятувало Кримське ханство, яке направило на допомогу свої війська.

Весь 1656 р. військові дії на території краю не припинялись, хоча в них не брали участі такі великі сили як раніше. В березні Б. Хмельницький направив для облоги Кам'янця 3-тисячний загін на чолі з полковником Остапом Гоголем. Козаки взяли під контроль Летичівський і більшу частину Кам'янецького повіту, а також частину Волинського воєводства по річку Горинь. Козацькі залоги розташувались у Полонному, Старокостянтинові, Ізяславі, Меджибожі.

У січні 1657 р. Д'єрдь II Ракоці вторгся на територію Речі Посполитої і незабаром зайняв Варшаву. Проте військові дії розвивались для союзників невдало, вони змушені були відступати. Влітку союзна трансільвансько-українська армія, переслідувана польськими військами, з'явилась на Поділлі. Кримська орда на чолі з Магомед Гіреєм у липні розташувала свій табір під Кам'янцем. Рухаючись через Чорний Острів Ракоці підійшов до Меджибожа. Козацькі полки під керівництвом київського полковника Антона Ждановича з невідомих причин покидають союзників. Ракоці був оточений польсько-татарською армією в таборі під Меджибожем і після переговорів капітулював. Літописці свідчать, що коли Б. Хмельницький дізнався про поразку під Меджибожем, він був надзвичайно розлючений – вимагав стратити Ждановича. Гетьман намагався виправити становище, але через декілька днів у нього стався кроволив у мозок, що призвів незабаром до смерті гетьмана 6 серпня 1657 р. [12, с. 66].

Таким чином, проведений аналіз основних військових подій національно-визвольної війни на території Хмельниччини, дає нам можливість виокремити ряд місць, історія яких найбільше насичена згаданими подіями. Важливо, що у цих місцях збереглося чимало пам'яток минулого, що є надзвичайно цікаві як дослідникам краю, так і туристам.

Передусім це стосується Кам'янця-Подільського, міста, яке за наявністю пам'яток архітектури, культури, пам'ятних місць область займає третє місце в Україні (після Києва і Львова). Великих зусиль

щодо збереження історичних об'єктів докладає міська влада та діючий у місті Національний історико-архітектурний заповідник “Кам’янець”. Зусилля не минули марно – місто зайняло перше місце у конкурсі “Сім чудес України”.

Пов’язані з подіями Визвольної війни й замки-фортеці Меджибожа, Сатанова та Жванця. Лише у першому містечку є можливість якісного обслуговування туристів – у Меджибожі діє Державний заповідник, є насичена музейна експозиція, регулярно проводяться лицарські турніри та фестивалі середньовічних культур. Фортеці у Сатанові та Жванці, хоча є пам’ятками національного значення, але на жаль, перебувають у руїні. Разом з тим, приміром у Сатанові, на території селищної лікарні, збереглася надзвичайна цікава скульптура – “Скорботний Ісус”. Вона вважається найдавнішим в Україні пам’ятником, що присвячений подіям Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. У січні 1651 р. Сатанів опинився в руках козацьких загонів Данила Нечая, якому оволодіти містом допомогли місцеві мешканці. Проте через місяць польське військо гетьмана Калиновського завдало поразки Нечая, захопило Сатанів та розпочало масові страти мешканців за допомогу козакам. Близько 4 тис. жителів містечка були замучені. На знак цієї трагедії, на тому місці, де стратили непокірних, у 1653 р. була встановлена двометрова колона з фігурою Ісуса, що плаче [8, с. 9–10].

Надзвичайно насиченим на історичні пам’ятки козацької доби є Старосинявський район. Саме тут 21–23 вересня 1648 р. відбулась знаменита Пилявецька битва. До вивчення місця битви багато зусиль доклала археолог Л. Віноградська, яка у 1990 р. провела на території району історико-археологічні дослідження [1]. Нині знову відновлені активні пошуки місця битви, ініціатором яких виступив директор Державного історико-культурного заповіднику “Межибіж” О. Погорілець [9]. Дослідження тривають, але поки не дали остаточних результатів. Проте вже нині туристи можуть оглянути ряд об’єктів, пов’язаних з битвою. У Старій Синяві діє музей-діарама “Пилявецька битва”, яку було створено у 1995 р. Автори діарами – художники Я. Павлович, А. Бесараба, А. Ісаєв, а експозиційну частину виконали працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею С. Єсюнін, В. Будай, І. Молодовський [4, с. 65]. Традиційними стали всеукраїнські науково-практичні конференції та свята Козацької звитяги, що проводяться силами району та області. Зацікавлює подорожуючих старосинявщиною, знавців та любителів історії

легендарна постать Івана Ганжі – уманського полковника, для якого Пилявецька битва, на жаль, стала останньою. Здавна одну з околиць с. Олексіївки, де є два кургани, жителі називають “Ганжівкою”. Один курган насипаний там, де за переказами був поранений І. Ганжа, другий – де він упав з коня. На цьому місці у 1967 р. встановлена кам’яна стела, що увічніє пам’ять про полковника І. Ганжу. Поблизу Пиляви височіє Курган Слави, увінчаний Хрестом, який був виготовлений з ініціативи Л. Грабовського, А. Руднева, А. Мукомела у Хмельницькому художньо-виробничому комбінаті [4, с. 54].

У перспективі бачиться ідея створення у Старосинявському районі державного заповідника “Пилявецька битва”.

Цікавими для туристів будуть відвідини інших місць, пов’язаних із Визвольною війною: Старокостянтинова, Зінкова, Полонного, Городка.

Навіть місто Хмельницький (колишній Пłosкирів), де хоча й не збереглося пам’яток XVI – XVIII ст., теж може привабити поціновувачів козацької доби. Історія міста містить сторінки, пов’язані з подіями 1648–57 рр. У цей час Пłosкирів та його околиці неодноразово опинялися в центрі військових подій. Так, в березні 1649 р. польське військо виступило на Поділля з метою розгромити Подільський козацький полк і опришків Остапа Гоголя та повернути з-під контролю козаків території козацького воєводства. Загін під командуванням підчашого коронного Миколи Острога зайняв Пłosкирів, де розташувався на постій. Коли польські війська відійшли на південь Волині, в Пłosкирові залишилась невелика залога. У липні 1649 р. козацький полк Данила Нечая завдав поразки загону подільського каштеляна Станіслава Лянцкоронського. Польське військо відступило до Збаража. У червні 1651 р. загін польських військ ротмістра Кондрацького вчинив рейд під Пłosкирів, де напав на українських послів гетьмана Б. Хмельницького, що поверталися з Молдови. Було перебито козацький ескорт. Попав у полон український дипломат Силуян Мужилівський. У березні 1654 р. у Пłosкирові та його околицях були зосереджені загони польського війська під командуванням коронного гетьмана Потоцького, які незабаром почали просуватися на схід на Поділля. Таким чином, під час бойових дій Пłosкирів неодноразово переходив із рук у руки ворогуючих сторін, при цьому зазнавши великих руйнувань як від польських військ, так і від козацьких та повстанських загонів. Саме тоді був зруйнований та більше не відновлений Пłosкирівський замок

[2, с. 17–18].

Отож, хоча в обласному центрі не збереглося пам'яток старовини, сучасним екскурсантам буде цікаво оглянути пам'ятники гетьманові Богданові Хмельницькому. Пам'ятники видатному Гетьманові встановлені в багатьох містах і селах України – всього понад ста, але найбільше в Україні (й у Світі) їх нараховується у місті Хмельницькому – одразу чотири [3]. Перший Богдан стоїть на привокзальній площі, другий – біля обласної філармонії, третій – перед Національною академією прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького, а четвертий – на проспекті Миру перед інститутом МАУП. Перший пам'ятник з'явився одразу після перейменування у 1954 р. Проскурова на Хмельницький, коли у СРСР широко святкувалось 300-річчя Переяславської ради та возз'єднання України з Росією. Наприкінці святкового року місцева влада вирішила встановити пам'ятник Б. Хмельницькому в обласному центрі, на площі перед вокзалом. Замовлення на пам'ятник, як досить важливе, віддали до Києва. За виконання взялися одні із найкращих на той час скульптори країни – Макар Вронський та Олексій Олійник. Скульптори працювали разом і були вже досить відомі – у 1951 р. стали Лауреатами Сталінської премії СРСР, витворивши скульптуру Т. Шевченка, одну з яких, як подарунок радянської України, урочисто передали в Торонто (Канада), а три подібні встановили у селі Кирилівка (де жив Кобзар), Черкасах та Донецьку. Ще однією відомою їх роботою став пам'ятник Б. Хмельницькому в Чигирині. Згодом скульптори стали авторами ще десятків пам'ятників різним видатним постатям у Києві, Дніпропетровську та ін. Роботу над Богданом для міста Хмельницького скульптори завершили за півроку – 31 липня 1955 р. відбулось урочисте відкриття монументу. Висота скульптури – 3,6 м, постаменту – 4 м. Проте найголовніше, пам'ятник виявився настільки гармонійним, що його силует одразу став одним із символів обласного центру [3].

Таким чином, у Хмельницькій області буде доречним розвивати туристичні маршрути місцями козацької слави. Найбільш цікавими і пізнавальними маршрутами для туристів можуть стати: Хмельницький – Кам'янець-Подільський – Жванець; Хмельницький – Городок – Сатанів; Хмельницький – Старокостянтинів – Стара Синява – Пилява; Хмельницький – Меджибіж – Стара Синява – Пилява.

Пам'ятки історії та архітектури козацької доби приваблюють тисячі туристів. Поділля є одним із найперспективніших регіонів

нашої держави в плані розвитку як вітчизняного, так і міжнародного туризму. Але необхідно, насамперед, популяризувати історію козацької доби, провести дослідження пам'яток минулого, подбати про їх збереження та музеєфікацію, розбудувати серйозну туристичну інфраструктуру, систематично проводити різнопланові рекламно-туристичні та патріотичні акції. Звичайно, значні кроки в цьому напрямку вже зроблені. Однак перетворення всього Поділля на один із центрів історичного туризму України потребує спільних зусиль місцевої влади, науковців та громадських організацій краю.

Література

1. Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області / Л.І. Виногородська // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 89–106.
2. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти / С.М. Єсюнін. – Хмельницький, 2008. – 126 с.
3. Єсюнін С.М. Найбільше Богданів у Хмельницькому / С.М. Єсюнін // Є-Поділля. – 2010. – 24 липня.
4. Козельський І.Д. Під небом Пиляви / І.Д. Козельський. – Хмельницький : Поділля – Стара Синява:МП Офсет, 2004. – 152 с.
5. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К. : Т-во “Знання” України, 1992, – 192 с.
6. Літопис Самійла Величка // Київ. – 1986. – № 11. – С. 147.
7. Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги: Нариси. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 206 с.
8. Мошак М.І. Сатанівська оздоровниця та подорож туристичними стежками Поділля / М.І. Мошак. – Кам'янець-Подільський : “Медобори-2006”, 2008. – 120 с.
9. Погорілець О.Г. Археологічні розвідки місць битви під Пилявцями 1648 р. / О.Г. Погорілець // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2008. – С. 22–27.
10. Степанков В. Боротьба мешканців Подільського воєводства проти відновлення польського панування в кінці 1648 – перш. пол. 1649 рр. / В.С. Степанков // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4.
11. Степанков В.С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення / В.С. Степанков // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2008. – С.13–22.
12. Трубочанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині / С.В. Трубочанінов. – Кн. 2. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 80 с., іл.

ПЕРЕДУМОВИ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ

У кінці XVI ст. відбувся перший потужний виступ народних мас, очолюваний козацтвом. Він започаткував новий етап становлення козацького стану, процес масового покозачення селян і міщан та їх переселення в Південний регіон України, утвердження на Київщині й Брацлавщині козацького присуду. Хоча сейм 1597 р. оголосив козаків ворогами Батьківщини й воєнними злочинцями, а коронному гетьману доручив “винищити їх до останку”, польський уряд, відчуваючи гостру потребу у вояках для захисту південних рубежів держави й проведення активної зовнішньої політики (боротьби зі Швецією, Московією й Османською імперією), змушений був відмовитися від репресій, а на початку XVII ст. відновити більшість козацьких привілеїв [1, с. 56].

Перша чверть XVII ст. ознаменувалася поєднанням соціальної та національно-релігійної боротьби, в авангарді якої виступало козацтво. В 1611 і 1613 рр. набуває масового характеру покозачення мешканців Подніпров'я; загони повстанців діють у різних місцях Київщини та Волині. У 1616–1618 рр. кількість покозачених зросла до 40 тис. осіб. З початку 20-х рр. XVII ст. представники інтелігенції й духовництва під поняттям “руський народ” розуміли населення етнічної території України. Водночас серед українців формується погляд на себе як на народ, що має виняткове право на самостійний розвиток у територіальних межах свого проживання. З огляду на це він розглядається як рівноправний з польським і литовським, а відтак входження українських земель до складу Польщі тлумачиться як таке, що відбулося на основі договору власне України з Польщею [1, с. 61].

Влітку 1619 р. поблизу Білої Церкви зібралося понад 10 тис. “свавільних” козаків. Коронний гетьман С. Жулкевський змушений був вступити в переговори з козацькою старшиною, очолюваною гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним – талановитим полководцем. Польська сторона погодилася на збільшення реєстру до 3 тис. осіб і виплату їм платні в сумі 40 тис. злотих за рік. Винятково важлива роль козацтва в досягненні перемоги над турецько-татарськими військами під Хотиним поселила в нього надію на визнання Варшавою його станових інтересів та законності існування церковної ієрархії [1, с. 56–57].

Загальне історичне значення Хотинської кампанії величезне. Спроба Османа II поставити на коліна Польщу, ліквідувати козацтво і завоювати Україну закінчилася провалом. Тому у 2011 році на державному рівні Україна відзначатиме 390-ту річницю перемоги у Хотинській битві союзного українсько-польського війська над Османською імперією. Хотинська перемога Українського Козацтва має велике значення для українців у вихованні самоповаги та патріотизму, велике значення цієї перемоги і для європейської історії. Хотинську війну у XX ст. досліджував Андріан Кашенко та Олена Опанович [2, с. 111–113]. Нижче наводимо скорочений текст історичної розвідки про Хотинську війну Олени Апанович, виданої у 1991 році.

Запорозькі козаки в Хотинській війні [3, с. 86–116]. 15 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва, що поміж Ржищевом і Білою Церквою, почалася козацька рада. Тут зібралося майже 50 тисяч чоловік. Прибули гетьман Яцько Бородавка, полковник Петро Сагайдачний та інша старшина. Рада повинна була прийняти рішення, яке могло визначити подальшу долю всього українського народу. До козаків звернувся польський король з проханням приєднатися до польського війська, яке після цецорського розгрому турецькою армією опинилося у безвихідному становищі.

Цецорській битві 1620 р. передувало загострення польсько-турецьких відносин. На господарський престол Молдавії, яка була у васальній залежності від Туреччини, Польща посадила свого прибічника Граціані. Султан наказав скинути його з престолу. Рятувати Граціані вирушило в Молдавію у вересні 1620 р. десятитисячне польське військо під орудою коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. 6 жовтня під Цецорою (поблизу Могилева на Дністрі) воно було вщент розгромлене 60-тисячним турецько-татарським військом під командуванням Іскандера-паші. Разом з польським гетьманом Калиновським потрапило до полону багато жовнірів, серед них і Богдан Хмельницький із своїм батьком Михайлом Хмельницьким. Жолкевський загинув на полі бою. Його голову кілька днів тримали на списі біля намету турецького командуючого, а потім відвезли до Стамбула султанові.

Султанська Туреччина вирішила завоювати Польщу. Планувалося в наступному році зібрати велике військо і виступити у похід. Уряд Османської імперії, який боротьбу з козаками розглядав як найневідкладнішу зовнішньополітичну проблему, готуючи війну з

Польщею 1621 р., мав на меті радикально покінчити з діями козаків проти імперії, знищити козацтво. Знищення запорозьких козаків – таку вимогу султанський уряд завжди висував під час дипломатичних переговорів з Річчю Посполитою. Польські феодали з величезним задоволенням і самі б розправилися з козацтвом. Вільне козацтво було провідною рушійною силою селянсько-козацьких повстань проти іноземного панування магнатсько-шляхетської Польщі та феодально-кріпосницького гніту. Однак ліквідація козацтва не була в можливостях уряду Речі Посполитої. В разі необхідності під знамена запорозького козацтва ставало все доросле чоловіче українське населення, передусім Подніпров'я, і тоді кількість запорозького козацтва могла зростати до ста тисяч чоловік. Польсько-шляхетський уряд Речі Посполитої намагався спочатку підкорити козацтво своїй владі, обмежити його кількість, а потім вже ліквідувати його. Уряд вдався до маневру. Прагнучи зменшити козацтво, взявши незначну його частину на королівську службу, королівський уряд склав для цього реєстр, а всю масу козацтва намагався повернути до кріпацтва. Таким чином, польські і турецькі феодали іноді виступали як співники в боротьбі проти козацтва. Протягом першої чверті XVII ст. козаки вели збройну боротьбу і за розширення реєстру, яка у 30-ті рр. переросла у могутні козацько-селянські повстання, що передували війні 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

І ось тому і в 1619–1620 рр., напередодні Хотинської битви, козаки не прийняли рішення сейму про так зване “заспокоєння України” – обмеження козацтва трьохтисячним реєстром і припинення морських походів. Під тиском султанської Туреччини, з якою Польща у 1617 р. уклала договір, королівський уряд спромігся лише на неодноразові ухвали сейму, сеймиків, комісій про припинення морських козацьких походів. А козаки ігнорували ці рішення і продовжували свої активні дії на морі, збільшуючи весь час їх масштаби.

Таким чином, королівський уряд, що перебував у конфліктних відносинах з козаками, примушений був благати їх про допомогу. Річ Посполита виступала на боротьбу з могутнім падишахом у цілковитій міжнародній ізоляції. Вона була на той час у ворожих стосунках майже з усіма своїми сусідами – Росією, Швецією, Семиградям. З 1618 р. почалася тридцятирічна війна, що розділила Європу на два непримиренних табори. Польща підтримувала папсько-католицьку габсбурзьку коаліцію, зокрема допомагала австрійському імператорові

Фердінанду в придушенні визвольного руху в Чехії. Однак намагання Польщі одержати допомогу від своїх союзників, до яких вона розіслала послів, були марними. Імператор Фердінанд, зайнятий приборканням непокірних чехів, заборонив навіть вербувати найманців на території імперії. Категорично відмовив у військовій допомозі й папа римський Григорій XV, обмежившись співчуттям і непевною обіцянкою допомагати грішми упродовж війни. Безрезультатними були й прохання польського короля Сигізмунда III через посла Осолінського до англійського короля про допомогу.

Польща почала збирати внутрішні сили. З 20 листопада 1620 р. відбувся сейм, який визначив великі податки для набору 60-тисячного війська. Употужнювали Львів, Краків, Кам'янець та інші фортеці на можливому шляху турецького нашествия, відливали гармати, ядра, готували запаси пороху. На чолі війська був поставлений великий литовський гетьман Ян Карел Ходкевич, уславлений переможець шведів біля Кірхгольма у 1605 р. Проте військо зосереджувалося повільно. Незважаючи на величезні фінансові зусилля, чисельність його була вдвічі меншою від запланованої сеймом, і з ним, безумовно, не можна було б протистояти ворогу, чисельність війська якого досягала кількості тисяч чоловік. Не було достатніх арсеналів. З цілої Речі Посполитої не зуміли зібрати й 30 гармат, їх позичили у козаків. До того ж, відповідно до традиції, в польському війську переважала кіннота, тоді як в умовах, де мала проходити Хотинська кампанія, необхідна була піхота. А саме піхота складала велику частину чисельного козацького війська.

Польський король після репресій проти козаків у 1619 р. не дуже сподівався на їхню згоду. Він просив єрусалимського патріарха Феофана, який повертався з Москви через Україну, закликати козаків виступити разом із польським військом проти головного ворога християнства – мусульманської військової сили. 7 січня 1621 р. Феофан написав грамоту до козаків, яку і зачитав 15 червня 1621 р. на козацькій раді у Сухій Діброві королівський уповноважений Обалківський. Феофан умовляв козаків піти на допомогу польському військові проти їх спільного ворога, “Отчизні у час потреби на допомогу”, щоб піднести “славу войска вашого велику”. Митрополит Іов Борецький, закликаючи запорожців йти на війну з Османською імперією, на раді виголосив: “Стійте проти ворога сміливо, не шатаючись і не боячись”. Петро Сагайдачний у своєму виступі на раді підтримав ідею спільної з поляками боротьби проти султанської

військової сили і переконував, що за розгромом польських військ і підкоренням Польщі прийде черга загарбання України, і що після такої перемоги султанська Туреччина безжалісно розправиться з козацтвом, що здавна було її головною метою.

Обраний у 1619 р. на Запорозжжі гетьманом Яцько Бородавка, виступаючи на раді, нагадав козакам про їхню велику військову силу: “Перед Військом Запорозьким дрижить польська земля, турецька земля і цілий ворожий світ”. Козацька рада ухвалила виступити на допомогу польському війську, обумовлюючи свою згоду на участь у війні виконанням королівським урядом ряду вимог: визнання прав козацтва, розширення реєстру, скасування королівських універсалів, спрямованих проти козацтва, визнання вищої православної ієрархії на чолі з митрополитом Іовом Борецьким, яку в кінці XVI ст. скасували польські феодали, і яку при активній участі Петра Сагайдачного знову висвятив патріарх Феофан у 1620 р. Рада відправила послів на чолі з Петром Сагайдачним до Варшави. На раді було вирішено також запросити бойових побратимів – донських козаків. До них відправили посланців.

40 тисяч добре озброєних козаків виступили на чолі з гетьманом Яцьком Бородавкою з Сухої Діброви на з'єднання з польськими військами. За дозволом Обалківського – королівського представника – Бородавка розіслав по шляхетських маєтках накази про видачу коней до гармат, пороху, свинцю для козацького війська, що йде на королівську службу. Обалківський роздав козакам 20 тисяч злотих жалування. Служба польських воїнів оплачувалася набагато дорожче. Козаки не тільки відрядили військо на допомогу армії Ходкевича, а й ще раніше, майже за три місяці до Хотинської битви, розгорнули активні дії на Чорному морі. Султан ледве встиг залишити свою столицю, а вже в руках козаків несподівано опинилося кілька галер, що везли облогові гармати, порох, ядра, продовольство для армії Османа.

Турецька флотилія, на чолі з капудан-пашею Халілем наздогнала запорожців, які в нерівному бою завдали значних втрат османським морським силам. Але й самі козаки потерпіли. Ворог захопив 18 чайок, а 5 потопив. 200 козаків потрапило до полону. Козаків-бранців доставили султану, який особисто вигадував для них найлютіші катування: по них стріляли як по мішенях, розривали слонами, кидали на гаки, рубали на частки. Сорок козаків посадили в чайки, облили смолою, запалили і пустили вниз по Дунаю. А згодом,

на початку червня, 16 чайок, зручним маневром поминувши ескадру Халіль-паші, що пильнувала гирло Дунаю, взяли курс на Стамбул. Козаки поробили 16 макетів чайок з очерету і пустили назустріч ворогу, відволікли його увагу, а самі в цей час проскочили. Французький посол де Сезі повідомляв із Стамбула: “Шістнадцять козацьких чайок пройшли цими днями аж до Помпейової колони на гирлі Чорноморської протоки Босфору, знищили Карамусом... Не можна і сказати, який тут був страх великий. Сила людей від Пері і Косомбаші до Арсеналу вже почали перевозити своє майно до Константинополя”. Але козаки дісталися й до Стамбула, зруйнували один з його фортів спалили кілька міст на узбережжі, потопили кораблі, що їх переслідували. Тоді вже у столиці вибухла паніка. Звістка дійшла до султанської армії, яка була на марші; там теж виникло замішання.

У липні в районі Кілії відбувся нещасливий для козаків бій між флотом Халіль-паші і 16 чайками. В серпні козацькі флотилії одночасно напали на Трапезунд і Білгород, знищили турецькі загони. Халіль-паша наздогнав 18 чайок. Козаки сміливо вступили в бій і перемогли. В цьому ж місяці відбувся спільний похід запорожців (400 чоловік) і донців (1 300 чоловік) на чолі з запорожцями Шилом, Яцьком і Сулимою, але дуже невдалий. Невдачею закінчився їхній напад на Ризу (біля Трапезунда). Велика буря розметала і потопила їх чайки. На зворотному шляху пізніше розгром завершили турецькі галери, що наздогнали козаків. Затонуло вісім чайок. Рідні береги судилося побачити заледве 300 донцям і 30 запорожцям. Однак активні дії козацьких флотилій на морі продовжувались і під час Хотинської битви, створюючи, таким чином, своєрідний другий фронт для діючої турецької армії і порушуючи її постачання гарматами, боеприпасами, харчами.

Просування і зосередження військ на майбутньому театрі війни проходило дуже повільно. Молодий і войовничий султан Осман II, який прагнув реабілітувати престиж Туреччини після невдалих війн з Іраном і набути особистої слави переможця для здійснення своїх великомасштабних загарбницьких планів, прагнув зібрати величезну кількасот-тисячну армію, для чого розіслав мобілізаційні накази у найвіддаленіші куточки своєї імперії. В кінці квітня почали стягуватися з усіх боків до турецької столиці азійські військові частини, з якими і виступив у похід султан 29 квітня. В дорозі до нього приєднувалися військові з'єднання з європейських володінь

Туреччини, загони з васальних Валахії та Молдавії. На з'єднання з султаном йшли, залишивши свої улуси, орди кримських і ногайських татар на чолі з кримським ханом Джанібек-Гіреєм і правителем ногайців Кантемиром. Через Молдавію турецькі збройні сили прямували до кордонів Речі Посполитої. Під Хотин Осман стягнув величезну армію. Вона мала до сотні гармат, велику кількість верблюдів, мулів і навіть чотирьох бойових слонів, які наводили жах на місцеве населення. Такої величезної армії вже давно не бачили в Європі.

Польське військо теж дуже повільно просувалось з півночі і тільки 16 серпня почало переправлятися через Дністер до Хотина, в той час, коли запорожці, вирушивши на з'єднання з польським військом, вже на початку місяця форсували цю річку і вступили на територію Молдавії. Однак тут вони затримались і їм довелося майже за місяць до самої Хотинської битви вступити у воєнні дії. Бо коли спроби султана переманити на свій бік запорожців виявилися марними, він спрямував проти Запорозького Війська татарські орди, щоб не дати йому з'єднатися з польськими військовими силами. Довелося козакам витримувати бої також з частинами турецького війська.

Козацький гетьман Бородавка, зосередивши біля Дністра в районі Могилева більшу частину запорозьких військ, розіслав чати в глиб країни на великі відстані, в радіусі більше 150 кілометрів, необачно розпорошивши, таким чином, козацькі бойові ряди. Протягом серпня місяця запорозькі загони билися з винятковою мужністю проти ворога, що переважав їх у кілька разів. В середині серпня козацькому загону, що повертався після рейду з-під Сучави, довелося зустрітися з усією турецькою армією, котра марширувала до Хотина.

У той час до хана, який попросив у султана допомоги, Осман надіслав декількох пашів з військами і 25 гарматами. Запорозький загін з-під Сучави переслідував Хусейн-паша. Переслідувачі наздогнали козацький загін над Прутом. У нерівному бою загинуло багато козацьких воїнів, частина потрапила в полон. Невелика група тих, що уціліли, розділилась: 200 козаків заховався на протилежному березі Прута в лісах. Сотня козаків засіла в скелястій печері на лівому березі біля дороги, по якій мало пройти військо султана, що рухалося на Хотин.

18 серпня на дорозі з'явилася голова турецької колони. Козаки

зустріли її сильним вогнем. Турки зупинились. Запорожці завзято бились, тоді воїни султана вирішили викурити козаків з печери вогнем. Тих, що вибігали зі сховища, напівосліпліх від диму, розстрілювали з луків; вони вмирили під ударами ятаганів. Бій закінчився тільки тоді, коли загинули всі. Проти двох сотень козаків, які засіли на протилежному березі Прута, султан відправив Хаджекпашу з яничарами та гарматами. Але запорожці відбивали всі атаки. Вночі вони покинули укріплення, щоб врятуватися в лісах Прикарпаття. В полон турки захопили не більше 30 козаків. Хроністи XVII ст. порівнювали цей подвиг запорозького невеличкого загону, який затримав майже на день цілу турецьку армію, з героїзмом захисників Фермопіл у битві античних часів. Інші рейдові козацькі загони були ліквідовані ханськими військами.

24 серпня до запорозького табору добрався ротмістр Богушевич, якого назустріч козакам прислав з-під Хотина командуючий польського війська Ходкевич, стурбований відсутністю козаків. Бородавка запевнив Богушевича, що козаки скоро прибудуть до Хотина, а тим часом відрядив туди 4-тисячний загін запорожців на чолі з Михайлом Дорошенком.

26 серпня Джанібек-Гірей з усіма своїми ордами атакував козацьке військо під Могилевом; татари вдерлися у середину табору, але були в жорстокому бою відігнані до Прута. Козаки втратили майже 800 чоловік. Після цього козаки вирушили на прорив до Хотина, подолавши 100 кілометрів за 5 днів, а тим часом Петро Сагайдачний, закінчивши компромісом переговори у Варшаві, 21 серпня дістався до Хотинського польського табору і, не знайшовши тут запорозького війська, рушив у район Могилева на зустріч з ним, домовившись попередньо з польським головнокомандуючим про місце розташування козацьких військ. Ходкевич для охорони Сагайдачного дав три корогви польських вершників. У ніч з 28-го на 29 серпня Сагайдачний з невеликим польським загonom зауважили на шляху сліди багатьох кінських копит, здалеку було видно численні вогнища. Вважаючи, що це козаки, Сагайдачний рушив до обозу. Однак виявилось, що він з польським загonom наразився на турецьку засідку. Зав'язався несподіваний бій. Польські воїни мужньо захищали запорозького полковника, але під час сутички він був поранений отруйною стрілою, що стало причиною його тяжкої хвороби, а в наступному році кончини. Польські корогви з пораненим Сагайдачним врятувалися від переслідувачів і через кілька годин

зустріли козаків, які прямували від Могилева до Хотина.

Під час маршу козацького війська відбулася рада. Сагайдачний розповів козакам про наслідки своїх переговорів з королем. Рада засудила хибні організаційні та військові заходи свого керівника – гетьмана Яцька Бородавки, звинувативши його в розпорошенні військових сил у ворожому краю, внаслідок чого він ледве не загубив усього війська. Як записав пізніше літописець: “Що не спішив з військом своїм до главного обозу да бавився у дорозі здобиччю”. Внаслідок цього козацьке військо втратило понад чотири тисячі чоловік. Рада скинула Бородавку з гетьманства. Позбавивши гетьманської булави Бородавку, козаки пізніше його стратили.

Замість Яцька Бородавки рада обрала гетьманом Петра Сагайдачного. Деякі історики вважають, що справа Бородавки виявила існування прихованого конфлікту між старшиною і рядовим козацтвом та суперництва між Бородавкою і Сагайдачним. Але безперечно, що ця заміна була на велику користь Запорозькому Війську. Той же літописець зафіксував: “В цей день козацьке військо розжалувало свого головного начальника і на його місце призначило одного хороброго і войовничого мужа”.

Справді, в козацькому середовищі, на Україні був широко відомий воєнний таланти досвідченого полководця Сагайдачного, котрий прославився як керівник великих успішних морських і сухопутних походів запорожців, як дипломат, державний діяч, що багато зробив для утвердження сили, значення і авторитету козацтва.

Петро Сагайдачний після обрання його гетьманом негайно виступив на чолі Запорозького Війська. Стримуючи натиск турецької армії, яка прагнула не допустити об'єднання Запорозького Війська з польськими силами і невпинно переслідувала його, козацький гетьман зумів вивести козаків з дуже небезпечного становища. Турецьке командування в кінці серпня розгорнуло енергійний і безупинний наступ, вдень і вночі переслідуючи Запорозьке Військо. Перед козаками постала загроза прийняти на себе ще на марші перший удар усієї маси турецьких сил і бути відрізнаними від польського табору. Особливо напруженими і небезпечними були дні 30 та 31 серпня і навіть ранок 1 вересня. Новий запорозький гетьман, стримуючи натиск ворожих сил, проводячи бої з окремими загонами ворога, зокрема 30 серпня з п'ятитисячним татарським загоном, випередив султанське військо на дві милі, і після полудня 1 вересня 41 520 козаків з'єдналися з польськими силами. У польському таборі дуже

врочисто вітали появу козаків, на яких давно і з хвилюванням чекали як на рятівників.

Польське військо нараховувало менше 35 тисяч, оскільки після переправи ще до Хотина багато шляхтичів розбіглося. Разом з українцями і поляками до складу польського війська входили білоруси, литовці, яких об'єднувала одна держава – Річ Посполита, а також найманці – німці та угорці. До українських козаків приєдналося 700 козаків-донців. Це був їхній авангардний загін. Коли на Дон прибули посланці Запорозького Війська з пропозицією прийти на допомогу у війні з Туреччиною, головне Донське військо перебувало в морському поході. 20-тисячне Донське військо після повернення з походу вирушило на допомогу запорожцям, але не встигло взяти участі в боях. Воно з'явилося під Хотиним, коли війна вже закінчилась.

Турецькі сили підійшли до Хотина 2 вересня. Загальна кількість турецького війська, коли воно повністю зосередилось під Хотиним, дорівнювала близько 300 тисячам чоловік; воно відзначалося надзвичайною строкатістю складу, являючи собою конгломерат представників різних народів: турки, сірійці, боснійці, хорвати, серби, албанці, греки, курди, татари, болгари, волохи, молдавани. 75 тисяч – це саме турецькі війська – яничари (піхота) і спаги (кіннота); 30 тисяч – араби; решта – насильно мобілізовані з підкорених країн південні слов'яни, молдавани і волохи. Турки везли 260 гармат.

При розташуванні військ польські збройні сили, які підійшли раніше від інших, зайняли найвигідніші позиції. Вони розмістились на добре захищеній місцевості. Фронтом польський табір був повернутий у південно-західному напрямку, звідки проходив шлях з Чернівців. Простягнувшись від стін фортеці до скелястих берегів Дністра на сході, урвищ – на півночі, глибокого яру – на півдні, польський табір лише з заходу мав легкий доступ. Тому в польському оборонному таборі, який увесь оточили широким ровом і високим валом; саме на цій загрозливій ділянці побудували подвійну лінію валів. Правим флангом – північним – командував польський гетьман Любомирський, тут дислокувалися польські загони. Центр складався з німців і угорців, пізніше сюди підійшли війська, очолені королевичем Владиславом. На лівому фланзі польських позицій (південь) зосереджувалися литовці і білоруси на чолі з Ходкевичем, який поєднував командування над військами лівого флангу із загальним керівництвом об'єднаних сил всього польсько-козацького табору. Козаки приєдналися до

польського табору на його лівому фланзі, розташувались на південь від польських позицій, в долині Дністра. Небезпека цієї позиції полягала в тому, що турки загрожували козакам не тільки з фронту, а й з лівого флангу, бо лівий берег Дністра був у руках ординців.

Козаки спочатку встигли приготувати для захисту тільки два ряди возів, заповнених піском. Потім для укриття від ворожих ядер повикопували шанці. Пізніше у ході облоги викопали додаткові шанці, рови, вовчі ями. Стик між козацькими силами і частинами Ходкевича захищали лісовчики, особливі польські загони. Всі укріплення польсько-козацького табору були захищені артилерією: 28 польських гармат, 23 – козацьких, існував ще й резерв. Гармати розставили на валах з інтервалами у 150–180 метрів.

Турецька армія промарширувала шляхом, що проходив з Ясс і Чернівців. Вона розтягнулась майже на 150 кілометрів. Турецьке командування розмістило свої численні війська, що перевершували польсько-козацькі в чотири рази, папі в колом, простягнувшись від берега Дністра на півдні до берега цієї ріки на півночі. Частини татарських і турецьких загонів на лівому березі річки ніби замикали коло, що оточило польсько-козацький табір. Турки поставили не менше 62 гармат. Натомість польсько-козацький табір мав перевагу в ручній вогнепальній зброї, за рахунок передусім запорожців, цього “рушничного війська”. Сеймовий комісар польського війська під Хотиним Якуб Собеський дуже високо оцінював озброєння козацької піхоти. “Якби польське військо було так добре озброєне, то могло б помірятися силами з найсильнішою у світі піхотою”. У турецькому війську не вистачало піхоти, у польсько-козацькому таборі вона переважала, і саме за рахунок козацького війська.

2 вересня з'явилася голова колони турецької армії – 20 тисяч відбірної кінноти – спаги центральних турецьких земель Румелії та Анатолії під командуванням анатолійського беглербея Хусейна. Разом з ними прибув і султан Осман II зі своїм штабом. Не зупинившись, прямо з маршу турецькі війська, підтримані татарами, атакували козацькі позиції. Турецькому командуванню було відомо, що в козацькому таборі ще не були закінчені фортифікаційні роботи. Султанське командування вважало запорозьких козаків головною і вирішальною силою Польщі у цій війні, найбільш боєздатною і витривалою частиною польських військ, і тому саме проти козацьких позицій спрямувало воно свою першу атаку і більшість наступних. Очевидець – вірменський хроніст Авксент, що був у польському

таборі, розповідав, що в турецькому таборі під Хотиним говорили: “Якщо ми переможемо козаків, тоді легше собі дамо раду з поляками”.

Перша атака турецько-татарських військ була сильною. Кілька разів йшли вони у наступ на козацький табір. Однак одностайний рушничний вогонь козаків раз у раз відкидав їх назад. Артилерія, що безперервно впродовж усього дня обстрілювала козацький табір (було випущено 60 ядер), теж не могла зламати опір запорожців. А в кінці дня, коли атакуючі ледве трималися на ногах, козаки самі перейшли в наступ. У результаті цієї контратаки ворог швидко відкочувався назад, але виснажені денним поєдинком запорожці й самі почали знемагати. Ходкевич, помітивши, що групі козаків загрожує оточення, кинув їм на допомогу свіжі сили: піхоту, найманців, кілька кінних корогов рейтарів та добровольців. Ворожі війська були відкинуті на вихідні позиції. Турки втратили 800 вояків убитими й пораненими, кілька їх потрапило до полону. Загинув паша Сілістрії – Хусейн. Захоплено було значну кількість коней і зброї. Серед козаків – 40 чоловік загинувших і полонених. Серед польського війська – 30 полеглих і багато поранених. Молдавський літописець розповідав, що розгніваний невдачею юний султан скликав яничарів і заявив, що він “і рісочки не візьме до рота, доки не буде захоплений козацький табір і не будуть перебиті всі козаки”. Однак падишаху Оттоманської Порти, мабуть, довелося б померти з голоду, коли б він дотримував слова. За всю Хотинську п’ятитижневу битву турецьке військо не змогло навіть проникнути в козацький табір.

У ніч з 2 на 3 вересня в польському таборі укріплювали вали, зміцнювали шанці, встановлюючи вози, заповнені ґрунтом. Ходкевич вислав людей до козацького обозу. Допомогли вони запорожцям у насипанні шанців, оскільки у тих було мало часу і вони не встигли провести фортифікаційні роботи. Не спав також і турецький табір. Протягом усієї ночі підходили все нові й нові частини турецької армії, визначалися місця постою, робилися земляні bastiони для артилерії. Тієї ж ночі в польському таборі відбулася військова рада. Великий литовський гетьман Ходкевич бажав скористатися з того, що не всі загони султана підійшли, і що ворог не встиг укріпити свій табір; тому гетьман намірювався негайно дати рішучий бій. Ходкевич побоювався тривалої облоги, тому що слабо забезпечені його війська могли бути в цьому разі приреченими на голод. Тим більше, що татарські орди форсували Дністер, вийшли на тили польсько-української армії, перерізали комунікації, перекрили шлях на Кам’янець. Вони захопили

транспорту, що везли продовольство і амуніцію.

Однак комісари і сенатори, котрі перебували в таборі, пам'ятаючи цецорську трагедію, не хотіли ризикувати, доводячи, що поразка була б катастрофою для Речі Посполитої. Свою упертість мотивували інструкціями короля. Таким чином, остаточно перемогла первісна концепція оборонної битви. Козацький гетьман Сагайдачний не погоджувався з цією концепцією ведення війни, і, як побачимо далі, козаки під його керівництвом протягом усієї війни трималися активної наступальної тактики. 3 вересня всі зайняті попередньо турецькими військами підгір'я вкрилися білими наметами. Турецькі частини поступово розгорталися в північному і північно-східному напрямку, оточуючи з усіх боків польсько-козацький табір. У дію були введені, крім учорашніх сил, ще 8 тисяч яничарів і 3 тисячі спагів із султанської гвардії. І знову всю енергію й силу своїх військ турки скерували проти козаків. Дві години тривала інтенсивна артилерійська підготовка, але вона не мала успіху, більшість ядер падала далеко за лінією укріплень. Захищені в окопах запорожці зазнали невеликих втрат. Коли турки гадали, що козаки вже цілком знищені, й пішли в атаку, козаки з шаблями в руках вискакували з окопів їм назустріч, кидалися в контратаки, давали відсіч напасникам. Це повторювалося тричі. Козаків підтримував воєвода Вейхер, який через річку з трьох гармат громив атакуючих турків. Нарешті козаки востаннє піднялися проти ворогів. Турки контратакували, але на допомогу кинулися поляки. Спільно з ними запорожці і цього разу здужали нападників. Запала темрява і бій припинився. Загинуло кілька десятків козаків, серед них один полковник. Турецькі втрати були значно більшими – понад двісті вбитими. Серед убитих був беглербей Боснії. Козаки захопили у ворога чотири гармати, багато різної зброї і кілька полонених.

Таким чином, ці два дні боїв – 2 та 3 вересня – були першим етапом Хотинської битви, коли численний турецький авангард багаторазово, але безуспішно атакував козацькі позиції. Дії окремих турецьких частин проти польських позицій були локальними і мали на меті зв'язати польські сили. Бої цього періоду принесли успіх козацьким військам і польським загонам, що їм допомагали.

4 вересня під Хотиним зосередилась уся кількасоттисячна турецька армія і почався другий етап Хотинської війни, коли атаки і штурми, а також генеральна битва провадилися усіма мобілізованими військовими силами Туреччини. І знову головним напрямком їхнього

наступу були козацькі позиції. Армія султана з трьох боків оточила польсько-козацькі війська. Навпроти козацького табору дислоковані були над самим Дністром спаги Діаберкіра під проводом Ділавера, вище зайняли позиції відділення з Анатолії беглербея Хасана, ліворуч від них стали полки Карамана і Сіпша. В центрі розмістилися яничари, які загрожували і козакам, і польським частинам, керованим безпосередньо Ходкевичем. У середині яничарських частин був розкинутий розкішний намет султана. Поруч і вище стояли спаги гвардії і війська, мобілізовані з Румелії, Марашу, Боснії, Раккі і Кафи. Далі, навпроти загонів королевича Владислава, позиції займали війська з Алеппо, Дамаска і Триполі. Ліве крило навпроти військ Любомирського складалося з молдавських і валаських загонів і татарських орд, значну частину яких турецьке командування перекинуло з лівого берега. Уся артилерія турецької армії була сконцентрована проти козаків.

У вранішній імлі 4 вересня з усіх гармат турецької артилерії почався обстріл козацьких позицій. За дві години було випущено до тисячі ядер, але й на цей раз без значного ефекту. Більшість ядер перелітала окопи, де укрилися козаки, і падала у хвилі Дністра. Проте загинуло багато коней. Цей третій наступ був найсильнішим. Шість годин атакували сили нападаючих козацький табір. Після артилерійської підготовки спочатку вдарили яничари. Їх відбили. А потім, як морські хвилі, раз у раз накочувались на козацький табір ворожі війська. На кожну атаку козаки, керовані Сагайдачним, відповідали інтенсивним рушничним вогнем і рішучою контратакою. Три шалених штурми відбили козаки, їм допомагала литовська кіннота, яка трошила ворога фланговими ударами, а також німецька і угорська піхота, яку надіслав на підмогу Ходкевич. Увечері турки знову підійшли до козацьких позицій і почали кидати жмути запаленої соломи, прагнучи підпалити табір. А потім під прикриттям темноти почали новий штурм.

Відбиваючи цей четвертий штурм ворожих сил, козаки під проводом Сагайдачного перейшли до наступу. Козацький гетьман, який взагалі на противагу стратегії пасивної оборони розвивав далі козацьку наступальну стратегію концентрованого раптового удару і маневрену динамічну тактику, блискуче реалізував ці принципи в Хотинській битві, піднявши на новий високий щабель українське військо мистецтво. Відбивши атаку, козаки погнали ворога і вдерлися у ворожий табір, захопили чотири гармати, п'ять наметів,

багато коней, одягу, амуніції, зброї, полонених. Кілька високих турецьких воєначальників потрапило до рук козаків. Французький історик першої половини XVII ст. М. Бодье писав: “Козаки з такою сміливістю переслідували турків, змітаючи все на своєму шляху, що прорвалися майже до наметів і стягів султана”. Поява запорожців серед султанських наметів викликала паніку в османських військах. Настав рішучий момент, який міг принести цілковиту перемогу і кінець війни. Але гінці, яких Сагайдачний посилав до Ходкевича, просячи допомоги і пропонуючи виступити всіма силами, поверталися ні з чим. Ходкевич відмовився ввести в бій свої війська, посилаючись на пізній час. Це було неприпустимою помилкою. Сучасники, а пізніше дослідники-історики намагалися зрозуміти і пояснити цю поведінку польського командуючого. Мабуть, не останнє значення тут мало те, що Ходкевич під впливом сеймових комісарів дотримувався концепції позиційної війни і стратегії пасивної оборони. Бодье зробив висновок: “У цій битві козаки розгромили б турецьку армію, якби принц Владислав і польський генерал Ходкевич не наказали їм відійти, замість того щоб самим приєднатися до козаків”. Сагайдачному довелося відводити своїх звитяжців назад. Козаки під вогнем батареї з 12 гармат і натиском контратаки всіх сил правого крила турецької армії змушені були відступити з великими втратами. Це був найкривавіший день у Хотинській битві. 800 чоловік убитими втратили козаки. Турки – втричі більше.

Турецьке командування, зважаючи на фатальні результати наступів османських військ, вирішило на деякий час припинити атаки, і два дні, 5–6 вересня, не відбувалося військових дій. Заважав також сильний зatoryжний дощ. У турецькому таборі цей час використали для зміцнення фортифікацій, побудови шанців, насипу валів, встановлення батарей, поховання померлих. Підтягнулися останні турецькі вагони. І 7 вересня армія султана була вже в повній бойовій готовності. В польсько-козацькому таборі також укріплювали позиції, будували нові шанці вздовж майже всього фронту; таким чином, табір був обведений подвійним валом. Інтенсивно направляли міст; нарешті, переправилися війська королевича Владислава і розташувалися в центрі.

Водночас Сагайдачний, який не раз водив запорожців на турецькі фортеці, віддаючи перевагу наступальній стратегії і тактиці, вирішив використати безініціативність ворога і випередити його можливий штурм. У ніч з 6 на 7 вересня козацький гетьман

організував і очолив могутній виступ запорожців, скерований на загони ординців, яких щойно турецьке командування перевело на праве крило. Татари, пробуджені від сну цілком несподіваним для них нападом, розгубилися. Приголомшений хан попросив у султана допомоги. Розбудили і підняли на ноги майже все праве крило турецької армії. На запорожців спрямували вогонь 20 гармат. Безладний нічний бій завершився, і запорожці на світанку повернулися до свого табору.

Цим виступом козацьких військ Сагайдачний почав серію нічних рейдів. Він провів кілька таких акцій протягом Хотинської битви. У нічних рейдах під безпосереднім керівництвом козацького гетьмана, які завдавали великих втрат турецьким військам і викликали серед них паніку, з особливою силою виявилася маневрена, динамічна тактика запорозьких козаків, їх ініціатива й активність, вміння максимально використовувати фактор раптовості. Нічні вилазки, раптові атаки, переслідування ворога під час його відходу застосовували козаки упродовж усієї сорокаденної Хотинської кампанії. За ініціативою Сагайдачного питання впровадження нічних атак спеціально розглядав польський сейм.

Свій могутній штурм 7 вересня турки почали раптовим ударом яничар на польський табір, передусім на слабо укріплене праве крило польської армії, яке до того жодного разу ще не було атаковане, а також на центр, де розміщувались необстріляні, щойно прибулі воїни королевича Владислава та інші коронні війська. Турки перебили значну частину двох польських піхотних рот, розміщених перед валом, захопили у них дві гармати, в результаті чого загинули обидва ротмістри. Нападаючі намагалися вдертися в табір. Паніка охопила польські коронні війська, частина жовнірів намагалася сховатися в середині табору. Ходкевич, який особисто очолив польські війська під час цього бою, кинув у бій свій резерв. Закуті в сталь, з шумними крилами із журавлиних пер, понеслися в атаку польські кіннотники – гордість і окраса польської армії – гусари. Вони витіснили яничар на межі укріплень і відбили нову атаку спагів. Але ворог продовжував наступати. Увечері турецьке командування двічі спрямовувало великі сили на стик польських позицій. Ходкевич ввів до бою свіжі загони. На чолі своєї корогви польський гетьман урізався в центр атакуючих спагів. Контратаки польської кінноти підтримувала вогнем піхота, захищена валами. Запеклі бої тривали.

Водночас зранку почалося раптове бомбардування козацьких

позицій – 150 гармат обстрілювали козацький табір. Козаки зазнали значних втрат. Загинуло 40 запорожців, розбито було чимало возів, пало багато коней. Під захистом артилерійського вогню чотири рази атакували козаків спати. Витримавши міцний артилерійський обстріл протягом п'яти годин, козаки героїчно відбивали шалені атаки спагів, а ввечері допомогли своїм литовським сусідам і польським гусарам відбити останню за цей день атаку ворога і остаточно змести з поля бою спагів. Кривава і тривала битва 7 вересня закінчилась перемогою польсько-козацького війська. Того дня турки втратили близько 1500 воїнів. Поляки і козаки втратили в цей день 400 чоловік. Бої 7 вересня стали переломним моментом у Хотинській війні, вони завершували її другий етап – ініціативний період дій усієї турецької армії. Після тижня невдач турецьке командування відмовилось від штурмів і атак і приступило до систематичної облоги, для чого здійснило повне оточення польсько-козацького табору, повністю перервало його комунікації з тилом. Розпочався новий, найважчий етап – довготривала боротьба на цілковите виснаження. Для того, щоб турбувати противника і з'ясувати його боєздатність, турецьке командування планувало періодично проводити часткові атаки, передусім козацького табору.

8 вересня Ходкевич з іншими польськими військовими керівниками захотіли розвинути далі досягнуті перемоги. Однак вони, діючи в межах позиційної стратегії, вивели всю польсько-литовську армію за вали і почали чекати, бажаючи спровокувати турецькі військові сили на битву. Але турки не прийняли бою, навіть не вийшли з табору, тільки спорадично відстрілювалися. Натомість атакували козацький табір. У центрі йшли турецькі частини, на флангах – татарські. Козаки спочатку не відповідали, поки ворог наближався. Коли ж яничари почали вскакувати до рову, козаки піднялися і вдарили по нападниках з мушкетів. Ураганний вогонь відкинув ворога назад. Три атаки відбили запорожці, яких підтримала піхота Лермонта. Понад три тисячі атакуючих загинуло того дня.

Наступного дня, 9 вересня, повторився вихід польсько-литовської армії з-за валу, і, як попереднього дня, повторилися реакція ігнорації з боку турецького командування цього демаршу і водночас новий наступ на козацький табір після полудня. Півтори години турки інтенсивно обстрілювали козацькі позиції, а потім рушили на них штурмом. Ходкевич знову підтримав запорожців німецькою піхотою Денгоффа і Лермонта і двома корогвами лісовчиків. У результаті

тригодинного бою турків примусили відступити.

Великі втрати у турецькій піхоті примусили султана направити чотири тисячі особистої гвардії в діюче військо для атак проти козаків, що робилися 10 і 11 вересня, однак і вони закінчувалися перемогами запорожців. Особливо сильному обстрілу піддали турки козацький табір 11 вересня. По частково збудованому мосту вони перевезли чотири легкі гармати і били прямою наводкою, знищуючи багато коней, вбили чотирьох воїнів. У відповідь відгукнулася польська артилерія, яка змусила замовкнути турецьку батарею. Атака яничарів була безуспішною. В цей день зібралася військова рада у польському таборі. На пропозицію козацького гетьмана Петра Сагайдачного рада вирішила атакувати вночі турецький табір.

План спільної атаки на 12 вересня був розроблений заздалегідь. Кіннотники-лісовчики повинні були своєю військовою музикою, трубами, бубнами вчинити великий галас і шум, що мусило стати гаслом для запорожців і угорської піхоти, на яких покладалося завдання відкрити бойові дії. Запорожці по-пластунськи дісталися під турецький табір майже під самі намети і залягли в долині перед ним. Але збір польських військ затягнувся до ранку. Польський командуючий Любомирський не міг пояснити причини: чи незгода, чи боягузтво затягнуло концентрацію військ. Потім ішов дощ, і виникла загроза, що порох намокне. Тому Ходкевич дав наказ вертатися запорожцям і угорській піхоті, яка встигла теж підійти до турецьких позицій. Майже зразу ж козаки здійснили нічний напад на турецький табір самостійно. В дощову ніч Сагайдачний повів козаків на султанські позиції. У нічній темряві десять тисяч козаків підкралися до турецького табору. Знявши безшумно сторожу, запорожці увірвалися в намети. В турецькому таборі виникла паніка. Тікали кудись напівроздягнені яничари і спаги. Тільки було й чути лякливий крик: “Козаки, козаки”. Коли турецькі командуючі трохи отямилися, почалася безладна стрілянина. Захопивши великі трофеї, козаки організовано відійшли. Загін, залишений Сагайдачним, прикривав відхід Запорозького Війська. Цей загін прийняв на себе удар армії великого візира Хусейна-паші, що зробив невдалу спробу наздогнати війська Сагайдачного.

13 вересня ворог знову обстріляв козацький табір, завдав запорожцям відчутних втрат.

Усі ці дні наскоками діяли татарські орди. Вони нападали на окремі польські загони, захоплювали коней, що паслися за межами

польського табору. Татари Кантемира перейшли Дністер, щоб порушити зв'язок із Кам'янцем, який служив для польського війська базою постачання. Вони захопили 100 возів з продовольством і порохом, зібраним для польської армії. Татари грабували села, захоплювали багато людей в ясир. Але не скрізь вони досягали успіху. Давало відсіч татарським грабіжникам місцеве населення. Наприклад, з Кам'янця зробили вилазку селяни та міські жителі і за допомогою гарнізону з 400 німецьких найманців відібрали у татар здобич і полонених, завдавши при цьому великих втрат ворогові. Відбувалися також герці-посидинки між турецькими і польськими воїнами.

Осман шаленів від постійних невдач. Він наказав стратити одного пашу, звільнив другого, покарав інших воєначальників. Прибуття 14 вересня будзинського паші Каракаша із свіжими силами вселило в султана надію на поліпшення справ, і він вирішив атакувати весь польський табір. До чотиритисячного загону спагів Каракаша-паші були додані великі сили: п'ять тисяч яничар, 21 тисяча спагів. 15 вересня новий турецький штурм розпочався артилерійською канонадою, яка тривала з ранку до полудня. Потім на чолі з Каракаш-пашею спаги та яничари атакували погано укріплену ділянку правого флангу польського табору. Турки, подолавши вал, удерлися в середину табору. Серед частини польських військ почалася паніка. Однак Ходкевич організував контратаку і чотиритисячний загін німецької піхоти відігнав ворога. Влучним пострілом був убитий Каракаш-паша. Турки в паніці почали тікати. Козаки з тилу вдарили по відступаючих, знищили майже 300 ворогів.

Штурм 15 вересня був першим і єдиним за всю кампанію наступом турецьких військ, спрямованим виключно проти польського табору, і закінчився їх поразкою, завдяки спільним погодженим діям польських і козацьких сил. Осман звинуватив у невдачі великого візира Хусейна-пашу і замінив його Ділавер-пашею. Серед турецьких воїнів зростало невдоволення, їх моральний стан і бойовий дух значно занепадав. Поширилось дезертирство, хоча проти нього турецьке командування запроваджувало жорстокий терор. Серед тих, хто перейшов на польський бік, були син Хусейна-паші і племінник Ділавер-паші. Зростали труднощі з продовольством, дуже важко було нагодувати велике військо. Ціна хліба зросла в 60 разів. Голод і хвороби виривали все більше жертв з турецького війська.

Блокада давалася взнаки і в польському таборі, багато людей гинуло від пошестей. Хліб подорожчав у 40 разів, масово падали коні,

крім того, їх різали для їжі, чим підтримували сили захисників, що невпинно слабшали. Багато хворіло і вмирало угорських та німецьких найманців.

Особливо тяжким було становище козаків, які прийшли під Хотин після кровопролитних боїв у Молдавії. Польське командування поділилося з ними продовольством, видало плату 50 тисяч злотих, але в тих умовах це був мізер. На такі гроші можна було купити лише по два буханці хліба на кожного бійця. Голод і хвороби стали поважною загрозою для польських і козацьких військ. Однак дезертирів серед козаків не було, в той час як шляхтичі тікали масово, хоч більшість із них потрапляла до рук татар у ясир. У кінці вересня польське командування видало наказ про те, що дезертири – польські шляхтичі – будуть страчені, а їхні маєтки конфісковані. Однак польське військо продовжувало танути. Незважаючи на тяжку ситуацію, оточені і зголоднілі польсько-українські військові сили чинили запеклий опір наступам турецьких військ. А козаки навіть виявляли ініціативу і самі активно, наступально діяли проти ворога.

Сагайдачний скористався з дозволу сейму робити нічні рейди, вирішив взяти ініціативу у свої руки, діяти самостійно. Взагалі, навіть і слабкий після поранення, козацький гетьман завжди наполегливо, рішуче діяв. Від ранку до ночі, а під час рейдів і вночі був на ногах, керував військом, втручався у кожну дрібницю, бував на військових нарадах у коронного гетьмана, сам перевіряв варту. Він провів серію нічних виступів запорожців, що мали на меті знищення живої сили противника, здобуття продовольства та інших трофеїв, деморалізацію турецької армії. У ніч на 17 вересня запорожці провели нічну атаку. Кілька сотень козацького війська пробралися до турецького табору, знищили понад тисячу ворогів і повернулися до себе, не втративши жодного чоловіка. Тоді ж козаки атакували турецькі загоны, що охороняли міст через Дністер. Кілька сот яничарів та інша сторожа на чолі з пашею була знищена або захоплена в полон.

У ніч на 18 вересня біля тисячі запорожців ударило на позиції колишнього візира Хусейна-паші, де були розташовані спаги Карамана і Сиваша. Три години тривала запекла боротьба посеред турецьких наметів, у якій загинуло кілька сот турків. Козаки здобули 200 коней, 20 верблюдів, багато фуражу, кілька наметів, багато одягу, зброї та коштовностей. Козацький напад турки відбили тільки тоді, коли прибули на допомогу спаги Румелії. Втрати запорожців були незначні.

Наступної ночі козаки повторили рейд. Обминувши непомітно турецьку сторожу, кількасот козаків удерлися до ворожого обозу. Знищили кілька десятків турків, здобули дві корогви, захопили кількасот коней, дуже багато мулів, верблюдів, коштовні тканини, оздоблені золотом і сріблом.

22 вересня близько 800 запорожців уночі форсували Дністер, напали на турецький табір, що там розташувався. Козаки вдерлися на міст і скинули в річку 200 турків. Загинув Тогаджа-паша, був тяжко поранений Черкес-паша, а колишній візир Хусейн ледь не потрапив до рук нападників і ховався цілу ніч у кущах. Запорожці захопили кілька наметів, багато хутра, коней і верблюдів. Спробували знищити міст, однак підійшли допоміжні турецькі загони, і козаки вимушені були відступити й повернутися до свого табору.

У ніч з 23 на 24 вересня козаки здійснили ще один нічний напад. Метою його було захоплення і знищення турецького мосту. У нічному рейді взяли участь дві тисячі козаків, 200 чоловік піхоти з полку Любомирського і значна кількість озброєної челяді з військової обслуги. Раптовість наступу і на цей раз відіграла свою роль. Захопили багато трофеїв. Однак головну мету цієї експедиції щодо захоплення мосту не вдалося реалізувати. В турецькому таборі вдарили на сполох. Хоча козаки добралися до мосту, але стягнуті великі сили спагів примусили їх відступити. Однак турки зазнали відчутних втрат. Близько тисячі їх загинуло.

Завдяки цим нічним рейдам козаків штаб султана, спостерігаючи таку активність, не міг знати, що польсько-козацький табір перебуває в найскрутнішому стані. Тому протягом майже десяти днів турецькі сили не розпочинали активних військових дій, а лише інколи спорадично вдавалися до короткочасного артилерійського обстрілу. 23 вересня опівдні артилерія Хусейна з-за річки бомбардувала козаків. З успіхом їм відповідали гармати Любомирського, який особисто їх обслуговував. Вранці 24 вересня після хвороби помер Ходкевич. І хоча в польському таборі, щоб не послабити бойовий дух жовнірів, про смерть головнокомандуючого не говорили, в турецькому таборі про неї дізналися через кілька годин. Турецьке командування сподівалось, що серед польських та козацьких військ, які були виснажені тривалою облогою, виникло замішання і тому прийшов час для фінального удару.

Штурм 25 вересня турки почали обстрілом польсько-козацьких позицій з трьох боків – з півдня, з заходу та з-за Дністра – з гармат,

настільки великих, що їх перевозили 14 парами волів. Для атаки султан направив також 14 тисяч яничарів своєї особистої гвардії. Отже, на поле бою вийшли всі наявні турецькі військові сили. Тільки о четвертій годині дня, коли ґрунт висох після ранкового дощу, ці сили завдали удару у стик між козацьким лівим флангом і литовцями, де стояли лісовчики. Яничари прорвалися до валу. Турецькі кулі розліталися в різних напрямках, рушничний вогонь охоплював майже всю територію табору. Однак біля литовської брами, на яку тиснули піші яничари під заслоном кінних спагів, нападаючі потрапили під вогонь замаскованого блокгауза, звідки стріляли дві гармати і сотня піхотинців. Любомирський, який заступив після смерті Ходкевича на посту головнокомандуючого, надіслав підмогу. З другого боку вдарили козаки. Прицільний інтенсивний вогонь викликав замішання серед ворогів. Виступ кількох полків козаків змусив ворога до втечі. Яничари тікали, зазнаючи великих втрат. Відсіч штурму пройшла по всій лінії. Запекла битва закінчилася цілковитою поразкою турецьких військ. Того ж дня ввечері козаки зробили вдалий рейд і захопили значну кількість худоби. Султан, намагаючись зімкнути ще тісніше коло блокади, перейшов Дністер з декількома тисячами вояків і почав обстріл Кам'янця. Переконавшись у неприступності фортеці, турки відступили.

28 вересня султан вирішив зробити ще один, останній штурм, зосередивши для цього абсолютно всі сили, вводячи максимум резервів. У таборі залишилось лише дві тисячі спагів і чотири тисячі яничарів особистої султанської варті. Ще вночі турки встановили чотири батареї. Найбільша, що складалася з 40 гармат, обстрілювала супротивника з-за Дністра. Другу встановили коло мосту, третю – навпроти шанців німців Денгофа, четверту – коло брами, де розміщені були польські коронні війська.

У вранішній час турки і татари провели розвідувальні дії. Відігнані від шанців, вони переконалися у дієвості вартової служби польсько-козацького табору. Коли розвіднілось, гармати почали бити, ядра летіли з чотирьох боків. Загалом було випущено 1500 ядер, з них 500 – з батареї за Дністром. Артилерійський шалений обстріл дещо відтіснив козаків від лівого берега Дністра, з чого скористалися татари, вплав перебравшись через річку. Але запорожці, підтримані німецькими частинами, перейшли в контратаку і примусили ворога на деякий час припинити гарматний вогонь і дещо відступити вглиб лівого берега Дністра. На правий фланг обрушилися основні сили і

артилерійська канонада відновилася. Очевидець описує: “Більш як 60 гармат гриміли безперестанно”.

Після артилерійської підготовки почався штурм. Спаги і татари за Дністром відвертали увагу, загрожуючи переправою, в той час як на правий фланг обрушилися головні сили. Рядових воїнів підганяли сотники. Спаги, які спішилися, несли перед собою снопи соломи, захищаючись від куль. Після дев'ятої атаки турки увірвалися на вали польських позицій, але були зустрінуті вогнем з гармат, що їх заряджали, коли закінчилися запаси ядер, шматками заліза й скла. Турки відступили під натиском угорських, польських, українських воїнів.

Особливо запеклі бої точилися перед козацьким табором. Запорожці, яких штурмували понад 20 тисяч спагів, відбили 11 атак на козацькі позиції. Щоразу запорожці діяли сильним рушничним вогнем або енергійними вилазками, кидаючись на ворога з шаблями, або вступали у рукопашний бій. Відбивши останню одинадцяту атаку, запорожці кинулися на допомогу своїм союзникам, завершуючи цілковитий розгром ворога. Після закінчення битви, яка не вгавала протягом усього дня, втративши кілька тисяч вбитими і пораненими, деморалізовані, пригнічені турки повернулися до свого табору. На полі бою полягло понад тисячу ворогів. Втрати в польсько-козацькому таборі були невеликі. Лише татари захопили 40 полонених у ясир. Бої 28 вересня оцінювалися як визначна битва Хотинської війни. “Була то найбільша битва”, – зробив висновок турецький історик Коті б Челябі.

Цілковитий розгром турецької армії примусив султана, який неспроможний був далі вести війну, подумати про перемир'я. Турецьке командування налякала також звістка, що до Хотина прямує 20-тисячне Донське військо на допомогу своїм побратимам запорожцям. 29 вересня Осман і великий візир Ділавер-паша прийняли польське посольство на чолі з Якубом Собеським. Переговори почалися лише 2 жовтня і тривали протягом тижня. Турецька сторона намагалася підтримати свої вимоги зброєю. Під час переговорів турецька артилерія обстрілювала протилежний табір; звідти нечасто відповідали. Татари робили наскоки. Відбувалися поєдинки-герці.

А 5 жовтня розгорівся справжній бій, що тривав до вечора. І знову в центрі турецьких атак були козаки. Турки, щоб громити козацький табір з флангу, переправили значну частину своїх гармат на лівий берег Дністра. Тоді козаки поділилися на два загони. Один

перейшов на лівий берег Дністра і напав на розташовану там турецьку артилерію. Це було зроблено так блискавично і несподівано, що з турків урятувався тільки візир. Одночасно другий загін напав на турецький табір на правому березі ріки. Молдавський літописець говорить: “У турецькому війську зчинився такий переляк і велике замішання, що половина війська повтікала на другий кінець табору, залишивши і гармати. Козаки набрали одягу, шабель, кінської зброї, наметів, але найбільше поперевертали і порубали їх, і з великою здобиччю повернулися у свій табір”. 8 жовтня турки викотили сім гармат і почали обстрілювати козацькі позиції. Польська кіннота вийшла за вали, турки швидко відтягнули назад свої гармати. Це прискорило закінчення переговорів.

9 жовтня був укладений мирний договір. З польського баку договір підписали іменем короля Сигізмунда III Станіслав Журавський і Якуб Собеський, з турецького – султан Осман і великий візир Ділавер-паша. Польська сторона провадила переговори як переможниця. Безперечно, могутня турецька армія зазнала поразки, османський уряд – краху своїх загарбницьких планів щодо Польщі і України. Найбільшою перемогою польські послі вважали те, що не довелося поступитися територією.

Однак Хотинський мир був наслідком компромісу, і передусім за рахунок козаків. Умови мирної угоди були спрямовані проти запорожців. Невдячністю заплатила Річ Посполита запорожцям, котрі врятували її від катастрофи. Річ Посполита зобов'язувалась заборонити чорноморські походи і карати козаків за них. Польський король рекомендував відібрати у козаків човни, щоб не допустити їхніх походів на Кримське ханство і Туреччину і зменшити кількість козаків до 3000 чоловік, переписавши їх до реєстру. Решту, майже 85 відсотків учасників Хотинської кампанії, що забезпечили її перемогу, хотіли перетворити на кріпаків. Інша річ, що реалізувати такі свої плани польські феодали були неспроможні. Після Хотинського миру загострилися шляхетсько-козацькі конфлікти, сила козацтва зростала, морські і сухопутні походи проти турецько-татарських агресорів досягли великого розмаху та масштабів, переростаючи у справжню війну. Туреччина примушена була направляти проти козаків увесь свій флот. Запорозька Січ ставала все більш незалежною республікою.

За умовами Хотинського миру Польща повинна була давати щорічно “подарунки” ханові. Однак від виплати щорічної данини Туреччині, якої вимагали султан і великий візир, що означало б

васальну залежність Речі Посполитої від Оттоманської Порти, польські послы категорично відмовилися. Султан задовольнився одноразовими подарунками: хутро соболіне і білих лисів, шкатулки, дзеркала. Вищі турецькі урядовці одержали по кількасот талерів.

Закінчення переговорів і укладання Хотинського миру в турецькому і польському таборі привітали рушничними залпами. Турецькі війська 10 жовтня першими залишили поле битви. Тієї ж ночі помарширували запорожці. Не довіряючи польським сенаторам і комісарам, вони поспішили перед польськими військами перейти турецький міст і стали табором під Брагою. 13 жовтня залишила свої позиції польська армія, а 15 жовтня вона розташувалася обозом під Кам'янцем.

Так закінчилася сорокаденна Хотинська кампанія. Її загальне історичне значення величезне. Спроба Османа II поставити на коліна Польщу, ліквідувати козацтво і завоювати Україну закінчилася провалом. Протягом п'ятитижневих боїв султан не домогся жодної перемоги, а втрати його армії становили 40 відсотків воїнів. Втрати польської армії становили 5000 убитих, померлих від хвороб та виснаження, не рахуючи численних дезертирів (понад дві тисячі чоловік). Козаки за успішне закінчення Хотинської битви заплатили смертю 6500 воїнів, полеглих у боях чи померлих за час облоги. В обох таборах кількість загиблих від голоду, хвороб, виснаження дорівнювала кількості полеглих у бою, що було характерно для тогочасних позиційних війн.

Козаки відіграли вирішальну роль у забезпеченні перемоги військ Речі Посполитої у цій позиційній війні, де перша роль належить піхоті, а кіннота використовувалася дуже обмежено. У Речі Посполитій піхоту вважали другорядним родом військ, отже, в польській армії під Хотином кількість піхотинців була недостатньою. Успішність оборони Хотина забезпечила запорозька піхота. А взагалі, як відзначали історики, у козацькому війську не було вузької спеціалізації: залежно від обставин козаки бували "кіннотниками у степу, стрільцями в горах, моряками на воді" й однаковою мірою володіли "луком, шаблею, списом, а особливо рушницею, з якої не робили промахів".

Характер боїв під Хотином особливо відповідав козакам ще й тому, що вони були майстрами оборони табору. На вовчих ямах, на особливих земляних укріпленнях з возами, в яких голоблі були повернуті в бік ворога, у вогні козацьких рушниць захищалися

турецькі атаки. Козаки прийняли на себе основний тягар турецьких нападів. На чолі зі своїм гетьманом Сагайдачним вони відбили всі дев'ять штурмів, п'ять з яких були спрямовані безпосередньо і виключно на козацький табір, що перетворився у неприступну фортецю. Жодного разу ворог не зміг проникнути за його вали. Козаки під командуванням Сагайдачного здійснили сім нічних рейдів, результатами яких було 25 відсотків загальних втрат турецьких військ за всю Хотинську кампанію.

Про вирішальну роль українських козаків у Хотинській битві свідчать численні турецькі й польські тогочасні джерела, зокрема твердження учасників війни. Навіть представники польського табору визнавали, що козаки не тільки винесли на своїх плечах тягар війни і забезпечили перемогу, а й взагалі врятували Річ Посполиту від загибелі. Сеймовий комісар польської армії, магнат Якуб Собеський заявив: “Справжніми переможцями під Хотиним і рятувальниками Польщі були козаки”. Очевидець – вірменський хроніст Авксент писав: “Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3–4 дні. Перемога сталася лише завдяки Богові і запорозьким козакам”.

Молдавський літописець Костін так оцінював козаків та їх керівника Сагайдачного під Хотиним: “Козаки зі своїм гетьманом, який був справжньою людиною і воїном, трималися дуже стійко”. У Західній Європі, де з великим напруженням та інтересом стежили за розвитком подій під Хотиним, від яких могла залежати доля багатьох європейських народів, також утвердилася загальна думка про те, що основна заслуга у відсічі турецько-татарським полчищам, у провалі завоювницького походу Османа на Україну і Польщу належить запорозькому козацтву. Таку думку висловлює французький історик Бодье у розвідці, яку він видав у 1631 р. в Парижі.

Отевіль (Гаспар де Тандр) захоплено пише у книзі, що вийшла в Кельні 1697 р. німецькою мовою, про високі військові якості козаків, виявлені ними у Хотинській битві. “Словом, під час цього походу козаки творили справжні чудеса”. Цікаві його спостереження про витривалість козаків: “Вони такі міцні від природи, що голод, спрагу, вітер, дощ, холод і всі інші злигодні переносять набагато легше, ніж усі інші народи”.

При вирішальній ролі козацтва у Хотинській війні її успішний хід забезпечувався спільними діями всіх тих, хто боровся в лавах військ Речі Посполитої: українців, поляків, білорусів, росіян, а також німців і угорців – найманих професійних воїнів. Взаємовиручку і

взаємопідтримку проявляли у боях ці інтернаціональні військові сили. Спільна боротьба польських воїнів і козаків проти турецько-татарських загарбників під Хотиним увійшла до кращих традицій польсько-українського братерства. Козацький полководець Петро Конашевич Сагайдачний став з того часу спільним героєм обох країн, України і Польщі.

Безперечно, заслуга у загальному керівництві Хотинською кампанією належить польському головнокомандуючому Яну Карелу Ходкевичу, випробуваному, досвідченому полководцю. Однак обмежений заданою концепцією оборонної позиційної війни, він не зміг повністю розкрити свій військовий талант. Собеський зауважував, що Ходкевич вирішив, “що б то не трапилося, триматися в оборонній позиції й обережно вичікувати воєнного щастя. Вся його бойова сила містилася в шанцах, з-за яких він розраховував безпечно обстрілювати противника, як і з нерівними силами витримувати напад”.

Порівняно з Ходкевичем козацький гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, що впроваджував у Хотинській війні активну, наступальну, ініціативну стратегію і тактику, був виразником більш прогресивного, новаторського військового мистецтва.

У боях запорожців підтримувала так звана обозна челядь, що комплектувалася з українських і польських селян-кріпаків і призначалася лише для допоміжної служби. В той час, як шляхтичі ухилялися від ополчення, часто тікали з табору, їхня обозна обслуга, польська військова челядь, билася пліч-о-пліч із запорожцями. Собеський описував один з таких епізодів: “Обозна челядь, більш звична до гри і жартів, ніж до битв, на цей раз вирішила долю битви і довершила нашу перемогу, бо, коли лицарство за даним гаслом почало відступати до табору, ця юрба черні своїм натиском і криком навела такий жах на турецьке військо, що складалося більш ніж зі ста хоругов, що воно змішало своє шикування і в безладді шукало порятунку у найближчому лісі”.

Значна заслуга в забезпеченні належної відсічі ворогові належить місцевому українському населенню, яке постачало продовольство козакам і полякам, вилловлювало татар, що вештались на Поділлі, знищувало ворожі загони, які з’являлися поблизу Кам’янця та інших міст.

Хотинська кампанія висвітлила багато негативних сторін польської державності: анархія політичної влади, злиденність

державного скарбу, організаційне безладдя, недисциплінованість шляхетських військ та цілковиту непідготовленість королівського уряду до війни. Велике історичне значення Хотинської перемоги усвідомили вже сучасники. Пісні про цю історичну подію співав український народ.

Польські поети складали поеми про події під Хотиним, якими зачитувалися сучасники. Бояновський, Бартош Зіморович, Напольський, Рудоміна, Твардовський, Пашковський, Сарбевський, Потоцький і багато анонімних поетів оспівували героїчні діяння запорозьких козаків, які, за словами польських авторів, “вкрили себе славою”. Скрізь переписувалися, перекладалися, друкувалися щоденники учасників війни Любомирського, Прокопа Збігнєвського, Яна Остророга, Титлевського, а також листи Замоїського і Збараського. Автор найбільш ґрунтовного і об’єктивного щоденника Якуб Собеський зробив з нього пізніше історичну працю.

Звістка про перемогу швидко розійшлася широким відлунням по Європі. На берегах Адріатики про подвиг українських і польських воїнів писав хорватський поет Іван Гундулич. В країнах Заходу, особливо в Німеччині, були відомі також писані латиною і живими мовами польські хроніки й монографії, повністю чи частково присвячені Хотинській війні, зокрема хроніки Єрмича, Пясецького та ін. У цій переважно апологетичній літературі щодо Польщі відзначалася і видатна роль українського козацтва у Хотинській війні і полководницьке мистецтво їх керманича Петра Конашевича Сагайдачного.

Хотинська битва, яка знаменувала собою крах султанських планів уярмлення Польщі та України, мала також величезне міжнародне значення. Перемога над Польщею за далекосяжними планами Османа II мала відкрити Туреччині шлях на Північ – через Німеччину до Балтики, а потім і до інших країн Західної Європи. Ця перша велика перемога на суші над турецькою армією, а може, і найбільша поразка за всю історію султанської Туреччини, була переломним моментом у багатовіковій боротьбі Європи проти “розбійницької держави”. Був покладений край її безупинній нестримній експансії, і Османська імперія примушена була з цього часу перейти до оборони, її військова могутність почала занепадати.

Наслідки Хотинської війни відбилися і на становищі самої Оттоманської Порти, поглибили кризу турецької держави, загострили внутрішні протиріччя. В зв’язку з посиленням гноблення турецьких

трудящих мас і збільшенням податків, а також унаслідок військової поразки вибухнуло народне повстання. Яничари, які почали заколот, приєдналися до повстання, використавши його у своїх цілях. 20 травня 1622 р. вони вбили Османа, а на султанський престол посадили недоумкуватого Мустафу. Однак політична криза не вичерпувала всіх наслідків розгрому турецьких збройних сил, навіть для самої Оттоманської Порти. Різко поглибився розклад її військової системи, що раніш забезпечувала воєнну могутність султанської Туреччини. Посилились сепаратистські тенденції у бейлербеїв та васалів. Кримський хан робить спробу добитися незалежності. Хотинська перемога над турецькою військовою силою вплинула на зростання визвольної боротьби балканських слов'ян, кавказьких та арабських народів, над якими тяжіло іго турецьких колонізаторів.

Про це майже через три століття писав великий український поет і вчений Іван Франко: “Почуття народної самосвідомості сильно пробуджувалось у широких народних мас, головним чином, під впливом частих героїчних походів козаків у Крим, Малу Азію, Стамбул з метою боротьби з турками і татарами і звільнення християнських полонених, під впливом таких героїчних справ, як Хотинська війна”. Говорячи про історичне значення Хотинської перемоги, Іван Франко зробив висновок: “Туреччина, здобувши перший рішучий погром під Хотиним 1621 р., почала хилитися з zenіту своєї величі і сили”.

Хотинська битва відбилася в українській народнопоетичній творчості. До нас дійшла в рукописному співанику середини XVII ст. одна з найдавніших зафіксованих українських народних пісень: “Ой Хотине, гроде давній, на всю землю вельми славний”. Характер висвітлення в ній подій під стінами Хотина у 1621 р. хоча, може, дещо гіперболізований, однак дає підставу твердити, що ця пісня була створена на полях боїв і, можливо, їх учасником. Розповідається, як козаки давали відсіч турецьким силам “шаблями і стрільбами”, а також про великі втрати ворожого війська: “...не всіх земля і здержала, многих в собі поховала”. І там, де колося колись буяло, тільки кості ворожі біліють. Тяжкою і трагічною була Хотинська битва і для козаків: “Сім неділь для тої слави о бій людом був кривавий”. Вичерпалися сили і у козаків, і у турок Баші: “На примир'я намовляють молодого царя”.

Варіант пісні “Ой Хотине, гроде давній” під назвою “Гей, на горі женці жнуть”, записаний у польському рукописному співанику

Домініка Рудницького 1713 р., відтворює тяжкий настрій запорозьких козаків після Хотинського миру, умови якого були спрямовані проти них, а в зв'язку з цим і незадоволення Сагайдачним. Тут згадується учасник війни – запорозький старшина – Дорошенко і керівник Донського війська – Дрогозденко; донці разом з Запорозьким Військом поверталися з-під Хотина.

Гей, на горі женці жнуть,
Да долом, долом, да долиною
Козаки йдуть.
Межи ними три гетьмани.
Що ведуть військо запорозьке
Долинами.
Один гетьман Дорошенко,
Що веде військо запорозьке
Хорошенько.
Другий гетьман Сагайдачник,
Що згубив триста козаків,
Злий необачник.
Третій гетьман Дрогозденко,
Що веде військо московське
Борозденько.
Ідуть ляхи дорогами.
Закричать, гукнуть вам: “Помагай Бог!”
За горами.
Помагай Бог козаченькам,
Щоб одкрикнули да з самопалів
Ляшенькам.

У популярній, загальновідомій сьогодні українській народній пісні “Ой на горі да женці жнуть” дуже змінений текст, вона являє собою контамінацію частин кількох пісень, унаслідок чого подробиці і факти історичного характеру загубилися; однак історична основа твору й імена історичних осіб, пов’язаних з Хотинською битвою, залишилися.

Ой на горі да женці жнуть,
А попід горою.
Долом, долиною
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко

Веде своє військо.
Веде запорізьке
Хорошенько!
Посередині пан хорунжий,
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!
“Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку.
Необачний!”
“Мені з жінкою не возиться;
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки,
Не журися!”.

Література

1. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.): В 15 т. “Україна крізь віки” / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : “Альтернативи”, 1999. – Т. 7. – С. 56–61.
2. Кашенко Андріан. Оповідання про славне військо зпорожське низове / Андріан Феофанович Кашенко. – Д. : Січ, 1991. – С. 111–113.
3. Апанович О.М. Розповіді про запорожських козаків / Олена Михайлівна Апанович. – К. : Дніпро, 1991. – С. 86–116.

О. П. Жалюк
м. Вінниця

КОЗАЦТВО В ПОДІЛЬСЬКОМУ КУЛЬТУРНО- МИСТЕЦЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У долі Поділля відбилася доля всієї України – тернистий шлях від воєн, революцій, тоталітарного панування до миру, свободи,

незалежності, стрімкого розвитку... Про пережиті сторінки нагадують тисячі пам'яток історії і культури минувшини, які шанують і дбайливо оберігають подоляни.

Історична пам'ять, національний характер, загадкова слов'янська душа вдвляється в нас із глибин часу мурами Кам'янець-Подільської і Меджибізької фортець, куполами і бійницями Ізяславського, Старокостянтинівського замків, Сутковецької церкви-фортеці, старовинними брамами, куполами, канітеліями, пілястрами... Очима історії. Очима вічності.

Упродовж століть гуляють вітри на полях колишніх козацьких баталій, сумом обвівають могили полеглих за Україну козаків під Пилявцями, Жванцем, Солобківцями, Полонним, Меджибожем, Ляхівцями, Старокостянтинівом, Сатановим, Плоскировом...

Поділля – край, де живуть прекрасні, працьовиті люди, які свято бережуть і примножують духовні, культурно-мистецькі традиції, славетні сторінки багатовікового минулого. На берегах річки Ікви поблизу с. Пилява у вересні 1648 року славетний гетьман України Богдан Хмельницький з козацько-селянським військом здобув блискучу перемогу, відкривши шлях до визволення українського народу від польсько-католицького поневолення. Цією перемогою були створені об'єктивні передумови переростання козацько-селянського повстання у всенародну визвольну війну, у відродження української держави XVII–XVIII століть. Тут нетлінною славою вкрили себе козацькі ватажки Максим Кривоніс, Іван Богун, Северин Наливайко, Євстафій Гоголь та багато інших героїчних козацьких постатей.

Тому, зважаючи на історичне минуле краю і видатні заслуги гетьмана України Богдана Хмельницького, у 1954 році місто Проскурів перейменовано на Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область – на Хмельницьку.

З метою відродження історичної пам'яті народу і козацьких традицій, національно-патріотичного виховання молодого покоління, утвердження незалежності ще у перший рік незалежності України на місці Пилявецької битви започатковано свято козацької звитяги, яке традиційно проходить у вересні та збирає десятки українців.

23 вересня 1990 року в с. Пиляві було проведено свято козацької слави, “Козацькому роду – нема переводу!”, приурочене 500-річчю українського козацтва. У програмі свята були: урочиста літургія на честь українського козацтва у місцевій церкві, хресний хід, мітинг, відкриття та освячення Кургану і Хреста на полі Пилявської битви.

Театралізовані дійства, культурно-розважальна програма включали зустрічі з письменниками, сцени із козацького життя, козацькі пісні, танці, бувальщини у виконанні фольклорно-етнографічних колективів міст і районів Хмельницької, а також Житомирської, Рівненської, Запорізької, Вінницької областей. Особливо багато художніх колективів і виконавців було із Старосинявського (23), Городоцького (8), м. Хмельницького (19), у т. ч. ансамбль пісні і танцю облфілармонії “Козаки Поділля”, 6 народних самодіяльних колективів. Була підготовлена театралізована кінна сцена “Б. Хмельницький” із с. Самчики Старокостянтинівського району, вернісажі та виставки робіт професійних та самодіяльних художників, виробів народних майстрів, український ярмарок, дегустація козацького провіанту, напоїв, сільськогосподарська лотерея і торгівля. Спеціальну програму “Козацькі забави” підготували спортсмени, куди ввійшли змагання силачів, борців, спортивні та кінноспортивні ігри. Господарства, підприємства Старосинявського району продемонстрували козацький побут, курені, сторожові вишки, козацький обоз, похідну кухню, стельмашню, кузню, корчму.

Головою обласного оргкомітету свята була заступник голови облвиконкому А.А. Городецька, районного і сільського оргкомітетів – О.І. Дунаєнко та Л.В. Сторожук. До режисерсько-постановочної групи увійшли П.Я. Слободянюк, Т.С. Скородим, М.О. Балема (нар. арт. України), С.В. Венгер, М.І. Венгер, Г.Б. Рікельс, В.С. Тітов та інші творчі працівники області і району.

Але не обійшлося без ексцесів. Культура і на цей раз стала сферою політичного та міжконфесійного протистояння, демонстрації групових політичних інтересів. Тому були й непередбачені сценарієм “несанкціоновані” маніфестації та імпровізовані мітинги, були й міліцейські заслони і навіть сутички на кургані.

Свята козацької слави пройшли також у Старокостянтиніві, Полонному, Городку, Дунаївцях, Деражні та багатьох інших містах і селах області. Ансамбль “Козаки Поділля” (худ. кер. нар. артист України М.П. Балема) та кам’янець-подільський хор української пісні “Смотрич” (худ. кер. засл. прац. культури України М.П. Мельник) брали участь у Всеукраїнському козацькому святі в м. Запоріжжі. В Старокостянтинівському районному будинку культури було відкрито музей козацької слави [1].

Сьогодні подільське козацтво береже і плекає єдність українського народу, дбає про його моральне і фізичне здоров’я, про

українську мову і культуру, високу українську духовність, відроджує та поширює звичаї і традиції українського народу, виховує своїх нащадків у дусі українського козацького лицарства [2, с. 2].

З нагоди 410-річчя з дня народження Б. Хмельницького та 357-річчя історичної битви українського народу під Пилявцями 24–25 вересня 2005 року в с. Пиляві Старосинявського району відбулося Всеукраїнське свято козацької звитяги “З твоєї пресвятої волі вівки буде слава золота” [3].

У програмі свята була: літургія у церкві с. Олексіївка, святкова хода учасників свята до Кургану козацької слави, покладання квітів до пам’ятного знака козацькому полковникові Івану Ганжі і посвята в офіцери Збройних Сил України, покладання квітів на Кургані козацької слави.

Відбулося театралізоване дійство “Дума про Богдана”. Роботи майстрів образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва демонструвалися у спеціально обладнаному містечку.

На концертних майданчиках проводилися виступи професійних і аматорських художніх колективів з Хмельницької, Вінницької, Рівненської областей і м. Києва, зокрема: академічний ансамбль пісні і танцю “Козаки Поділля” Хмельницької обласної філармонії (худ. кер. і гол. диригент, нар. арт. України М. Балема), ансамбль пісні і танцю “Поділля” Вінницької обласної філармонії (худ. кер. і гол. балетмейстер, зас. арт. України А. Кондюк), муніципальний духовий оркестр м. Старокостянтинова (кер. В. Муляр), кінний театр “Українські козаки” з м. Києва (кер. О. Юрчишин), чоловічий вокальний гурт “Заграва” з м. Кузнецовська Рівненської області (кер. О. Пашко), народний аматорський фольклорний ансамбль пісні і танцю “Червона калина” з смт Віньківці (кер. засл. прац. культури України І. Гринкевич), народний аматорський хор Волочиського РБК “Гармонія” (кер. С. Мельничук), фольклорний ансамбль національного обряду “Родослов” з м. Житомира (кер. засл. прац. культури України О. Крутоус), духовий оркестр Національної академії прикордонних військ України (диригент майор І. Іщук), народний аматорський ансамбль козацької пісні “Збручани” з м. Волочиська, вокальне тріо “Співоче джерело” з м. Городка (кер. О. Шевчук), народний аматорський ансамбль танцю “Поділля” з м. Хмельницького (кер. С. Педан), народний аматорський фольклорний ансамбль “Красоля” з м. Полонного (кер. З. Шкварук), народний аматорський хор “Летич” з Летичева (кер., засл. прац. культури України О. Балинський), дитячий

зразковий ансамбль танцю “Козацькі джури” (кер. К. Загурський), тріо бандуристок Хмельницького музичного училища ім. В. Заремби (кер. М. Босенко) та інші.

Свято підготували: режисер-постановник, засл. прац. культури України О. Ільїнська, режисер і автор сценарію А. Белеванцев, головний хормейстер, нар. арт. України М. Балема, хореограф-постановник, засл. арт. України О. Шиманський, звукорежисер І. Мазурук, хормейстер М. Бідюк, хореографи С. Педан і О. Коваленко, помічники режисера М. Алексєєва і О. Сосніна, звукооператори В. Максименко і А. Лотишко, художники В. Ільїнський і О. Долоянц, організатор виставки Т. Стан, ведучі – засл. арт. України Л. Курманова, І. Сторожук, О. Федоров. Директором свята була Є. Пивоварова.

Інформаційними спонсорами виступали Хмельницька ОДТРК “Поділля-Центр”, газети “Місто” (м. Хмельницький), “Подільський кур’єр” (м. Хмельницький), “Колос” (сmt Стара Синява).

У м. Кам’янці-Подільському проходить свято “Козацькі забави”. Перше таке свято відбулося 13–15 вересня 2002 року.

Свято проходило за такою програмою:

13 вересня, п'ятниця

15.30 – урочисте відкриття III Всеукраїнського дитячого фестивалю мистецтв “Стара фортеця”.

Площа біля міського Будинку культури

15.30–22.30 – перший конкурсний день III Всеукраїнського дитячого фестивалю мистецтв “Стара фортеця”.

Міський Будинок культури

14 вересня, субота

11.00–15.00 – другий конкурсний день III Всеукраїнського дитячого фестивалю мистецтв “Стара фортеця”.

Міський Будинок культури

11.00 – урочисте відкриття спортивно-мистецького свята приурочене Дню фізичної культури та спорту.

Міський стадіон

11.30–15.30 – спортивно-мистецьке свято (змагання з легкої атлетики, волейболу, футболу, настільного тенісу, гирьового спорту, армрестлінгу), показові виступи учнів дитячих спортивних шкіл, концертна програма.

Міський стадіон

11.00–19.00 – засідання магістрату Міжнародної організації „Лицарський орден Архистратига Михаїла”. Науково-практичний семінар “Битва під Синіми Водами” (1362 р.).

Конференц-зал міськвиконкому

12.00–17.00 – виставка-ярмарка сільськогосподарських формувань Кам’янець-Подільського району та концерт фольклорних колективів району.

Старе місто. Площа Вірменський ринок

13.00 – чемпіонат області з футболу “Олімп-Університет” (м. Кам’янець-Подільський) – “Енергетик” (м. Нетішин).

Міський стадіон

13.30–14.30 – парад лицарів. Святкова кавалькада від міського стадіону до Старої фортеці за участю учасників Всеукраїнського дитячого фестивалю “Стара фортеця”, творчих колективів навчальних закладів міста, учасників Міжнародного військово-історичного фестивалю.

14.30 – урочисте відкриття Міжнародного військово-історичного фестивалю “Лицар Поділля”. Показові виступи учасників фестивалю. Кінно-спортивне шоу Київського театру касадерів “Скіф”.

Стара фортеця

15.30 – товариська зустріч з футболу між командами ветеранів м. Кам’янця-Подільського та Кам’янець-Подільського району.

Міський стадіон

17.00 – чемпіонат України з мотоболу: “Поділля” (м. Кам’янець-Подільський) – “Космос” (м. Шахтарськ).

Мотобольний стадіон

16.00–19.00 – святковий концерт за участю учасників фестивалю “Стара фортеця”, творчих колективів та окремих виконавців міста Кам’янця-Подільського та Кам’янець-Подільського району.

Площа біля Ратуші

18.00 – брейк-данс, програма “Екстремальне життя”.

Площа біля Ратуші

19.00–21.30 – молодіжна шоу-програма за участю Андрія Клименка та шоу-балету “Едельвейс” (м. Хмельницький).

21.30 – святковий
фєсєрєрк.

15 вересня, неділя

11.00–12.00 – посвята в дійсні Члени Міжнародної організації
“Лицарський орден Архистратига Михаїла”.

Стара фортеця

11.00–16.00 – змагання команд учасниць військово-історичного
фєстивалю за участю дружин з міст: Варшава, Люблін, Санок, Київ,
Вінниця, Луцьк, Кам’янець-Подільський.

Стара фортеця

17.00–17.30 – урочисте закриття та нагородження команд учасниць
військово-історичного фєстивалю “Лицар Поділля”.

Стара фортеця

18.00–21.00 – гала-концерт переможців та нагородження учасників III
Всеукраїнського дитячого фєстивалю мистецтв “Стара фортеця”.

Міський будинок культури

Підготовкою та проведенням свята займалися:

дирекція свята: Дмитро Васильянов, Степан Павловський,
Віктор Травінський;

режисерсько-постановочна група: Анатолій Белеванцев,
Володимир Шедловський, Броніслава Солтисік, Ігор Данілов, Віра
Семенишина;

звукорежисери: Петро Ситник, Олександр Застелюк [4].

Хмельницький монотеатр “Кут” заслуженого артиста України
Володимира Смотрителя включив до свого репертуару моновиставку
Богдана і Ярослава Мельничуків “Мазєпа” [5].

Козацьким, глибоко національним змістом наповнений
репертуар академічного ансамблю пісні і танцю “Козаки Поділля”
Хмельницької облфілармонії. А пісня хмельницьких авторів-поетів П.
Карася і М. Воньо та композитора М. Балєми “Козацькому роду –
нема переводу” стала всеукраїнським гімном українського козацтва.

Велику культурно-просвітницьку роботу по розвитку
козацького руху проводить колектив Хмельницького інституту

МАУП, його директор Л. Білий. Тут створено студентський козацький кіш, на площі перед інститутом збудовано каплицю УПЦ, встановлено пам'ятник Богдану Хмельницькому.

У загальноосвітніх навчальних закладах Хмельниччини діє більше 80 козацьких об'єднань, в яких займаються більше 7,3 тисячі учнів [6, с. 90].

Значну роботу по активізації козацького руху проводять члени ради козацьких старійшин К. Матвіюк, І. Козар, Б. Теленко, П. Слободянюк, народний депутат Л. Бірюк.

Отже, розвиток козацького руху є одним із важливих напрямків культурно-освітньої роботи та художньо-мистецького життя подільського краю. Ця діяльність характеризується національно-патріотичним змістом, масштабністю, участю широких кіл громадськості, має велике виховне значення в утвердженні ідеалів українського державотворення.

Література

1. Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини / Слободянюк П.Я. – Хмельницький : Поділля, 1995. – С. 191–192.
2. Павонський Ф., крайовий отаман, генерал-хорунжий Українського козацтва / Ф. Павонський // “З твоєї пресвятої волі вівіки буде слава золота” свято козацької звитяги 25 вересня 2005 року, с. Пилява Старосинявського району Хмельницької області. Буклет. Відпов. за вип. С. Шевченко, М. Алексеева. – Хмельницький, 2005. – 12 с.
3. Там само. – 12 с.
4. Козацькі забави. м. Кам'янець-Подільський 13–15 вересня 2002 р. Запрошення. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 6 с.
5. Богдан Мельничук. Ярослав Мельничук. Мазепа (моновиставка). Програма. – Хмельницький, 2010. – 6 с.
6. Статистичний довідник управління освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації. – Хмельницький, 2010. – 179 с.

Е. Г. Вох

*учитель історії та правознавства НВК № 7
м. Хмельницький*

ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПРАВО

Після розпаду Київської держави й занепаду Галицько-Волинського князівства державно-правовий розвиток на переважній частині українських земель тісно пов'язується з експансією зміцнілої

за князя Гедиміна (1316–1341 рр.) Литовської держави. В 50-х роках XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на українські землі. Князь Ольгерд захопив Чернігово-Сіверщину, Волинь, Подніпров'я. В 1362 р. литовське військо, в якому було чимало українців, розгромило військо татарських ханів на річці Сині Води, внаслідок чого до Литовського князівства відійшло Поділля. Після приєднання українських земель населення Великого князівства Литовського на 90 відсотків становили українці та білоруси. Учені по-різному пояснюють характер цього приєднання. Одні з них (В. Кульчицький) вважають, що литовські правителі завойовували українські землі, переслідуючи загарбницьку мету. Інші (Н. Полонська-Василенко, С. Юшков) роблять акцент на відносно м'якому характері їх “входження” до складу Литви. Однак і вони, й переважна більшість інших учених, сходяться на тому, що цю проблему треба розглядати в хронологічному сенсі.

На першому етапі литовська влада дотримувалася правила “ми старину не рушимо, а новину не вводимо”. Між Великим князем і місцевою знаттю укладалися договори (“ряди”), за якими українські князі та бояри зобов'язувалися служити Великому князю, а князь – боронити землю від татар. Руські князівства зберігали у складі Великого князівства Литовського автономію. Державний устрій, суспільний лад, правова система залишалися такими ж, як і до входження в Литву. Державною мовою була давньоруська.

Проте пізніше унія Литви з Польщею докорінно змінила історію розвитку Литовсько-Руської держави й правове становище українських земель. Основою унії стала необхідність об'єднати зусилля для боротьби з експансією німецького Тевтонського ордену на схід. Зі сходу також загрожував сильний противник – молоде Московське князівство. Однак реальне об'єднання Литви з Польщею затяглося на довгі роки.

1385 р. була підписана Кревська унія. Литовський князь Ягайло, одружившись з польською королевою Ядвігою, під ім'ям Владислава II став королем Польщі. Він зобов'язувався приєднати до Польщі литовські, українські та білоруські землі, повернути раніше втрачені Польщею й Литвою володіння, прийняти католицизм і зробити його державною релігією. Проте задуми Ягайла – Владислава II, який роздавав литовсько-українські землі польській знаті, не були підтримані його земляками. Цим скористався князь Вітовт, який збройно в 1392 р. прийшов до влади в Литві. Литовські й українсько-

білоруські князі проголосили його “королем Литовським і Руським”. Вітовт прагнув зміцнити Литовсько-Руську державу. Велику увагу він надавав розвитку промислів, торгівлі, будував нові міста й фортеці. Під його командуванням у Грюнвальдській битві 1410 р. литовське військо, до складу якого входили українські, білоруські та російські полки, разом із поляками, завдали нищівної поразки німецьким хрестоносцям.

Наступним етапом об’єднання стала Городельська унія 1413 р., яка зрівняла в правах польську й литовську шляхту. Але – тільки католиків, і цим внесла розкол на релігійному ґрунті. Загостренням релігійних і національних суперечностей у Литовсько-Руській державі скористалась православна Москва, до якої внаслідок російсько-литовських війн відійшли Смоленщина й Чернігівщина. До того ж іще реальнішою стала кримсько-татарська навала. В 1484 р. військо хана Менглі-Гірея зруйнувало Київ, пограбувало й спалило церкви, захопило в полон киян. Надалі українські землі щорічно ставали об’єктом спустошливих набігів татар. Усе це підштовхувало Велике Князівство Литовське до зміцнення союзу з Польщею.

У 1569 р. в Любліні відбувся спільний польсько-литовський сейм, де було підписано акт унії Литви й Польщі. Віднині перестає існувати литовсько-руська форма державності українського народу. За унії Корона (тобто Польща) і Велике князівство Литовське об’єдналися в єдину державу – Річ Посполиту. Обирався спільний король, якого проголошували водночас і Великим князем. Здійснювалася спільна зовнішня політика, в обігові були спільні гроші. Польська й литовська шляхта отримували право володіти землями в обох частинах держави. Проте кожна з них мала свої герби, місцеві адміністрації, судочинство, війська. Після Люблінської унії починається колонізація українських земель: до Польщі відійшли Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина.

На початках Литовсько-Руської держави не відбулося змін у соціально-політичному устрої українських земель. Але з кінця XV ст. розпочався процес централізації Великого князівства Литовського. Давніх удільних князів з роду Рюриковичів замінили представники литовської великокнязівської династії. Волості підпорядковувалися удільним князям Гедиміновичам, вони здійснювали адміністративне, військове та судове управління. Князі становили вершину соціально-станової ієрархії. Сюди також належали магнати й “княжата”, які стали елементами реальної влади. Магнати мали велику земельну

власність. Так, наприклад, рід Острозьких володів третиною всієї землі на Волині. Представники роду обіймали високі державні посади, вони були непідсудні провінційній адміністрації, підлягаючи суду Великого князя. Їхні посади іноді навіть передавались у спадок.

Магнати Острозькі, Гольшанські, Вишневецькі, Чарторійські, Корецькі та інші мали своє військо і на вимогу Великого князя виводили його на війну. З усіх ополченців, яких мала виставляти Україна, 3/4 виступали під їхніми знаменами.

У майже такому ж становищі перебувала верхівка бояр або панів. Вони відрізнялися: давністю роду, вотчинним характером землеволодіння й певним імунітетом щодо удільних князів, не виконували повинностей, не сплачували податків, до них не застосовувалися тілесні й ганебні аморальні покарання.

До феодального стану належала переважно шляхта. Шляхтичі мешкали на землях Великого князя й магнатів, які надавались їм за військову службу (як і російському дворянству). Вони були переважно держателями, а не власниками землі. Шляхта становила більшість постійного війська, за що діставала різні привілеї (звільнення від податків, непідлеглість місцевій адміністрації та ін.). Вона мала привілейоване право обіймати державні посади.

Однак цей стан не був замкненою кастою. Титул шляхтича могли отримати від Великого князя й представники інших верств – міщан, духовенства, навіть заможні селяни. Шляхта мала право стягати з підлеглого населення податки, вимагати виконання повинностей.

Українська шляхта сформувалася лише в першій половині XV ст. Привілеями короля Казимира IV на українських дрібних феодалів було поширено права та вольності шляхтичів. Загалом, шляхта у Литовсько-Руській державі протягом XV–XVI ст. стала досить впливовою і міцною верствою панівного класу. Шляхта поступово домоглася такого ж правового становища, яке мали князі чи пани-бояри, була основною опорою великокнязівської влади. Великокнязівський уряд надав шляхті права торгівлі, експорту сільськогосподарських продуктів, лісу, а також ввозу імпорتنих товарів без сплати мита. Феодали-шляхтичі влаштовували у власних маєтностях ремісничі майстерні, мануфактури, млини, розвивали промисли. Така протекціоністська політика держави щодо шляхти мала й негативні наслідки: гальмувався розвиток міст, натуральне господарство перешкоджало утворенню єдиного загальнодержавного

внутрішнього ринку як основи політичної централізації.

До вищих верств населення в Литовсько-Руській державі належала верхівка духовенства. Литовсько-Руська держава підтримувала діяльність церкви. Князі та магнати надавали їй земельні пожалування, гроші, влаштовували при церквах школи, притулки для сиріт, шпиталі. У 1458 р. усупереч зростаючому впливові московського митрополита великим литовським князем була відновлена митрополія в Києві, яка підпорядковувалася безпосередньо Константинопольському патріархові.

Міське населення України було організоване на західний кшталт. Міщани користувалися самоврядуванням на основі Магдебурзького права. Але повну правоздатність мали тільки міщани-католики. Православні українці були зобов'язані проживати в передмісті або в межах певного району міста, позбавлялися можливості брати участь в діяльності органів міського самоврядування, обмежувались у правах на заняття ремеслами, ведення торгівлі тощо. Міщани виконували як загальнодержавні повинності (серебщина, подимний збір та ін.), так і встановлені міською владою. Боротьба українського міщанства за рівні права з католиками призводила до збройних виступів, наприклад, у Черкасах, Каневі, Вінниці.

Міські жителі були зорганізовані за німецьким зразком у корпорації, серед яких привілейоване становище мало купецтво. Основні категорії міського населення об'єднувалися в цехи: будівельників, шевців, лікарів, зброярів, золотарів тощо. На вершині цехової ієрархії перебували цехмайстри, які стежили за якістю й кількістю продукції, розподіляли повинності й податки.

Справами у містах керував міський патриціат, до якого входила міська знать й багатії, а в національному відношенні – німці та поляки. Своярідною українською общиною в містах були братства, які захищали православне міщанство, здійснювали просвітницьку діяльність.

Рівень міського розвитку залежав від його статуту, тобто було воно великокнязівське, приватновласницьке чи самоврядне.

Селянство становило майже 80 відсотків населення Литовсько-Руської держави. Воно було антиподом шляхти: чим більше прав і привілеїв здобувала вона, тим відчутніше втрачали їх українські селяни.

Основою господарства українських сіл було “дворище”, воно

об'єднувало кілька хат. Декілька дворич утворювали сільську громаду (село), яка володіла колективною земельною власністю. Громада (“копа”) мала адміністрацію, обирала старосту, здійснювала судово-поліцейські функції, стежила за сплатою податків, утримувала церкву. Села об'єднувались у волості. На волосному віче громадою (копою) обиралися волосні отамани або старшини.

Існувало три категорії селянства: вільні селяни – смерди; напіввільні – закупи; невільники – холопи, челядь.

Особисто вільні селяни – це: “тяглі селяни”, які працювали на пана власною тягловою силою; “селяни-ремісники”, які займалися кустарними промислами (ковалі, ткачі, каретники) та “службові селяни” (бортники, рибалки, конюхи, ловчі); “чиншові селяни” або “данники”, що працювали на власній землі, сплачуючи данину натурою. Закупи, холопи, челядь мали такі ж права, як і за часів Київської Русі.

З поглибленням феодальних відносин наприкінці XV ст. у Галичині, а у Великому князівстві Литовському на сто років пізніше, було запроваджено кріпацтво. Селяни втратили особисті й майнові права (право власності на землю, вільного переходу до іншого феодала та ін.).

У другій половині XIV ст. після входження українських земель до Литви й утворення Великого князівства Литовського деякий час тут зберігався старий удільний устрій. На чолі держави стояв Великий князь. Взаємини між Великим князем і князями місцевими мали васальний характер. Місцеві мали широку автономію у внутрішніх справах, але на вимогу Великого князя повинні були брати участь у воєнних походах зі своїм військом і платити данину (підданщину). За правління Вітовта і його наступників у першій половині XV ст. місцеві князівства стали провінціями єдиної держави; усунуто удільних князів, які з васалів перетворилися на слуг Великого князя і поступово змішались з верхівкою служивої знаті. Привілей 1434 р. остаточно закріпив утрату державницьких прав місцевих князів і перетворив їх у підданих Великого князя.

У XV ст. влада Великого князя значно посилюється. Він має широкі права в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики: оголошує війну, укладає мир, призначає й звільняє з посад вищих службових осіб; він – верховний головнокомандувач війська, розпорядник державного майна й коштів, а також – виконує функції вищого суду. Однак, наприкінці століття розширилася компетенція

іншого важливого органу держави панів-ради, який сформувався з найвпливовіших васалів Великого князя (удільних князів, магнатів, бояр, панів, зокрема й українських, церковних ієрархів) і діяв спочатку при ньому як дорадчий орган. За привілеєм 1492 р. найважливіші державні справи князь вирішував спільно з панами-радниками. Це стосувалося питань зовнішньої політики, видання й відміни законів, призначення та звільнення вищих урядовців, здійснення видатків з державної скарбниці, судових рішень. Зросла не тільки компетенція, а й кількісний склад панів-ради, який налічував уже 80 осіб. Привілей 1506 р. ще більше зміцнив правове становище ради. Тепер, якщо думки панів-радників не збігалися з поглядами князя, останній повинен був підкоритися раді. За відсутності Великого князя рада мала керувати всією внутрішньою та зовнішньою політикою, – із правом оголошувати війну включно.

За прикладом Польщі з'явився новий колегіальний, більш представницький орган – Вальний (загальний) сейм. Спочатку так називали з'їзди феодалів, а також литовської, української та білоруської шляхти. У 1507 р., з приводу збору коштів на війну з Росією вперше відбувся сейм, де, крім магнатів і урядовців, брала участь шляхта. З 1512 р. шляхта почала обирати на сейми по два представники від повіту. Перший Литовський статут 1529 р. визнав Великий Вальний сейм як державний орган. Рада стала однією з палат сейму – “лавницею”, до другої палати – “кола” – входили представники шляхти.

Центральне управління здійснювали вищі урядовці. Спочатку Великий князь призначав їх особисто, потім – за погодженням із панами-радою та сеймом. Найважливішими з них були маршалки: маршалок земський (відав князівським двором і головував за відсутності князя на зборах панів-ради), маршалок двірський (відав князівським двором), маршалок із судових справ, маршалок дипломатії. Державною канцелярією відав канцлер, а його заступником був підканцлер. Фінансами завідував підскарбій земський, а його заступником був підскарбій двірський. Військом командував гетьман земський, а його заступником був гетьман польний. Були й інші урядовці (стольник, ловчий, кухмістер, чашник, кравчий тощо), які окрім придвірських функцій виконували державні доручення – адміністративні, судові, дипломатичні.

Місцеве управління після ліквідації удільних князівств у землях і волостях здійснювали намісники, а пізніше – старости й воєводи,

яких призначав Великий князь. Вони збирали податки, чинили суд, організовували оборону територій, стежили за порядком. Апарат місцевого управління становили службовці зі староруськими назвами (тіуни, дітські). Пізніше з'явилися возні, які були помічниками старост і виконували судові рішення, хорунжі, городничі, мостівничі.

Суд спочатку був аналогічний суду Київської Русі, але наприкінці XIV ст. окреслилась дещо інша судова система. Найвищою судовою інстанцією вважався великокнязівський суд, який мав необмежену компетенцію. Справи у звинуваченні князів, бояр, урядовців, справи про позбавлення феодалів честі, обвинувачення в антидержавних злочинах, а також скарги на рішення нижчестоящих судів князь розглядав одноособово і сам виносив рішення. Пізніше важливі справи почали розглядатися князем спільно з панами-радою.

Іноді пани-рада судили без князя, проте цей суд так і не сформувався в окрему судову установу. Через велику кількість справ князь доручав службовцям із найближчого оточення чинити суд, але ці суди (маршалкові, асесорські) мали тимчасовий характер. Існувала ланка територіальних судів, де судочинство здійснювали намісники, старости, воєводи. Діяли також церковні суди і суди феодалів – над залежним населенням. Привілеєм 1457 р. феодальні (доменіальні) суди були офіційно узаконені, а Судебник Казимира 1468 р. врегулював їх компетенцію. Від часів Київської Русі на великокнязівських землях існували “копні” (громадські, або колишні “вервні”) суди. Населення певної території у такий спосіб об'єднувалось для вирішення цивільно-правових спорів і самозахисту від злочинних елементів. У Литовсько-Руській державі шляхта дуже швидко звільнилася з-під юрисдикції цього суду, і він перетворився на власне селянський суд. Існувало три види копних судів: малі (копи сусідів), великі (копи громади) і згромаджені (із жителів кількох сіл, а то й містечок). Право належати до членів копи мали лише глави сімей. Кількісний склад суду не був чітко визначений і становив, як правило, 10–20 осіб. Засідання копного суду відбувалися в присутності священика (під час складання учасниками присяги) та представника державної адміністрації – возного. Копні суди розглядали цивільно-правові, сімейні справи, а також справи про кримінальні, переважно майнові, злочини. Судили, керуючися звичаями (здоровим глуздом), а в разі потреби могли спиратися на закон. Характерно, що копні суди самостійно розшукували обвинуваченого, виносили судові рішення, які були остаточними й виконувалися негайно. Найбільший розвиток

копних судів припадає на першу половину XVI ст. Після Люблінської унії 1569 р. та юридичного закріпачення селянства Третім Литовським статутом 1588 р. копні суди поступово було замінено доменіальними судами феодалів.

Однак, як свідчать численні джерела, вони існували ще й у XVII – на початку XVIII ст., зокрема, на Правобережжі.

У середині XVI ст. відбулася судова реформа. На Бельському сеймі 1564 р. під натиском шляхти магнати зреклися права на привілейовану підсудність. Була створена нова система державних судів:

- городські (або замкові), де розглядалися кримінальні справи усіх вільних станів (шляхтичів, міщан, селян). Судочинство здійснював одноособово намісник, староста чи воєвода. За дотриманням формальної сторони судової процедури стежив замковий суддя, судові книги вів судовий писар. Апеляційною інстанцією для цих судів був суд Великого князя;

- земські шляхетські суди (або шляхетські трибунали) обиралися шляхтою в кожному повіті. До їх складу входили судді, підсудки та писарі. Вони судили шляхтичів у всіх справах, крім значних кримінальних (убивство, розбій, підпал, згвалтування тощо); засідання відбувалися тричі на рік і тривали два тижні. Апелювати на їх рішення можна було до суду Великого князя;

- підкоморські суди, які розглядали земельні справи. Судочинство здійснював підкоморій, який призначався Великим князем. Заступником його був коморник. Підкоморські суди відповідно до Другого Литовського статуту 1566 р. створювалися в кожному повіті.

На українських землях, що входили до складу Литовської держави, діяла досить строката система права. Спочатку, оскільки вони стояли на вищій правовій сходинці розвитку, ніж Литва, тут зберігався свій юридичний устрій. Основними діючими джерелами права деякий час були Руська Правда та звичаєве право. Великі князі й урядовці, не маючи, що протиставити розвиненій давньоруській правовій системі, змушені були дотримуватися “старовини” й “давності”, при вирішенні справ посилаючись на ці джерела.

Власна законодавча діяльність литовських князів спочатку розвивалась у формі привілеїв щодо окремих питань, осіб, груп осіб, а пізніше – станів. Привілеї були: пожалувані, за якими надавались землі, шляхетські титули, посади та ін.; пільгові, що звільняли від

сплати мита, податків, підсудності тощо; охоронні, які відновлювали порушені права. Були ще земські привілеї, вони надавали виняткові права окремим станам (шляхті, духовенству, міщанам), церквам, монастирям. Так, за привілеями Ягайла 1387 р. і Вітовта 1413 р. передбачалося створення привілейованої військової верстви (шляхти) лише з литовців-католиків. Привілеї, які надавалися окремим землям, мали назву обласних. Наприклад, це привілеї, що надавали автономію українським землям: Київській – 1494, 1507, 1529 р., Волинській – 1501, 1509 р.

Серед джерел права Литовсько-Руської держави важливе місце належить міжнародним договорам, які укладалися з Новгородською та Псковською республіками, Лівонським і Пруським орденами, Московським князівством. Для українських земель особливе значення мали договори з Польщею 1385, 1413, 1569 р.

Першим збірником, який уніфікував діюче законодавство (привілеї, звичаєве право, місцеве право) й судово-адміністративну практику був судебник Казимира IV, затверджений на провінційному сеймі у Вільно в 1468 р. Він запозичив ряд правових положень із Руської Правди, але передбачав значно суворіші покарання, в тому числі смертну кару. Судебник містив переважно норми кримінального права й кримінального процесу, маєткового права, які захищали насамперед феодальну власність. Щоправда, в ньому простежується ідея рівності усіх верств населення перед законом. Розрізняється велика й мала крадіжка, йдеться про індивідуальну відповідальність за вчинений злочин. За судебником, суб'єктами злочину були не тільки вільні люди, а й залежні отчичі (хлопи).

Значно ширшою й ґрунтовнішою кодифікацією був Перший Литовський статут 1529 р., який містив норми державного, адміністративного, цивільного, сімейного та інших галузей права. Найсуттєвішим було визначення в статуті шляхти як окремого стану, гарантування їй низки прав і привілеїв. Основним критерієм належності до шляхти визнавався принцип давності. В окремих випадках шляхетство підтверджувалося за показаннями свідків – шляхтичів; вони робили це під присягою. Заново шляхетство надавалося рішенням господаря (правителя держави). Гарантувалося право шляхетського землеволодіння, яке не можна було відібрати без вини. Привілейований статус шляхти визначався також у судочинстві. За статутом не дозволялося карати шляхту “безправно”, тобто без публічного судового процесу. Якщо шляхтич обвинувачувався в

злочині, він міг “очиститися” присягою. Водночас статут забезпечував деякі права селян, у тому числі право на землю.

Другий Литовський статут 1566 р. був прийнятий на вимоги шляхти, він оформив “шляхтизацію” суспільно-політичного устрою Великого князівства Литовського. Законодавчо закріплювалися нові соціально-політичні реалії: представництво шляхти на сеймах, поділ влади між князем і сеймом, розширення прав шляхти розпоряджатися підданими селянами. У статуті 1566 р. досконаліше систематизовано норми державного, приватного, кримінального, процесуального права, зафіксовано створення нових гродських, земських і підкоморських судів. Оскільки доопрацювання статуту відбувалося під тиском переважно волинської шляхти, його називали ще й Волинським. Перший і Другий статuti були написані староруською мовою, але не з’явилися друком. З оригіналів переписувалося багато копій, тому збереглося чимало списків, в яких зустрічаються розбіжності.

Вдосконалення статутів тривало довго. І нарешті 1588 р. з’явився Третій Литовський статут, який являв собою взірць законодавства і два з половиною століття діяв на українських землях. Він був прийнятий уже за часів Речі Посполитої, докладніше про це – у наступній темі.

Отже, в литовсько-руській правовій системі сформувалися й усталилися норми основних правових галузей, хоча самого поділу права на галузі ще не було. Норми державного права містяться в статутах, князівському законодавстві, постановах сейму. Повніше вони подані у Статуті 1529 р. Там, зокрема, представлені положення, в яких розкриваються повноваження господаря (глави держави), органів управління, визначаються певні права й обов’язки громадян. Принципове значення має положення про рівність громадян перед законом: “Всі у великом князстві Литовском одним правом мають сужони бути”. Зазначимо, що державне право Литовського князівства, особливо на перших етапах, ґрунтувалося на українських підвалинах давнього права. Все ще скликалися віча, народні збори, судові справи розглядалися у громадських та копних судах.

Розвиваються інститути цивільного права. Регулюється феодальна земельна власність, яка ще більше зміцнюється після розпаду власності общинної. Спершу переважала феодальна власність на землю у вигляді пожалування князя за умови несення служби (тимчасово чи довічно). Пізніше феодали домоглися передачі земель у вотчину, тобто спадкового володіння. Землі набувалися й завдяки

купівлі чи князівському пожалуванню. Феодали мали необмежене право розпоряджатися цими землями за умови несення ними військової служби, а також надання для воєнних походів певної кількості воїнів.

Розвинулося сервітутне право – право користування чужими речами: лісом, сінокосом, місцями для полювання, прогону худоби тощо. Воно забороняло землеволодільцю будувати греблі, мости, млини, змінювати течію річок, якщо це завдавало шкоди сусідам. Статути регулювали також відносини в разі знахідки коня чи худоби. Знахідка породжувала право володіння, але не була засобом набуття права власності. Так, за Першим статутом, якщо прибудеться кінь або якась інша свійська тварина, то господар двору має повідомити про це владу. Якщо він затримає тварину, що прибудилася, більше трьох днів, то вважатиметься злодієм.

Зобов'язання впливали з договорів, серед яких найчастіше зустрічалися договори купівлі-продажу, позики, найму тощо. Вони укладалися переважно в письмовій формі, за присутності свідків. Для забезпечення виконання договорів застосовувалися присяга та запорука, хоча й дещо обмежено щодо нижчих станів населення. Для цього ж використовувалася застава нерухомого майна, яке переходило у володіння й користування кредитора до повного повернення боргу боржником.

Шлюбно-сімейне право в основі своїй мало норми, що склалися в Київській Русі. Шлюби бралися лише за згодою молодих. Взяттю шлюбу ними мала передувати домовленість батьків сторін. Статут 1566 р. передбачав шлюбний вік для жінок 15 років, а для чоловіків – 18. Діяв принцип матеріальної гарантії шлюбу – завдяки договорі щодо посагу (приданого) нареченої та віно (частини майна) нареченого. Статутом 1529 р. сума віна встановлювалась вдвічі більшою, ніж придане, але не понад третини вартості чоловікового майна. По смерті чоловіка віно ставало власністю дружини. Коли шлюб визнавався недійсним, то придане залишалось у дружини, а віно поверталось чоловікові. При розлученні з вини дружини вона позбавлялася і приданого, й віна.

Спадкування відбувалося за законом або заповітом. Закон давав змогу спершу успадковувати дітям, потім онукам і правнукам. Дочкам передавалось майно у спадок нарівні з синами. За відсутності прямих нащадків воно переходило до братів, сестер чи інших родичів.

Кримінальне право в Литовській державі спочатку, як і у

Київській Русі, не знало поняття злочину. Існували “образи” чи “обіди”. Пізніше розуміння злочину дедалі більше змістилось у сферу порушень норми права. Відтак з’явилися терміни “злодійство”, “бой”, “гвалт”, “грабіж” та ін. Суб’єктами злочину, відповідно до встановленого привілеєм 1457 р. принципу індивідуальної відповідальності, були окремі особи. Кримінальна відповідальність наступала за Судебником Казимира з семилітнього, а за Другим статутом з чотирнадцятилітнього віку. Литовсько-руське право передбачало складну систему злочинів і покарань. Найтяжчими вважалися злочини проти держави (бунт, зрада, образа “масстату” чи суду) та релігії (вихід із християнства, прийняття мусульманської чи іншої віри, чари тощо). За ці злочини винні засуджувалися здебільшого до страти. З-посеред злочинів проти особи виокремлювалося вбивство (навмисне чи з необережності), тілесні пошкодження, фізичні й словесні образи. Суспільно небезпечними вважалися майнові злочини: розбій, пограбування, крадіжка, знищення чи пошкодження чужого майна, підпал, наїзд. Злочинами проти сім’ї й моралі були насильницький шлюб, зґвалтування, подружня зрада, побиття батьків.

Серед видів покарань спочатку переважали майнові штрафи, що надходили потерпілому (шкода), родичам убитого (годовщина), в скарбницю держави (наклад). Пізніше, після прийняття Статутів, особливо Третього Литовського статуту, майнові покарання в багатьох випадках замінено смертною карою. До страти засуджувалися за державні, релігійні злочини, розбій, насильство, крадіжку, злочини проти сім’ї й моралі. Смертна кара поділялася на просту (відрубання голови, повішення) й кваліфіковану (спалення, посадження на палю, закопування живим у землю тощо). Панів і шляхтичів карали також позбавленням прав і честі – “виволання” (вигнання за межі міста чи села й оголошення поза законом). Позбавлений честі втрачав свої шляхетські права й привілеї. Щодо простих людей, то до них широко застосовувалися болісні й калічиницькі покарання.

На українських землях литовської доби тривалий час зберігався притаманний давньоруському праву обвинувально-змагальний процес. Судочинство починалося заявою зацікавленої особи або її родичів. Позивач повинен був сам зібрати й пред’явити на суді докази. Але у XVI ст., як це закріплено у Другому Литовському статуті 1566 р., з’являються елементи слідчого (інквізиційного) процесу із

застосуванням тортур. Суд, не чекаючи заяви потерпілого, мав право сам порушити справу. Допускалося представництво сторін; статутом 1529 р. вводилася норма, що передбачала участь у суді адвокатів, які називалися прокураторами або речниками. Судовими доказами вважалися власне зізнання (для чого допускалися тортури), покази свідків, характеристика підсудного “добрими людьми”, речові докази, письмові документи, присяга.

Руїнація Давньоруської держави призвела до того, що її землі опинилися під зверхністю сусідніх держав, насамперед Литви й Польщі. Українські землі, які увійшли до складу Литовського князівства, помітно вплинули на його державно-правовий розвиток. Високим рівнем культури, сталими правовими формами й традиціями вони сприяли еволюції князівства в Литовсько-Руську державу. Вікові традиції української державності не переривалися, але в подальшому їхній розвиток обмежувався місцевим самоврядуванням.

Литовсько-руське право багато в чому наслідувало й продовжувало давньоруське звичаєве право. Литовські статuti – видатні пам’ятки права литовського, українського та білоруського народів. За змістом, рівнем законодавчої техніки вони вважаються одними з найпрогресивніших на той час документів європейської юридичної думки.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. – К., 2001. – 656 с.
2. Боярська З.І. Історія держави і права України. – К., 2001. – 278 с.
3. Велика історія України: У 2-х томах. – Том I. / За ред. І.П. Крип’якевича. – К., 1993. – 400 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та ін. / П.С. Сохань (голова ред. кол.) – 2-ге вид. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам’ятки історичної думки України). Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – 687 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та ін. / П.С. Сохань (голова ред. кол.) – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам’ятки історичної думки України). – Т. 6 : Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – 680 с.
6. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). – Л. : Афіша, 2002. – 255 с.
7. Гусєва С. О. Історія держави і права України. – О., 2000. – 224 с.
8. Дзюба О. М., Довбищенко М. В., Ісаєвич Я. Д., Кром М. М., Лепявки

С. А., Лесявко С. А. Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К.: Україна, 1997. – 272 с.

9. Зайцев Ю. Історія України. – Л., 1998. – 488 с.

10. Заруба В. М. Історія держави і права України. – К. : Істина, 2006. – 416 с.

11. Захарченко П. П., Кузьминець О. В. Історія держави та права України. – К. : УН-т “Україна”, 2005. – 208 с.

Юстина Ткачук
НВК № 7, 8-А клас
м. Хмельницький

ПАКТИ І КОНСТИТУЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО – ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ ДОКУМЕНТ

Сьогодні, коли наша історична наука в незалежній державі стала сумісною з об'єктивністю, ми маємо можливість без будь-яких стандартів, ідеологічних нашарувань підійти до вивчення та аналізу даної теми. Тим більше, що вона кілька століть була для нас закритою. Славне ім'я Пилипа Орлика було мало відоме, а то й зовсім не відоме українцю. На ньому, як і на імені І. Мазепи, лежало табу. Зрадниками оголосив їх російський цар Петро І, боговідступниками вважала їх церква. У радянські часи суворо підтримувався зазначений підхід. Сьогодні вражає викривлення оцінки, місця і значення постаті Пилипа Орлика в українській історії, його спадщини, насамперед Конституції. До прикладу візьмемо “Советскую историческую энциклопедию” за редакцією Є.М. Жукова, у 10 томі цього видання про Пилипа Орлика сказано наступне: “В 1710 г. после смерти Мазепы по инициативе шведского короля Карла XII казачья старшина, находившаяся в Турции, провозгласила Орлика гетманом. Подписанные Орликом “статьи” признавали вечный протекторат Швеции над Украиной. В 1711 г. участвовал в грабительском татарском походе на Украину. В 1714 – 1720 гг. жил в Швеции, получая субсидии от шведского правительства, а потом в Германии, Польше и Франции, стремясь организовать интервенцию этих государств против России”.

Тема даної роботи настільки актуальна, що багато українських істориків та юристів зверталися до неї. Характеристику статей на дану тему різних авторів, що вийшли останніми роками, можна продовжувати ще довго, однак попри значний інтерес до Конституції

Пилипа Орлика, рівень її дослідження залишається низьким – автори надавали перевагу формально-правовому аналізу, ігноруючи категоріальний, доктринальний та порівняльно-правовий. Уперше цей документ було проаналізовано в “Історії Нової Січі...” А. Скальковського, виданій у 1841 р. Автор характеризував документ як договір між Пилипом Орликом та запорозьким козацтвом. М. Маркевич (“Історія Малоросії”, 1842–1843 рр.) вважав, що Конституція є лише описом політичної організації козацтва до Визвольної війни середини XVII ст. М. Костомаров у дослідженні “Мазепинці” визначив їх як договір Пилипа Орлика з козацтвом, виклад тогочасних політико-правових ідей старшини. Д. Яворницький в “Історії запорозьких козаків” 1897 р. дотримувався такої самої позиції, але вважав, що в Конституції відбито ідеали запорожців. М. Грушевський назвав їх конституційним актом, який заклав основи представницького правління в Гетьманщині. Надалі звернення до Конституції Пилипа Орлика стало загальним місцем усіх досліджень, присвячених українській еміграції 1-ї половини XVIII ст. – М. Василенка, І. Борщак, Б. Крупницького, О. Оглоблина, О. Пріцака, О. Субтельного, Л. Мельника, В. Ульяновського, М. Трофимука та ін.

1711 року Пилип Орлик уклав з козацькою старшиною та козацтвом, яке виступало від імені українського народу, угоду про взаємні права та обов’язки – “Пакти і конституції прав і вільностей Війська Запорозького”.

У подальшому цей документ дістав назву “Конституція Пилипа Орлика”. Цей документ було складено латинською та руською (українською) мовами. Конституція складалась із вступу та 16 статей.

Вступ (преамбула) – схематично викладена Історія руського (українського) народу і Війська Запорозького, яка мала пояснити, чому Україна розриває з царем московським і переходить під Шведську протекцію. Як уже було сказано, Орлик завжди і у всьому підтримував Мазепу, був у курсі усіх його справ, і у вступі ніби підтверджував, що гетьман поступив правильно, коли “зрадив” царя; пояснив дії Мазепи і вигоду з них для України.

Уже в преамбулі декларується, що головною причиною появи “Пактів” стало прагнення обмежити владу гетьманів, адже вони перейняли самодержавний стиль управління від російських царів.

Отже, ця перша в світі конституція була пройнята дуже демократичним духом і визначала прогресивний історичний напрям розвитку державних реформ. Хоч і не була вона втілена в життя,

однак залишилась однією з найвидатніших історичних державно-політичних пам'яток. “Пакти й Конституція прав і вольностей Запорозького Війська” мусять зайняти належне їм місце в європейській історіографії і, здається, зберігають певну актуальність для депутатського корпусу сучасного парламенту незалежної самостійної України.

Творці Конституції, розробляючи її в чужій країні, усвідомлювали, що її практичне застосування буде неймовірно важким, адже спочатку треба було звільнити Україну від московського панування. Оскільки їхні власні сили були дуже невеликими – кілька тисяч козаків і старшини, вони сподівалися це зробити за допомогою Швеції, Туреччини та інших країн.

Умовно всі положення, про які йдеться мова в Конституції Пилипа Орлика можна поділити на три пункти: *Конституція Пилипа Орлика щодо форм управління державою; Конституція Пилипа Орлика щодо розподілу влади; Конституція забезпечення демократичних прав людини*

Одним із центральних положень Конституції Пилипа Орлика є положення про форму правління Українською державою, її статус серед інших держав того часу. Наскрізною в Конституції є ідея державної незалежності малоросійського народу.

У шістнадцяти розділах Конституції визначено державний статус Гетьманщини, її внутрішній лад та відносини з іншими державами. Зміст документу пронизаний ідеєю національно-державного суверенітету України:

- Україна з обох частин Дніпра має бути звільнена від чужоземного панування;
- Україна має бути повністю незалежною від Московщини та Польщі;
- українські кордони вічні і недоторканні;
- Україна перебуває під протекторатом Швеції;
- Україна підтримуватиме союзницькі відносини з Кримським ханством.

Неподільність українських земель на Правобережжі та Лівобережжі, непорушність кордонів України встановлювалося в розділі 2 Конституції [1, с. 186].

У розвиток ідеї незалежності України в Конституції обумовлювалося, що по закінченні війни з Москвою всі невільники-українці, які перебувають там, повернуться додому. Дніпро й землі

Війська Запорозького будуть очищені від містечок і фортець царських. Всі вони будуть знесені.

Важливе значення для появи розділу про непорушність кордонів у тексті Конституції мав той факт, що шведський король Карл XII погодився оформити дану ним раніше гарантію української державної незалежності та кордонів Української держави, що урочисто стверджувалось у королівській “конфірмації” Бандерської конституції й “асекураційному дипломі”, виданих Карлом XII гетьманові П. Орликові 10 травня 1710 р. У них, зокрема, зазначалося, що Швеція не складе зброї, доки ясновельможний пан гетьман і Військо Запорозьке з цілим Руським народом, звільнені від московського ярма, не будуть повністю привернені до давньої свободи і доки для них у майбутньому мировому трактаті не будуть якнайкраще передбачені і задалегідь визначені умови їхнього забезпечення та непорушність їх кордонів, щоб під жодним приводом їх не гнобили сильніші сусіди або порушували в майбутньому їхні права. Варто зазначити, що П. Орлик погодився взяти гетьманську булаву при умові, що ясновельможний шведський король гарантуватиме козацькій нації, що він буде домагатися її прав перед Московією.

У Конституції Пилипа Орлика йшлося про підтримання дружніх і “побратимських стосунків” з Кримом. Усвідомлення важливості та необхідності підтримання дружніх стосунків із сусідніми державами, зокрема з Кримським ханством, зумовило закріплення в Конституції одним з перших такого питання: “Закони близького сусідства нерозривно в’яжуть і тісно поєднують долю козацького народу з Кримською державою” [2, с. 18]. Це було зумовлено не лише військовою безпекою, а й можливістю активного ведення торгівлі та отримання прибутків, в чому безпосередньо була зацікавлена козацька старшина, а також дрібніші верстви українського населення. Крім того, цим пунктом Конституції унеможливорювалися також напади кримських татар на територію України з метою захоплення невільників та руйнування українських міст і сіл, що спричиняло занепад півдня України [1, с. 187].

Конституція оперує двома категоріями, що розкривають проблеми державної суверенності – “панство” і “народ” (преамбула). При цьому контекст указує, що під словом “панство” розуміється суверенна держава з монархом на чолі – королівство, імперія тощо, а під словом “народ” – населення певної території під владою монарха.

Отже, у Конституції щодо форм управління державою Пилип

Орлик перестрашувався, знайшовши союзників, які допомогли б зберегти непорушність державних кордонів України, заручившись підтримкою шведського короля і дружніми стосунками з Кримським ханством. “Пакти й конституції” встановили форму правління, яку можна визначити як парламентсько-президентську республіку.

У центрі уваги авторів Конституції була система формування, функціонування та взаємодії органів влади в Україні. Усі головні рішення відтепер мала приймати Генеральна рада. Гетьману надавалося право законодавчої ініціативи, а також видання законодавчих актів у вигляді універсалів. Генеральна рада могла опротестувати дії та акти гетьмана й змусити його їх змінити.

Вибори гетьмана Генеральною радою мали бути одноголосними. Формальне санкціонування цих виборів та затвердження новообраного гетьмана здійснював протектор (преамбула).

Серед повноважень, які “Пакти” надавали гетьманові, були такі: представлення Війська Запорозького у відносинах із протектором – шведським королем (п. 2); відносини з константинопольським патріархом (п. 1) та Кримським ханством (п. 3); виконання рішень Генеральної ради (наприклад, п. 5); санкціонування та підтвердження результатів виборів керівників місцевих органів влади та депутатів (генеральних радників) від полків; скликання сесій Генеральної ради, складання їх порядку денного; вирішення термінових справ між сесіями за згодою ради генеральної старшини; ведення офіційної міжнародної кореспонденції з відома генеральної старшини (п. 6); координація діяльності уряду (генеральних старшин) (п. 8); подання на затвердження Генеральної ради кандидатури генерального підскарбія та координація його роботи (п. 9); запобігання податковим та соціальним надужиттям (п. 10, 12, 16); розробка законодавчих актів на доручення Генеральної ради (п. 13). Наприкінці документа міститься формула, що узагальнює повноваження гетьмана: “якому всі в батьківщині негаразди премудрому виправленню, права й вольності військові непорушному збереженню та захисту, договори ці та постанови повному виконанню доручаються” (післямова). Водночас документ містить низку обмежень гетьманських повноважень: заборона приймати рішення з питань, не переданих йому Генеральною радою, окрім тимчасових нагальних рішень (за згодою ради генеральних старшин і лише до чергової сесії Генеральної ради); заборона листування з офіційними особами інших країн без відома

генеральної старшини (п. 6); заборона самовільного здійснення судових функцій (п. 7); заборона на створення власного центрального виконавчого апарату та дипломатичного корпусу поза структурами, підзвітними генеральним старшинам (п. 8); відокремлення скарбу Війська Запорозького від приватних статків гетьмана; заборона на довільне надання земель, окрім рангових (п. 9); заборона призначати урядників будь-якого рангу (п. 10). Також ставилося під сумнів збереження підпорядкованого гетьманові найманого війська [2, с. 21].

Одним із центральних параграфів документа є 6-й, що визначає основи парламентаризму у Війську Запорозькому, адже навіть у самодержавних країнах при виробленні політичних рішень монархи спираються на рекомендації “приватних і публічних” дорадчих органів із “міністрів та радників”. Саме цей параграф, – як згадував у своїх мемуарах П. Орлик, – викликав значні суперечки серед старшини, зокрема Г. Герцика, К. Гордієнка, А. Войнаровського, які також були причетні до створення конституції.

“Пакти” 1710 р. уперше виробили деякі принципи взаємовідносин Війська Запорозького й Запорозької Січі. Є підстави вважати, що цей документ повною мірою визнав автономний статус Запорозької Січі в складі Війська Запорозького й зробив спробу юридично встановити її адміністративний кордон. Так само вперше правовим чином установлювалися форми участі Коша в управлінні Військом Запорозьким.

Надзвичайно важливим кроком цього акта були положення щодо піднесення до конституційного рівня місцевого самоврядування. Норми міжнародного (магдебурзького) права імплементувалися в Конституційний акт країни. Варто нагадати, що міста тодішньої України вже кілька століть жили за магдебурзьким правом. Утиски цього права поступово почалися з часу приєднання України до Московської держави і набирали стрімких обертів з посиленням абсолютистської монархії царя Петра I. Тому конституційне забезпечення прав місцевого самоврядування для міст України можна розглядати як реакцію на монархічну політику.

Конституція Пилипа Орлика закріплювала давню козацьку традицію – присягати на вірність народу та Вітчизні. Кожен із постійних членів Генеральної ради (генеральна старшина, полковники і генеральні радники) мав присягнути на вірність Вітчизні, на щирі відданість гетьманові, а також на сумлінне виконання обов’язків своєї посади, схваленою публічно присягою відповідної форми [3, с. 190].

Отже, Конституція Пилипа Орлика регулювала взаємодію трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової. Варто звернути увагу, що в цій Конституції вперше судова влада відокремлювалася від інших (раніше все вирішував гетьман). Також важливим є те, що Конституція визначила права і повноваження гетьмана, що стали меншими, відносини з Січчю та становлення місцевого самоврядування.

Зміст Конституції Пилипа Орлика пронизаний прогресивними на той час ідеями щодо визначення і юридичного закріплення демократичних прав людини.

Гетьман, як керівник держави, виступає гарантом забезпечення й дотримання прав людини. На відповідних урядовців теж покладалися певні зобов'язання щодо реалізації прав відповідних груп населення. Підскарбію було приписано сумлінно опікуватися скарбницею, пильнувати млини і доходи та обертати їх на громадські потреби, а не на власний зиск. Сам же гетьман не повинен був мати жодного права зазіхати ані на військовий скарб, ані на надходження до військової скарбниці, обертаючи їх на власну користь. Він мусив задовольнятися власними доходами, передбаченими для гетьманської особи і булави (ст. 9). На гетьмана покладалося зобов'язання недремно пильнувати і докладати особливих старань, щоб простим козакам і посполитим не чинилося надмірних утисків, спустошливих поборів і здирства; військовим і посполитим урядовцям заборонялося залучати до панщини та інших приватних робіт козаків і посполитих людей, якщо вони не є їхніми слугами.

Найперше в Конституції закріплено виборче право громадян, яке мало в Україні глибоке звичаєве коріння. Оскільки більшість керівних посад у державі і війську, в тому числі і гетьмана, займалися шляхом виборів, спосіб призначення відходив на задній план [1, с. 193].

У рядках Конституції знайшло своє закріплення право на свободу думки і слова, хоча й у дещо обмеженому вигляді. Так у Конституції зазначається, що якщо у діях гетьмана будуть помічені порушення законів або те, що завдає шкоди “вольностям” і небезпечно для батьківщини, то члени генеральної ради мають право скористатися “повною свободою голосу”, щоб приватним чином або в разі “надзвичайної і безвихідної необхідності” публічно висловити докір гетьманові, вимагаючи від нього звіту щодо порушень, але при цьому, не завдаючи шкоди гетьманській честі. За ці докори гетьман не

повинен ні ображатися, ні мститися, а навпаки, мусить подбати про те, як виправити помилки і порушення. Таким чином, представники старшини згідно положень Конституції отримували правовий захист в усіх випадках, коли б вони приватно чи публічно вказували гетьману на вади його політики [4, с. 5].

У сьомому і восьмому параграфах закріплено право на судовий захист і розгляд справ про вчинення правопорушень виключно судом.

У Конституції приділено увагу й праву громадян на звернення до органів державної влади та службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення. Зокрема, генеральна старшина, повинна була доповідати гетьману про всі публічні справи, які перебували у її віданні. Зазначалося також, що донесення не повинні були прийматися через слуг. Особистих слуг (найближче оточення гетьмана) взагалі не слід залучати в будь-яких законодавчих, управлінських і військових справах.

Значну роль у Конституції відведено соціальним правам населення, особливо найбідніших верств, які найбільше потребували соціального захисту держави. Вражає те, що на етапі пізнього феодалізму і раннього капіталізму в Конституції Пилипа Орлика вже визначалися соціальні підходи до життєвих проблем певних прошарків українського населення (статті 9–12, 14–16). Зокрема, в десятому параграфі говориться про обмеження експлуатації, про те, що гетьман: “... повинен пильно дбати, щоб на рядовий і простий люд не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв, за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого”.

В одинадцятому параграфі обумовлено права жінок козаків, які овдовіли, або чоловіки яких перебувають у походах. Таких жінок заборонялося притягати до всіляких повинностей і податків. Гетьман зобов'язувався утримувати козацьких вдів і сиріт. Соціальні низи – рядові козаки і посполиті теж бралися під опіку гетьмана, з метою захисту їх від визиску та гніту, надмірних данин і робіт, великих тягот і здирства.

Отже, як бачимо, в Конституції чи не найбільша увага приділяється саме соціально-економічним правам населення: переконливо замальовується скрутне становище рядових козаків та посполитих (селян, міщан), забезпеченню нових прав запорозьким козакам, відповідальність старшин і рядових козаків за вчинення

правопорушень і т. д.

Конституція визначила права всіх верств населення України: козацтва, селян, міщан, купецтва, людності на території полків.

Сьогодні ми – українці живемо у надзвичайно важливий і відповідальний період розбудови своєї незалежної держави, здобутої титанічними зусиллями багатьох поколінь наших предків. За роки незалежності зроблено чимало, але найважливішим кроком на цьому шляху стало прийняття Конституції України.

Отже, дійсно в наш час життя Пилипа Орлика і прийняття його Конституції є досить актуальною темою. Адже після виборів президента України і виборів до Верховної Ради України до Конституції в будь-якому випадку будуть внесені певні зміни. І досить цікавим є порівняння діючої конституції України з її найпершою попередницею – “Пактів і конституцій прав і вольностей війська Запорозького”.

Додатки

Стаття 1 – державною релігією проголошувалося православ’я. Передбачалася автономія української церкви за безпосереднього підпорядкування Київської митрополії константинопольському патріархові.

Стаття 2 – передбачала непорушність законів, привілеїв та кордонів України під протекторатом шведського короля та заходи щодо повернення після війни всіх полонених українців. Кордони Української держави визначались відповідно до умов Зборівського мирного договору 1649 року.

Стаття 3 – підтверджено традиційний союз з Кримським ханством. У Конституції Пилипа Орлика йшлося про підтримання дружніх і “побратимських стосунків” з Кримом.

Статті 4 і 5 – про повернення козакам їхніх традиційних територій у Подніпров’ї, привілеїв на ловлю риби, тощо.

“Пакти” гарантують непорушність територіальних володінь Запорозької Січі, забороняють представникам влади будь-якого рівня засновувати там поселення та фортеці (п. 4). Військо Запорозьке зобов’язується допомагати в захисті Січі від зовнішніх посягань.

Стаття 6 – визначено основні принципи державного управління в Україні. Всі найважливіші державні справи вирішувалися гетьманом спільно з генеральною старшиною, полковниками та генеральними радниками від кожного полку. Передбачалося тричі на рік у гетьманській резиденції збирати генеральну військову раду (законодавча влада), яка мала складатися з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та з делегатів від запорожців.

Стаття 7 – передбачала створення Генерального Суду. Обмежувалася судова влада гетьмана. Справи про кривду гетьманові та провини старшини

мав розглядати Генеральний суд, до якого гетьман не мав права втручатися. Тобто, коли б в управі гетьмана або в його справах помітне було щось шкідливе для народного добра, тоді старшини й козаки-радники мають право “виговорити” те гетьманові, а він не мав права на них гніватися або їх за це карати.

Цей пункт фактично надавав право будь-якому представнику козацького стану подавати на гетьмана позов до Генерального суду й зобов’язував усіх, зокрема й гетьмана, до визнання його вироків. Відповідно до цього пункту, гетьман міг бути усунутий від влади за постановою суду.

Стаття 8 – визначено компетенцію генеральних та полкових старбників.

Державна старбниця та майно підпорядковувалися генеральному підскарбію. Генеральний підскарбій мав керувати фінансовим відомством, контролювати надходження до старбу Війська та здійснювати їх розподіл із відома гетьмана. Він мав обиратися Генеральною радою на подання гетьмана. До його штату мали ввійти виборні полкові підскарбії, що були йому підвітні особисто.

Обмежувалась фінансова влада гетьмана.

Стаття 9 – закріплювалися принципи єдності та взаємодії законодавчої (виборна Генеральна Рада мала скликатися тричі на рік: перша – на Різдво Христове, друга – на Великдень, третя – на свято Пресвятої Богородиці), виконавчої (гетьман, обмежений законом у своїх діях, генеральна старшина та обрані представники від кожного полку) і судової (підвітної та контрольної) влади.

Отже, в Конституції закладено одне з центральних положень про визнання трьох складових чинників правового суспільства, а саме – єдності і взаємодії трьох гілок влади:

- законодавчої – виборної генеральної ради, що мала скликатися тричі на рік. Таким чином, було закладено певну форму постійного парламентаризму, хоча і з епізодичними сесійними зборами, на відміну від традиційних для Гетьманщини чорних (загальних військових) та дорадчих старшинських рад. Таке утворення мало на меті контроль за діяльністю виконавчої влади. Вперше було передбачено введення до законодавчого органу виборних представників від полків (адміністративно-територіальних одиниць) та Запорозької Січі;

- виконавчої – гетьман і генеральна старшина й обрані представники від кожного полку. Ці інститути уособлювали найвищу виконавчу владу. Проте абсолютистські можливості гетьмана і його владні повноваження було суттєво звужено;

- судової – підвітної і контрольованої.

Стаття 10 – гетьман мав захищати козацтво і все населення від надмірних податків та повинностей. Від гетьмана вимагалось забезпечити вільне обрання на всі державні посади. Введення посад цивільних

полковників, вживання в тексті акта терміну “повіт” на заміну терміну “полк” у сукупності з іншими положеннями можна розглядати як намір авторів конституції створити поряд з військово-мобілізаційним устроєм Війська Запорозького – цивільний територіальний устрій Держави Україна та відділити військові посади від цивільних.

Стаття 11 – проголошувалося звільнення від податків і повинностей всіх козацьких сімей та їхніх господарств.

Стаття 12 – передбачено після війни ревізії всіх публічних та приватних володінь, якими користувалась старшина, перевірки правомірності накладання повинностей або звільнення від них.

Козацькій старшині заборонялося використовувати козаків і селян, самочинно захоплювати й купувати землю.

Стаття 13 – підтверджено права та привілеї Києва та інших міст України.

Стаття 14 – про впорядкування підводної повинності, а в майбутньому її полегшення. Ця повинність визнавалася “найбільш прикрою та тяжкою для народу”.

Стаття 15 – скасовувався окремий податок на утримання гетьманської лейб-гвардії – компанійців та сердюків.

Скасовувалися ненависні народові державні монополії, оренди та відкупи, інші обтяжливі для селян і міщан статії – розквартирування в їхніх домах компанійців та сердюків. Генеральна рада мала знайти інші кошти на утримання найманого війська.

Стаття 16 – регламентовано порядок стягнення ринкового податку.

Література

1. Кульчицький В., Тищик Б. Історія держави і права : Навч. посіб. – К. : Атака, 2001.
2. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 рік. – К. : Веселка, 1994.
3. <http://revolution.allbest.ru/history>.
4. Струкевич О. Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького // Історія України. – К., 2005.
5. http://uk.wikipedia.org/wiki/Орлик_Пилип_Степанович.

М. М. Олійник

старший викладач Понінківського професійного ліцею

ПИЛИП ОРЛИК: ЙОГО ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ

Серед гетьманів України його постать виділяється не лише тим, що свою гетьманську діяльність він мусив здійснювати за межами України, а й тим, що Пилипу Орлику належить авторство першої в

Європі державної конституції. Відомий вітчизняний історик Б. Крупницький зазначав, що, “безперечно, Орлик був видатним українським державником. На його прапорі була виткана незалежна й соборна Україна... Його енергійна, вперта та невтомна праця не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв’язки з Європою. Ці традиції, хоч і запорошені порохом минулого, знову виходять наперед і дають ще раз нагоду вдумливому українцеві задуматися над долею своєї батьківщини” [3, с. 168].

Походив він з поважного роду, який сягав давньої баронської фамілії Орликів у Чеському королівстві. Після гуситської революції одного з представників цього роду доля закинула у Віленщину, де в с. Косуті Ошмянського повіту 11 жовтня 1672 р. (за с. ст.) і народився майбутній український гетьман. Батько його – Степан вже наступного 1673 р. загинув у битві під Хотиним, відстоюючи польські інтереси. Опікувалася Пилипом мати Ірина, котра походила з православного роду Малахівських. Очевидно, що перші ази освіти пізнав він у Литві. Однак вже в молодих літах з’явився в Києві, де вступив до престижної Києво-Могилянської колегії. Професором красномовства й філософії був тоді Степан Яворський. За часів викладання в Києво-Могилянській колегії Яворський показав себе знаючою і відданою своїй справі людиною. Це й сприяло тому, що молодий студент прикипів до нього всією душею і потім усе життя ставився до вчителя з великою повагою [2, с. 243].

Завдяки протекції Яворського Пилип Орлик, як один із найдібніших випускників колегії, працює в консисторії Київської митрополії, а десь з 1693 р. – у Генеральній військовій канцелярії. Висока освіченість, здібність і працелюбність молодого канцеляриста привернули увагу гетьмана Івана Мазепи, і невдовзі Орлик підіймається до поважної посади старшого військового канцеляриста, а згодом призначається на посаду генерального писаря. Будучи генеральним писарем, Пилип Орлик користувався цілковитою довірою Мазепи і був у курсі всіх справ Генеральної військової канцелярії, залишаючись постійно біля свого наставника. Він був разом з ним і у жовтні 1708 р., коли шведський король Карл XII, воюючи проти Петра I, увійшов з військами на Лівобережну Україну і Мазепа перекинувся на його бік, і тоді, коли після Полтавської битви шведська армія зазнала поразки і Мазепа разом з Карлом XII відійшов на турецьку територію, зупинившись у Бендерах. Це була не просто відданість і вдячність своєму добродієві, це була цілковита віра в його

справу. Безперечно, це допомогло й самому Орлику полюбити Україну як найріднішу землю, задля якої він не жалів самого життя. Тож зрозуміло, з яким боєм він сприйняв 2 жовтня 1709 р. смерть гетьмана [4, с. 67].

Зазначимо, що 5 квітня 1710 р. козацька рада в Бендерах обрала Орлика гетьманом. А 10 травня шведський король Карл XII визнав це обрання спеціальним дипломом, підтримавши козацького обранця на початку його діяльності. А справ у молодого гетьмана виявилось немало. Чи не важливішою з них була складена Орликом разом з козацькою старшиною так звана угода, що увійшла в історію як державна конституція під назвою “Конституція прав і свобод Запорозького Війська”. Французькі просвітителі ще навіть не наважувалися на розробку тих громадянських ідей, що були закладені в ній. Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя [5, с. 11].

Слід зауважити, що навряд чи такий документ міг бути вироблений одним Орликом зі старшиною. Все свідчить про те, що в ньому були закладені виплекані за довге життя думки самого Мазепи. Про це, зокрема, свідчать і його діяльність по розбудові освіти, мистецтва, письменства в Україні, його прагнення забезпечити її незалежність і врятувати від російського деспотизму.

Конституція складалася з 16 статей, які в цілому передбачали встановлення національного суверенітету і визначення кордонів Української держави, забезпечення демократичних прав людини, визнання непорушності трьох складових чинників правового суспільства, а саме: єдності і взаємодії законодавчої (виборна Генеральна Рада, що мала скликатися тричі на рік), виконавчої (гетьман, генеральна старшина й обрані представники від кожного полку, обмежені у своїх діях законом, – “Самодержавіє Гетьманському уряду неприлично”) і судової влад (підзвітна і контрольована). Це загальні принципи побудови Української держави. Кожна ж із статей формулює норми в усіх галузях державного та суспільного життя за головної умови – відторгнення майбутньої країни від Росії.

До Конституції додавалася присяга гетьмана Орлика, яку склав він у Бендерах Запорозькому Війську при обранні. Конституція відіграла неабияку роль і в діяльності самого Орлика, коли довелося

укладати договори про допомогу Карлу XII, Оттоманській Порті та кримському хану Давлет-Гірею у війні з московським царем. Він добре розумів, що самому йому провести в життя плани відродження українсько-козацької держави аж ніяк не вдасться, і прагнув знайти союзників. Намагався налагодити стосунки з польським королем Станіславом Лещинським і навіть з Версалем [8, с. 144].

Французький посол у Константинополі Дезайєр, котрий мав зустріч з Орликом 11 березня 1710 р., доповідав у своїй реляції міністрові закордонних справ Торсі: “Новий запорозький гетьман – людина з розумом і освітою. Він гарно тримається, зовсім молодий (38 років. – Авт.). Гетьман казав мені, що впевнений у визволенні України з-під москалів. Він прохав протекції для своєї нації й його християнської величності, кажучи, що в інтересах Франції, аби Порта розпочала війну з москалями”. Зрозуміло, що у своїй діяльності в ім’я українського народу Орлик не міг не орієнтуватися на саме населення, “змучене і озлоблене московським терором”. Рятуючись від утисків, до Орлика втікали запорожці. Відібравши найспритніших, гетьман розіслав їх як своїх емісарів по Україні, і ті під виглядом бандуристів і старців поширювали його прокламації, готували народ до повстання.

Ця праця увінчалася успіхом. 10 листопада 1710 р. на нараді було вирішено про війну Порти з Москвою. А 23 січня 1711 р. був укладений союз між козаками і ханом на ґрунті повної незалежності України. Поряд із зовнішньополітичною діяльністю немала робота була здійснена Орликом по організації української армії.

Орлик добре розумів, що за тієї ситуації, що склалася у боротьбі за самостійну Україну, не обійтися без посередництва інших країн. Він пише у “Маніфесті” знаменні слова, які й сьогодні вражають проникливістю й болем за український народ, його історичну долю: “Ми не можемо дивитись холоднокрівно на нещастя, яким піддана наша нація, на порушення її прав у багатьох випадках; ми, одначе, не керуватимемося почуттям помсти, але виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету. Ми заявляємо, що не винні у людській крові, яка може пролитися, і щоб вказати, що ми не проти посередництва християнських володарів, у спеціальному артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли за допомогою Господа Бога козацька нація буде оновлена в своїх правах, ми не відмовимося від посередництва безсторонніх держав для урегулювання кордонів й інших труднощів, які можуть

трапитися” [17, с. 342].

Чи доводилося комусь з козацьких гетьманів підносити українську справу на такий високий рівень і обстоювати її і з такою юридично-правовою глибиною? Розіславши “Маніфест”, Орлик знову посилав делегацію до Туреччини з проханням захистити Україну. Розсудливість козацьких послів, наполегливість французького дипломата принесли успіх.

Султан дає грамоту Орлику, у якій визнає його гетьманом українців, що “живуть на обох берегах Дніпра, також і запорозьких козаків...”. Грамота зазначала, що все перелічене султаном Ахметом підтверджується. Це була велика перемога. Однак і російський цар робив свою справу. Його посол у Константинополі Толстой зумів підкупити впливових людей з оточення султана, і 16 червня 1712 р. договір з Москвою при посередництві голландського і англійського послів був ратифікований. Цар отримав Лівобережну Україну, а Порта ставала господаркою Правобережжя. Це було новим страшним ударом для Орлика і його соратників. Однак він і тепер не опускає руки, прагне засвідчити права України на волю й незалежність перед усім світом, показати значення її для всієї Європи. З цією метою складає новий важливий історичний документ – політичний меморіал гетьмана, присвячений охороні національно-державних прав України перед європейськими урядами, “Вивід прав України”. Не лише у ті часи, а й сьогодні значення цього документа неоцінене належним чином. Адже, на жаль, право на незалежність і суверенність України доводиться засвідчувати і в наші часи. “Вивід прав України” необхідно вважати й першим узагальненням історичних подій в Україні, яке не було уражене концепцією “єдиної і неділимої Росії” [14, с. 65].

Важливою була і констатація того факту, що коли Україні не буде надано незалежність від Росії, то Європа і кожна з її держав “легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави”. Як засвідчила наступна історія, Орлик був і тут правий. Адже протягом століть Російська імперія лишалася жандармом Європи.

Близько 30 років після цих подій прожив Орлик за кордоном. І де б він не був – чи у Швеції, чи в Німеччині, чи в Туреччині, – жодного дня, жодної години не полишала його турбота про Україну. Разом зі своїм старшим сином – Григором, який скінчив життя генералом і національним героєм Франції, Орлик налагоджував

зв'язки з урядами країн Європи, надсилав до них меморіали, прагнучи домогтися визволення свого народу, його незалежності. Як зазначав відомий історик Дмитро Дорошенко, “він старався використати кожную нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка посіла провідне місце в північній і східній Європі”. Не поривав Пилип Орлик зв'язків і з Україною, особливо з Січчю, що була на татарській території, в Олешках.

Помер він 24 травня 1742 р. самотнім, ізольованим від сім'ї й рідної Вітчизни, але залишив по собі пам'ять невтомного борця за її долю. І сьогодні його мрія нарешті знайшла втілення. Українська незалежна держава стала реальністю.

Високоосвічений, з тонким національно-політичним розумом, палкий і свідомий патріот і борець за незалежну Україну, Пилип Орлик виділявся у тогочасному середовищі української козацької старшини. Навіть історики XIX століття, зокрема Соловійов, Ключевський та Костомаров, незважаючи на негативне ставлення до українських визвольних ідей, не могли не зауважити його щирості й чистоти замірів. Орлик являв собою цілком новий тип патріота й інтелігента, який у неймовірно тяжких умовах еміграції не полишав думки про відновлення самостійності української держави.

Найактивніший провідник мазепинської ідеї, він присвятив ціле своє життя створенню західноєвропейської коаліції, яка б допомогла визволити Україну. Вигнанець, гетьман-емігрант, з невеликою групою однодумців – А. Войнаровським (небожем І. Мазепи), полковником Д. Горленком, генеральним писарем І. Максимовичем, генеральним суддею К. Довгополим, генеральними осавулами Г. Герциком та Ф. Мировичем – робив одчайдушні спроби умовити уряди Швеції, Німеччини, Польщі, Франції, Туреччини на спільну боротьбу з царем.

Орлик активно листувався з монархами та іншими високими зверхниками цих держав, порушував українську проблему на різних приватних та офіційних зустрічах. Він намагався скористатися будь-якою можливістю, щоб зацікавити європейські держави вирішенням долі України. Ніхто більше за Пилипа Орлика не зробив у той час, аби українське питання стало часткою загальноєвропейської політики першої половини XVIII століття.

“Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького”, або так звана “Конституція Пилипа Орлика”, яку було проголошено у день його виборів гетьманом, є унікальним документом, який дослідники небезпідставно називають однією з перших у світі демократичних конституцій. Головна ідея її – повна незалежність України від Польщі та Росії, причому кордони з Польщею визначалися по річку Случ, як за Богдана Хмельницького. Крім визначення території української держави, цей документ визначав права усіх верств населення України, незалежне становище Запорозької Січі від Польщі та Росії.

Після Орлика залишилася літературна спадщина у формі листування, універсалів, промов, панегіриків та “Діаріуша подорожнього”, тобто щоденника. Вони свідчать, що Пилип Орлик був вельми освіченою людиною і мав неабиякі публіцистичні здібності. Майже всі його писання вирізняються надзвичайною художністю, бароковим красномовством, вільним володінням кількома мовами, частим звертанням до історичних прикладів та міфології. Такі, наприклад, його листи до Карла XII, запорожців та гетьмана Івана Скоропадського, в яких він описує злигодні народу під час татарських набігів.

Особливо цікавий для характеристики Орлика як письменника-публіциста його “Діаріуш”, у якому він робив записи від 11 жовтня 1720 року до кінця 1730 року. Писано його добірною польською мовою, рясно оздобленою латинізмами та церковнослов’янізмами. Соковито, емоційно, з цікавими деталями та характеристиками описує він свої відвідини та прийоми у себе багатьох визначних людей Європи: французьких священників, англійського консула, солунського митрополита, ігуменів афонських монастирів, купців з багатьох країн, дипломатів, політиків та високих державців тих країн, де йому довелося побувати. Як ерудит і книголюб, він пише про враження від прочитаних книжок. Газети є його улюбленою лектурою. Орлик виявляє глибоку пошану до французької мови, вивчивши майже досконало її в літньому віці. Він навіть перекладав без труднощів з французької мови на польську шеститомну історію грецької схизми єзуїта Мембурга.

Окремою сторінкою спадщини Орлика є його листування латинською, французькою, польською та тогочасною українською, або руською, мовами. Поміж особами, з якими гетьман листувався, були відомі люди, зокрема граф Флемінг, перший міністр польського

короля Августа II, гольштинський князь, англійський амбасадор, Єрусалимський патріарх, великий візир, кримський хан, гетьман Скоропадський, шведський король, запорозькі козаки на турецьких землях та ін. [16, с. 43].

Та найбільші клопоти Орликові – його Батьківщина, тому в “Діаріуші” знаходимо багато звісток з України, що їх він намагається добути за будь-якої нагоди від купців, дипломатів, з листів та тогочасних газет. Орликів стиль і багатогранна освіченість ставлять його в один ряд з найвидатнішими представниками української вченої еліти кінця XVII – початку XVIII ст., яка виховалася в стінах Києво-Могилянської академії і складала той культурний осередок, котрий увійшов в історію культури як Київські Атени, ідеологом і лідером якого був Іван Мазепа [14, с. 122]. Тридцять років Пилип Орлик поневірявся по Європі, зазнавав злигоднів, нестатків, переслідувань агентів Петра I та його наступників, однак все-таки неухильно й послідовно, як міг у тяжких умовах еміграції, боровся за визволення України.

Література

1. Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність. – К., 1988.
2. Борщак І. «Orlikiana» (Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення // Хліборобська Україна. – Зб. VII–VIII. – 1923.
3. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672 – 1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1968.
4. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Т.1. – Варшава, 1978.
5. Оглоблин О. Бендерська конституція 1710 року // Вісник ООЧСУ. – 1960. – Ч. 5 (139). – С. 4–11.
6. Subtelny O. The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981.
7. Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709–1714). – М, 1990; Вивід прав України / Ред. М. Парцей. – Львів, 1991.
8. Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція. – К., 1993.
9. Пріцак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994.
10. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.
11. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – К., 1997.
12. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII ст..

– К., 1997.

13. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004.

14. Шевчук В. Гетьман-вигнанець // Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори. – К., 2006.

15. Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. – Мінськ, 2006.

16. Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. – Львів, 2008.

17. Чухліб Т. Пилип Орлик. – К., 2008.

18. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 – 1721 рр. – К., 2009.

В. С. Степанков

*доктор історичних наук
м. Кам'янець-Подільський*

С.О. Корінець

*студентка I курсу історичного ф-ту
м. Кам'янець-Подільський*

ПИЛИП ОРЛИК – ВИЗНАЧНА ПОСТАТЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

У світлі сучасних конституційних та державотворчих процесів є необхідним дослідження життя та діяльності Пилипа Орлика, оскільки він був видатним українським державником, його перу належить перша українська демократична конституція. Беручи до уваги, що Конституція України 28 червня 1996 року потребує доповнень та вдосконалень, що було доведено неодноразовим введеннями поправок до Основного Закону держави, здійсненими Верховною Радою України, то можна сказати, що вивчення конституційного процесу 1709–1710 рр. на основі політичних поглядів Пилипа Орлика є надзвичайно актуальним і донині. Також актуальною є ідея єдності і неподільності української держави в поглядах Пилипа Орлика, тому що на даний момент в Україні є такі явища як мовний розкол, відмінність по менталітету та існує загроза спалаху конфронтації населення східних і західних регіонів. Також важливим моментом є дослідження зовнішніх зв'язків гетьмана з Європою.

Пилип Орлик – визначна постать українського козацтва кінця XVII – початку XVIII ст. Народився 11 жовтня 1672 року в селі Косути

Ошмянського повіту на Віленщині. Орлики – це стара баронська фамілія поширена в Чехії, Моравії та Шлезьку. Один із представників цього роду за часів густинського руху XIV – початку XV століття переїхав до Польщі, а згодом і до Литви. Польська лінія мала своїм продовжувачем Яна Криштофа Орлика, який одружився з донькою подільського воєводи Пиляви. Їхнім сином був Степан Орлик, дід Пилипа Орлика. Його син Степан, батько Пилипа був офіцером польської армії, який загинув у 1673 році в битві під Хотиним. Тому Пилип залишився сиротою на руках у матері Ірини Орлик, із українського роду Малаховських. Незважаючи на те, що батько був католиком, сина сім'я охрестила за православним обрядом [1, с. 297]. Початкову освіту Орлик здобув у єзуїтській Віленській академії. По закінченню школи вступив до Києво-Могилянської академії, яка на той час була колегією. Навчався Пилип добре, його вчителем був Стефан Яворський, який навчав здібного учня красномовства та філософії. Під час навчання здібний учень навчився досконалого володіння латинською мовою, вміння риторично говорити, складати листи та договори [1, с. 298].

Саме за протекції Яворського в 1693 році він зайняв уряд консисторського писаря, а згодом опинився в гетьманській канцелярії. Там його кар'єра почала стрімко рости вгору. В 1698 році Пилип взяв шлюб з Анною Герцик, дочкою полтавського полковника Павла Герцика. Спираючись на підтримку впливового тестя, Орлик поступово наближався до кола гетьманських сподвижників, що в подальшому відіграло важливу роль у його кар'єрному рості і зблизило з козацькою аристократією Лівобережної України. Пилип Орлик склав досить удалий панегірик на честь гетьмана Івана Мазепи. Цим він підкреслив свою відданість та пієтет гетьману. Вже в 1706 році, коли постало питання про нового генерального писаря, Мазепа призначив ним Пилипа Орлика. Поступово, з часом, він завойовує довіру гетьмана. Пилип був довіреною особою Івана Мазепи в Москві. Він мав досить важливе завдання – переконати оточення Петра I, що всі доноси які звучать від недоброзичливців є звичайною брехнею та наклепами на гетьмана Івана Мазепу. І він чудово справлявся з цим завданням, адже всі до останнього вірили, що Мазепа їх союзник. Іван Мазепа з обережністю ставиться до Пилипа упродовж всього життя і при кожній можливості випробовує його на вірність. Незважаючи на це Орлик був вірним другом Мазепі. І навіть у вирішальний момент року 1708–1709 він залишився на боці гетьмана. Після бою під

Полтавою він пішов за Мазепою [2, с. 10].

Саме так розпочався його “Бендерський” період життя. Життя в еміграції виявилось досить складним. Лише в липні 1709 року прибули вигнанці до Бендер. Після смерті гетьмана, з 21 на 22 вересня 1709 року постало питання, хто ж буде гетьманом та кому дістануться багатства Мазепи. Після відмови Андрія Войнаровського (племінника Мазепи) на гетьманський престол козаки заявили про свої претензії на спадщину Мазепи. Та на ці багатства також зазіхав і небіж Мазепи Андрій Войнаровський [2, с. 16]. Саме тому шведський король Карл 12 призначив комісію, яка мала вирішити кому буде належати спадок Івана Мазепи. В її склад ввійшли генерал Понятовський, канцлер фон Мюллерн, камерген Клінгерштен та радник канцелярії фон Кохен. Комісія вирішила на користь Войнаровського. З цим були вимушені змиритись бендерські емігранти, і саме за цих обставин козацтво залишилось без матеріальних засобів. Тепер той, хто брав на себе відповідальність гетьмана брав на себе велику відповідальність [2, с. 17].

Постало питання обрання нового гетьмана. Кандидатів було небагато. Войнаровський сам ухилявся від гетьманства, тому на перше місце виступив Пилип Орлик. Вирішуючим моментом було те, що сам шведський король Карл 12 зупинив свій вибір на Пилипові Орликові. Варто сказати, що Орлик довго вагався і йому досить важко далось рішення перебрати владу гетьмана України, ще й в еміграції і без коштів на існування [2, с. 18].

Отож, 5 квітня 1710 року відбувся традиційний виборчий акт, на підставі якого Пилип Орлик офіційно став гетьманом України. В день виборів проголошена була й конституція “Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького”, яка на жаль чинності так і не набула, адже була написана в еміграції. Генеральним обозним залишився Іван Ломиковський, генеральним суддею став Клим Довгополий, генеральним писарем Іван Максимович, генеральним осавулом Григорій Герцик і Федір Мирович. На чолі запорозького війська стояли Кость Гордієнко та Дмитро Горленко. Зміст конституції свідчить про наміри козаків повернутися на батьківщину, де договір отримає юридичну силу. Історичне значення договору полягає в тому, що він був першим конституційним актом України. Договір розпочинається з дуже важливих слів, характерних тому часу “во імя Отца і Сина і Святого Духу, во імя Троїці Святої славимої” [3, с. 152]. Далі йде вступ та 16 пунктів договору. Перші шість пунктів

мають загальнодержавне значення: про релігію, пункт 1) “Щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону” [4, с. 204], про територію та кордони, пункт 2) “Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської і від Московської держави, передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам’яті, Богдана Хмельницького були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Речі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені і порушені” [4, с. 204], про відносини з Кримом – пункт 3, про Запорозьку Січ – пункти 4 і 5. Пункти з 6 по 16 говорять про українську державність: “Отож, ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо домовились і постановили з ясновельможним гетьманом при його вельможності таке право, яке має бути збережено постійно у Запорозькому війську” [4, с. 206]. Політичні погляди Пилипа Орлика проявляються в його зверненнях, листах, маніфестах до європейського уряду. Він вів активні, іноді навіть таємні переписки, в яких намагався налагодити політичні зв’язки та дружні відносини з європейськими країнами і намагався залучити їхню підтримку в боротьбі проти Московії. Будучи в еміграції писав листи до папи Римського, намагаючись залучитися його підтримкою. Орлик сподівався звільнити Україну від Москви та об’єднати в єдину державу. Він намагався зробити це з допомогою Швеції, Туреччини та Кримського ханства. Шведський король зобов’язався не складати зброї доти, доки Україна не буде звільнена від московського ярма і не укласти миру з царем, не здобувши попередньо відновлення незалежності України. 20 листопада 1710 року Туреччина оголосила війну Петру I. Але добре задуману загальну концепцію війни союзники здійснити так і не змогли. Пилип Орлик дуже добре підготувався до походу. Він розсилав листи-універсали, в яких закликав до повстання проти влади російського імператора: “...підступні ворожі плани (Росії) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель” [5, с. 255].

Місцеве населення підтримало його і одне за одним міста Правобережжя переходили під владу гетьмана. Проти полків Пилипа Орлика виступило військо під командуванням генерального осавула Г. Бутовича, яке було розбите в бою під Лисянкою. У березні 1711 року об’єднані війська під командуванням П. Орлика підійшли до Білої

Церкви, у якій перебував російський гарнізон. Розпочалася облога міста, але жоден із штурмів не був успішним, тому що гарнізон не мав достатню кількість боєприпасів і сильну артилерію. Татари зрадили гетьмана і частина татарських загонів під проводом хана здійснили похід на Слобідську Україну. Такі дії союзників підривали авторитет Пилипа Орлика серед українського населення. У травні 1711 року розпочався наступ московських військ під проводом Б. Шереметьєва. За цих обставин поляки відступили, а татари і турки налякані звісткою про те, що йде велике російське військо, почали тікати, а по дорозі брати великий ясир. Українські козаки, довідавшись про звірства турків і татар, кинулись рятувати свої родини. Таким чином, із 16 тис. українського війська у Пилипа Орлика залишилося лише 3 тис., з якими гетьман відійшов до Бендер. Протягом наступних років Орлик із невеликою групою прибічників їздить від однієї європейської столиці до іншої в пошуках підтримки. Він неодноразово порушував питання про допомогу в справі відновлення української державності. Писав французьким, польським, шведським і турецьким політичним діячам маніфести про недолю України та разом із сином Григором планував кроки, спрямовані на звільнення вітчизни від “московського ярма” [2, с. 68]. З 1714 року перебував у Молдавії, потім разом з частиною старшини скористався запрошенням Карла XII жив до 1720 року у Швеції, після чого вимушено відбув до Польщі (за іншими даними – до Німеччини, а згодом до Франції), де прожив два роки. З 1722 року П. Орлик переїхав на територію Османської імперії. Помер гетьман у місті Ясс у 1742 році [6, с. 204].

Отож, Пилип був визначним гетьманом України з славного роду Орликів. Ще будучи зовсім юним, він став писарем і тому був повністю поглинений у проблеми України. Всі свої сили він покладав на звільнення України від московського ярма. Все життя він був вірним своїм принципам та завданням, які він перед собою поставив, і йшов до них не покладаючи сил. Життя його було досить нелегким, але він, як справжній син українського народу, зберіг вірність своїм принципам і до останнього намагався зробити все можливе для здобуття Україною незалежності.

Література

1. Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України / Худ. оформлювач А.С. Ленчик. – Х. : Фоліо, 2007. – 415 с. – (історичне досє).
2. Борис Крупницький. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. – К. : “Дніпро”, 1991. – 78 с.

3. Музиченко П.П. Історія держави і права України : Навч. посіб. – 5-те вид., випр. і доп. – К. : “Знання”, КОО, 2006. – 437 с.

4. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 4. – Кн. 1. Перша третина XVIII ст./ Упор. прим. В. Литвинова, передм. В. Шевчука. – 520 с.

5. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів і полководців XV – XIX ст. Історичні есе у 2-х. томах. – Том II. / Оформл. Чередниченка О.П. – Одеса, 2006. – 584 с.

6. Видатні постаті в історії України (IX – XIX ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети: Довід. Вид / В.І. Гусев. – К. : Вища шк., 2002. – 359 с.

7. Чистилін В. Контакт із гетьманом // Газета Паралелі – 26 квітня – 9 травня, 2007 р.

8. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. – 3-ге вид., перероб. і доп. К. : Либідь, 1993. – 720 с.

9. Борисенко В. Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття. 2-ге вид.: Навч. посіб. – К. : Либідь, 1998. – 616 с.

Даріана Блохин

*проф., д-р., академік Академії наук вищої школи України
(м. Мюнхен, Німеччина)*

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ НА ПОЧАТКУ XVIII СТ. ПИЛИП ОРЛИК – ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

Початок XVIII ст. в Україні ознаменувався новою українською політичною еміграцією. Це була доба після Полтавської битви (27.06. 1709 року), яка закінчилась поразкою українсько-шведської армії. Гетьман Мазепа і його канцлер Пилип Орлик разом з шведським королем Карлом XII і з частиною військом козацьким, змушені були у липні 1709 році емігрувати до Бендер.

У липні 1709 року прибули вигнанці до Бендер. Будучи смертельно хворим, Мазепа не пожив тут і кілька місяців, він помер уночі з 21 на 22 вересня 1709 року (за ст. ст.) і був похований спочатку у Варниці, а потім у монастирі св. Юрія у Галаці, а згодом його могила була знищена. Петро I вимагав, щоб Туреччина видала йому Мазепу, ще раніше оголосив його “зрадником” і наказав усім російським і українським церквам проклясти його ім’я. Російська історіографія очорнювала світле ім’я українського Гетьмана, але ім’я Мазепа залишилося для України символом великого патріота –

державника, а часи його гетьманування названо *добою Мазепинського ренесансу*.

Усе майно, яке привіз Мазепа до Бендер, – золото, дорогоцінності і гетьманські інсигнії, – припало племіннику Мазепа Андрію Войнаровському. Мазепа розраховував, що все це майно послужить у майбутньому племінникові і полегшить йому і українській еміграції матеріальне становище. Але А. Войнаровський категорично відмовився від кандидатури на гетьманство, бо в умовах еміграційного життя це було хоч почесне, але важке завдання. Всю свою енергію направив цей “жадник к жизни”, може трохи легкодушний небіж Мазепа (писав Єнсен) на те, щоб заволодіти майном покійного Мазепа. Про це пізніше, в 1709 році, писав Орлик до шведської королеви Ульріки Елеонори: “Войнаровський наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки допомозі своїх приятелів, яких він з’єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояка протестувала проти цього мовчання”. Комісія винесла рішення приналежності майна на користь Войнаровському. Карл XII підтвердив це рішення, і так справу було вирішено назавжди. З цим мусила миритися українська еміграція в Бендерах. Сам Орлик пізніше клопотався про повернення шведським урядом тих сум, які належали до державного скарбу, особливо тих 60 000 талларів, що були колись позичені Мазепою шведам із державної казни в Будищах.

От так козацтво і старшина залишилися у Бендерах без всяких матеріальних засобів. Шведський король зупинився на виборі Гетьмана: П. Орлик мусив перебрати цей тягар на себе і перебрав на себе відповідальне становище керманіча, українського політика за кордоном, а це вимагало значних видатків: чого коштувала сама репрезентація, зносини з чужими урядами, дипломатична праця в орієнтальних умовах, серед турків і татар. Пізніше Орлик відказував на Войнаровського, що він штовхнув його в безодню, що була для його родини останньою руїною. В 1719 році П. Орлик писав: “Я не просив собі гідности гетьмана, я прийняв її на вимоги його Величности (Карла XII) і, не маючи публічних фондів для ведення справ, вкладав у те власні гроші”. І не тільки матеріальна сторона гнітила П. Орлика, але і політична сторона була несприятлива для нього. Сам Карл XII з своїми шведами був теж емігрантом на турецькій стороні, союзників не було, а Туреччина зовсім не думала воювати проти Росії. Але Орлик домігся від Карла XII асекурації (

10.05 1710 року): не складати зброї до тих пір, поки не буде визволена Україна з-під гніту московського ярма. Карл XII видав документ – “Гарантований диплом Війську Запорозькому” (*Diploma assecuratorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensi*), і цим підтримав Гетьмана на початку його діяльності. Але без майна Мазепи Орлик не був у стані багато щось зробити.

Шведи, козаки і поляки (останні прибули із Шлезьку) переживали гостру матеріальну скруту. Король мусив позичити грошей, де тільки міг: у жидів, вірменів, грецьких купців та банкірів, у Войнаровського тощо. Сам турецький уряд постачав щоденно харчів на 500 таллярів, але цього не вистачало.

Щодо козацтва, то його охопила певна деморалізація, типова для еміграції – голод, холод, хвороби і т. д. На протязі 1710 року з козацьких осель біля Бенденр приходять жалісні прохання до шведського короля допомогти їм. Не знаючи як собі допомогти, козацтво почало продавати свою зброю: під командою кошового було 4 000 запорожців, які не мали зброї, бо рятуючись від голоду, вони її продали. Перед походом на Правобережну Україну, наприкінці 1710 року, король Карл XII виплатив запорожцям гроші, щоб вони викупили свої рушниці і справили собі одяг.

5.04. 1710 року відбувся виборчий акт і *Пилип Орлик* став офіційно *Гетьманом України*, була вибрана старшина, генеральним обозним залишився Іван Лимковський (був і за Мазепи), генеральним суддею став Клим Довгополий, генеральним писарем – Григорій Герцик і Федір Миронович. Важливими особами були: Кость Гордієнко, що стояв на чолі Запорозького війська і Дмитро Горленко, якого поважали як найстарішого полковника Гетьманщини на еміграції, він був Прилуцьким полковником з 1693 року.

У день виборів була *проголошена державна Конституція 5.04. 1710 р.* під назвою: “*Конституція прав і свобод Запорозького Війська (“Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis”)*”. Головним постулатом її була *незалежність України від Польщі і Москви*; кордони з Польщею визначались по лінії Случу, як колись за Богдана Хмельницького. Важливими статтями Конституції були ті, які обмежували гетьманську владу та встановляли козацький парламент, типу поширеної Старшинської Ради, до якої мала входити не тільки генеральна старшина і полковники, але й представники Запоріжжя і з кожного полку по одній видатній і заслуженій особі. У Конституції є статті на користь запорожців та переважаючу кількість січовиків на

еміграції. У Конституції є чітке розмежування влади на три гілки: виконавчу, законодавчу і судову. Парламент Старшинської Ради мав збиратися тричі на рік. Так утворився *перший український політичний еміграційний уряд на чолі гетьмана П. Орлика* першої половини XVIII століття. Упродовж всього періоду діяльності П. Орлик був на чолі політичної еміграції, він налагоджував дипломатичні зв'язки з країнами Європи (Францією, Англією, Голландією, Німеччиною, Туреччиною та ін.). Він не залишав на призволяще гетьманів Лівобережної України, з її старшинами, полковниками і козацтвом Запорозької Січі.

Зі свого боку Карл XII дотримав свого слова: підтвердив схвалену в Бендерах козацьку Конституцію. Цим він підтвердив не тільки права Війська Запорозького, а також став гарантом незалежності країни, її кордонів, до яких входила Лівобережна і Правобережна Україна. П. Орлик розвивав політичні відносини між еміграційним урядом та урядами Гетьманської України протягом 1710–1742 рр. Політична діяльність українського політичного емігранта П. Орлика охоплює такі періоди: *“бендерський” (1709–1714), європейський (1714–1722), “турецький” (1722–1742).*

Шведсько-українська поразка під Полтавою дала можливість Москві стати в ряди першорядних європейських держав. Туреччина поки що не розуміла, що загроза вже стоїть перед її власною брамою, і шукаючи порозуміння з Росією, підписала ще на початку 1710 року союз з Москвою. Також Карл XII не думав про союз з Туреччиною і активні операції на півдні. Він не знав, що шведська армія Левенгаупта, залишена в Переволочній, капітулювала. Він думав з нею вертатися до Польщі, щоб з'єднатися там із генералом Крассау і Станіславом Лещинським, але їх там уже не було. Виїзд сушею чи морем був небезпечним, а тому він вирішив залишатися до сприятливих обставин в Бендерах. Він мав надійних дипломатів, особливо поляка Станіслава Понятовського в Царгороді, який був таким, як Орлик на Сході. Зв'язки його з французьким послом Дезасром, з яким він був на конференціях в Бендерах в березні 1710 року, а особливо стосунки з кримським ханом мали безперечний успіх: він не тільки прихилив хана Девлет-Герая, людини впливової на турецькому дворі, до рішучої постави в справі війни з Петром I, а також до союзу з Україною. На початку грудня до Криму виїхала надзвичайна українська делегація, до складу якої входили прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний

писар Іван Максимович. Місія мала на меті укласти українсько-татарський союз і пройшла успішно: 23 січня 1711 року були підписані “Раста convention”, яка встановили союз між козаками і ханом на ґрунті повної незалежності України, при цьому хан без згоди козаків і Війська Запорозького не повинен укладати мир з Росією. Під час війни татари гарантували спокій і безпеку населенню України. Окремий пункт торкався Слобідської України, яку бралось під охорону, і донських козаків, які мали залежати від гетьмана України і користуватися тими ж привілеями, що й козаки українські. Орлик призначив свого резидента при татарському дворі.

Дуже цікава дипломатична діяльність Орлика була на Сході, де генеральним осавулом був Григорій Герцик. Він нав’язав контакти з донцями, прихильниками Булавина, які заховалися від московської помсти на території Кубанської орди і мали зв’язки з Військом Донським. Герцик мав завдання прихилити їх до шведсько-українсько-татарського союзу. Донські козаки погодилися, і на початку липня 1710 року їхні посланці були на авдієнції у шведського короля. Тоді Герцик нав’язав контакти з казанськими татарами, побував у сина кримського хана, а також з башкирами. В Царгороді Орлик не виявив особливої діяльності, хоч мав запрошення від турецького уряду, бо шведський король не дозволив йому. Дипломатичну роботу тут узяли в свої руки поляки: Станіслав Понятовський постійно перебував у Царгороді. З поляками не було згоди, бо вони зазіхали на державну приналежність Правобережної України до Польщі.

Шведська дипломатія досягла свого: 20 листопада 1710 року турки оголосили Росії війну. Для Карла XII прийшов час реалізації своїх стратегічних планів: шляхом співпраці Швеції з Туреччиною опанувати ситуацію в Польщі і за допомогою турецької армії дати рішучий бій під Києвом. Щоб здобути для турецької армії терен, була задумана зимова експедиція буджацьких татар, поляків і українців на Правобережну Україну. Кримський хан мав увійти на територію Московщини і вдарити на Вороніж, щоб зруйнувати московські верфі і флот, а син кубанського султана, Іслам-Герай, повинен зробити диверсію на Азів. Турецька армія мала розвинути операції на звільненій від росіян Правобережній Україні. Удар у напрямку Києва, Воронежа і Азова полегшував стратегічні завдання і в балтійських провінціях, пробиваючи шлях для північної шведської армії з Померанії в Польщу, сили якої були паралізовані присутністю

саксонців і росіян. Але задуманий план шведському королю не вдался. Перший виступив татарський хан, він вийшов з Перекопу у середині січня 1711 року з 50 000 ордою, дійшов до річки Самари, зайняв тут Новосергієвську фортецю і, не пробуваючи взяти в руки другу фортецю Новобогородську, рушив просто на Слобідську Україну. Тут татарське військо не дійшло навіть до Харкова і пішло назад, по дорозі нищили оселі і брали людей у полон.

У відношенні до Польщі, Орлика ображала сваволя Потоцького, який підкреслював, що Правобережна Україна завжди належала Польщі і не повинна перейти в руки козаків. Обидва почали скаржитись один на одного Карлу XII.

Наприкінці лютого 1711 р. союзна армія просунулась уперед, спочатку на схід до Звенигородки, а потім повернулась на р. Рось. Під Лисянкою відбулись перші сутички з ворогом. Метою операції була *Біла Церква*, найповажніша фортеця України, тут союзники опинилися *18 березня 1711 р.* Повільний рух пояснювався труднощами постачання (військо Потоцького грабувало населення) і поганими дорогами. *2 .03 1711 р. почалася облога Білої Церкви*, але Орлик не мав відповідної важкої артилерії; місто було взято, але фортецю неможливо було взяти, три дні велась облога без наслідків. Белгородська орда розпустила свої загони, грабуючи населення, Церкви, направляючись до Бугу. Гетьмана і Потоцького було покинуто на Божу волю. Наслідком татарської зради було те, що армія Орлика почала зменшуватися, бо правобережне козацтво, що приєдналося до Гетьмана, кинулось рятувати своїх близьких від татар, які плондрували села і міста, забирали людей у полон і вивозили. Прийшлося кинути облогу Білої Церкви і відтягнути війська до Фастова, залишалось нічого іншого як вертатися назад, до Дністра. Наприкінці *квітня 1711 р. Орлик і запорожці були в Бендерах*. Майже в той же час опинився там Потоцький, який спочатку зробив спробу піти на Волинь. На півночі теж не було зроблено те, що планував Карл XII, шведський корпус, що був в Померанії взагалі не виступив. Тільки Адам Шмігельський зі своїм польським відділом зробив у червні 1711 року рейд з Померанії через бранденбурзьку смугу до Польщі. Невдача воєнних дій була важким ударом і для Карла XII. Московський цар із військом наближався до Молдавії. Російське військо, дійшовши до Прута 12 липня 1711 року, потрапило в прикре становище. Турки, татари, і союзники поляки, і українці оточили російське військо, яке зазнало поразки біля с. Нові Станішешти, і

російське військо, і Петро I мусив капітулювати. Балтажі-паша, всупереч хану, запропонував Петру I розпочати переговори. Внаслідок чого був підписаний *Прутський мир* з великим візерем, і Петро I відступив до власних кордонів. На жаль, на переговорах Орлик був відсутній, його затримав шведський король, а тому ряд питань було вирішено похапцем: так не було ясно чи Петро I має відмовитися від усієї України, чи тільки від Правобережжя і Запорозжя. А тому, султан вимушений був скликати знову нараду, на якій мало вирішуватися остаточно українське питання. Гетьман П. Орлик відправив до Стамбулу своїх уповноважених на чолі з полк. Горленком, які спрямовані на те, щоб повернути Україну до її давніх кордонів і статусу часів Богдана Хмельницького. Балтажі-паша вимусив від Петра I не втручатися в польські справи, зректися Запоріжжя і Правобережної України (справа Лівобережної України залишилася неясною). Шведи не отримали нічого. Туреччина взяла на себе лише місію відправити Карла XII через Польщу в його володіння, а цар обіцяв не чинити тому перешкод. Про поляків орієнтації Станіслава Лещинського взагалі не було мови. Тепер турки звернули увагу на українську проблему. П. Орлика було запрошено до Царгороду; під його булаву обіцяно було поставити не тільки Правобережну Україну і Запоріжжя, але й Лівобережну Україну. Були підписані договори між українською делегацією і турецьким урядом. Як показують дослідження архівних матеріалів, таких договорів було два – один від 25–28 грудня 1711 року, а другий – від 15 березня 1712 року. Згідно другого договору, гетьману П. Орлику передавалась тільки Правобережна Україна. Ситуація для Орлика ускладнилася ще й тим, що у квітні 1712 року Порта підписала договір з Росією. Вихід з такого становища був єдиний – звернутися до провідних європейських країн (Англії, Франції, Голландії) з проханням допомоги. Але шведський король, зненавидівши візиря, який поспішив укласти мир з царем, уперто намагався утримати своїх союзників. Українська справа стала тепер об'єктом змагань шведської і турецької дипломатії. А візир хотів відокремити українську справу від шведської, і цю політику Балтажі-паші підтримував кримський хан, що й сам ласий був захопити в свої руки запорожців.

З *інструкції Орлика від 3.11. 1711 року*, яку він передав українській делегації до Туреччини, вимагалось звільнення *України по обох сторін Дніпра* з Запорозьким Військом разом з усім українським народом визначається на вічні часи країною, незалежною від усякого

зовнішнього господаря, без данини і васальності, забезпечення невтручання Порти до внутрішніх справ України, з непорушністю ураїнських прав, свобод, законів і кордонів. Гетьман Війська Запорозького завжди буде обиратися вільними голосами, без права зміщення його султаном. Український народ і Запорозьке Військо далі мали залишатися під протекцією шведського короля. Це була вимога незалежності України, що мала лише бути під формальним протекторатом турецького султана. Але справа ця була не вирішена. Коли делегація приїхала до Царгороду сталися зміни уряду. Шведським дипломатам вдалося довести до відома падишаха про зраду візиря над Прутом, і Балтажі-пашу було усунено, а на його місце прийшов яничар Юсуф паша, який не був прихильний до Карла XII. Замість сподіваної королю війни проти Росії, він почав переговори з нею. Паралельно велися переговори з українською делегацією. Одні залежали від других: чим більше вигравала одна сторона, тим більше програвала друга. Новий візир вимагав від москалів виконання постанов Прутського перемир'я. Цар мусив погодитися: він не міг воювати на двох фронтах – турецькому і шведському. Щоб заспокоїти турків, росіяни почали виводити свої військові відділи з Правобережної України і руйнувати небезпечні для турків фортеці (Азів). Це зробило позитивне враження на турків і вони були готові остаточно змиритися з росіянами, і українська делегація не могла надіятися на проведення в життя своїх вимог про звільнення всієї України від Росії.

5 березня 1712 р. вийшов султанський привілей, в якому йшлося тільки про *Правобережну Україну і Січ* (без Лівобережної України і навіть Києва). Ця територія *передавалася П. Орликові* як гетьману української нації без права апеляції підданих до Порти, а також вільний вибір гетьмана, і турецька сторона не буде вмішуватися у внутрішні справи України. Але місяць пізніше (5 квітня 1712 р.) Порта підписала договір з Москвою. Султан гарантував цареві володіння Лівобережною Україною і Києвом з його околицями, а Російський уряд гарантував вивести свої війська з Правобережної України і не вмішуватися у справи козаків, що там мешкають, і в справи Січі. Також було забезпечено вивід московського війська із Польщі і організований виїзд Карла XII з Туреччини. Для П. Орлика цей мир був важким ударом. Але він не втрачав надії, готуючи *широкую європейську акцію* на користь визволення цілої України, що видно із його праць, написаних саме в той час: "*Вивід прав України*",

“Маніфест до європейських урядів”.

П. Орлик опинився в скрутній ситуації: турки вимагали, щоб Орлик вийшов на Правобережну України, щоб забезпечити її для себе, а шведський король вимагав без застережень слухати тільки його наказів. Орлик не хотів виходити на обезлюднену і знищену Правобережну Україну. За порадою шведських дипломатів, він відповів листовно візиру і хану, що доти не піде на Правобережну Україну, доки Порто не дасть йому повної гарантії на володіння цією країною, що може статися, на його думку, лише на підставі відповідного пакту між Туреччиною і Польщею. Таким чином, знову прийшло до зближення Орлика з Карлом XII і до розходження його з турками. Але ця повторна орієнтація на Карла XII коштувала Орлику недешево. Весною 1712 року польські військові відділи орієнтації Станіслава Лещинського, під командою Яна Грудзінського, вийшли з Молдавії і пішли в глибоке підпілля Польщі, і з ними за наказом Карла XII мусила іти значна частина козацького корпусу, який під час операцій у Польщі зазнав великих втрат і нарешті опинився у Шлезьку, де у Вроцлаві козаки довго бідували, аж поки вони обдерті, босі не дісталися до Бендер. Орлик опинився у важкій ситуації: шведська орієнтація вимагали жертв для польсько-шведських операцій, турки примушували його перебрати в свої руки Правобережну Україну без будь-яких засобів і без турецької допомоги супроти Польщі. Отже, він робить ще одну спробу. В другій половині 1712 року, Орлик розпочинає таємні зносини з королем Августом II, входить у стосунки з польськими державними мужами, як з Ржевуським і Конєцпольським. Від шведської акції в Туреччині не можна було чогось сподіватися. Наприкінці 1712 року султан, роздратований невиконанням з боку царя щодо Польщі та стоячи під впливом нової шведської активності на півночі, в Померанії, вирішив оголосити війну Росії. Він думав, що Карл XII піде в Польщу з старими союзниками на чолі турецько-татарського військового корпусу. В листопаді 1712 року Туреччина оголосила нову війну Росії, але вона так і не почалася. Новий візир Сулейман наказав Орликові вибиратися на Правобережну Україну. Орлик не бажав цього, але він мусив вислати частину свого війська на Правобережжя, де воно перебувало там не довго, бо не вистояло перед відділами коронної армії. Орлик заздалегідь остерігав польського гетьмана Ржевуського про турецькі наміри, що дало йому можливість завчасно підготувитись. Карл XII почав ухилятися від виступу проти Польщі,

довідавшись про намір кримського хана і бендерського паші передати його під час походу в руки польського коронного гетьмана Сенявського. Реакція турків була агресивна. Розгніваний султан надіслав у Бендери наказ, щоб сераскер і хан примусили Карла XII виїхати з Туреччини або вислати його в Салоники. Хан і сераскер були вороже наставлені до Карла XII і прийшли до сили. *1 лютого 1713 року* в обозі під Варницею прийшло до славнозвісного *“Калабалику”*. Шведський король дав бій турецьким яничарам. У результаті цього, короля було ув'язнено і вислано з Бендер до Демотиці.

Між українським Гетьманом і ханом вибух конфлікт. Саме під час Калабалику хан Дивлет-Гірай відрядив до Орлика своїх прибічників, щоб Гетьман відповів йому, якої сторони він тримається: короля Карла XII, чи татар. Орлик відповів, що він прийняв протекцію шведського короля і її тримається, а турецької протекції не визнає. Це страшенно розгнівило хана, він вирішив позбавити Орлика життя і його родину заарештувати. Тільки за заступництвом ханового сина, Калги-султана і старости бобруйського Сапегі, який був на стороні з ханом, удалось врятувати П. Орлика від цієї небезпеки.

А козацьке військо примушено було, за наказом хана Девлет-Гірая, вийти на Правобережну Україну, і вони змушені були в другій половині лютого 1713 р. направитись на Правобережну Україну, куди прибули в кінці 1714 р.

Орлик цим давав полякам можливість використання претензій правобережного козацтва на Лівобережну Україну і з'єднання обох половин України під Польщею. Але успіху Орлик не мав. Польща була стомлена і не хотіла нових конфліктів з Московією. Не допомогла йому і підтримка Туреччини і хана, що зріклися думки про використання терену Правобережної України для своїх власних завдань. Туреччина стала на стороні Польщі. В лютому 1714 року відбулися важкі бої між відділами коронної польської армії і запорожцями. Козаки зазнали поразки, але вперто трималися території Правобережної України, не бажаючи уступити її Польщі, маючи підтримку із Січі. Посол Августа II в Царгороді уклав договір з турецьким урядом 22 квітня 1714 року, внаслідок якого Правобережна Україна залишилася за Польщею, в червні 1714 році коронний гетьман Сенявський констатував, що козацьке повстання ще не ліквідоване, і що навіть кількість козаків на Правобережжі почало збільшуватися. Але нарешті прийшлося уступити. Сенявський пише в листопаді 1714

року, що великий візир наказав кримському ханові заборонити козакам під карою смерті сперечатися з поляками за Правобережну Україну. Орлик, що залишився в Бендерах, поставив на чолі війська прилуцького полковника Горленка, і змушений був разом з Карлом XII, і з своїм найближчим оточенням виїхати до Швеції.

Політична діяльність Пилипа Орлика в “європейський період” 1714–1722). Пилип Орлик змушений був покинути Туреччину, з цим і почався новий період у житті і політичній діяльності українського Гетьмана. П. Орлик зі своїм оточенням, перебуваючи в Швеції, потрапив у важке матеріальне становище. В зв'язку з такими обставинами П. Орлик планував повернутися на територію Туреччини, де б він зміг ближче бути до Запорозької Січі та України.

Запорозжці верталися на Січ під татарську протекцію. А вірні співробітники Орлика відправились з Орликом: Клим Довгополий, Федір Третяк, Мирович, Нахимоський та Григорій Герцик із своїми двома братами Іваном і Атанасом. Інші скористались царською амністією, і повернулися на Лівобережну Україну, серед них – Горленко і І. Максимович.

Український Гетьман їхав до невідомої країни, не знаючи свого майбутнього. З ним була численна родина: дружина Анна, сини – Григорій, Михайло, Яків (народились у Бендерах, хрещеним батьком був Карл XII) та дочки – Настя, Варвара і Марта (народились у Бендерах). Відправився Орлик зразу після від'їзду шведського короля. Їхали майже тим самим шляхом, що й Карл XII зі своїм оточенням: через Угорщину до Відня і далі до Stralsund, де він перебував недовго з огляду на облогу фортеці. Українських емігрантів поміщено на острові Рюгені, де в Орликів народилася ще донька Марія, а потім відправились до Швеції. Гетьман отримав помешкання в Кристіанстаді і залишився тут на довший час. Матеріальне становище було дуже важким. Він писав про цю “... крайню розпуку, яка готова привести мене до смерті, бо я знищений цілком, від голови до ніг”. Йому призначено шведську пенсію 13 000 срібних таллярів у рік, які скоро були замінені обезціненими асигнаціями, і цього не вистачало на утримання родини і своїх співробітників по службі. Іноді, як писав Орлик, не було за що купити “ні хліба, ні дров, ні світла”. Прийшлося продати клейноди і власні дорогоцінності. А тут підросли діти в Орлика, які потребували матеріальної підтримки. Дружина Гетьмана Орлика, Анна, в 1717 році зверталася до шведського канцлера фон

Мюллерна з проханням допомоги, бо її старша донька була на виданню, але без посагу, а тому без женихів. Два сини уже потребували грошей на навчання в Упсальській Академії, грошей не було де позичити, а тому сини знаходяться вдома. А що буде з іншими дітьми? Звісно, в таких обставинах було трудно Орлику проводити політичну працю. Переговори Карла XII з царем, який і чути не хотів про Орлика, хіба подавали надію на амнестію. Але з часом Орлик вийшов із стану депресії. Помер Карл XII у грудні 1718 року і це змінило його положення. *Швеція* вступила в союз оборони з *Англією* і *Австрією*, разом з польським королем *Августом II*, які постановили покласти край московським тенденціям і організували *європейську коаліцію*, щоб відкинути росіян (рос. війська були уже в Макленбургу) за межі Західної Європи. Орлик зрозумів, що українська дипломатична акція буде мати правдиву вагу, коли він буде на чолі Запорозького Війська, яке знаходиться під татарською зверхністю. Треба було покинути Швецію і змобілізувати всі можливі сили для виборення інтересів української Батьківщини. Спочатку він вів дипломатичні переговори. Через Григорія Герцика він нав'язав зносини з польськими магнатами; через Нахимовського – з Січовим Військом; листуванням через міністра графа Флеммінга з Августом II. В плани Орлика входило створення *спеціальної східної коаліції для поборення Росії*, до складу якої повинні входити: *Польща, Швеція, Туреччина, Крим, буджацькі татари*, до яких приєдналися б, з одного боку, запорожці, лівобережні і донські козаки, а з другого – підлеглі цареві магометани, астраханські і казанські татари. Для того, щоб його проект прийняли польські і шведські уряди, він сполучав *ідею визволення України з ідеєю унії*, її з Польщею. Це був хитрий крок перед відповідними чинниками. Але вирватися із залежності від Швеції було нелегкою справою. Орлик поспішав, боячись втратити сприятливе становище для нього. Він чекав на фінансову шведську допомогу, без якої не можна було вирушати та на рекомендаційні листи від шведського короля до австрійського цісаря, польського і англійського королів, до султана, кримського і хотинського сераскера. Шведський король звертався з окремою грамотою до кошового та запорожців, обіцяючи їм свою протекцію (1720).

Нарешті, 11 жовтня 1720 р. гетьман виїхав із Стокгольма з усією родиною. Першим етапом його подорожі мав бути Ганновер, де він сподівався зустрітися з англійським королем Георгом I. Прибувши на німецьку територію, Орлик попрощався з родиною, яка виїхала до

Вроцлава, а сам поїхав до Ганновера, маючи при собі старшого сина Григорія і секретаря, капітана де Клюара. Але англійський король спішно виїхав із Ганновера, і йому нічого не залишалося, як задовольнитися конференцією з ганноверським міністром графом Бернсдорфом, потім він зупинився в м. Бракншвайгу, місці нарад європейського конгресу, де мав розмову з шведським уповноваженим конгресу, графом Велінгом. Далі його маршрут був до Шлезьку. На початку 1721 року Орлик приїхав через Прагу до Вроцлава, де була його родина. Він тримав зв'язки з запорожцями, кримським ханом і хотинським сераскером. Запорожцям він повідомляв про створення *сильної європейської коаліції* проти Москви, і що влітку, “дасть Бог”, прийде до війни. Але не здійснилися плани Орлика, через те, що антимосковський напрямок Георга I (був ганноверським курфюрстом і англійським королем) став причиною гострої опозиції до нього англійських міністрів, які поборювали ганноверські інтереси свого короля і його міністра графа Бернсдорфа. Англійська опозиція була впертою і рішучою, і Георг мусив здати свої позиції. А це стало сигналом і для Австрії, і для польського короля Августа II, щоб змінити фронт і, замість поборювання Москви, шукати порозуміння з нею. Швеція залишилась тепер ізольованою і мусила шукати порозуміння з царем. Так само став ізольованим і гетьман України.

Перебування у Вроцлаві, на цісарській території, примушувало його шукати ласки і протекції у цісаря Карла VI. Йому стало відомо, що у Відні йшли переговори між російським послом Ягужинським і цісарським дипломатом щодо взаємного порозуміння. Він зрозумів, що тут йому загрожує небезпека з російського боку. Петро I тільки чекав та те, як його зловити через своїх агентів. Напевно, не без допомоги пані Войнаровської, російська влада була повідомлена, коли і куди Орлик має їхати з Швеції. В Німеччині уже вартували на нього царські російські агенти, які помилилися в часі його відправлення. Молодому Ягужинському, брату віденського посла, наказано було чекати на Орлика в Гамбурзі. Не знайшовши його там, Ягужинський виїхав через Відень до Вроцлава з наміром арештувати Гетьмана і його родину. Орлику готовилась така сама доля, як його швагрові Григорієві Герцикові у Варшаві (тут його схопили росіяни) і Войнаровському у Гамбурзі. Орликові вдалось уникнути цієї небезпеки завдяки добрим стосункам з деякими важливими людьми у Вроцлаві. Про це він писав в своєму Діаріюші, вже на третій день після приїзду до Вроцлава: “19 січня 1721 року була моя донька на редутах,

де знаходився і герцог Голштинський, який свідчився ласкаво і приязно до мене і казав мене здоровити”. Це знайомство відіграло чималу роль у проведенні його політичних комбінаціях. Герцог обіцяв йому протекцію і пізніше дипломатичні представники Голштинії дійсно де в чому заступили інтереси гетьмана на петербурзькому дворі. І в приватньому житті знайомство родини з голштинцями мало своє значення в приватних справах. Так, 1723 році старша донька Орлика, Настя, вийшла заміж за генерала графа Штенфліхта, а коли вона померла в 1728р. (від неї було два сина – Карла Густава, названого на честь Карла XII і Пилипа – на честь Орлика), він узяв собі за жінку другу доньку Орлика, Варвару, написавши перед тим до гетьмана (1731) листа і просив дозволу, покликаючись на патріарха Якова (православного), чоловіка двох сестер і на текст Біблії.

У Вроцлаві П. Орлик познайомився з бароном Орликом, цісарським шамбеляном, що походив з тієї самої польської лінії Орликів, що й гетьман. Він взяв родину Орликів під опіку, увів її в коло вроцлавської аристократії, познайомив його з графом Шафгочем, вроцлавським обердиректором; з своїм швагром, бароном Менніхом. Почувши про небезпеку для родини П. Орлика, барон звернувся до чеського канцлера графа Шліка, прохаючи заступитися перед цісарем, щоб москалям не дозволено було знеславити його дім ув’язненням гетьмана Орлика. Барон відвіз родину П. Орлика в безпечне місце, віддалене вісім миль від Вроцлава, в березні 1721 року. Це було своєчасно зроблено, бо зразу ж о першій годині вночі прийшов молодий Ягужинський до мешкання Гетьмана, щоб арештувати Орлика, але йому не відкрили брами і він повернувся назад. Наступного дня барон помістив дружину в одному монастирі, чотири доньки – в іншому, а двох синів – у єзуїтів, а третій, найстарший, був при П. Орликові. В 1721 року граф Бельке сповістив Гетьмана, що цісар відмовив йому право на азиль (політичний притулок) і вимогу виїхати за межі країни. І саме тепер, у квітні 1721 року, помер барон Орлик, що взяв під опіку родину П. Орлика. Про це описує гетьман: “Таким способом зусилля і інтриги моїх ворогів перемогли щиру зичливість до мене не тільки найсвітлішого графа Бельке, але навіть короля Польщі, який дав доручення в цій справі своєму міністрові. Отже, родина моя zostалась у Вроцлаві, укрита у монастирях; оборону і опіку над нею мій свояк (перед смертю) поручив своєму родичеві, панові баронові Менніхові, людині побожній і чесній... А я, не маючи сталого місця, де б міг прихилити голову, став позорищем світові і

людям, переїжджу з місця на місце, для безпечності під прибраним іменем, подаючи себе за чужинця” [1, с. 49]. Виходу не було, Орлик мусив покинути і Шлезьк. Наприкінці квітня він був у Кракові, а старшого сина відправив до Дрездена, де останній мав під іншим іменем вступити до саксонської гвардії. Саме тепер упало на Орлика нове нещастя: у травні 1721 року несподівано помер його наймолодший син Яків у єзуїтському монастирі біля Вроцлава, син, який “подавав найбільше надій”. Пригнічувала Орлика і невиразна політична ситуація. На початку 1721 року Швеція заключила мир з Московією після 20 років війни. Польща ставала тепер занадто залежна від Росії, щоб приймати до уваги політичні проекти Орлика. Спроби порозуміння з царем через впливового в Петербурзі голштинського герцога і його дипломатів не вдалися. В жовтні 1721 року, Штенфліх (зять Орлика) повідомив гетьмана, що його в мировий проект між Швецією і Росією не включено. Царський уряд врешті був готовий дати гетьману персональну амністію при умові повернення його в Україну, що не задовольняло українського державного діяча.

А тим часом самі саксонські міністри Августа II, Флеммінг і Мантейфель, попереджали Орлика, щоб він не залишався у Кракові, а шукав собі безпечнішого місця. Це означало, що Орликові треба було виїжджати з Польщі, іншого порятунку не було. Плани гетьмана стали неактуальними. Він це бачив і розумів, що його сила полягала у війську, без якого він не міг бути повновласним чинником. Останні місяці 1721 р. і перші – 1722 р. присвячені були підготовці до від’їзду.

Щодо родини, то даліше перебування дружини і дітей у Вроцлаві здавалось Орликові небезпечним, і він задумав перевезти їх у Краків. Уже в лютому 1722 році родина була тут: дружина перебувала у францисканському монастирі, а діти – у бернардинському монастирі.

17 лютого 1722 року Орлик з сином Михайлом, секретарем де Клюаром і слугою Каролем пустився в далеку мандрівку на Схід, у турецькі землі. Вже у березні він перейшов польський кордон і того ж місяця був в околицях Хотина.

Діяльність Пилипа Орлика в “турецький період” (1722–1742).

Гетьман П. Орлик прибув до Туреччини, але Хотинський сераскер, що був на той час найвищою військовою владою на польсько-турецькому кордоні, сказав, що він повинен вертатися туди, де він був. Це дуже схвилювало гетьмана, тим більше, що він узнав, що висланого ним Нахимовського сераскер арештував і відправив до Польщі у руки

Сенявському. Гетьман заявив протест, показавши рекомендаційні листи шведського короля до султана і до нього самого. Але становище Орлика залишалося неприємним, він не міг добитися побачення з сераскером, хоч це було йому обіцяно. Йому залишилося чекати поки турецький уряд на повідомлення сераскера вирішить його долю. Нарешті прийшов із Царгороду наказ відправити гетьмана тимчасово до міста Сереса в Македонії, потім йому було призначено постійне місце проживання в *Салоніках, куди він поїхав у листопаді 1722 року.*

Отже, Порта прийняла гетьмана холодно, напевне з огляду царя Петра I, вирішено тримати його на віддалі, в резерві, хоча його приїзд був корисним для турків, а на випадок війни з Москвою, Орлик міг стати ще кориснішим. Так почалася нова доба підневільного життя гетьмана, як він називав “моє почесне заслання”. В Солоніках гетьман пробув 12 років, ізольований від родини. Саме тут, де був нездоровий клімат, панували епідемії, навіть холера. Михайло Орлик, став жертвою епідемії. І П. Орлик залишився один. “Почесне” заслання лягло на душу, а тут ще долучилися турботи про родину, яка була у важкому матеріальному стані. Він сам отримував від турецького уряду невелику пенсію і тому зрідка міг висилати кошти родині в Польщу, як видно з Діяріуші (1723), “...100 дукатів, а в листопаді дружина написала, що була в боргах, і жид із Кракова загрожував їй в’язницею”. Життя Орлика тут було одноманітне: читав французькі і італійські часописи, робив нотатки про Україну, займався і політико-теоретичними проблемами, бо якісь книжки можна було дістати. Український гетьман був видимою фігурою, і з ним тут рахувались високі достойники, дипломати, високе духовенство. Часом він робив візити турецьким урядовцям – Муфтію і Каді, які теж приходили до нього. Особливо широкі зв’язки мав Гетьман з грецьким духовенством – митрополитом, священиками, а також з католицькими пріорами і єзуїтами тощо. Будучи глибоко віруючою людиною, він відвідував у неділю і на свята католицькі богослуження. Як видно з його Діярія, він залюбки дискутував на теми теоретично-богословські зі своїми православними священиками, католицьким духовенством, дуже цікавили його питання про основні принципи християнської релігії, хто завинив у роз’єднанні церков і як привести їх до з’єднання. А особливо він радів, коли хтось приходив з України і оживав, жадібно прислухаючись до тих новин, що відбувалися на Україні, новин, які приносили йому монахи з Почаєва, то подорожні і купці, то невільники і невільниці, яким допомагав здобути волю.

У перших роках перебування Гетьмана в Солониках (обо Солунь у Македонії), політична ситуація була невиразною. 20-ті роки XVIII ст. були багаті на постійні зміни союзів та політичних комбінацій. Після довголітніх війн за іспанську спадщину і великої північної війни, Європа почувала себе втомленою і не мала охоти до нових ризикованих справ, замість зброї, виступали дипломатичні переговори, європейські конгреси, які тягнулися роками і не могли улагодити суперечності європейських країн. Найбільшою трагедією для Орлика було те, що він був відірваний від Запорозького Війська. Він докладає всіх зусиль, щоб дістатися до Царгороду, де він сподівався розвинути політичну акцію, вступивши у безпосередні зносини з турецьким урядом і представниками європейської дипломатії. Чимало часу він віддавав на кореспонденцію в цій справі з великим візирем, кримським ханом, шведським урядом, англійським послом у Відні, Сафорином, який був йому за посередника для кореспонденції з європейськими державними мужами і навіть з родиною. А також і з англійським послом у Царгороді Саніяном, якому сам англійський король попросив заступитися за Орлика перед султаном. Англійська дипломатія вороже ставилася до Москви, але до гетьмана – з прихильністю. Хоча султан бачив, що московський цар Петро I повів агресивну політику на південному сході, почавши в 1722 році війну проти Пруссії, що сильно уразило інтереси Порту і дуже її схвилювало, але він не хотів порушити мирні відносини з Москвою. Султан і далі не дозволяв Орликові покинути Солоники.

Тим часом європейська політична обстановка ставала яснішою. Дві події для Орлика стали важливими. 9 лютого 1725 року помер упертий і невблаганний ворог його, Петро I, і в Орлика оживала надія на можливість порозумітися з російським урядом. Немаловажним значенням був шлюб (серпень 1725р.) Марії, доньки Лещинської, з французьким королем Людовиком XV. Тим самим Франція неминуче вступила в конфлікт з Росією, що так негативно була поставлена до колишнього польського короля. Станіслав Лещинський, як тесть Людовика XV, набирав ваги в європейських колах і міг знову претендувати на польський престол. Саме тоді інтереси європейських країн поділилися на два ворожі табори: віденська коаліція – Австрія, Іспанія і Росія, а в другій – ганOVERській коаліції – Англія, Франція, Голландія і Данія. На боці Англії і Франції стояв Станіслав Лещинський, а польський король Август II опирався на Австрію. Ситуація в Європі стала загрозливою, назрівала війна. Саме така

напружена атмосфера дає можливість П. Орлику увійти у *новий період* свого життя, *позначений дипломатичною акцією*. Він починає жваве листування зі Станіславом Лещинським та з державами Ганноверської коаліції. Лещинський покладав великі надії на Орлика, він тримався думки, що Орлик повинен бути в Бендерах або Хотині і, що самотнім шансом українського гетьмана є не мир, а війна, збройне повстання в Україні та антимосковська диверсія. Ще на переломі 1726–1727 рр. здавалося, що ось вибухне європейська війна. Але кардинал Флері, що влітку 1726 року очолював французький уряд, взяв ініціативу мирного поладнання конфлікту і був підтриманий Англією, яка штовхала своїх союзників на військовий шлях. Завдяки його зручності, прийшла до скликання нового європейського конгресу, який відбувся в Суассоні влітку 1728 року.

Орлик почав звертатися до різних можливих чинників, до Лещинського, шведів, до французького дипломата в Царгороді Андреселя і до голштинського посла в Петербурзі графа Бассевица і т. д. Орлик ставив питання про *піднесення української проблеми в європейських масштабах*. Є відомості, що йому було обіцяно допомогу з боку Англії, Франції і Швеції. Хоч на засіданнях конгресу українська справа не обговорювалася, зате велася “*поза засіданнями конференції*”. За Орлика заступився кардинал Флері, англійські, іспанські та голландські делегати, але їх спроби, переконати російського уповноваженого Олександра Головкина у справедливості українського гетьмана та потребі їх залагодити, не принесли успіху. Головкин заявив, що Орлик є бунтівник і співник Мазепи, і йому можна б дати амністію, якби він поставився лояльно до Росії. Кардинал Флері порадив Орлику попросту скористатися з запропонованої амністії. Гетьман звернувся до представників віденської коаліції. Велику надію Орлик покладав на герцога Карла Фрідріха перед царицею Катериною I, який був одружений з її донькою Анною. Гетьман встановив стосунки з Австрією і Ватиканом та Орденом єзуїтів, пробуваючи через них вплинути на російський уряд, а з другого боку, – на Августа II та на закордонні органи Польської республіки. Від Росії він сподівався визнання своїх гетьманських прав на Лівобережну Україну, від Польщі – визнання автономії Правобережної України під свою владу та відновлення козацтва. Це була орієнтація Орлика на всі сторони, навіть фантастичних проєктів окатоличення України, щоб знайти шлях до Ватикану, та на голштинського герцога, вплив якого дійсно мав вагу у Петербурзі,

поки жива була Катерина І. Все це було нервово, незрівноважене, безбоязне в цій акції, але це був крик душі Орлика з турецької, свого роду, в'язниці, з якої він хотів вирватися своїми силами на волю. Але в Україні настали важкі часи окупації її Росією. Про всі ці події Орлик дізнавався від грецьких купців з України, козаків і українських ченців, які приходили з прощі з Афонської гори 13–14 серпня 1723 року, після побачення з чернігівським священиком. Орлик занотовує в “Діаріуші”: “Цей москаль (насправді Варлаам Бонатович, колишній архимандрит Новгородського монастиря, був українець з Галичини, але Орлик не знав цього) [3] тепер є архієпископом у Києві”.

П. Орлик досить рано почав вести “Щоденник”, який назвав “Діаріуш”. У першому “Діаріуші” він писав про справи Мазепи, але він був утрачений, як і той, якого він вів у Бендерах. Залишивши Стокгольм у 11 жовтня 1720 року, П. Орлик розпочав новий “Щоденник” під назвою: “*Diariusz Podroz’ny nj’gu w Imie Troysu Przenas’wietszey zaczol sie*”. Цей “Діаріуш” зберігається в Парижі, в архіві Міністерства Закордонних Справ, якого знайшов Ілько Борщак у 1920 р. Це рукопис в 5-ти томах, в якому є щоденні записи від 11.10. 1720 р. до 1732 р. Немає записів з 1725 р. по 1731 р. Щоденник написано польською мовою з латинізмами, а коли йдеться про православні свята, Орлик використовував церковнослов’янську мову. 1723–24 роки в щоденнику занотовується про перебування його в Солуні (Солоники). В Солуні він живе як “гість султана”, отримує гроші на всі матеріальні потреби свої і синові, а також 5 слуг, приймає в себе й відвідує всіх визначних людей з християнської колонії в Солуні: французьких єзуїтів (Jean Babtist Souciet, Francois Tarillon, J.B.Gresset та ін.; англійського консула, солунського Митрополита, ігуменів афонських монастирів; купців: французьких, англійських, жидівських, іспанських. Він описує свої полювання, міські бали, танці грецьких жінок, суперечки між консулами Франції; оповідає про сірчані джерела і креслить навіть їх плани, читає твори Іоана Золотоустого, французькі газети. У щоденнику знаходимо про велику пошану Орлика до французької мови: “Я сьогодні написав листа французькою мовою до англійського амбасадора (у Царгороді) й отець настоятель не знайшов у ньому помилок. Я щасливий, що досягнув такі знання французької мови лише читанням, і ніколи не розмовляв нею”. Орлик проводив широке листування латинською, французькою, польською й російською мовами. Знаходимо листи його до графа Флемінга, першого міністра польського короля Августа II,

Гольштинського князя, зятя Петра І, англійського і французького амбасадорів у Царгороді, Єрусалимського Патріарха, Великого Візиря, Кримського хана, запорозьких козаків, шведського короля, до родини. Орлик критикує грецьку церкву, яка проповідує різні забобони, анатем; говорить про причини розколу церкви у розмові з солунським Митрополитом. 13 (24) грудня 1723 року занотовує в “Щоденнику: “...Християнська релігія є одна і різниці в обрядах та в календарі не можуть нічого в цьому змінити”. Орлик був православний по матері, а батько був католик, і він вкінці свого життя перейшов на католицизм, яке відбулося в Вроцлаві. Зі Щоденника видно, що Орлик зі своєю родиною в столиці Шлезьку – Вроцлаві з 17 січня до 10 березня 1721 року жив там і перейшов на католицизм [2].

1 грудня 1724 року чернець Почаївської Лаври оповідає йому, що “нема більше гетьмана в Україні, незабаром не буде більше ані полковників, ані старшин, усі вони були заслані до Москви. Чернігівського полковника Полуботка загубили; він в імені старшини поїхав до царя прохати відновити гетьманат”. І Орлик додає: “Це Москва командує в Україні, що її вона уярмила. Все це діється тепер таке, як провіщав небіжчик Мазепа”.

Після цього настали знову важкі часи для України. Козаків використовували для війни з Туреччиною і на важких працях, але гетьмана не дозволяли вибирати. Ще страшніші завелися порядки в Україні, ніж за царя Петра І. Україною управляло “*Правління гетьманського уряду*” або “*II Малоросійська Колегія*”, створена після смерті Д. Апостола (1734–1750), до якого входило три козацькі старшини й три московські, які мали важніший голос, бо в Україні стояла величезна московська армія. Почала урядувати т. з. “*Тайна Експедиція*”, що мучила і карала на смерть невинних людей, на кого був якийсь донос, що він ворожо налаштований до Москви. На основі дії цих документів можна стверджувати, що російський уряд проводив політику, спрямовану на злиття двох народів (навіть заохочувалися міжетнічні шлюби).

У 1783 року в Україні введено *кріпацтво*, яке було підтримано українською шляхтою, якій цариця гарантувала привілеї та права російського *дворянства*. Ці права були зафіксовані в “*Жалованій грамоті*” 1785 року. Українська Церква зазнала удару: її землі та вірні були секуляризовані, а в 1786 р. було закрито багато монастирів, культурних установ, якими опікувалась Церква.

Гетьманщина та козацький устрій перестав існувати. Ось, цитата

листа С.А. Краснощокова до Д. І. Яворницького: “... Минуло все: нема тепер ні Січі, ні старшин, ні Запоріжжя; нема тай не буде! Хай же хоч на папері проснуться ті лицарі чесні, що колись на світі бенкетували, яничар, як підсвинків, різали, татарву та ляхів, як пацюків, ганяли, за Хрест Святий та за волю людську голови свої буйні клали; що як орли, на огненних конях, у шитих золотом жупанах, безкрайними степами вітром літали, шаблями ворогів змітали; що, як лебеді, на чайках по Дніпру гуляли, Крим руйнували, Стамбул завертали; що відрами оковиту пили, весело гуляли... Пройшло все; одна слава зосталась, і слава та не вмере, не поляже, про лицарство козацьке людям розкаже... Розкаже вона і про Байду Козака, і про Сагайдачного Петра, і про Сірка, славного й грізного Отамана кошового” (м. Новомосковськ, грудня 25 дня, 1891)”.

Недарма гетьман П. Орлик так рвався на Україну, бо знав що відбувалося там. Та політична ситуація в кінці 20-х роках XVIII ст. почала складатися не на користь П. Орлика: російський уряд і чути не хотів про його повернення в Україну і відновлення у правах; козаки, які залишилися з ним у Туреччині, перебували у складному матеріальному становищі, змінилася ситуація і в Речі Посполитій – С. Лещинському не вдалося після смерті короля Августа II зайняти престол. Гетьман встановив стосунки з Австрією і Ватиканом та Орденом єзуїтів, пробуючи через них вплинути на російський уряд, а з другого боку – на Августа II та на закордонні органи Польської республіки. Від Росії він сподівався визнання своїх гетьманських прав на Лівобережну Україну, від Польщі – визнання автономії Правобережної України під свою владу та відновлення козацтва. Це була орієнтація Орлика на всі сторони, навіть фантастичних проєктів окатоличення України, щоб знайти шлях до Ватикану, та на гольштинського герцога, вплив якого дійсно мав вагу у Перербурзі, поки жива була Катерина I.

Але уже в 1729 році почалася нова доба в політичній праці Орлика. Зникають хитання, діяння на всі сторони, наступає стабільність. Це час співпраці з молодим, повних сил сином, Григорієм Орликом, що надає нової енергії старіючому Орликові. Саме тепер після навчання і військової служби, несподівано виринає молодий Орлик, як дипломатичний посередник в українських справах. Тепер і Пилип Орлик розпрощався з Москвою. У цьому останньому періоді своєї діяльності, він звертає свої сподівання на Францію, Станіслава Лещинського, Туреччину, Крим, Швецію. Це була виразна

антимосковська політика, що її П. Орлик триматиметься до кінця свого життя. Він тримає тісний зв'язок із Францією і використання її впливів у Туреччині. У жовтні французький посол де Монті влаштував таємну нараду у Варшаві, в якій брав участь шведський посол Цюліх, примас Польщі коронний гетьман і київський воєвода Потоцький – всі прихильники Станіслава Лещинського – і молодий Орлик. Син Орлика зробив доповідь, в якій підкреслив значення козацької нації і П. Орлика в майбутньому конфлікті з приводу кандидатури на місце важко хворого короля Польщі Августа II. Учасники запропонували Григорію Орлику їхати до Франції, і там поставити справу свого батька перед урядом. Наприкінці 1729 року Г. Орлик був у Парижі, він звернув на себе увагу французьких державних мужів, особливо кардинала Флері, там він увійшов у контакт з С. Лещинським, який перебував у Шамборі. В 1730 році Г. Орлик мав місію на Сході і мав щастя побачитися з батьком у Салонниках. Тоді стояло питання як звільнити П. Орлика від примусового перебування в Салонниках і дати йому можливість вступити в ближчі стосунки з Запорозьким Військом. Він відчув потребу стати на чолі січових козаків, щоб виступити на захист українських інтересів. В лютому 1733 році помер Август II. Поляки уже вибрали С. Лещинського, але Росія і Австрія виставили кандидатуру сина Августа – Фрідріха Августа III. Російський уряд вислав до Польщі 40 000-тисячну армію, Лещинський був змушений тікати від росіян до Гданська, а невелика купка стерорезованих поляків на Соймі вибрала Фрідріха Августа III своїм королем.

З цього розпочалася європейська війна, в якій Франція з Іспанією і Сардинією виступили проти Австрії. Хоч Росії не було офіційно оголошено війни, але Франції хотілося, щоб Туреччина розпочала війну проти Росії. Зрозуміло, що Франція підтримала Орликів. Посол Франції в Царгороді Вільнев відкрито заявив: “Я вживаю всіх заходів, щоб татари напали на Московщину, щоб П. Орлик міг нарешті покинути Туреччину й наблизитися до своєї армії. Але молодий гетьманич не гаяв часу. Він провів літо і осінь 1732 року в Криму, мав авдієнцію у хана Каплан Герая... Крим дійсно, готувався до війни, і тільки чекав відповідного наказу з Царгороду”. Лише в кінці 1734 року прийшов довгожданний дозвіл візира, щоб *гетьман залишив Салонники*. Орлик поїхав до Каушан, столиці буджацького султана і був у резиденції у хана, а також зустрівся зі своїм сином, який був знову висланий у Крим із місією від французького короля.

Звільнення П. Орлика прийшло пізно. Січові козаки були незадоволені від свого становища, вони не мали захисту і поваги від хана, тому не хотіли бути під протекторатом кримського хана. В 1728 року вони покинули Олешки і подалися на стару Чортомлинську Січ, домовитися з новим гетьманом Лівобережної України Д. Апостолом і російським урядом. Але російський уряд не дав своєї згоди і вони вернулися назад до кримського хана. Це була знаменна подія, але вона не зворушила турецьких політиків у Царгороді. На початку 1734 року Крим підготовлявся до війни з Польщею на користь С. Лещинського. Козаки не знали з ким іти: проти Росії і гетьмана Лівобережної України, чи з ними разом? Гордієнко помер, він був єдиний, хто міг стримати козаків. В березні 1734 р. Запорозьке Військо відмовилось слухати кримського хана і перейшло на урочище Бузавлук. На цей раз російська цариця погодилася прийняти січовиків під своє підданство. Це було великим ударом для Орлика. Він прибув до Каушан і став переконувати козаків у шкідливості їх кроку як для них, так і для інтересів України. Ні послы, ні листи до Січі не могли врятувати ситуації. Хоч Орлик переконував січовиків, просив їх пожаліти весь український народ, що стогне під московським ярмом – це уже не знаходило відгуку в козацьких душах. Гетьман занадто довго перебував на вигнанні, занадто відчужився від своїх людей, щоб за короткий час змогти опанувати їхніми настроями. Це був одвертий розрив, який для П. Орлика був болючий, бо перехід Запорозького війська на бік Москви зробив дуже прикре враження і на Порту, і на Крим, які, властиво, самі завинили, і на Францію. Але він самотньо не залишився, потроху біля нього зібралося більше 2000 козаків добре озброєної піхоти і кінноти. Тут був і Сава Чалий, що після невдалого гайдамацького повстання на Правобережній Україні прибув сюди з ватагою 860 чоловік “цвіту запорозького війська”, як характеризує її сам Гетьман, тут були старі співробітники – два Мироновичі, Іван Герцик і Нахимовський, які знову появились в його оточенні.

Резиденція гетьмана П. Орлика була у Бендерах, і тут уже чекав на війну кримський хан, що змобілізував велике число своїх татар. Але як відомо, Туреччина спочатку вагалася, а потім, коли С. Лещинський примушений був покинути і Гданськ, а російське військо зайняло Кам'янець, було уже пізно думати про військові дії. Орлик опинився в прикрій ситуації. Його нечисленне військо опинилося без грошей, у голоді і холоді. У Царгороді мінялися уряди, і там не було кому подбати про бідолашного гетьмана. Тільки Франція

дала значну допомогу, бажаючи й надалі мати приятелів серед козаків. Пізніше, в 1741 році, гетьман писав до Швеції, що він мусив розпустити своїх козаків з огляду на брак засобів: запорозька піхота пішла в Січ під московську владу, а Сава Чалий зі своєю кіннотою подався на польську службу. Після переходу Січі під владу Москви шанси П. Орлика підупали. Без війська він не міг бути гетьманом країни, спроможний укладати союзи з країнами чи дорадником чужих урядів, експертом у справах Східної Європи. Проте він невтомно працював, шукаючи виходу із цього становища. А найприкріше було те, що влітку 1735 року російське військо без оголошення війни, почало війну проти Туреччини. Це була несподіванка для падишаха, що січовики виступили на боці Росії. Турецький уряд мусив думати про засоби для ведення війни і на Сході, і в самій Європі, бо Австрія, зв'язана з Росією союзним договором, втягнулася у війну. У першому періоді війни Порта не виявила особливої активності. Вона розмахнулася лише після Немирівського конгресу влітку 1737 року, бо її дуже обурили вимоги Австрії і Росії. Вони були настільки принизливими для Туреччини, що її делегати покинули конгрес, не маючи охоти до дальших вимог. Раптом заговорила гордість у турків і приспана енергія. Та разом з тим, значно виявилася обстановка на фронтах: Австрія зазнавала поразки на фронтах. Турецька дипломатія взялася рішуче до полагодження зв'язків з потенційними ворогами Росії і Австрії, польською, шведською й угорською державами.

І Орлик знову виступив на передній план. Турецький уряд запросив до Царгороду молодого Ракочого, сина померлого вже емігранта князя угорського Франца Ракочого, прийняв його з великими почестями, вислав його до Відіну, де він як екс-князь Трансильванії, мав притягнути до себе угорських мальконтентів. На бажання Рокочого, новий (з 1737) великий візир дав йому дорадника П. Орлика. Він послухався, хоча і образився, бо він вважав себе такою ж високою особою, як і “герцог Угорщини”, це було пониженням Орлика як гетьмана. Але він мусив їхати з герцогом до Відіну, десь у лютому 1738 року, але з неохотою чекав на візиря, який приїхав улітку 1738 року. Розмова з візиром була важлива. Орлик заявив, що йому, як Гетьману України, не личить бути дорадником князя Ракочого, і що спільні інтереси його і Туреччини вимагають його присутності на кордонах України. Візир погодився з ним і дуже цікавився станом речей у Росії і на Україні.

Саме тепер проекти Орликів, батька і сина, знову зверталися до

ідеї східно-європейської коаліції. Вони живо відчували потребу консолідації сил: Польща, Туреччина і Швеція мали працювати разом. Важливим було українським політикам переконати турків у необхідності активізації східного фронту. Орлик рекомендував примирення з Австрією і зосередження військової енергії на Сході – у протилежність до французьких діячів у Царгороді, Вільнева і Бонневалья, що стояли в активній дії супроти Австрії і вели пасивну оборону на Сході. На думку Гетьмана, Туреччина мала б негайно виступити на Правобережжі й подати руку лівобережцям, серед яких панували дуже неприхильні настрої до Росії, бо Україна стала базою війни. На деякий час Гетьман звернув на себе увагу турецького уряду. Гетьман виїхав до Ясс, де ще на початку 1739 року сподівався свого покликання до Царгороду на спеціальну нараду з турецьким урядом. Тепер він став турецьким експертом у російських, польських і шведських справах та спробував порозумітися із запорожцями. В 1739 року гетьман змушений переїхати із Ясс до Бухаресту, бо столицю Молдавії зайняло російське військо 1 вересня 1739 року. Гетьман працював не покладаючи рук. У той час, коли Франція почала радити, щоб турки уклали мир, Орлик настоював на продовженні війни: переможна на австрійському фронті Порта може спокійно дати допомогу всім загроженим Москвою народам, а впершу чергу Швеції. В той час як П. Орлик проводив політику в Царгороді, його син, Григорій, вів такі ж переговори з Францією і Швецією. В січні 1739 року він писав до шведського державного діяча, що поки Росія перебуває в кризі і явна можливість там революції, можна використати ці обставини і повернути собі захоплені Росією шведські провінції. Для цього потрібно відновити союз із Туреччиною і цієї ж зими вдарити по Росії. Він підкреслив, що не треба забувати і Україну, де Пилип Орлик, як гетьман нації, може викликати революцію.

Це була цілком консеквентна політика: відвести увагу Туреччини від Австрії, і зосередити турецький натиск на Сході, об'єднуючи в один активний блок Швецію, Польщу, Україну, Туреччину для побороення спільного ворога – Росії. Орлик покладав великі надії на на російсько-турецьку війну (1735–1739), бо сподівався за допомогою Туреччини повернути собі колишнє становище.

Тим часом Туреччина пішла іншим шляхом. За французькою порадою вона в Белгороді, сербській столиці, провела переговори і підписала у вересні 1739 року з ворогами Белгородський мир, в якому про Україну взагалі не йшлося. Надії Орлика на відбудову вільної

України були поховані.

І востаннє звернулися його засмучені очі на Швецію. Але постава шведів була така хитка, як у турків. Після смерті Августа II канцлер Горн, зважаючи на польські настрої, доручив шведському резидентові у Варшаві працювати на користь С. Лещинського, але далі не пішов. Тільки в грудні 1739 року шведські резиденти в Царгороді, Гепкен і Карлсон, уклали оборонний договір із Туреччиною, але це було запізно, бо в Белгороді був уже укладений мир.

У 1741 році Швеція оголосила Росії війну, але Порту не могла перетягнути на свій бік. Це була відплата за шведську нейтральність під час минулої турецько-російської війни. Під час цієї війни, що закінчилась поразкою для Швеції, і зазнала поразки з підписанням у 1743 році миру на користь Росії. Орлики знову при праці. Центральним пунктом була для них, звичайно, українська справа, яку ще раз спробували поставити на порядок денний, користуючись зі шведсько-російської війни. Але час активної міжнародної української акції уже минув. Всюди стукали у двері Орлики, і тільки шведи, яким на війну не щастило, радо прийняли послуги невтомних антиросійських агітаторів.

Треба подивлятися впертості, з якою батько і син Орлики працювали для добра української нації, не зважаючи на невдачі. П. Орлик залишився вірним Україні до кінця свого життя. В останньому листі від 30 серпня 1741 р. до французького канцлера Флері, П. Орлик заповідав, що ніколи не перестане шукати всіх легальних засобів, “щоб заявляти мої права і права моєї нації на Україну”. Закінчення турецької війни важко відбилося на здоров’ї гетьмана. Знову турецький уряд, щоб не мати конфліктів із Росією, наказав йому переїхати з Бухаресту до Адріанополя. Орлик хотів переїхати до Ясс, тим більше Порта призначила на посаду молдавського господаря, його приятеля Маврокордата. Орлик відмовився переїхати до Адріанополя, і тоді турецький уряд перестав йому видавати пенсію на деякий час. Цей переїзд дуже досадно лежав на серці Орлика. Він хотів забрати родину із Польщі, щоб після 20-річної розлуки, хоч останні роки прожити з дружиною і однією донькою, яка була при ній. Саме тоді його дружина проживала в Станіславові, і важкий матеріальний стан пригнічував її, вона захворіла на лихоманку. Вкінці за справу допомоги взялися шведські резиденти в Царгороді, молодий Гепкен і Карлсон та французький посол де Кастелян, і їм вдалося добитися полегшень для гетьмана.

Орлик переїхав до Ясс, але пожив там недовго. Він *помер 24 травня 1742 року в Яссах*, на самоті, без надії побачитися і пожити зі своїми рідними.

Справа П. Орлика не загинула. Завдяки енергії сина Григорія Орлика, який у Франції досягнув високого становища, не зникла з європейського обрію ще в 40–50 рр. XVIII ст. В 1754 р. Григорій Орлик посилав Нахимовського і Мироновича в Крим, щоб вони звідти нав'язали стосунки з Запоріжжям.

Отже, політико-дипломатична діяльність українського емігрантського уряду на чолі з Пилипом Орликом та його відносин з урядами Гетьманської України протягом 1710–1742 років спрямована на звільнення України з-під влади Росії. Без матеріальних коштів, він зумів налагодити стосунки з французьким королем Людовіком IV, польськими королями Августом II та Станіславом Лещинським, турецьким султаном Махмедом і кримськими ханами Делет-Гіраєм та Каплан-Гіраєм, з різними міністрами і радниками, консулами та ін.

Життя примушувало його до компромісів, але душа його залишалася чесною і щирою, здатною до самопожертви. Українська справа стала правдивим змістом його життя. Всю свою енергію гетьман присвятив політичним завданням, він жертвував своїм особистим життям, ставивши на перший план відповідальність за Україну і її народ. *Орлик був видатним українським державником, на прапорі якого було написано Незалежна і Соборна Україна, про яку він мріяв і мріяв об'єднати усі українські землі в Єдину Державу*. Він говорив, що Україна повинна бути захисною фортецею в загальноєвропейському значенні, і саме цей напрям думок робить його актуальним і сьогодні. Його праця (30 років) вперта та невтомна не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв'язки з Європою, і дає нам ще раз нагоду задуматися над долею нашої славної України.

Отже, досвід боротьби першої політичної української еміграції переконливо засвідчує, що при всій особистій відвазі, наполегливості, відданості і відповідальності перед Батьківщиною, справа української державності без підтримки власного народу, без свідомості народу приречена на поразку. Але ідея української державності і боротьба за її втілення заслуговує на пошану і народну пам'ять.

Література

1. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742) його життя і доля. – Мюнхен-Німеччина : “Дніпрова хвиля”, 1956.

2. Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна / – Відень, 1922–1923. – Кн. IV.
3. Борщак. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Наук. тов.-во ім. Т. Шевченка. – Т. 134–135. – Л., 1924.
4. Борщак І. Діярій П. Орлика // Стара Україна. – Л., 1924. – Кн. IX–X.
5. Борщак І. Великий Мазепинець Григор Орлик. – Л., 1932.
6. Борщак І. Гетьман Орлик у Солуні // Україні. – Париж, 1951. – Ч. 5.
7. Борщак І. Дала й дні гетьмана Пилип Орлик в жовтень 1728 р. // “Analecta Ordinis S Basilii Magni”. – Рим, 1954. – Т. II. вип. 1–2.
8. Borschak E. Hryhorij Orlyk-France’s Cossack General. – Ешкштц, 1956.
9. Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // Учён. запис. ин-та ист. РАНИОН. – М., 1929. – Т. IV.
10. Єнзен А. Орлик у Швеції // Запис. наук. тов.-ва ім. Шевченка. – Л., 1909. – Т. 92.
11. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності // Праці Українського наук. ін-ту. – Варшава, 1938. – Т. 42.
12. Огієнко І. Письмо Орлика къ Стефану Яворському // Основа. – СПД., 1862. – Т. XX.
13. Rawina-Gawronsks. F. Filip Orlik, nieuznany Hetman Kozacki. // Studya i szkice historyczne.-Lwow, 1900.
14. Скальковский А. Филипп Орликъ и Запорожцы // Киевская старина. – 1882. – Ч. 4.
15. Feldman J. Stanislaw. Stanislaw Leczynsk. – Wroclaw-Poznan, 1948.
16. Крупницький Б. Карл XII і східноєвропейські коаліції XVIII ст. // Мюнхен-Іннсбрук, 1946–1947. – Ч. 10–11.
17. Крупницький Б. Листування Орлика та інших // Чтения Императорского Общества Истории и Древностей Российскихъ. – М., 1847. – Т. I.
18. Крупницький Б. З життя першої української еміграції // Праці Українського іст.-філолог. тов.-ва в Празі. – Прага, 1941. – Т. III.
19. Єнзен А. Дневник Орлика // НТШ ім. Шевченка. – Л., 1917. – Т. 123–124.
20. Konopczyn’ski W. Polska a Szwecija (1600–1795). – Warszawa, 1924.
21. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Праці Українського наук. ін.-ту. – Варшава, 1938. – Т. 48.
22. Feldman J. Polska a sprawa Wschodnia 1709–1714. – Krakow, 1926.
23. Яковлів А. Універсал гетьмана Пилипа Орлика 1713 року // Україна. – Париж, 1952. – Ч. 8.

ПИЛИП ОРЛИК – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИК

“Докоряти українцеві, що він ідеалізує своїх козаків, – це однаково, що докоряти християнинові, що він ідеалізує своїх апостолів. Як народ може не ідеалізувати лицарства воїнського ордену, який в основі своїй постає відтворенням лицарства самого народу ?”

Богдан Сушинський

Серед гетьманів України його постать виділяється не лише тим, що свою гетьманську діяльність він мусив здійснювати за межами України, а й тим, що Пилипу Орлику належить авторство першої в Європі державної конституції. Відомий вітчизняний історик Б. Крупницький зазначав, що, “безперечно, Орлик був видатним українським державником. На його прапорі була виткана незалежна й соборна Україна... Його енергійна, вперта та невтомна праця не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв’язки з Європою. Ці традиції, хоч і запорошені порохом минулого, знову виходять наперед і дають ще раз нагоду вдумливому українцеві задуматися над долею своєї батьківщини”.

Походив він із поважного роду, який сягав давньої баронської фамілії Орликів у Чеському королівстві. Після гуситської революції одного з представників цього роду доля закинула у Віленщину, де в с. Косуті Ошмянського повіту 11 жовтня 1672 р. і народився майбутній український гетьман. Батько його – Степан вже наступного 1673 р. загинув у битві під Хотином, відстоюючи польські інтереси. Опікувалася Пилипом мати Ірина, котра походила з православного роду Малахівських. Очевидно, що перші кроки освіти пізнав він у Литві. Однак вже в молодих літах з’явився в Києві, де вступив до престижної Києво-Могилянської колегії. Професором красномовства й філософії був тоді Степан Яворський, якого 1700 р. висвятили на митрополита рязанського й муромського, а через два роки призначили охоронцем всеросійського патріаршого престолу та Президентом Слов’яно-греко-латинської академії в Москві; був він, як зазначено в

одній з праць, “справжнім рабом плоті й духу у Петра (найбільшого ворога Орлика)”. Однак за часів викладання в Києво-Могилянській колегії Яворський проявив себе надзвичайно знаючою і відданою своїй справі людиною. Це й сприяло тому, що молодий студент прикипів до нього всією душею і потім все життя ставився до вчителя з великою повагою. Завдяки протекції Яворського Пилип Орлик, як один із найздібніших випускників колегії, працює в консисторії Київської митрополії, а дець з 1693 р. – у Генеральній військовій канцелярії. Висока освіченість, здібність й працелюбність молодого канцеляриста привернули увагу гетьмана Івана Мазепи, і невдовзі Орлик підіймається до поважної посади старшого військового канцеляриста, а згодом призначається на посаду генерального писаря, яку з початку гетьманування Мазепи (1699) обіймав В. Кочубей. (Останній після цього став генеральним суддею Лівобережної України.) Будучи генеральним писарем, Пилип Орлик користувався цілковитою довірою Мазепи і був у курсі всіх справ Генеральної військової канцелярії, залишаючись постійно біля свого наставника. Він був разом з ним і у жовтні 1708 р., коли шведський король Карл XII, воюючи проти Петра I, увійшов з військами на Лівобережну Україну і Мазепа перекинувся на його бік, і тоді, коли після Полтавської битви шведська армія зазнала поразки і Мазепа разом з Карлом XII відійшов на турецьку територію зупинившись у Бендерах. Це була не просто відданість і вдячність своєму наставникові, це була цілковита віра в його справу. Безперечно, це допомогло й самому Орлику полюбити Україну як найріднішу землю, задля якої він не жалів самого життя. Тож зрозуміло, з яким боєм він сприйняв у вересні 1709 р. смерть гетьмана.

5 квітня 1710 р. козацька рада в Бендерах обрала Орлика гетьманом. А 10 травня шведський король Карл XII визнав це обрання спеціальним дипломом, підтримавши козацького обранця на початку його діяльності. А справ у молодого гетьмана виявилось немало. Чи не важливішою з них була складена Орликом разом з козацькою старшиною так звана угода, що увійшла в історію як державна конституція під назвою “Конституція прав і свобод Запорозького Війська”. Французькі просвітителі ще навіть не наважувалися на розробку тих громадянських ідей, що були закладені в ній. Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах

суспільного життя. Слід зауважити, що навряд чи такий документ міг бути вироблений одним Орликом зі старшиною. Все свідчить про те, що в ньому були закладені виплекані за довге життя думки самого Мазепи. Про це, зокрема, свідчать і його діяльність по розбудові освіти, мистецтва, письменства в Україні, його прагнення забезпечити її незалежність і врятувати від російського деспотизму. Важливим є те, що у вступній статті Конституції чи не вперше у правовій документації дана історична оцінка діяльності козацтва як виразника дум і прагнень українського народу, показано піднесення і падіння “козацького народу”, який “спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та лицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі і на землі”. Остання ж “потім через неправди та беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизила, змирила й ледве не вічною руїною скинула долі...”.

Конституція складалася з 16 статей, які в цілому передбачали встановлення національного суверенітету і визначення кордонів Української держави, забезпечення демократичних прав людини, визнання непорушності трьох складових чинників правового суспільства, а саме: єдності і взаємодії законодавчої (виборна Генеральна Рада, що мала скликатися тричі на рік), виконавчої (гетьман, генеральна старшина й обрані представники від кожного полку, обмежені у своїх діях законом) і судової влад (підзвітна і контрольована). Це загальні принципи побудови Української держави. Кожна ж із статей формулює норми в усіх галузях державного та суспільного життя за головної умови – відторгнення майбутньої країни від Росії. До Конституції додавалася присяга гетьмана Орлика, яку склав він у Бендерах Запорозькому Війську при обранні.

Важливо зазначити, що Конституція не лишилася лише пам'яткою суспільно-політичної думки України, до 1714 р. вона була діючим нормативним документом на Правобережній Україні і була розіслана для керівництва у полкові та курінні канцелярії. Конституція відіграла неабияку роль і в діяльності самого Орлика, коли довелося укладати договори про допомогу Карлу XII, Оттоманській Порті та кримському хану Давлет-Гірею у війні з московським царем. Він добре розумів, що самому йому втілити в життя плани відродження українсько-козацької держави аж ніяк не вдається, і прагнув знайти союзників. Намагався налагодити стосунки з польським королем Станіславом Лещинським і навіть з Версалем.

Французький посол у Константинополі Дезайєр, котрий мав зустріч з Орликом 11 березня 1710 р., доповідав у своїй реляції міністрові закордонних справ Торсі: “Новий запорозький гетьман – людина з розумом і освітою. Він гарно тримається, зовсім молодий (38 років. – Авт.). Гетьман казав мені, що впевнений у визволенні України з-під москалів. Він прохав протекції для своєї нації й його християнської величності, кажучи, що в інтересах Франції, аби Порта розпочала війну з москалями”. Тим часом виявилася нова обставина, з якою не можна було не рахуватися. До шведського короля якимось чином потрапила копія листа цісаря Йосифа до Петра I. Цісар радив царю заслати або знищити козаків і заселяти Україну німцями. Після цього, писав Йосиф, “маючи забезпечений тил, зможе цар підкорити собі Крим й піти навіть і далі”. Франція мала тоді свої інтереси в Криму, і тому копія цього листа, передана канцлером Карла XII французькому послу, немало стурбувала останнього. І коли Орлик разом з кошовим отаманом Запорозької Січі Костем Гордієнком відвідали того ж дня Дезайєра, той сприйняв їхні слова про загрозу Москви належним чином. Довівши, що план цісаря відносно України не є випадковим, оскільки той прагне до панівного становища на Чорному морі і в Криму, Орлик закінчив своє звернення словами: “Отже, в інтересах Франції підтримати козацьку націю, і прохаю ексцеленцію заступити наші інтереси перед Оттоманською Портою”.

На початку грудня цього ж року до Криму вирушила надзвичайна українська делегація, до складу якої входили прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Делегація мала укласти українсько-татарський договір. Був посланий представник і до кубанців, прихильників Булавіна, які заховалися від помсти царя на території кубанської орди. Ним був брат дружини Орлика, генеральний осавул Григорій Герцик. Зрозуміло, що у своїй діяльності в ім'я українського народу Орлик не міг не орієнтуватися на саме населення, “змучене і озлоблене московським терором”. Рятуючись від утисків, до Орлика втікали запорожці. Відібравши найспритніших, гетьман розіслав їх як своїх емісарів по Україні, і ті під виглядом бандуристів і старців поширювали його прокламації, готували народ до повстання. Ця праця увінчалася успіхом. 10 листопада 1710 р. на нараді було вирішено про війну Порти з Москвою. А 23 січня 1711 р. укладений союз між козаками і ханом на ґрунті повної незалежності України.

Поряд із зовнішньополітичною діяльністю немала робота була

здійснена Орликом по організації української армії. Шведським і польським командуванням спільно був розроблений широкий план походу. “Перша експедиція Орлика, Потоцького і буджацького султана (так само і кримського хана), – писав Б. Крупницький, – мала характер основної операції, дві інші – допомогової. Після них приходила черга на турецьку армію, яка мала розвинути операції на звільненій від москалів Правобережній Україні”.

Першим у середині січня 1711 р. виступив з Перекопу з 50-тис. ордою татарський хан. Діставшись Слобідської України, він, знищуючи оселі та беручи у полон людей, скоро повернув назад і вже у березні був у Криму. Майже водночас виступила й кубанська орда на чолі з султаном Іслам-Гіреєм, сином хана, але й вона, пройшовши понад Доном до Ізюма і набравши ясиру, повернулася швидко назад. 31 січня 1711 р. розпочався основний наступ на Правобережну Україну. За одними даними, Орлик вийшов з організованою ним 16-тис. українською армією, польським відділком Йосифа Потоцького, котрий був на стороні короля Станіслава Лещинського, та допоміжними татарськими силами. За іншими – поляків і запорожців було разом 7–8 тис., татарської орди 20–30 тис. Окрім Орлика на чолі козацьких військ стояв колишній отаман К. Гордієнко.

Буджацько-білгородською ордою командував султан Махмед-Гірей, другий син кримського хана. У війську було 40 шведських інструкторів. Завдяки підтримці місцевого населення армія швидко просувалася вперед. Міста здавалися без бою. Визнаючи Орлика українським гетьманом, до нього, за винятком Білоцерківського, перейшли всі козацькі полки Правобережної України. Такий успіх немало непокоїв як Йосифа Потоцького, котрий до того ж був і київським воєводою, так і лівобережного гетьмана Скоропадського. Перший затіяв суперечку – чи варто воювати далі, адже Правобережна Україна завжди належала Польщі, і після її завоювання не варто наражатися на війну з Москвою, другий направив проти Орлика військо на чолі з генеральним осавулом Бутовичем. Однак при першому ж зіткненні під Лисянкою воно було розгромлене, а сам Бутович потрапив у полон до Орлика. 18 березня союзники підійшли до Білої Церкви і 25-го почали її облогу. Однак шість гармат, що були у козаків, не могли завдати фортеці ніякої серйозної шкоди, польська і татарська ж піхота також була безсила. До того ж почався розбрат. Орлик, як міг, протестував проти пограбування поляками й татарами місцевого населення. А ті буквально чинили розбій.

Одного дня татари зняли облогу і кинулись за ясиrom, плондруючи села і містечка. Війська Орлика і Потоцького лишилися одні. Тут ще надійшла звістка про наближення російської армії. Не лишалося нічого іншого, як повертати назад. Наприкінці квітня Орлик був уже в Бендерах. Не вдалося задумане і шведам у Померанії. Все це було тяжким ударом для Орлика. Та надія на краще не полишала його. Він знову розсилає посольства, збирає прихильників. А влітку розпочався наступ царської армії. Вирішальний бій відбувся на Пруті. Турецькі війська оточили росіян, і Петро перед загрозою неминучого полону запросив переговорів. Це було вигідно для Туреччини, і візир дав свою згоду. Впродовж переговорів Орлик постійно відвідував великого візира і наполягав на тому, щоб російська армія негайно покинула Україну, повернула награвоване майно, і щоб пункт про це був записаний до майбутнього договору. Але з цього мало що вийшло. Договір було укладено 13 (23) липня 1711 р. Він увійшов в історію як Прутський. Росія зобов'язувалася віддати Туреччині Азов, зрити фортеці Таганрог, Богородицьк і Кам'яний Брід. На Україні все залишалося, як і раніше.

У цій ситуації Орлик повернутися в Україну вже не міг. Тим більше, що цар після своєї невдачі просто лютував, знищуючи все і всіх, хто хоч якимось чином був зв'язаний з Орликом чи виявляв якесь невдоволення. Плач і стогін роздавався по Україні, ще страшніший, ніж після татарської навали. І зарадити цьому горю було нікому. Тим часом активізували антиукраїнську політику уряди Англії, Голландії та інших країн особливо у зв'язку з перебуванням козацького війська в межах Туреччини. Щоб ознайомити держави Європи із своєю позицією щодо цього. Орлик складає "Маніфест до європейських королів". "Вважали ми потрібним проінформувати королів, – зазначається у цьому документі, – володарів республіки й інші християнські держави про мотиви, котрі привели нас в Турецьку державу й змусили підняти сьогодні зброю проти московського царя".

У "Маніфесті" викладається історія україно-російських взаємин, починаючи з часів Богдана Хмельницького і аж до умови з Карлом XII. Що ж до стосунків з Туреччиною, то говорить так: "Його величність (султан. – Авт.) запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише обновили цю державу в старій її конституції, щоб покласти бар'єр між Оттоманською державою і володіннями московського царя, сусідство з якими є приводом для великих і кривавих війн між Туреччиною і

Московщиною...” Орлик добре розумів, що за тієї ситуації, що склалася у боротьбі за самостійну Україну, не обійтися без посередництва інших країн. Він пише у “Маніфесті” знаменні слова, які й сьогодні вражають проникливістю й боєм за український народ, за його історичну долю: “Ми не можемо дивитись холоднокрівне на нещастя, яким піддана наша нація, на порушення її прав у багатьох випадках; ми, одначе, не керуватимемося почуттям помсти, але виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету. Ми заявляємо, що не винні у людській крові, яка може пролитися, і щоби вказати що ми не проти посередництва християнських володарів, у спеціальнім артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли за допомогою Господа Бога козацька нація буде обновлена в своїх правах, ми не відмовимося від посередництва безсторонніх держав для урегулювання кордонів й інших труднощів, які можуть трапитися”. Чи доводилося комусь з козацьких гетьманів підносити українську справу на такий високий рівень і обстоювати її і з такою юридично-правовою глибиною? Розіславши “Маніфест”, Орлик знову посилає делегацію до Туреччини з проханням захистити Україну. Прибувши у Константинополь, делегація знову звертається по допомогу до французького посла. У своєму донесенні у Париж Дезайєр повідомив, що козаки були надзвичайно витримані, але жодною мірою не хотіли відступати від інструкції Орлика “наполягати, щоб

Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну”. Далі він пише, що “козацькі послы особливо наполягають на амністії й визволенні українців, засланих у Московщину, й щоб москалі, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували України”. Тоді ж таки делегація зустрічається з самим патріархом, і той обіцяє їй допомогу. Розсудливість козацьких послів, наполегливість французького дипломата принесли успіх. Султан дає грамоту Орлику, у якій визнає його гетьманом українців, що “живуть на обох берегах Дніпра, також і запорозьких козаків...” і зазначає, що козацькі послы “покійно прохали подати їм слідуючі концепції. З огляду на їх послух відносно нашої держави: вони матимуть право обирати й складати своїх гетьманів; ніхто, крім них, не зможе цікавитися справами їх нації, керування якої лишатиметься в руках гетьманів; під претекстом (приводом), що козаки обох берегів й запорожці підлягатимуть Порті, не можна буде вимагати від них

подушного податку, ні іншого податку, ніякого роду взагалі повинностей; за умови, що в майбутності вищезазначена нація козацька і запорозька буде міцна й постійна у своїх обіцянках, вона не матиме ніяких неприємностей, не зможе бути ображена у справі їхніх земель, їх крам, який вони переправлятимуть у наше володіння, буде обложений лише митом і нічим більше...”.

Грамота зазначала, що все перелічене султаном Ахметом підтверджується. Це була велика перемога. Однак і російський цар робив свою справу. Його посол у Константинополі Толстой зумів підкупити впливових людей з оточення султана, і 16 червня 1712 р. договір з Москвою при посередництві голландського і англійського послів був ратифікований. Цар отримав Лівобережну Україну, а Порта ставала господаркою Правобережжя. Це було новим страшним ударом для Орлика і його соратників. Однак він і тепер не опускає руки, прагне засвідчити права України на волю й незалежність перед усім світом, показати значення її для всієї Європи. З цією метою складає новий важливий історичний документ – політичний меморіал гетьмана, присвячений охороні національно-державних прав України перед європейськими урядами, “Вивід прав України”.

Не лише у ті часи, а й сьогодні значення цього документа неоцінене належним чином. Адже, на жаль, право на незалежність і суверенність України доводиться засвідчувати і в наші часи. “Вивід прав України” необхідно вважати й першим узагальненням історичних подій в Україні, яке не було уражене концепцією “єдиної і неділимої Росії”. Важливою була і констатація того факту, що коли Україні не буде надано незалежність від Росії, то Європа і кожна з її держав “легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави”. Як засвідчила наступна історія, Орлик був і тут правий. Адже протягом століть Російська імперія лишалася жандармом Європи. Близько 30 років після цих подій прожив Орлик за кордоном. І де б він не був – чи у Швеції, чи в Німеччині, чи в Туреччині, – жодного дня, жодної години не полишала його турбота про Україну.

Разом зі своїм старшим сином – Григором, який скінчив життя генералом і національним героєм Франції, Орлик налагоджував зв'язки з урядами країн Європи, надсилав до них меморіали, прагнучи домогтися визволення свого народу, його незалежності. Як зазначав відомий історик Дмитро Дорошенко, “він старався використати кожную нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки

поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка посіла провідне місце в північній і східній Європі”. Не поривав Пилип Орлик зв’язків і з Україною, особливо з Січчю, що була на татарській території, в Олешках.

Помер він 24 травня 1742 р. самотнім, ізольованим від сім’ї й рідної Вітчизни, але залишив по собі пам’ять невтомного борця за її долю. І сьогодні його мрія нарешті знайшла втілення. Українська незалежна держава стала реальністю.

Література

1. Барвінський Б. До побуту Ганни Орликової в Станиславові. – “Ювілейний Зб. ВУАН на пошану акад. М. С. Грушевського”. – Київ, 1928. – Т. I.
2. Борщак І. Orlikiana. – “Хліборобська Україна”. – Відень, 1922–1923. – Кн. IV.
3. Борщак І. В книгозбірні гетьмана Орлика. – “Літературно-Науковий Вісник”, Львів, 1923. – Кн. XI.
4. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. – “Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”. – Львів, 1924. – Т. 134–135.
5. Борщак І., Діярій П. Орлика. – “Стара Україна”, Львів, 1924. – Кн. IX–X.
6. Борщак І. Вивід Прав України. – “Стара Україна”, Львів, 1925. – Кн. I–II.
7. Борщак І. Великий Мазепинець Григор Орлик. – Львів, 1932.
8. Діярій гетьмана Пилипа Орлика / Праці Українського Наукового Інституту (за ред. Я. Токаржевського-Карашевича). – Варшава, 1936. – Т. I.
9. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672– 1742). Огляд його політичної діяльності / Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1938. – Т. 42.
10. Допрос Григория Герцика. – // Киевская старина, [б. и.], 1883. – Т. III.

Р. В. Рожок

учень СЗОШ № 6 (м. Хмельницький)

ПИЛИП ОРЛИК – ІСТОРИЧНИЙ ДІЯЧ

Пилип Степанович Орлик народився 21 жовтня 1672 р. у м. Косут Ошмянського повіту на Віленщині (тепер територія Білорусії) у родовитій литовсько-чеській сім’ї. Батько Степан Орлик був військовим та служив на боці польського короля, загинув на 51 році

життя під час польсько-турецької війни в битві під Хотиним у грудні 1673 року. Матір – Ірина Орлик (з українського роду Малаховських), охрестила сина за православним обрядом (батько був католиком).

Пилип Орлик навчався у єзуїтському колегіумі у Вільні, а також у Києво-Могилянській колегії, яку закінчив у 1694 році. Навчався на відмінно, проявив талант ораторства і поезії, цікавився філософією і літературою, добре володів українською, польською, церковнослов'янською, болгарською, сербською, латинською, італійською, німецькою, шведською, французькою, російською, старогрецькою, новогрецькою і ймовірно турецькою мовами.

У 1698–1700 рр. Орлик служив консисторським писарем у канцелярії київського митрополита у Києві, потім у Полтавському полку, а потім став старшим військовим канцеляристом і регентом справами Генеральної військової канцелярії Війська Запорозького.

Вирішальну роль і в кар'єрі, і в житті Пилипа Орлика відіграв гетьман України Іван Мазепа, який для здійснення своєї державної програми шукав здібних співробітників і помічників, яким можна було б довіритися. Він не міг не помітити Пилипа Орлика, з його розумною головою, доброю освітою, літературними здібностями, шляхетною душею, ентузіазмом і неймовірною працездатністю.

Пилип Орлик до глибини душі пройнявся ідеєю Мазепи. Водночас Орлику імпонувала сама особистість Мазепи, його винятковий розум, ерудиція, інтелігентність, витончена духовність, різноманітний досвід. Для молодого канцеляриста, а потім і генерального писаря гетьман завжди залишався вчителем. Панегірик, написаний Орликом у 1695 р. на честь Мазепи, був знаком відданості й пошани до Івана Мазепи. Ставши гетьманом України в еміграції, й на схилі свого життя Орлик завжди зберігав пам'ять про Мазепу як про великого українського патріота, людину виняткових здібностей.

У 1708 році Пилип Орлик взяв участь у повстанні І. Мазепи проти Російської імперії – Петра I – і перейшов на бік Карла XII. 27 червня 1709 року (після Полтавської битви) емігрував в Османські володіння.

За І. Мазепою до Бендер пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців. Ці “мазепинці”, як їх часом називають історики, були першою українською політичною еміграцією. Вони і обирають 5 квітня 1710 р. (через півроку по смерті І. Мазепи) П. Орлика гетьманом України (у вигнанні). Обрання відбулося в присутності

запорожців, генеральної старшини, козацтва, а також турецького султана і шведського короля.

Крім Орлика кандидатами на гетьманську булаву були Войнаровський Андрій (близький родич Мазепи) та Горленко Дмитро (прилуцький полковник). Але цих людей на козацькій раді майже ніхто не підтримав. Сам Карл XII спочатку прихильніше ставився до родича Мазепи Андрія Войнаровського, але потім підтримав Пилипа Орлика.

10 травня 1710 року Карл XII підписав формальний диплом “*Diploma assecuratum pro Duce et Exercitu Zaporovienski*” (“Диплом підтверджуючий про Вождя і Військо Запорозьке”), яким він затвердив П. Орлика гетьманом України.

Намагаючись завоювати собі підтримку, в 1710 р. П. Орлик складає (за деякими джерелами – схвалює) “Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького” (“*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*”), укладає зі старшиною та запорожцями угоду – документ, який пізніше дістав назву Конституція Пилипа Орлика – так звана Бендерська конституція, яку вважають першою українською Конституцією, а також однією із перших конституцій у Європі. Нею він зобов’язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне й церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу в Україні.

Повна назва документа – “Договір та Встановлення прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського між Ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між Генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами схвалені обома сторонами вільним голосуванням і скріплені найяснішим гетьманом урочистою присягою”. Сучасна поширена назва походить від скороченої латинської назви – “*Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis*”.

За оцінкою сучасних українських істориків, це перша європейська конституція в сучасному розумінні. У тексті документа її автори називають Українську державу Україною, Малою Руссю, Військом Запорозьким.

Законодавча влада надається Генеральній Раді, що виконує роль парламенту, до якої входять генеральні старшини, цивільні

полковники від міст, генеральні радники (делегати від полків із людей розважливих і заслужених), полкові старшини, сотники та представники від Запорозької Січі (стаття 6). Генеральній Раді належало працювати сесійно, тричі на рік – у січні (на Різдво Христове), квітні (на Великдень) і жовтні (на Покрову). На своїх зборах Генеральна Рада розглядає питання про безпеку держави, спільне благо, інші громадські справи, заслуховує звіти гетьмана, питання про недовіру йому, за поданням гетьмана обирає генеральну старшину.

Найвищу виконавчу владу мали гетьман разом із Радою генеральної старшини (стаття 6). Можливості гетьмана і його владні повноваження було значно обмежені статтями 6, 7 і 8. Відповідно до цих положень гетьман не мав права розпоряджатися державним скарбом та землями, проводити власну кадрову політику, вести самостійну зовнішню політику. Йому також було заборонено створювати якусь власну адміністрацію, він не міг застосовувати покарання до винних. Для задоволення матеріальних потреб гетьманові виділялись певні рангові маєтності з чітко визначеними прибутками, проте лише на час його перебування на посаді.

Конституція дає змогу усунути гетьмана від влади лише на підставі підозри в корупції, надає право малозабезпеченим не платити мита й збори, а якщо міський бюджет має перевитрати – Конституція зобов'язує керівників міста сплатити їх зі своєї кишені.

Першу українську конституцію, на нашу думку, варто прочитати кожному, адже вона дає уявлення про рівень козацької демократії, та порівняти її із сучасною. Навіть сьогодні багато хто переконаний, що не усі права і свободи в нашій сучасній Конституції розкриті краще, ніж у документі Пилипа Орлика.

За підтримки Карла XII Орлик вступає в союз із кримськими татарами та Оттоманською Портою і 8 листопада 1710 року Туреччина, підтримуючи гетьмана Орлика, оголошує війну Російській імперії. На початку 1711 р. Орлик розпочинає спільний похід запорожців і татар проти росіян в Україні. У поході взяли участь Туреччина, Кримське Ханство, Швеція та частина польського війська, яка підтримувала Лещинського. Шведський король брав на себе зобов'язання вести війну доти, поки Україна не буде звільнена від московського панування, а турки і татари обіцяли свою допомогу у цій боротьбі. Пилип Орлик дуже добре підготувався до походу. Він розсилав листи-універсали, в яких закликав до повстання народу

проти влади російського імператора. Народ же підтримав Орлика і один за одним міста Правобережжя переходили під владу гетьмана. П. Орлик також надіслав листа із закликом до боротьби гетьману Лівобережжя Івану Скоропадському, що дуже налякало російський уряд і Петра І.

Проти полків Пилипа Орлика виступило військо під командуванням генерального осавула Г. Бутовича, яке було розбите в бою під Лисянкою. Гетьмана підтримав повсталий український народ. У березні 1711 року об'єднані війська під командуванням П. Орлика підійшли до добре укріпленої Білої Церкви, у якій перебував російський гарнізон. Розпочалася облога міста, але жоден із штурмів не був успішним, тому що гарнізон мав достатню кількість боєприпасів і сильну артилерію. Частина татарських загонів під проводом самого хана здійснили похід на Слобідську Україну. Такі дії союзників підривали авторитет П. Орлика серед українського населення.

У травні 1711 року розпочався наступ московських військ під проводом Б. Шереметьєва. За таких обставин поляки відступили, а татари і турки, налякані звісткою про те, що йде велике російське військо, почали тікати, а по дорозі брати великий ясир. Українські козаки, довідавшись про звірста турків і татар, кинулись рятувати свої родини. Таким чином, із 16 тис. українського війська у Пилипа Орлика залишилося лише 3 тис., з якими гетьман відійшов до Бендер.

Протягом наступних років Орлик із невеликою групою прибічників їздить від однієї європейської столиці до іншої в пошуках підтримки своєї справи. У 1714 році перебував у Молдавії, потім (1715) разом із частиною старшини скористався запрошенням Карла XII і жив до 1720 року у Швеції, після чого вимушено відбув до Польщі (за іншими даними – до Німеччини, а згодом до Франції), де промешкав два роки. З 1722 року П. Орлик переїхав на територію Оттоманської імперії, де його фактично було інтерновано – на вимогу турецького уряду до 1738 року він оселився в Салоніках (Греція).

Проте він не припиняв пошуки підтримки у різних європейських державах (Франції, Англії, Польщі, Ватикану, Саксонії, Пруссії та інших). Орлик неодноразово порушував питання про допомогу в справі відновлення української державності, продовжував бомбардувати французьких, польських, шведських і турецьких політичних діячів маніфестами про недолю України та разом із сином

Григором (Григорієм) планувати кроки, спрямовані на звільнення вітчизни від “московського ярма”.

Надалі П. Орлик жив у Хотині, Серезі, по тому – в Чернівцях, Каушанах і Бухаресті. Згодом переїхав до Ясс, де помер 24 травня 1742 року.

Зазначимо, що П. Орлик залишив після себе багато листів: трактати “Вивід прав України” (1712) та “Маніфест до європейських урядів” (1712); великий рукописний “Діаріуш подорожній” (“Щоденник”, 1720–1733, частково виданий 1938 року), написаний польською мовою зі вставками окремих слів, виразів і речень латинською мовою.

Був поетом, видавши дві поетичні книжечки – “Алکید Руський”, присвячену І. Мазепі (1695), та “Гіппомен сарматський”, присвячену полковнику І. Обидовському (1698).

Писав польською мовою, частина його листів написані латинською, шведською, французькою мовами.

Ось як пише про Орлика відомий історик, професор Українського Вільного університету та Богословсько-педагогічної академії в Мюнхені Борис Крупницький: “Орлик був людиною висококультурною, європейцем в повнім розумінні цього слова... Він належав до людей барокової доби, просякнута глибокою релігійністю... Життя примушувало його до компромісів, але душа залишалася чесною і щирою, здатною до найбільших обмежень і самопосвяти”.

Література

1. [Конституція, яка випередила час](#) // День.
2. <http://visionary.management.com.ua/government/pylyp-orlyk/>.

В. С. Боднарук

НВК № 7, 8-А клас (м. Хмельницький)

ПИЛИП ОРЛИК – АПОЛОГЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Часто ми забуваємо, що ми українці є європейською нацією, яка завжди тягнулася у своєму розвитку на Захід. Тому ця нація нерідко була здатна народити політика західного типу, якій міг би провести свою націю до Європи не через “вікно”, а широкою дорогою сучасного прогресу.

У славетному ряду таких людей, поруч з Іваном Мазепою та

Богданом Хмельницьким, стоїть гетьман Пилип Орлик, автор першого у світі конституційного твору. Це був один із найвидатніших діячів XVII–XVIII ст., самовідданий український патріот, який все життя присвятив боротьбі за незалежність України.

Першій політичній еміграції в історії України передувала Полтавська битва 1709 року. У воєнній кампанії 1709 року Полтава відігравала важливу стратегічну роль. Адже вона стояла на перехресті шляхів, що вели на Москву, а також Слобожанщину, Запорожжя, Правобережну Україну, Крим, Туреччину.

Шведи розпочали облогу Полтави у квітні 1709 року. Оборonoю міста керував комендант А. Келін. Майже три місяці шведи намагалися здобути Полтаву, однак місто трималося. Петро I наважився дати генеральну битву. Обрана для неї позиція біля с. Яківці північніше Полтави була вдалою. Лівий фланг росіян прикривав Яківецький ліс, правий – глибокі яри, тил – Ворскла. Битва розпочалась на світанку 8 липня (27 червня) атакою шведів. О дев'ятій годині ранку російська армія перейшла у наступ. По всьому фронту розпочались рукопашні бої. Під Карлом XII був убитий кінь, король впав і знепритомнів. Шведська армія панічно стала відступати. До 11 години ранку Полтавська битва завершилася поразкою шведів.

Залишки шведської армії відступали через Нові Санжари до Переволочної. 11 липня 16 тисяч шведів потрапили там у полон до росіян. Шведська армія перестала існувати. Карл XII, Іван Мазепа та кошовий К. Гордієнко із загоном близько двох тисяч запорожців встигли переправитися через Дніпро. Вони подалися у турецькі володіння і 12 серпня зупинились у м. Бандерах – на лівому березі Дністра.

Поразка Карла XII в Полтавській битві перекреслила сподівання Мазепи визволити Україну з-під царської тиранії. Внаслідок перемоги Росія висунулась у число наймогутніших держав Європи, що робило хиткими перспективи існування Української держави [1, с. 215].

Після Полтавської катастрофи Орлик, його дружина й родичі Герцики пішли за гетьманом у вигнання, долаючи далекий, тяжкий і небезпечний шлях до тодішніх володінь Туреччини. В липні 1709 р. вигнанці дісталися Бендер.

Таким чином, поразка гетьмана Івана Мазепи в боротьбі за звільнення України з-під влади Росії породила першу політичну еміграцію українців, у тому числі в країни Західної Європи. Незважаючи на нестатки, поневіряння, а також полювання агентів

Петра I за колишніми мазепинцями, ті українські емігранти, які були дійсними патріотами, не залишали планів звільнення України.

Після смерті великого гетьмана України Івана Мазепи серед української еміграції постало питання про його наступника. Обрання нового гетьмана України було пов'язане з вирішенням іншого питання: хто володітиме спадком Мазепи – золотом, коштовностями, грошима, клейнодами тощо, який включав не тільки приватне майно, а й військовий скарб.

На думку української еміграції та шведського короля, найбільш відповідним претендентом на гетьманство здавався небіж Івана Мазепи – Андрій Войнаровський, улюблений родич Мазепи і найближча до нього особа. Андрій Войнаровський виховувався при дворі дядька, навчався на гроші Мазепи в Німеччині, був у складі гетьманського війська, пішов за дядьком у вигнання. Але він був людиною трохи легковажною, захоплювався світським життям. Отже, Войнаровський категорично відмовився від претензій на гетьманство.

У найскрутніше становище, мабуть, потрапляв майбутній гетьман в екзилі, якого вони ще мусили обрати. Володіння гетьманською булавою в умовах еміграції вимагало значних коштів: і на потреби козацького війська, й репрезентацію, і зносини з чужоземними урядами, й дипломатичну працю серед турків і татар.

Тому не дивно, що Пилип Орлик дуже вагався, коли українські емігранти й шведський король зупинили на ньому свій вибір. До того ж ішлося ще й про прилуцького полковника Дмитра Горленка, але його кандидатура швидко відпала. Безперечно, Пилип Орлик був найвидатнішою особою серед української громади в Бендерах. Він стояв дуже близько за родом своєї праці до особи Мазепи, зазнав його довіри й любові, найкраще знав про думки та наміри покійного гетьмана. Орлик був посвячений у всі справи української дипломатії, найбільше відповідав вимогам української політики того грізного часу.

5 квітня 1710 року Пилип Орлик обраний на посаду гетьмана. Він, ставши гетьманом, одразу розгорнув широку дипломатичну діяльність, скеровану на пошуки союзників для походу на Україну. Його визнали шведський король і турецький султан. Велися переговори з донськими козаками і казанськими таатрами про повстання проти Москви.

На тій же козацькій раді 5 (16) квітня були прийняті постанови, що увійшли в історію як Конституція Пилипа Орлика, на яких мало

грунтуватися гетьманське правління. У пунктах цієї Конституції влада гетьмана обмежувалася Генеральною Радою, що мала збиратися тричі на рік – на Різдво, Великдень і Покрову. Проте обставини політичного життя склалися так, що Конституція не була дієвою, а її головні ідеї не були реалізовані.

Гетьман-емігрант Пилип Орлик продовжив визвольну політику гетьмана Івана Мазепи. Перебуваючи за межами рідної землі, залишаючись до останніх днів свого життя її вірним сином і патріотом, він доклав титанічних зусиль, щоб допомогти їй позбутися “міцних обіймів” московського царя.

У Швеції Пилип Орлик з родиною та найближчими соратниками проживав протягом п'яти років. Шведський історик Альфред Єсен писав про його перебування в цій країні як про “безвідрадно тяжке”. Однак не зважаючи на матеріальну скруту та важкі умови життя, гетьман добре пам'ятав про Україну й свою місію й уперто звертався до шведського короля Карла XII Густава, щоб той клопотався про звільнення полонених московітами українців, а також не забував про те, що Україна перебуває “під тиранським ярмом московського панування і дихає лише надією на слушний час для звільнення від того ярма”.

Гетьман пильно стежив за розвитком міжнародної ситуації, шукав будь-якої нагоди, щоб піднести справу визволення України на міжнародний рівень. Він постійно шукав можливості для створення антимосковської коаліції.

11 жовтня 1720 року зі Стокгольма через німецькі та австрійські князівства Орлик переїхав до Чехії, а потім до Польщі, а звідти до володінь турецького султана – Молдавії, Румунії, Болгарії та Македонії. Протягом 1722–1734 рр. гетьман жив у містечку Солоніки в Греції, а потім в Яссах. Саме перебування на території Османської імперії було одним із найскладніших періодів у житті гетьмана. Адже тоді Петро I наказав своїм агентам будь-що заарештувати непокірного українця. Розробленою в Санкт-Петербурзі операцією із захоплення Пилипа Орлика та його родини керував улюбленець російського царя Павло Ягужинський.

З огляду на те, що Пилипу Орлику було добре відомо про “московське домагання та розшук”, він чітко дотримувався законів конспірації.

Поселившись у Солоніках, гетьман-емігрант зустрічався з англійськими та французькими консулами. Він також налагодив

контакти з послом Франції у Стамбулі, а з 1725 року почав активну переписку з польським королем у вигнанні Станіславом Лещинським. Ці, та багато інших фактів свідчать про небайдуже ставлення гетьмана до долі України.

На початку 1711 року склалася сприятлива міжнародна обстановка для того, щоб гетьман Пилип Орлик почав боротьбу за звільнення України з-під російської влади. У січні він уклав угоду з кримським ханом Девлет-Гіреєм угоду, спрямовану проти Росії. До антиросійського союзу приєднався шведський король Карл XII, якого у Бендерах підтримували кілька тисяч поляків – прибічників поваленого короля Станіслава Лещинського. Ще раніше – у листопаді 1710 року – Туреччина оголосила війну Росії.

На початку грудня до Криму виїхала надзвичайна українська делегація, до складу якої входили прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Місія мала на меті українсько-татарський союз і пройшла успішно. Бо вже 23 січня 1711 р. були підписані “*pacta conventa*”, які встановили союз між козаками і ханом на ґрунті повної незалежності України, при чім без згоди гетьмана і Війська Запорозького хан не повинен був укладати мир з москалями. Під час війни татари гарантували спокій і безпеку населенню України. Окремий пункт торкався Слобідської України, яку бралось під охорону, і донських козаків, які мали залежати від українського гетьмана і користуватися тими ж привілеями, що й козаки українські [2, с. 41].

На початку 1711 року хан з 40-тисячним військом і двотисячним загоном запорожців вирушив на Слобідську Україну. Не досягнувши там воєнних успіхів, він з 12 тисячами захоплених бранців повернувся до Криму.

Тим часом Орлик з п'ятьма тисячами запорожців, загоном поляків і 20-30-тисячною буджацько-білогородською ордою виступив на Правобережжя. Люди його радо вітали, підкорювалися міста Умань, Корсунь, та ін. У лютому його військо здобуло Немирів, Брацлав, Вінницю. Орлик закликав козаків і українське населення повставати проти російського панування. Невдовзі під командуванням гетьмана зібралося понад 16 тисяч козаків. Під Лисянкою Орлик розбив полки гетьмана Івана Скоропадського і підійшов до Білої Церкви.

Наприкінці березня Орлик взяв місто в облогу. Однак, коли до татар дійшла звістка про наближення російського війська, вони

припинили облогу і заходилися брати Правобережжя ясир. Близько 10 тисяч мирних жителів стали їхніми жертвами. Козаки, що були з Орликом, кинулися рятувати своїх рідних та близьких. З гетьманом мало хто залишився, його авторитет в Україні впав. З невеликим загоном прибічників він повернувся до Бендер.

Після невдалого походу Орлика на Правобережжя царський уряд аж до 1714 року “заганяв” тамтешнє населення до Лівобережжя. Цим він хотів позбавити Орлика підтримки.

Отже, похід Орлика на Правобережну Україну завершився провалом та бідами для українського населення через ненадійність його союзників – білгородських і буджацьких татар.

У жовтні 1711 р. українське посольство вирушило до Стамбулу для того, щоб поставити вимоги перед султаном про зміни пункту Прутського трактату, який торкався України й був досить неясно сформульований. Очолив похід прилуцький полковник Д. Горленко, його супроводжували генеральний суддя К. Довгопалій, ген. писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко.

Генеральна старшина мала обстоювати такі головні положення: Османській імперії необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною “обох сторін Дніпра”; Україна має управлятися гетьманом, який обирається вільними голосами; Османська імперія не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; Султан повинен змусити Москву назавжди відмовитися від претензій на Україну; Кримське ханство не може домагатися панування над Україною; мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо.

У підсумку діяльності української комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом та султаном Ахмедом III. Перший з них, оформлений між 25 та 28 грудня 1711 року, як султанська грамота, забезпечував Орлику владу над “козаками обох боків Дніпра”. Тобто, під гетьманську булаву мало відійти як Правобережжя, так і Лівобережжя. Однак супротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим і, найголовніше, швиденьке виконання Петром I прутських домовленостей у частині зруйнування новозбудованих фортець, схилили Ахмеда III до перегляду договору. У новому варіанті, на жаль, уже не згадувалось про перехід під булаву Орлика Лівобережної України.

Але, як ніхто інший, П. Орлик добре розумів, що від переходу на папері під його булаву Правобережжя до реального утвердження

тут гетьманської влади дорога далека.

Як наслідок, поступово П. Орлик у своїй політиці відходить від орієнтації на Туреччину. Він продовжує триматися Карла XII, який ще перебував у Бендерах.

Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть П. Орликові звільнити не лише спустошене Правобережжя, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи з шведським королем. Але той наприкінці 1713 року вирушив з Бандер до Швеції, що неймовірно послабило позиції Орлика. Цим від'їздом негайно скористалася Річ Посполита, яка потроїла зусилля, щоб повернути усю повноту влади над Правобережною Україною.

Укладена у 1712 році угода про поділ України між Росією і Туреччиною завдала удару по планах П. Орлика – возз'єднати Лівобережжя і Правобережжя в одній Українській державі. Він вирішив звернутися за політичною та військовою підтримкою до урядів західноєвропейських країн.

У квітні 1712 року Орлик надіслав “Маніфест” до урядових кіл Англії та Голландії (ці країни сприяли укладенню Прутського договору 1711 року). У своєму “Маніфесті” він обґрунтував справедливість визвольної боротьби українського народу проти російського царизму. Орлик наголосив на історичному праві українців мати власну суверенну державу.

“Ми вважали за потрібне проінформувати королів, – зазначається у цьому документі, – володарів республіки й інші християнські держави про мотиви, які привели нас у Турецьку державу й змусили підняти сьогодні зброю проти московського царя”. У “Маніфесті” викладається історія україно-російських взаємин, починаючи з часів Богдана Хмельницького і аж до умови з Карлом XII. Що ж до стосунків з Туреччиною, то говориться так: “Його величність (султан) запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише оновити цю державу в старій її конституції, щоб покласти бар'єр між Оттоманською державою і володіннями московського царя, сусідство з якими є приводом для великих і кривавих війн між Туреччиною і Московщиною...”.

Орлик добре розумів, що за тієї ситуації, що склалася у боротьбі за самостійну Україну, не обійтися без посередництва інших країн. Він пише у “Маніфесті” знаменні слова, які й сьогодні вражають

проникливістю й болем за український народ, за його історичну долю: “Ми не можемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким піддана наша нація, на порушення її прав у багатьох випадках; ми, одначе, не керуватимемося почуттям помсти, але виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й мету. Ми заявляємо, що невинні у людській крові, яка може пролитися, і щоб вказати, що ми не проти посередництва християнських володарів, у спеціальному артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли за допомогою Господа Бога козацька нація буде оновлена в своїх правах, ми не відмовимося від посередництва безсторонніх держав для урегулювання кордонів й інших труднощів, які можуть трапитися”.

Подібні ідеї він висловив також у “Виводі прав України”. Цей документ Орлик підготував до конгресу європейських держав в Утрехті (1712). Він писав, що відродження незалежної Української держави сприятиме захисту європейської свободи від наступу Росії. Орлик закликав Європейських правителів допомогти Україні здобути незалежність.

Ці звернення не були почуті в європейських столицях. По-перше, російські дипломати зробили усе, щоб зганьбити Орлика, як зрадника і боговідступника. По-друге, європейські держави клопоталися лише про власні інтереси і не зважали на Орлика. Проте він аж до своєї смерті в 1742 р невтомно боровся за створення антиросійської коаліції європейських держав.

Після цього почалась його багатолітня енергійна діяльність у європейських країнах. Емігрантська доля кидала його по королівських дворах у Швеції, Сілезії, Польщі. Він жив у турецьких володіннях, шукав допомогу в Саксонії, Великобританії, Франції і т. д. Однак Орлик ніде не мав реальної підтримки своїм планам визволення України і помер у Яссах 26 травня 1742 року.

Доля та спадщина Пилипа Орлика тривалий час були піддані забуттю. Він багато чого зробив уперше на Українській землі: створив перший конституційний документ, який став видатною правовою пам'яткою Європи та України, де вперше було проголошено республіканський устрій держави та передбачено захист прав і свобод населення. Очолив першу в нашій історії українську політичну еміграцію. Упродовж 32-х років вигнання він невтомно шукав підтримки в правителів таких держав, як Австрія, Англія, Ватикан,

Голландія, Данія, Польща, Пруссія, Франція, задля відновлення своєї законної влади в Україні та об'єднання українських земель в єдиній Козацькій державі, незалежній від Росії. Прагнучи створити антимосковську коаліцію європейських держав, їздив з країни в країну, зустрічався з багатьма правителями і послами, і весь час ризикував бути схопленим агентами російського уряду. Цієї небезпеки, щоправда, вдалось уникнути, однак плани й заходи щодо створення антимосковської коаліції завершилися повним крахом. Єдиним позитивним наслідком самовідданої діяльності Орлика було поширення в Європі ідеї незалежності України як фактора політичної рівноваги в Європі.

Так, дійсно, майже все своє працездатне життя прожив Орлик за кордоном. І де б він не був – чи у Швеції, чи в Німеччині, чи в Туреччині, – жодного дня, жодної години не полишала його турбота про Україну. Разом зі своїм старшим сином – Григором, який скінчив життя генералом і національним героєм Франції, Орлик налагоджував зв'язки з урядами країн Європи, надсилав до них меморіали, прагнучи домогтися визволення свого народу, його незалежності. Як зазначав відомий історик Дмитро Дорошенко, “він старався використати кожну нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка посіла провідне місце в північній і східній Європі”.

Наведемо свідчення з листа П. Орлика до канцлера Чеського королівства графа Шліка (1721 року): “А я, не маючи постійного місця, де б міг прихилити голову, став позорищем світові і людям, переїжджаю з місця на місце, для безпечності під прибраним йменням, подаючи себе за чужинця. До цього прилучається крайня розпука, бо в незгодинах і непогодженнях життя гнете мене страшна нужда, і коли за інтервенцією Магніфіценції Його Королівська Величність не спроможе мене безпроволочно 1000 імперіалів, то пропадемо і я, і моя родина, бо хоронячись у монастирі, перед злобою ворогів вона не може навіть жебрати на своє удержання”.

Орлик був надзвичайно обдарованою людиною – знав десять мов, мав величезну, як на той час, бібліотеку, був неабияким письменником. Він лишив по собі поетичну, публіцистичну, мемуарну, епістолярну та історіографічну спадщину у формі

листування, універсалів, промов, панегіриків тощо. Майже всі його писання вирізняються надзвичайною художністю, красномовством, частим звертанням до історичних подій та міфології. Зокрема, він був автором книжок “Алکید Російський”, присвяченої І. Мазепі (1695), “Гіппомен Сармацький” – на пошану ніжинського полковника І. Обидовського (1698), “Діаріуша (щоденника) подорожнього”, який вів з 1720 по 1733 рр., трактатів “Вивід прав України” (1712) та “Маніфест до європейських урядів” (1712).

Пилип Орлик не зміг побачити Батьківщину вільною, але залишив по собі світлу пам’ять. Він все своє свідоме життя віддав боротьбі за ідею української незалежності – справі, яку продовжив найвідоміший із його синів Григорій (1702–1759).

На честь українського державника і політика у шведському місті Кристіанстаді, на будинку, в якому гетьман жив упродовж 1716–1720 рр., відкрито бронзову пам’ятну плиту. Віднині ім’я його навіки внесено в історію українського права та суспільно-політичної думки. А одна з вулиць столиці України нині носить ім’я Пилипа Орлика. Тож ми повинні знати і пам’ятати цього славетного гетьмана, і не забувати про його заслуги перед Україною!

Література

1. П.М. Сас. Історія України XVI–XVIIст. : навч. посіб. – Львів : Вид-во П.М. Коць, 2008.
2. Тарас Чухліб. Пилип Орлик – К., 2008.
3. http://uk.wikipedia.org/wiki/Орлик_Пилип_Степанович.
4. <http://www.refine.org.ua/pagied-2116-1/html>
5. <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=20402>.

В.М. Ільїнський

*доцент кафедри культурології ХГПА,
голова Хмельницького обласного відділення
Українського геральдичного товариства,
член ради УГТ*

С.С. Подгурська
аспірант НАКККиМ

ПОХОДЖЕННЯ ТА ГЕРБ ПИЛИПА ОРЛИКА

З кожним роком незалежності зростає інтерес до вітчизняної історії та особистостей, які її творили і залишили в історичних подіях глибокий слід. До них, безумовно, належить Пилип Степанович

Орлик – постать в історії неординарна, маловивчена, але одночасно значна та впливова.

На сьогодні достеменно відомо, що Пилип Орлик став автором першої в Європі Конституції. Він є талановитим письменником, перу якого належить ціла низка літературних творів, серед яких: панегірик “Алکید Російський” (1695), “Діаріуш подорожній” (1720–1733), “Гіппомен Сармацький” (1698), що засвідчували високий рівень освіченості культури та загальної ерудиції автора.

Освіту Пилип Орлик отримав у Києво-Могилянському колегіумі, під час навчання проявив особливий потяг до філософії, богослов'я, історії, риторики, поезики та логіки. Він вільно володів українською, польською, болгарською, арабською, латинською, німецькою, шведською, церковно-слов'янською, французькою, ймовірно турецькою та багатьма іншими мовами.

По закінченню Києво-Могилянської колегії, Пилип Орлик служив кафедральним писарем Київської митрополії, з 1700 року – молодшим писарем Генеральної військової канцелярії, а в 1706 році став генеральним писарем Лівобережної України-Гетьманщини.

Визначну роль у житті і державній кар'єрі Орлика відіграв Іван Мазепа, одним із перших довірених осіб якого був Пилип. Після поразки шведсько-українських військ під Полтавою Орлик залишився на боці гетьмана і разом з ним відступив на територію турецьких військ в Бендери (Молдова). Після смерті Мазепа козацько-старшинна рада 5 липня 1710 року, одностайно вибрала Пилипа Орлика гетьманом України, всупроти призначеного Петром I гетьмана Сагайдачного. Під час виборів на гетьманську посаду Орликом була складена зі старшинами письмова домовленість, яка увійшла в історію під назвою “Пакти та Конституція прав і свобод Запорозького Війська”. Цей документ став першим Конституційним актом України, а його автор відомим на всю Європу.

Хто ж він, цей талановитий освічений автор Конституції, якому так і не судилося втілити перший державний демократичний акт у житті? Де коріння його роду? Яким символом представлений гетьман у світовій історії? Ці питання якраз і складають основу нашого дослідження.

Отож, Пилип Орлик належав до чеської знаті. Корені його родоводу сягають далеко в минулі століття. Барони Орлики жили у Чехії, Моравії, на Шлезьку. У період гуситських війн окремі представники цього старого баронського роду вимандрували з

Чеського королівства. У Пруссії вони стали представниками німецької аристократії. Інша парость подалася до Польщі, а потім опинилася в Литві. Вона й дала світові гетьмана України, якому, на жаль, судилося гетьманувати за її межами, в еміграції [1; 46].

Історія родини Орликів відома нам з генеалогічної довідки, укладеної сином гетьмана, генералом французької армії Григором Орликом 1747 року. Першим із чеського роду згадується у 1121 році Станіслав Орлик – прародич двох гілок, представники яких оселилися на Шлезьку (Сілезія) і в Польщі. Зберігся оригінал диплома імператора Фердинанда від 12 липня 1624 року – “Графові Орликові з Моравії”. Тут сказано, що “Орлик слов’янською мовою означає орла і в Угорщині ця родина має ім’я “Olach”. На той час рід Орликів вже поділився на дві гілки і лише одна з них проживала у володіннях імператора, а друга, протестантська, під час гуситських війн XV століття, як вже зазначалось, емігрувала до Польщі – у м. Краків. Польська лінія мала своїм продовжувачем Яна Криштофа Орлика, який одружився з донькою полтавського полковника, воеводи пилявецького – Павла Семеновича Герцика. Їх сином був Степан Орлик, котрий помер у 1636 році, полишивши після себе сина Степана. Останній прославився військовою відвагою, що була відзначена на сеймі 1660 року, і загинув під Хотиним 11 грудня 1673 року, полишивши маєток під Смоленськом. Від дружини з литовського роду Малаховських-Володкевичів Ірини він мав двох синів – старшого Степана, що помер бездітним, і молодшого – Пилипа, майбутнього гетьмана. Пилипу дістався батьківський маєток на Мінській землі, який незабаром продали, після чого родина перебралася в Україну. Батько Орлика був католиком, про що писав Пилип у листі до патера Кашода (18 квітня 1727 року), а мати Ірина – православною. Через те, майбутнього гетьмана, очевидно, охрещено за православним обрядом: у своєму щоденнику він тричі згадує свого патрона св. Пилипа 11 жовтня (за старим стилем), що відповідає православному календарю [6; 1].

Своє шляхетне походження Орлик занотовує у “Діярії” 25 січня 1721 року: “Предок мій під час чеської революції, коли була війна гуситів, переселився з чеського королівства до Польщі. У Кракові, в костелі Святого Станіслава, лежить мій прадід Станіслав Орлик” [див. “Діярій гетьмана Пилипа Орлика”, т. I. Варшава, 1936; с. 32] Пізніше, перебуваючи в Кракові, гетьман відвідав поховання свого прадіда та його дружини Катерини з дому Коморовських і описав їх надгробок у

щоденнику [там же с. 46–47]. Згадує Пилип Орлик і про те, що при листуванні він користується зображенням свого родинного герба [там же, с. 32].

Коли, подорожуючи Європою з Швеції до Туреччини, Орлик приїздить до Вроцлава, то зразу ж посилає сина Григора з листом до барона Петра Орлика, свого далекого родича, який мешкає в цьому місті, і з яким раніше вони не були особисто знайомі. Приймаючи молодого Орлика, барон показує йому свій герб, що є однаковим із гербом гетьмана, чим підтверджує спільність походження обох родин. Запис про це знаходимо в “Діярії” за 25 січня 1721 р. [там же, с. 32].

Аби з’ясувати, яким був родинний герб Орликів, науковцям довелося звернутися до польських гербівників. У бібліотеках Варшави вдалось віднайти інформацію, про те, що існувало дві гілки цього роду, які мали герби “Новина” та “Остоя” [див. “Polska encyklopedia szlachecka” т. IX, Варшава, 1937; с.177].

Герб “Новина”

Герб “Остоя”

З іншого гербівника дізнаємося, що чеські барони Орлики належали до герба “Новина”, серед них і потомки Станіслава Орлика та Катерини Коморовської, котрих Орлик називає своїми предками та чию могилу описує в “Діярії”. Далі автори гербівника зазначають: “Була на Білій Русі, з якої переселилися на Україну, родина тієї ж назви (Орлики – Г.Я.), лише не знаємо, чи того ж гербу. Стефан, у нагороду заслуг лицарських, був звільнений від податків 1662-го року. Філіп, улюбленець Мазепи, гетьмана козацького, прибічник Карла XII, проголошений від його імені запорозьким гетьманом 1710-го року, писав досить добрі вірші по-польськи” [Rodzina herbarz szlacchty polskiej] т. XII, Варшава, 1915; с. 381]. Припущення авторів “Родинних гербів” підтвердив сам Орлик, записавши в “Діярії” 18 лютого 1721 року: “...Ми заїхали до пана Орлика барона Петра Орлика з Вроцлава (Г.Я.), котрий презентував мені привілей цезаря

Фердинанда II, що підтверджував старовинність роду Орликів, які є з давня баронами вольними з Лазіск і зайшли з Моравії до Польщі... В тім же привілеї намальований герб роду Орликів “Новина”, той самий, яким користуюсь і я” [див. “Діярій”, с. 36] [6; 2].

Отже, родинним гербом Пилипа Орлика був “Новина”. Опис цього гербу знаходимо у К. Несецького: “У блакитному полі біле вуха від казана, повернуте обома кінцями догори; посередині у ньому меч, спрямований руків’ям догори, а вістрям униз. У нашоломнику нога в латах з острогою, ніби вперта коліном у корону, а п’ятою спрямована ліворуч” [див. Niesiecki “Herbarz polski” t VI, Lipsk, 1841; с. 581]. Історія цього герба сягає в XII століття до часів короля Болеслава Кривоустого. З архівних джерел стало відомо, що один із воїнів KOTLAR під час битви віддав свого коня Болеславу Кривоустому і втратив ногу. В нагороду, воїна було посвячено в лицарі (1135 р.) і отримано герб “Новина златоголенчик”. У Польщі цим гербом користувалося понад 60 шляхетських родин. Загалом цей герб використали 130 родин.

У давній польській легенді про походження герба “Новина” говориться про те, що у 1121 році під час війни чи то з Червоною Руссю, чи то з полянами стався такий випадок: молодий князь Болеслав Кривоустий разом із своїм воеводою краківським Скарбимиром після освячення нового храму, десь на кордоні, замість бенкету з загоном в 60 лицарів поїхали на полювання і потрапили в засаду ворога. Під час жорстокої битви кінь князя Болеслава був убитий і його капітан Новина віддав йому свого коня, що дало можливість Болеславу Кривоустому врятуватись. Капітан Новина та важко поранений воевода Скарбимир, який втратив праве око в цій битві, були взяті в полон і сковані одним ланцюгом. Капітан Новина відрубав собі ногу і воевода зумів утекти з полону. Через три дні, коли таємниця розкрилась, вороги були вражені і захоплені мужністю, духовною стійкістю та християнською самопожертвою цього воїна і, вилікувавши його, нагородили та відправили додому. Слава про вчинок капітана Новини розійшлась по всій Європі, а дана історія знайшла своє відображення у гербі “Новина”, який пожалував хороброму капітану Болеслав Кривоустий [3; 281].

Із виходом на історичну арену козацтва та процесом формування нових політичних організацій одночасно розпочався процес активного герботворення козацьких гербів.

Нова соціальна верхівка використовувала герби в той самий

спосіб, що в свою чергу феодальна верхівка середньої Європи, – як один із засобів зовнішньої соціальної ідентифікації, свідчення своєї приналежності до панівної суспільної верстви. В той час, як в більшості країн Європи XVII ст. надання та використання гербів суворо регламентувалося, козацька верхівка так само як і середньовічне лицарство добирали герби на власний розсуд, змінювала та модифікувала герби від покоління до покоління. Соціально-ідентифікуюче призначення гербів зумовило також наявність значної кількості гербів зовнішньо подібних між собою (зображення зброї, хреста, півмісяця, зірок у різноманітних комбінаціях), але приналежних різним старшинським родам, що тим, не менше, не викликало жодних правових колізій чи суперечок, адже важливим був не зміст зображення чи його подібність до герба іншого роду, а наявність самого герба як свідчення високого соціального статусу. Подібна обставина зумовлювала вибір в якості гербових зображень найпростіших та найпоширеніших у суспільній свідомості символів, що могли бути легко “впізнані” як геральдичні зображення. Родова геральдика є найчисельнішим за своїм складом комплексом гербів козацької геральдичної системи. Традиційно родову геральдику козацької доби відкривають гетьманські герби, як найбільш поважний геральдичний комплекс, що репрезентує керівників козацької держави. До цього комплексу належать геральдичні знаки всіх тих діячів, які в різні часи користувалися званням козацького гетьмана, безвідносно до того чи були ці діячі гетьманами реєстрового або нерєстрового козацтва до хмельницьких часів, чи були гетьманами лише в уяві літописної традиції XVIII століття [4; 386].

Серед гербів козацької верхівки часто можна зустріти різні зображення герба Пилипа Орлика. В окремих джерелах, мова йдеться про те, що з часів nobilitaції (присвоєння шляхетства) Орлики отримали привілей користуватися старовинним гербом “Корчак”, про який відомий польський історик і геральдист XV століття Янош Длугаш говорив, що він має українське коріння.

Спочатку у цьому гербі на червоному полі щита було зображено золотий келих “корчик”, (корчага-давньоєврейський посуд для пиття), з якого виглядав повернутий у лівий бік срібний (сірий) собака.

Герб “Корчак”

Пізніше, наприкінці XIV століття, польський король Людовик Угорський додав за великі заслуги Дмитру з Богожого дару, підскарбію польського королівства, з роду Корчи, фрагмент угорського королівського герба: три срібні річки чи балки (одна під одною), що були розташовані під келихом з собакою. З часом герб отримав сучасний вигляд: келих з собакою перейшов до клейноду, а у полі щита залишилися три срібних бруса, що не доходять до краю щита, при чому кожний наступний брус розташований нижче, коротший за попередній.

У [Великому князівстві Литовському](#) “корчак” розповсюдився після ухвалення [Городельської унії 1413 року](#). Корчак (пол. *Korczak*) – родовий [герб](#), яким користувалися більш, ніж 270 [родів Білорусії](#), [України](#), [Литви](#) і [Польщі](#), зокрема [Барятинські](#), [Браницькі](#), [Есьмонти](#), [Заранки](#), [Ільничі](#), [Котовичі](#), [Мелешки](#), [Млечки](#). Герб відомий у Польщі з 1142 року (Ogród królewski, Paprocki Bartłomiej, D. Siedlczański, Praga, 1599 r.).

З усього вище зазначеного можна зробити висновок про наявність двох гербів у гетьмана: перший з яких – давній родовий, інший – дарований (пожалуваний).

Таким чином, до цього часу немає одностайної думки науковців щодо головного символу гетьмана Пилипа Орлика. У книзі “Герби гетьманів України”, герб гетьмана представлений гербом “корчак”, а на пам’ятній медалі “Пилип Орлик”, випущеній Національним банком України зображений герб “Новина”.

Гетьман Пилип Орлик добре знав свій родовід, з великою пошаною ставився до своїх предків, з гідністю носив родинний герб і діяльністю своєю примножив славу як власного роду, так і всієї козацької держави, якій вірно служив ціле своє життя, тому не хехтував і другим гербом, який отримав під час нобілітації.

Література

1. Єремєєв І.С. Герби гетьманів України / Ігор Семенович Єремєєв. – К. : Вид-во УЦІММ-ПРЕС, 1998. – 53 с.
2. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навч. посіб. / Б. Д.

Лановик – К. : Знання-Прес, 2001. – 698 с.

3. Лакиер А.Б. Русская геральдика/ Александр Борисович Лакиер. – М. : Книга, 1990. – 398 с.

4. Однороженко О. А. Українська родова геральдика доби Середньовіччя та Раннього модерну (XIV–XVIII). дис... доктора історичних наук 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Однороженко Олег Анатолійович. – К, 2009. – 495 с.

5. Шевчук В. О. / Муза Роксоланська: Укр. літ. XVI-XVIII століть. У 2 кн. / Валерій Олександрович Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 728 с.

6. Ярова Г. Герб Пилипа Орлика / Г. Ярова, Л. Андрієвська. – Матеріали наук.-практ. конференції. Музей гетьманства / Неопалима купина. – 1993. – № 1 [<http://www.getman-museum.kiev.ua/0008.html>].

М. І. Кабачинський

*доктор історичних наук, професор,
проректор з наукової роботи ХКТЕІ*

О. М. Домбровська

викладач ХКТЕІ

МІСЦЕ ТА РОЛЬ КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Конституція будь-якої держави є її основним, найголовнішим законом.

Конституція виступає як джерело права. Вона закріплює відносини, що склалися, дає перспективи, напрямки розвитку, встановлює фундаментальні, принципові положення організації та діяльності, як держави та й взагалі суспільства, констатує правовий статус особистості. Конституція містить у собі не лише форму державного ладу, організацію публічної, легітимної влади, що робить свої накази обов’язковими на певній місцевості, але й відношення держави до усіх сфер позадержавного життя.

Економіка, політика, соціальні відносини, духовне життя та питання культури знаходять свої, окреслені основним законом правила функціонування та розвитку. Конституція установлює норми взаємовідносин особистості й держави, права та обов’язки сторін “особистість – держава”, гарантії та межі прав і свобод людини в суспільстві, правила взаємовідносин між людьми.

Основний закон виконує також важливу моральну, світоглядну, філософську функцію, і, з цієї точки зору, є своєрідним джерелом для

появи концепцій, принципів, цілей формування особистості, що була б адекватна демократичному, відкритому суспільству, виховання в душі поваги прав та свобод людини, терпимості, відповідальності, миру та толерантності. Конституційні положення про людину, її права та свободи як найвищу цінність є ідейною платформою економічного розвитку, політичного плюралізму, правової держави, громадянського суспільства тощо.

Україна – держава досить молода. Адже, що таке 20 років нашої сучасної державності порівняно, наприклад, із сімома століттями державності Великої Британії, яка є матір'ю сучасних конституційно-демократичних моделей? І, на жаль, сьогоднішній конституційний досвід нашої країни досить сумний: прийнявши власний Основний закон лише в 1996 році ми вже вносили в нього поправки та відміняли їх, а сьогодні знову ведемо мову про необхідність нових змін.

Чому так сталося? Здається, що пошук навіпамацки та вештання манівцями сталося від того, що забули ми своє коріння. Тому, створюючи і випробовуючи нові зразки державно-конституційного облаштування, ми повинні пам'ятати, що українці є європейською нацією, яка завжди тягнулася у своєму розвитку до Західної цивілізації, хоча доля часто розпоряджалася інакше. І ця нація нерідко була здатна породити політика західного типу, який міг би повести її до Європи не через “вікно”, а широкою дорогою своєчасного прогресу.

Стоїть він у славетному ряду таких велетнів, як Б. Хмельницький, І. Мазепа та ін. – гетьман Пилип Орлик, один із найвидатніших діячів XVIII ст., самовідданий патріот, який усе життя присвятив боротьбі за незалежність України.

П. Орлик походив з родовитої литовсько-чеської сім'ї. Народився 1672 року на Віленщині, вчився в Києво-Могилянській колегії та був учнем славетного вченого Стефана Яворського, що був пізніше “місцєблюстителем” патріаршого престолу в Москві. Орлик працював у Генеральній Військовій Канцелярії, де його таланти оцінив І. Мазепа. З 1700 року він став генеральним писарем і одним із найближчих і найбільш довірених людей гетьмана. П. Орлик належав до нової формації Мазепиних співробітників, не зв'язаних з родовою старшиною (крім шлюбу з дочкою Полтавського полковника Герцика), і всім був зобов'язаний своїм здібностям та гетьманській ласці. Довгий час він єдиний був утаємничений в політичні плани Мазепи й залишився вірним йому до загибелі.

“Пакти й Конституція прав і вільностей Війська Запорізького”, написані гетьманом Війська Запорозького Пилипом Орликом та його співробітниками Г. Герциком, А. Войнаровським, були прийняті 5 квітня 1710 р. у Бендерах на козацькій раді, яка П. Орлика обирала гетьманом і є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні.

Щодо історії створення цього визначного документа та його практичного застосування існують неоднозначні погляди та висновки. Наприклад, знаний канадський учений українського походження О. Субтельний писав: “У 1710 р. Пилипа Орлика (1710–1742), який при Мазепі був генеральним писарем, обирають гетьманом у вигнанні. Намагаючись завоювати собі підтримку, Орлик складає проект... так званої Бендерської конституції. Нею він зобов’язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне й церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу в Україні” [1, с. 151].

Так характеризує цю подію Н. Полонська-Василенко: “Ця конституція, в якій гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшини як провідної верстви України, та Запоріжжя як її військової сили, була в той же час маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом... До цього можна додати, що поява її негайно після Полтавської катастрофи може значною мірою пояснити, чому саме плани великого гетьмана зазнали поразки: вона свідчить, що він не мав під собою твердого ґрунту, не мав середовища, на яке міг спиратися, не мав і тієї сили, яка могла б примусити всі середовища схилитися перед нею...”.

“Гетьманування Пилипа Орлика пройшло поза Україною, але в боротьбі за її незалежність” [2, с. 78-79]. “При тім списано інтересні постанови, яке має бути правління гетьманське, хоч ці постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки цим людям не вдалося ніколи, – але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань цих людей, що зв’язали свою долю з визволенням України. В постановах цих багато нового, що могло б бути важливим кроком вперед”, – зауважує М. С. Грушевський [3].

А ось українські вчені А. Слюсаренко і М. Томенко без жодних вагань заявляють, що “Пакти й Конституція”... є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні..., яка діяла на Правобережній Україні до 1714 р.” [4, с. 9].

Отже, на відміну від попередників, сучасна історична наука України намагається розглядати твір П. Орлика як першу конституцію в світовій історії.

До речі, що ж мають на увазі вчені-історики, використовуючи цей термін? Що виступає критерієм надання тому чи іншому документу статусу конституції?

Термін конституція (від лат. *Constitutio* – устрій, установлення) у різні часи використовувався в різних значеннях. Так, зокрема, у Стародавньому Римі конституціями називали деякі акти імператора, а у середньовічній Європі – акти, в яких закріплювалися привілеї та вольності феодалів (Велика хартія вольностей 1215 р. в Англії, Великий березневий ордонанс 1358 р. у Франції тощо). У той же час ні в античному світі, ні в середні віки сучасного поняття конституції не існувало.

Сучасна наука конституційного права використовує термін “конституція” у кількох значеннях: конституція юридична, конституція фактична, конституція соціальна. Зважаючи на специфіку нашого дослідження, лише зауважимо, що найбільш поширеним є використання терміну “конституція” у його формально-юридичному значенні, тобто, як основного закону держави, що приймається в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини, які визначають принципи організації публічної влади, закріплюючи при цьому засади конституційного ладу, гарантії прав і свобод людини й громадянина, систему, порядок організації та компетенцію органів державної влади, територіальний устрій держави, державні символи тощо [5, с. 29].

У переважній більшості країн, у тому числі й в Україні, юридична формальна конституція представлена єдиним актом. Такі конституції іменують кодифікованими або консолідованими конституціями. Кодифікована конституція є більш зручною з точки зору користування текстом, ознайомлення з конституційними нормами тощо [5, с. 27].

Видатні мислителі XVII-XVIII ст. (Д. Локк та Т. Гоббс в Англії, Ш. Монтеск’є, Сієс у Франції, І. Кант в Німеччині, Т. Пейн в США та інші) сформулювали теоретичні положення, які були використані під час розробки перших писаних конституцій і зберігають своє значення й сьогодні. Основні з них полягають у наступному:

– конституція – це акт, за допомогою якого встановлюється така організація державної влади, яка б забезпечила захист людини,

гарантованість її природних прав і свобод (тобто належна організація влади);

- належна організація державної влади повинна базуватися на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову, що ускладнює можливість узурпації всієї повноти влади і, тим самим, дозволяє захистити людину від деспотії;

- установлювати, конституювати належним чином організовану державу можуть лише люди, яким, і тільки яким, належить верховне право вирішувати власну долю (звідси впливає право народу на насильницьке повалення тиранічної, неналежним чином організованої влади, яка посягає на природні права і свободи людини);

- конституція як акт установчої влади народу, за допомогою якого люд устанавлює належним чином організовану державу, характеризується найвищою юридичною силою по відношенню до актів державної влади, оскільки має похідну від установчої влади народу природу (це, в свою чергу, також означає, що жоден орган державної влади не може на свій розсуд змінювати конституційні положення, які визначають установлений народом характер організації державної влади);

- за своєю соціально-політичною сутністю конституція становить собою певний компроміс інтересів різних частин суспільства (класів, соціальних прошарків, територіальних або національних спільнот тощо), своєрідний суспільний договір – угоду між членами суспільства щодо устанавлення тієї або іншої конкретної форми організації влади, яка більшістю народу була б визнана справедливою;

- як суспільний договір конституція повинна мати письмову форму, що забезпечує чітке виконання умов договору, однозначне тлумачення його положень.

У досить лаконічній формі призначення конституції та її предмет були сформульовані у французькій Декларації прав людини та громадянина 1789 р.: “Будь-яке суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не проведено розподілу влад, не має Конституції” [6, с. 137].

Функції конституції – це основні напрямки її впливу на суспільні відносини, які обумовлені соціальним призначенням конституції. Основними з них є:

– юридична функція, пов’язана з тим, що конституція є основним джерелом права і вона визначає всю систему правового регулювання в суспільстві;

– політична функція полягає в тому, що конституція визначає основні принципи політичної діяльності, функціонування інститутів політичної системи суспільства;

– ідеологічна функція полягає у виховній ролі конституції, яка встановлює взаємовідносини держави з людиною, інститутами громадянського суспільства на основі їх взаємної відповідальності.

У деяких джерелах до найважливіших функцій конституції також відносять: закріплення безперервності, спадкоємності державної влади, протидію лівому та правому радикалізму, протидію територіальному розпаду держави тощо [7, с. 62].

Отже, вимоги до документів конституційного характеру висвітлені більш ніж чітко та ясно. Розглянемо документ, створений П. Орликом більш детально, щоб довести його право першим стояти в одному ряду з Конституціями США, Франції, Польщі та інших країн з власним великим історико-цивілізаційним шляхом.

Текст був складений латинською та тогочасною книжною українською мовами. “Пакти й Конституція прав і вільностей Війська Запорозького” написані під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму закладали головні принципи республіканської форми правління.

Документ складений як договір між гетьманом та Військом Запорізьким (люд України), що було типовим для західної традиції, і відрізнялися від ідей східного патримоніалізму.

Конституція складається із вступної частини та 16 статей, де сформульовані головні принципи побудови держави.

У преамбулі схематично викладено історію Війська Запорозького – всього малоросійського народу. Тут Пилип Орлик витворив історико-політичний міф про те, що першим прийняв християнство каган народу “хозарів-козаків” – засновника Київської держави. “Отак і люд козацький, давній та відважний, раніше званий хозарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиротворити цей люд, поєднався з ними міцним союзом” [4, с. 25].

Таким способом документ заклав історичний пріоритет Української держави, першість в якій віддавалася козакам. Саме козаки, на думку Пилипа Орлика, були попередниками Володимира Великого у процесі прилучення українських земель до європейської цивілізації. Така схема стала підґрунтям ідеї окремішності руського-малоросійського-українського народу та його природного права на власну державу.

У першій статті розглянуто питання віри, заявлено про православ'я як панівну релігію в державі, а також про відновлення автокефалії. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій батьківщині, не допускалось проповідування та розмноження кількості її прихильників. Докладати особливих зусиль, “щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського...” [8].

Далі у статтях визначався національно-державний суверенітет України.

- Україна з обох частин Дніпра має бути звільнена від чужоземного панування;

- Україна має бути повністю незалежною від Московщини і Польщі;

- українські кордони вічні і недоторканні (чітко означались кордони держави визначені Зборівською угодою 1649 р.);

- гетьман зобов'язувався оберігати територіальну цілісність країни і повернути втрачені в попередніх війнах території й маєтності тощо.

Принциповий характер має шоста стаття, де закладені принципи управління та діяльності органів державної влади. Конституція певною мірою ґрунтувалася на ідеї розподілу законодавчої, виконавчої та судової влад й однозначно вказує на вплив ідей західноєвропейського парламентаризму.

Законодавча влада належить Раді, членами якої є полковники зі своєю старшиною, сотники, “генеральні радники від всіх полків” та “посли від Низового Війська Запорозького для слухання і обговорення справ, щоб взяти активну участь”. Генеральна військова рада повинна збиратися тричі на рік – на Різдво Христове, Воскресіння Христове, Покрову Пресвятої Богородиці, а також за рішенням гетьмана. Усі

важливі державні справи гетьман має попередньо узгоджувати, “на власний розсуд нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, не здійснюватися” [8].

Суд теж мав діяти незалежно, оскільки “гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу (чи кримінальну, чи не кримінальну) здати на військовий генеральний суд, і який на нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести” (Ст. 7) [8].

Суттєво в Конституції (Ст. 9) обмежувалась фінансова влада гетьмана. “... належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, чоловіка видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана. А сам Яснотельможний Гетьман не повинен ніяким чином поширювати своє право обертати (їх) на власну користь, обмежуючись своєю часткою прибутків, які належать на Гетьманську булаву і особу... Більше того, Яснотельможному Гетьману виділяється (частина) із спільних володінь і земель Війська Запорозького, але так, щоб необмежена влада не порушила прав тих, чий нагороди перед батьківщиною менші, а саме: ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб. При цьому повинен бути обраний не тільки Скарбник, який перебуває при Гетьмані й постійно знаходиться у Гетьманській столиці, але також одночасно (слід обрати) у кожному Полку двох присяжних Скарбників, значних і заможних (представників), затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і звичайного люду. Вони мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки, й зобов’язані опікуватися видатками, щороку складаючи звіти – звітуючи про своє управління... А панам Полковникам жодним методом не слід втручатися (в справу) полкової скарбниці, оскільки їм належить задовольнятися прибутками й пільгами свого уряду” [8].

А от право контролю порядку і зловживань, як бачимо у Ст. 10 були у гетьмана досить широкими. “Подібно до того, як Яснотельможному Гетьману з обов’язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий люд не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог... Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і

Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх діл чи в їхньому особистому підданстві, посилаючи (їх) косити сіно чи збирати врожай, виганяючи на укріплення валів, відбираючи проти волі, шляхом грабунку чи примусового продажу земель, за якусь незначну провину все рухоме й нерухоме майно. Ремісників же примушують без дозволу до виготовлення замовлених для хатнього вжитку речей, а козакам не надають приватних відпусток. Ясновельможний Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідування прикладом, і викорінюючи. Оскільки ж усі тягарі і зди́рство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи нагород, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості Полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборців (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички” [8].

Як ми бачимо, Пилип Орлик зі своїми колегами перейняли ідеї не лише конституційної науки Заходу, створивши парламентарний уряд з усіма атрибутами розвинутої державності, а й запровадили засоби контролю над економікою держави та боротьби з управлінськими злочинами і корупцією.

Надто важливою (особливо для досліджуваного часу) була Ст. 11, де увага приділялася соціальному забезпеченню родин військовослужбовців: “Козачі вдови й осиротілі козацькі діти і жінки

без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких перебуватимуть службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утяжувалися вимаганням податків – домовлено і постановлено” [8].

Взагалі, щодо свіжості думок, які знайшли своє відображення у цьому важливому державному документі, то хотілося б зауважити, що деякі пункти на початку XVIII ст. практично не мали у світі аналогів серед офіційно затверджених. Дуже шкода, що “Конституція” так ніколи і не вступила в дію, дослідження її практичного здійснення в тих умовах – ось що б беззаперечно викликало захоплення.

Який же висновок ми маємо з усього, що було викладено вище? Можна довго сперечатися з приводу того, що було б, якщо Україна почала жити за законами П. Орлика. Але, як відомо, історія нехтує такими питаннями. Однак, історія достовірно свідчить, що передова політико-правова й соціальна думка початку XVIII ст. реально втілювалась у спробі гетьмана П. Орлика дати своєму народу не світле майбутнє, а світле сьогодення, і зробити це не на крові, а цивілізованим шляхом будівництва власної державності, демократії та законності, загальної злагоди та добробуту.

Література

1. Субтельний О. Україна. Історія. – К. : “Либідь”, 1992. – 512 с.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.
3. Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України // CD-ROM “Антологія історії України”. – К., 2006.
4. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К. : Знання, 1993. – 187 с.
5. Чиркин В. Е. Конституционное право: Россия и забугорный опыт. – М. : “Зерцало”, 1998. – 640 с.
6. Конституции забугорных государств. – М. : Изд-во БЕК, 1996 – 592 с.
7. Баглай М. В. Конституционное право русской Федерации. – М. : ИНФРА, 1996. – 499 с.
8. Конституція Пилипа Орлика (текст) // http://myreferat.in.ua/load/referat_1_kurs/istorija_ukrajini/konstitucija_pilipa_orlika_tekst/8-1-0-1551

КОНСТИТУЦІЯ ГОРДІЄНКА

Про українську козаччину написано багато книг, як наукових, так і художніх. Незліченна плеяда науковців захищала свої дисертації по цій темі, проте в численних наукових працях чимало суперечливості та кон'юктурності у висвітленні історії козацької доби. Причина в тому, що крім суб'єктивних чинників, притаманних кожному автору окремо, наявні й об'єктивні – політичні, які суттєво впливають на виклад історичного матеріалу.

Історичний матеріал, який дійшов до нас і який використовують сучасні науковці при дослідженні козаччини, був написаний у ті часи, коли Україна-Русь перебувала під зверхністю Речі Посполитої і Московії. Відтак, запорожці, які боролись проти поневолення українського народу, вважались в тогочасному суспільстві не патріотами, а навпаки – мало не злочинцями. Тож будь-які прояви істинного висвітлення історичних подій були неможливі у ті часи. Не було й мови про визнання провідної ролі українського козацтва у збереженні української нації, як за часів Речі Посполитої, так і за часів московського царату. Щодо часів Незалежності України, то об'єктивне дослідження української козаччини не тільки можливе, але й цілком правомірне, хоча й не узгоджуватиметься з побутуючою історіографією, яку нещодавно викладали імениті науковці, підпорядковані Москві.

Історична правда настільки страшна, що її важко усвідомити. Передовсім зауважимо, що реєстрові козаки за всіх часів були найманцями і використовувались чужинськими урядами для придушення визвольної боротьби українського народу. Тож вельми прикро, що вітчизняна історія продовжує звеличувати колишніх ворогів українського народу до рівня національних героїв. Відтак, варто спростовувати кон'юктурні виклади науковців та виправляти побутуючі спотворення історичної доби українського козацтва.

Одне з таких спотворень утвердилось під помилковою назвою “Конституція Пилипа Орлика”. До сьогодні в наукових колах побутує думка, що перша конституція українського народу була створена в гетьманському таборі Мазепи, котрий не те щоби мріям про незалежність нашої вітчизни, а навіть думки такої не мав. Будучи ставлеником Московії, Мазепа провадив політику посилення

феодално-кріпосницького гніту та сприяв зміцненню позицій російського царизму в Україні-Русі. Ніхто інший, як Мазепа, у 1701 році запровадив панщину на Україні, що викликало обурення широких верст Лівобережної України. Козаки, селяни й міщани почали втікати на Низ, в Запорозьку Січ, та на Правобережжя, де організовувалися повстанські загони.

Як зазначав видатний дослідник козацтва Д. Яворницький: “Іван Мазепа посилено здійснював польсько-панські принципи і тим самим дуже утискував нижчі верстви населення. Пригнічувана Мазепою голота почала рятуватися втечею на правий берег Дніпра. Невдовзі на Правобережній Україні з’явилися поселення й організувалися полки, на чолі яких став славетний фастівський полковник Семен Палій, котрий виступив як палкий захисник інтересів нижчих верств народу України. Але гетьман Мазепа захопив Палія, зайняв Правобережну Україну і віддав її під скіпетр російського царя Петра” [1, с. 56]. Так була придушена ще одна спроба національного визволення України-Руси з-під зверхності іноземних окупантів. Причина поразки була стара – на чолі українського козацтва перебував неетнічний українець, шляхтич і закоренілий ворог українського народу.

То чи можливо було чекати будь-яких проявів демократії серед осіб з найближчого оточення Мазепи, зокрема від мазепинського писаря Пилипа Орлика, котрий, до речі, був кумом Мазепи. Докладніше див. Д. Берест “Гетьмани України-Руси” (<http://pravoslavu.narod.ru/getman.htm>), зокрема: “Орлик Пилип Степанович (еміграційний гетьман 1710–1711) – генеральний писар реєстрових козаків, кум Мазепи, шляхтич, володів маєтністю на Лівобережній Україні; походив з роду чеських баронів, одна з гілок яких переселилась в Польщу, а згодом в Литву. Після поразки в Полтавській битві П. Орлик утік разом з Карлом-ХІІ та Мазепою в Бендери, а по смерті Мазепи обраний гетьманом 5 квітня 1710 року в Бендерах (на Дністрі) на противагу Скоропадському, призначеному Петром І.

На посаді гетьмана Орлик одразу ж був визнаний турецьким султаном і шведським королем, з котрими був укладений договір про спільну боротьбу з московським царем Петром І. При підтримці європейських держав еміграційний гетьман вирушив на Україну навесні 1711 року, зібравши 16-тисячне військо і маючи при собі шведських інструкторів та польський загін І. Потоцького, а також татарську кінноту. Наприкінці травня П. Орлик дійшов до Білої

Церкви, але взяти укріплене місто не зумів і розпочав тривалу облогу, під час якої татари розпочали свої звичні грабіжницькі напади на українські села. Це призвело до відсторонення українського народу від Орлика і посприяло московському царю Петру I, який перебував у Києві, збираючи військо на поміч Білій Церкві. Під переважаючими силами супротивника П. Орлик вимушений був відступити за межі України, після чого увесь час перебував поза її межами, як гетьман-вигнанець (на маєтності його сина Григорія у Франції стоїть паризький аеропорт Орлі)”.
Як зазначалось, так звана “Конституція Пилипа Орлика” в дійсності належить отаману-гетьману Війська Запорозького славетному Костю Гордієнку. Про це докладно написано в праці Д. Берест “Витоки Козацтва”, розділ “Козацька Республіка” (див. <http://pravoslavnu.narod.ru/kozak7.htm>), зокрема: “До сьогодні побутує помилкове сприйняття Запорозької Січі як суто козацького табору – Коша. Але в дійсності Запорозька Січ – це козацька держава, що охоплювала велику територію, яку в офіційних документах названо “Отаманською Імперією”. Інша назва козацької території – “Запорозька Вольність”, де козаки створили демократичне суспільство з автономним козацьким управлінням, судочинством та конституцією, яку виклав Кость Гордієнко і невдовзі оприлюднив Пилип Орлик 16 квітня 1710 року під назвою “Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького”.

“Особливе значення “Пактів і конституцій” полягає в тому, що в них здійснена спроба узагальнити суспільно-політичний устрій козаччини, який складався на ґрунті звичаєвого права і військової демократії протягом існування Запорозької Січі” [2, с. 56]. Звернімо увагу, що “Пакти і конституції” складені на основі звичаєвого права і козацької демократії Запорозької Січі, а не Гетьманщини. Складені Запорозьким отаманом-гетьманом Гордієнком (1701–1709), “Пакти і конституції” набули дещо спотвореного вигляду в обробці генерального писаря Гетьманщини Пилипа Орлика, згідно справедливої оцінки науковців. “Цей документ був підготовлений П. Орликом, Г. Герциком, А. Войнаровським та іншими... Проте, вочевидь, цей документ відображав виключно бажання козацької старшини” [3, с. 57]. При цьому треба розуміти, що козацька старшина ніколи не підтримувала демократію, через що Запорозька Січ виступила проти Гетьманщини з перших же років її утворення.

До сьогодні побутує навмисна плутанина на вищому науковому рівні стосовно витоків української державності, яку виводять з часів утворення Гетьманщини (1648 р.), лишаючи поза увагою державність Запорозької Січі, загально визнаної в Європі задовго до Гетьманату. Через це залишається зумисне невизначеним період існування Запорозької Січі, який загалом охоплює півтисячоліття української історії і певних 400 років у вигляді центрального організаційного центру українського козацтва. Як зазначалось, офіційно дослідженні “фортифікаційні споруди на Совутиній скелі Хортиці належать до XV століття”, однак і досі деякі науковці з надмірною обачністю скорочують добу козаччини щонайменше на століття, переповідаючи вигадки про часи Д. Вишневецького, як наприклад: “Запорозька Січ остаточно формується близько середини XVI ст. і стає праматір’ю й знаменитістю всієї слов’янської козаччини, праобразом української державності... Близько 350 років тривала безупинна епопея кривавих суточок за степи, перетворених козаками в ареал свободи. З цього приводу американський історик Н. Чіровський писав, що в козацьку епоху “український кордон існував як альтернатива рабству” [4, с. 10–12]”.

Варто сказати кілька слів про автора першої Української Конституції – запорозького гетьмана К. Гордієнка, котрий перебував на чолі Війська Запорозького впродовж 1701–1709 рр., 1710–1713 рр. та періодично до 1733 року.

Достопам’ятний гетьман Війська Запорозького – Кость Гордієнко – прославився не лише як військовий, але і як видатний громадсько-політичний діяч. Причому він був і залишається найвидатнішим з усіх громадсько-політичних діячів козаччини, уславивши своє ім’я як основоположник Європейської і всесвітньої демократії, виклавши першу Конституцію України-Руси в 1709 році. За визначенням Михайла Драгоманова: “Кость Гордієнко – найбільш достойний слави з усіх українських козаків”.

Перша Українська Конституція написана Гордієнком на основі запорозьких традицій і звичаїв, що віками побутували на Запорозькій Січі, і творцем якої був український народ. “Конституція” була складена запорозьким гетьманом Гордієнком і пред’явлена шведському королю Карлу-ХІІ та лівобережному гетьману Мазепі при зустрічі у Великих Будищах напередодні Полтавської битви, для означення умов і вимог українського козацтва, за якими запорозьці приєднувались до спільної боротьби разом зі шведами проти

російського царя. Після поразки у Полтавській битві “Конституція” Гордієнка потрапила за кордон разом з письмовим архівом генерального писаря П. Орлика, де й була оприлюднена Орликом при його проголошенні еміграційним гетьманом у 1710 році.

Показовим є той факт, що запорозька “Конституція” була написана на 80 років раніше французької “Декларації прав людини і громадянина” і на 66 років раніше “Декларації незалежності” США, що свідчить про запозичення основних положень обох документів з запорозького першоджерела.

Стосовно авторства запорозької “Конституції” також див. Д. Берест “Витоки Козацтва”, розділ “Причини занепаду козацтва”, де зазначено: “Так звану “державотворчу” діяльність Мазепи, яку вигадали сучасні політики, приписуючи йому укладення першої конституції, репрезентуючи її як “продукт довготривалої праці видатного гетьмана”, спростовується дослідженням М. Драгоманова. Він довів, що конституція 1710 року, що була оприлюднена Пилипом Орликом в еміграції, насправді була запорозьким проектом, що розробив отаман-гетьман Кость Гордієнко (1701–1709). М. Драгоманов так і називає її “Конституцією Гордієнка, найбільш достойного слави з українських козаків” [5, с. 485].

Зокрема “Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького” Гордієнка визначали державно-політичний статус України-Руси, а саме: “Україна з двох сторін Дніпра з Військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами вільною від всякого чужого володіння. Союзні держави ні під претекстом визволення її, чи опіки над нею, чи під яким іншим не мають претендувати на абсолютну владу над Україною й Військом Запорозьким, ні на ленну залежність, чи якусь підвладність, ані не мають права з неї яких-небудь доходів чи податків... Цільність границь її, непорушність вольностей, законів, прав і привілеїв її свято мають заховувати, аби Україна вічними часами тішилася своїми правами і вольностями без всякого ущербу” [цит. за: ЗНТШ, 1909, 92, с.18–19].

Сучасні історики, прислуговуючись антинародній політиці української влади, завзято просторікують про якісь далекоглядні плани Мазепи, щоб хоч якось виправдати його злочини проти українського народу вповдовж 20-річного гетьманства. Але з наведених численних витягів маємо однозначний висновок: Іван Мазепа, розпочавши військову кар’єру при дворі польського короля Яна

Казимира, був зятим ворогом українського народу і, як потомний польський шляхтич, вважав українців “холопами”, що мусять покійно працювати на своїх панів. Таким чином, безпідставне прославлення І. Мазепи сучасними високопосадовцями засвідчує їхні аморальні принципи й антинародні плани, котрі не відрізняються від тодішніх мазепинських узурпаторських намірів. Відтак, звеличення І. Мазепи до рівня національного героя нічим не підтверджене і не може бути схвалене у вітчизняній історії, тим паче у вигляді зображення на грошових купюрах Незалежної України.

Література

1. Яворницький Д. Із української старовини. – К., 2001.
2. Лаврів П. Історія південно-східної України. – К., 1996.
3. Оніщенко І. Історія України. – К., 1999.
4. Андрущенко В., Федосов В. Запорозька Січ як український феномен. – К., 1995.
5. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.

Василь Чумаченко
кандидат технічних наук

ХАРАКТЕРНИЦТВО В УКРАЇНІ

Хто такі *характерники*? Звичайні люди, але володіючі однією особливістю, вони у своєму повсякденному житті можуть орієнтуватися на те знання, яке отримують через дотик до тонкої основи світу, через так звану третю сигнальну систему. Від чого можуть бездоганно точно орієнтуватися у житті, маючи вже уявлення про те, які можливості лежать у цілісності на нуменальному плані. Їх життя стає слідуванням тому можливому, що лежить в цілому, а тому маючим щасливе майбуття. Поєднуючись з причинною правдою цілого, вони отримують силу, яка має як і у довколишній природі всеперетворюючий характер. Таку характерницьку вправність підмічено в рядках народної пісні: “сидить козак в кобзу грає, що задума – все те має”.

Що таке *цілісність світу*? Первинне узгоджене світове, передподійне поле існує на тонкоенергетичному плані завдяки руху форми, організуючій його простір. Цей план, який у давніх слов'ян отримав назву світової Прави, є законотворчим для всього, що має свій розвиток на зовнішньому плані. Тому тут відбувається передподійне, що до нашого плану, моделювання життя, яке як існуючу можливість упровадження події, може фіксувати людина з

поширеним сприйняттям світу. Звідси походить знання сушого давніми оріями та пізніше знання істинного їх послідовниками у козацтві.

Що таке *ведизм* і чим він відрізняється від знання сушого? Відати, у перекладі, має значення бачити і від того знати. Тому майже нічим, коли не говорити при цьому про давні записи відомі як Веди. Де вже у міфологічній формі є намагання передати осягнення знання сушого тими, хто таку здібність вже втратив.

Хто такі *арії* і чому до них останнім часом причисляють давнє населення Нижнього Подніпров'я? Була така країна у давній історії Індії і вона мала назву Арьяварта. Населення цієї країни відносили до аріїв, бо невідомо як вони самі себе називали насправді. Тобто арії це цілком зовнішня назва ще і через те, що аріями у давнину називали населення північно-західної частини Ірану. Термінологічно слово арій може мати походження від терміну ар'я, що має значення пробудженої душі. Якщо про населення Нижнього Подніпров'я говорити з цієї точки зору, маючи на увазі зокрема трипільську культуру, то назва виглядає цілком вірогідною. Але знову ж таки підкреслимо як зовнішня назва, бо невідомо як вони самі себе насправді називали. Якщо говорити про давнього бога слов'ян Ора, що відстроював їх як етнічну самість на терені України, то це були орії. В самому терміні – руси, що в перекладі з санскриту прочитується як – діти світла, вочевидь ховається і те і друге. І це не дуже важливе питання, якщо йдеться про зовнішнє усвідомлення, але коли ви пробуєте увійти у пантеон знань своїх давніх пращурів, то це набуває вкрай важливого значення. Бо самоназва, то є вихідна точка їх сакрального внутрішнього знання, яке вони виробляли у поєднанні з патерн умовами ареалу свого проживання.

Що то за шляхи які пролягають в житті кожного, і ведуть його до висот пробудженого духу, за твердженням езотеричної науки?

Такий шлях не треба шукати десь, бо він у кожного під ногами. Ось включення в нього та слідування йому складає проблему, через пануючого на сьогодні вкрай звуженого світосприйняття. А сам шлях це не що інше як слідування причинній правді життя, або знанню істинного, про яке ми говорили вище. Як вам стає зрозумілим, без дотику до цілісної основи світу ця справа стає неможливою.

Який вік людина може насправді мати на Землі? Значно довший, ніж той, що маємо зараз. Але справа тут не в самому віці. Для людини, що йде до висот свого духу, цього віку повинно бути достатньо, щоб у

повному усвідомленні зробити самостійний перехід до інших площин буття, бо духовно розвинута людина переростає план своєї присутності і тому не може довго на ньому знаходитись. Вібрації такої особистості вже потребують більш високих планів. Ці переходи для нас сьогодні мають характер якогось дива, тоді як в давні часи, що видно з ритуального розпису Трипілля, це було бажаним для кожної особистості явищем. Вся культура того часу була вибудована для цього досягнення.

Що насправді стоїть за безкінцевістю, на яку сьогодні спирається наше природознавство? Макс Планк, що був головним розробником квантової теорії, називав цей термін дурною безкінцевістю. Справді, якщо спиратись на квантовий континуальний перерозподіл простору, то всякий процес у ньому кінець кінцем набуває нової якості через квантовий перехід, де та безкінцівність зникає. Про безкінцевість у науці заговорили, коли дійшли краю у своєму описі процесів, наближених до означеного вище переходу. До кінця усвідомити, як заважало звужене світосприйняття самих нуковців, бо ті нові якості, на означенім вище переході, часом набували зовсім фантастичного з їх погляду виразу. З тої самої причини існує несприйняття офіційною наукою давньої езотеричної науки, про яку ми говорили вище, бо вона не вкладається в існуючий сьогодні світогляд.

Чому характерницьке знання пішло у небуття як і давні знання наших пращурів? Чому у небуття, вся культура титульного етносу України стоїть на цьому вже у вигляді так званих звичаєвостей, сама ментальність народу у глибині свого сакралу утримує те знання у неявній формі, вже у вигляді, наприклад, невстанного пошуку правди істини на цім світі. Тобто вектор залишився той самий, як і в давні часи, що ідентифікує нас як прямих спадкоємців того знання, і тих культурних надбань, які мали наші пращури. Чому немає прямого широкого усвідомлення тих знань? На це існує декілька точок зору, в які входить і вплив так званої шостої Калі Юги – періоду у розвитку близького Всесвіту, коли енергетичні плани стають слабко означеними. І їх потуги не вистачає для пробудження відповідного усвідомлення в людині. В езотериці все це має місце, але не є головною причиною. Давні знання мали надзвичайну глибину проникнення у невимовне, але їх термінологічне, образно-понятійне осмислення у багатьох випадках чекалося бути кращим. Бо нерозвиненість мисле образів часом надавало давнім культам надзвичайної жорстокості, яка припиняла саму нитку знову

народжуваного життя, яке з відомої причини не могло одразу вписатися у ті надтонкі правила, що вироблялися в тій чи іншій культурі. Тому мабуть потрібен був період суто технічного розвитку, в якому б відбулося необхідне становлення високої евристичної стелі абстрагованого мислення, в якому надтонкі процеси, що йдуть у слабкій метриці отримали б своє адекватне відображення. Ясна річ, що в такий період страждають культури, що стоять на інтуїтивно образнім сприйнятті світу. Чи майже не ідеальним зразком у цьому плані є культура українців, що перенесла на собі все лихоліття цієї пори.

Що насправді стоїть за обраністю того чи іншого народу або нації? Не існує в світі не обраного народу, до якого в той чи інший час не приходив би хтось із потойбіччя. Так звані палеоконтакти були в давній історії народу майя, були вони у ацтеків, у народів Полінезії, у Месопотамії, у японців та китайців, не говорячи вже про Тибет. Ці сутності Неба, що приходили до того чи іншого народу, допомагали налагоджувати їх життя, складаючи для цього відповідні заповіді та навчаючи необхідному ремеслу. У нас на Нижнім Подніпров'ї такою сутністю, як це витікає з археологічних даних та досліджень написів з близького сходу у мові русів, включаючи донедавна перекладений рукопис оріїв, відомий у світі, як рукопис Войничча, був Ор. Знання сущого, якому він навчав слов'ян, лягло зрештою в основу сьогодні пануючої індоевропейської культури. З вище сказаного слідує, що по великому рахунку життя на землі завжди було під наглядом Неба, про що прямо говориться в архівному документі пори оріїв. Тому, коли у виникаючих сварках та протиріччях хтось шукає своє рішення, то завжди треба пам'ятати, що не тільки ми приймаємо відповідні рішення та проводимо їх до життя на Землі, особливо в період Калі юги що, слава богу, вже минає. У всьому треба мати край, за який заходити непотрібно, бо всі ми так чи інакше визнаємо існування вищої сили, що стоїть за цим усім.

Чому землі Нижнього Подніпров'я отримали зрештою назву Україна? Цьому існує декілька версій, але найбільш вірогідною з них треба вважати ту, яку приймає автохтонне населення, або титульний етнос, що проживає на цій землі, бо кому як не йому знати, чого він так свою країну називає. По-перше, у всьому слов'янському світі широко відомо, що термін країна має одне тлумачення, яке тільки у нашого близького сусіда означається терміном страна. По-друге, у нас часто кажуть не Україна, а Вкраїна, що від давнього часу мало

значення родової землі, або тієї землі, що переходить у спадок. Коли розуміти, що з тим спадком переходив і Стіл, тобто князівство в країні, тоді стає зрозумілим чого саме Україна. Бо це спадкоємна земля Київських князів, яка ідентифікувала їх як таких. І зрозуміло чому такі напади йдуть останнім часом на цей термін, бо неможливо називати себе русичем, не маючи своєї тепер вже історичної спадщини на цій землі. Велич Київської Русі-України до цих пір не дає комусь спокійно жити та проводити різного роду політичні чи культурологічні інтервенції в цю країну. Треба пам'ятати, що слов'янське світоуявлення дуже далеке від панмонголізму, бо це завжди був внутрішній шлях розвитку, якому зовсім не потрібно було якихось великих чужих земель, потрібна була тільки своя рідна.

Яке значення має Запорозька Січ та козацтво в Україні? Ще за часів Трипілья хліборобській общині треба було боронитися від ватаг зайд із великих Азійських просторів. Вони, як і по сьогодні, приходили сюди за здобутком. Справа не в тім численні вони були чи ні, для злодійської справи великої чисельності непотрібно, то був завжди швидкий набіг порівняно невеликих загонів. Ніколи не відомо було коли і де це може відбутися. Тому і постала Січ, як засіб оборони від того, яка була постійно наготові для будь-якої відсічі. Ті, хто постійно жив на Січі, стали називати себе козаками, які мали лицарський чин від того спадкоємного чупера – кошаки, що виголювався на голові. То дуже давня лицарська традиція світу, від якої вочевидь веде своє походження сам термін – козак.

Що таке звичай та звичаєвість в Україні? Похідне від життя, але виділене на його фоні ритуалізоване дійство, дозволяюче людині жити в дотик до того істинного, що панує на цілісній основі світу. Звичаєвості регулюють людську діяльність на зовнішньому плані, що до її адекватності світовому плину подій на внутрішньому плані. Що дозволяє людині приймати вірні та доцільні рішення в своєму житті не протиставляючи їх силам природи. Жити в істині, як про це говорили в давні часи, є найважливішим для хліборобської праці, бо без цього не можливо отримати як стійкого врожаю, як і свого щасливого життя на землі.

Звичаєве право в Україні. Звичаєве право та характерництво козацькому русі є проявом дуже давньої традиції, що лежить в самій основі ментальності українства як хліборобської нації з її одвічним пошуком правди істини. Як показали дослідження рукопису орієйської пори, відомому як манускрипт Войнича та Велесової книги, пошук

правди сушого, конче необхідного в хліборобській справі в свій час призвів до відкриття цілісної основи, яка в природі є тією законотворчою базою, з якої за образним висловом Олени Реріх, кожної миті тчуться килими людської долі. У оріїв це був Суєт великий божий, що існує як велике узгоджене Одне на тонкому плані. Саме він стоїть над усім, та пустоше все надумане та упереджене, прийняте з чисто зовнішніх міркувань. Для слов'ян часів Київської Русі це цілісне Небо, яке утримує в собі потенціал розвитку будь-якої події.

“В поті чола свого здобуваємо свій хліб”, – знаходимо в Велесовій книзі духовне кредо словянина – русича. Звідси звичай, утримуючий людину в полі цілісного сприйняття світу, – постійно мати під ногами рідну землю і ніколи не зазіхати на чуже, через що не жити в своєму житті руйнуючими людську самість подвійними стандартами. Тому українська козацька звичаєвість бере свій початок з поєднання людини з ареалом місця свого проживання притаманній хліборобській нації, бо тільки так, через налагоджений контакт із природним загалом, гарантувалося успішне землеробство. “Маємо з богами своїми жити в єдиній правді”, – проголошується у Велесовій книзі це звичаєве право слов'янина-русича.

Наступним постулатом звичаєвого права хлібороба стає проголошене у тій же Велесовій книзі: “маємо відати і знати обаполи тирла”. Згадана єдність людини і цілісного Неба досягалася через ритуалізацію життя, коли заглиблення на рівень цілісності ставало засобом пізнання сушого, на яке орієнтувалися в житті. Звідси, через отримання ключового психофізичного настрою, виробленого в процесі адаптації до патерн умов ареалу проживання, виникає ментальна налаштованість хліборобської общини. Саме ж відання сушого досягалася через систему ключових артефактів, що виходили з тієї ж сцілісної основи. З чого, виникало мистецтво бачити ключову, поєднуючу з цілим форму, що покладалося в звичаєве ремісництво, народжувалась відповідна кольорова гама одягу та звуковий ряд мови лісостепової зони. Це і було початком звичаю, покладеного в знаковість національного одягу, мови та пісень. Образна знаковість культури, що народжувалась, підкреслена в тій же Велесовій книзі: “Треки богів своїх роблять подобою до мужів, наші ж боги – суть образи. Тому маємо істинну віру і не потребуємо ніякої пожертви”. Бо самі жили в істині через вироблену культуру.

Таким чином, у хліборобській общині людина розкривала свою

повну, тотожну оточуючому світові природу. Через що всяка хліборобська нація, вирощуючи хліб свій, вирощувала і справжню, цілісну людину. Звідси ті звичаєві чесноти, що притаманні хліборобській культурі: не убий, не кради, не бреш, не прилюбодійствуй, не пий, не вживай те, що веде до втрати здорового глузду. Тобто все, що призводить до втрати контакту людини з великим цілим, через що її життя стає долею відчаю та скорботи.

Висота чеснот притаманна хліборобській культурі за межею людського его, породжувала козацьке лицарство, вершиною звичаю якого було усвідомлення себе як захисника своєї землі, свого народу через правду свого серця. Відтворення культури цілісної за своєю сакральною природою людини, що живе вже у поєднанні свого великого і малого Я, призводить до панування культури духу, що знімає напругу протистояння в суто споживчо орієнтованому суспільстві. Що сьогодні є дуже великою проблемою в світі.

Тож звичаєве право бере свій початок з космогонічних уявлень давніх слов'ян про цілісність світу, через дотик, до якої поставало узгоджене діло, – діяння людини з тими законами життя, за якими живе і розвивається сам світ. Чудовим зразком давньої звичаєвості є ритуальний розпис на трипільських посуді. Давні орії знали про існування цілісного утворення пануючому “на волі по голому”, тобто на тонкоенергетичнім плані світу і підлаштовували свої наміри щодо нього. Знайдені формули взаємодії людини з цілісною основою світу породжували звичай, що впроваджуючись у життя ставав звичаєвістю народу, який сам ставав від того носієм правди істини в житті. Мабуть тому грецький мандрівник і філософ Геродот, якимось відвідавши слов'ян з Нижньої Припонтіди, з подивом записав: “Цей народ не має над собою закону (у вигляді царя чи самодержця) та він їм і не потрібен, закон знаходиться у них у середині”.

Що відбувається, коли людина втрачає все це? “Матимете (ту саму) божую, але (вже) муку”. Через тисячоліття засвідчують орії той стан життя, який ми маємо сьогодні. Існує сутність у людині, яка насправді веде її шляхом життя, бо живе в поєднанні з цілісністю. Тому її воля, її рішення виходять із значно більшого обшвиру подій аніж той, що має пересічна людина. Саме через своє звужене світосприйняття вона постійно хибує, неусвідомлено приймаючи ті чи інші рішення, проявляє волю та наполегливість там, де цього робити не можна. Через що постійно постає у протиріччя зі своєю власною долею, звідки і та “мука божя”, про яку говорять орії.

Сьогодні повернення інтроспективного, інтуїтивно образного сприйняття світу цю проблему прибирає, людина стає єдиною у своїй світоглядній позиції як внутрішньо, так і зовнішньо. Від того вона починає справді зростати до висот свого духу, а від того справді жити.

Виникає питання, на чому розбудовується те нове природознавство, яке може засвідчити все вище проголошене?

Сьогодні нам уже відомо про подвійну природу людини, яка окрім фізичного тіла має ще й свій тонкоенергетичний план, виділений на рівні первинного цілісного поєднання світу на рівні так званої слабкої метрики. Цей рівень у ранніх слов'ян, як ми про це дізнаємось з Велесової книги, звався рівнем світової Прави. Яка, народжуючись від первинного збурення великої ночі Нави, породжує Яву, той феноменальний світ, в якому сьогодні переважно виділена наша свідомість. У такому розподілі світу Права стає тією законодавчою причинною основою, на якій формується подієвий світ Яви. Тобто цілісний рівень Прави утримує в собі те істинне закономірне, за яким у дійсності все йде на рівні Яви.

Як відомо, успіх у хліборобській праці залежить від передбачення тих метеорологічних умов, що мають зміну на протязі року. Вчасно посадити, зібрати та зберегти збіжжя – їх найважливіше завдання. Для цього потрібно знати, бачити знакові події, що відбуваються в природі – звідси космогонія слов'ян нараховує безліч свят, кожне з яких має своє обличчя, свою обрядовість та своє значення в налаштуванні життя хлібороба. В цьому давні слов'яни-руси, від яких вочевидь веде своє походження звичаєвість українців, пішли далі, все своє життя підпорядковуючи тому культовому, ритуальному дійству, яке не зупиняючись ні на мить точиться в самому природному довіллі. Від того злиття природного і людського і бере свій початок звичай, який є нічим іншим як ритуалом поєднання людини з ареалом свого проживання, через згадану вище ментальну психофізичну форму. Саме з цього виходило їх знання сущого та успіх у будь-якій справі.

Як відомо, будь-яке ритуальне дійство утримує в собі відповідну послідовність: по-перше, саму необхідність дії, що виходить із причинної пов'язаності плину життя. Далі йде час і місце впровадження події, яка сама потребує відповідної форми свого впровадження через відповідне ритуалізоване дійство, бо конче потрібно знати причинну пов'язаність того, що запроваджується. З давніх-давен відомо, що вимикаючи своє чисто зовнішнє налаштування в будь-якому ритуалі, людина може, через своє

інтроспективне сприйняття на рівні тонкого плану, торкатися цілісного плану Прави. Від чого передбачувано знати характер тих подій, що надходять. Коли приходило знання як впровадити дійство, забезпечивши його пов'язаність із загальним плином подій у довкіллі, тоді рішуче бралися за справу. Що тепер ставала продовженням дії самої природи, маючи від того енергію та відповідне майбутнє в цілісній картині світу. Це і є глибинним сакральним звичаєм українців, де споконвічно культивувався образ справжньої цілісної за своєю природою людини, що живе, узгоджуючи своє буття з довкіллям.

Як відомо, Україна є прикордонною з Азією, де ментальна налаштованість хлібороба-орача межує з ідеологією артільного здобувача. Артіль здобувача, як відомо, живе договірною правдою, яка лежить в основі артільного договору. Ця ідеологія від початку пропагує споживче життя за рахунок природи та довкілля. Тому від початку, на рівні протистояння, відноситься до сил природи, з якими бореться за своє виживання. Сповідує загарбницьку ідеологію щодо своїх сусідів, де постійно шукає собі здобутку.

Через це більшість зайд в Україні сповідують ідеологію панмонголізму. Хліборобська культура від початку – виробнича і творча – має похідний характер від єднання природних сил і людини. Саме такі цінності і захищає козацьке звичаєве право, і по цьому маємо змогу дати оцінку будь-яким чисто театральним козацьким угрупованням, цілі яких лежать у протилежному напрямку. Нищення країни та її культури на вигоду ідеології панмонголізму, – їх потаємна ціль, що ззовні прикрита великим об'єднанням слов'янського світу та світовою глобалізацією. Не можна панове нищити те, що є основою життя людини на землі, бо тоді саме її існування перетворюється на пустопорожню, не маючи свого майбутнього справу. Не за технічним же прогресом ми сюди приходимо.

Михайло Кононенко

*старший науковий співробітник
Національного НДІ українознавства
м. Київ*

ЗВИЧАЙ РУСІ, ЯКИЙ СТАВ КОЗАЦЬКИМ

*Народна творчість, зокрема думи
є найоб'єктивнішим джерелом інформації,*

вона зберігає в своїй основі найправдивіше
і найсуттєвіші факти історії народу.

І. Франко

Посилаючись на літопис, вважаємо його як самий авторитетний документ і, якщо документ, то й писати мала людина відповідальна, доступна до цього (чи запрошена?) або приставлена (акредитована) князем, боярином, єпископом чи самим Віче. Літописець був присутнім у самій гущі подій і вважався людиною відповідальною, писемною, здатною аналізувати, а це все притаманне науковцеві – стародавній історик. Вони виконували посольські доручення, сліdkували за будівництвом укріплень, храмів, доріг, мостів й посідали не останнє місце в суспільстві.

Літописам надавалось велике значення. Літопис був офіційним документом. Наприклад, новгородці укладаючи “ряд”, тобто договір, з новим князем, нагадували йому про “старину і пошліну” (про звичаї), про “Ярославі грамоти” й своїх правах, записаних у новгородських літописах.

Свої літописи літописці також підтверджували документами: щоденниками походів, доносами “сторожів” (лазутчиками), листами, грамотами, заповітами. Не плутаємо літописця з писарем.

Яка ж Дорога-Історія вела Київську Русь до того *стану*, який назветься *козацтвом*? До *свободи* тернистий шлях вів людність на теренах придніпровських через *пороги* рабства, феодалізму (князівства), – до паростків свободолобства-козацтва. Але спершу, з чого Дорога ця починалася? Зі старини-звичаю: законів, які забезпечували гармонійне співіснування людини з Природою та своїм довкіллям. Втрачаючи звичай, людина порушує природний спосіб життя, “вступає у протиріччя з Природою, втрачає свою духовність, здоров’я, а разом і ті могутні можливості, які закладені в неї Богом при створенні” (Волелюб Добжанський) (8, с. 17) .

Звичай – правила поведінки, що виникли і діють між людьми. Спочатку – якась окрема дія чи вчинок, що згодом перетворилися на обов’язкові для окремої спільноти (родина, плем’я, народ тощо) правила. Нерідко первісне значення звичаю давно забулося, однак люди продовжують його дотримуватися. Інколи звичаї перетворювалися на обряди, а подекуди ставали нормою закону. Не плутати зі звичкою.

У звичаях: немає Книги-Біблії, все передається від Матері до дітей; у звичаях є святе місце – своя Хата; всі рівні перед звичаєвим

правом.

Етапи звичаєвості: 1) створена людина знала Творця і його Закон – звичай: лад на своїй землі; 2) з часом людина втрачала зв'язок із Творцем і почала *вірити* у звичай-закони; 3) людина почала творити свої знання й закони – з'являється наука, – перехід від *знань* до досвіду – рабовласництво: релігія з її богами й храмами; 4) влада держави: наймана праця – занепадає звичаєве право, з'являються *грошові* відносини, втрачається духовність й духовість.

Козацтво – волелюбна верства людності, лицарі, готові служити українській ідеї, захисники знедолених.

Почнемо з Київської династії: Кия, Аскольда, Діра, Олега...

Фундамент. *Засновник київської династії.* У “Повісті временних літ” читаємо, що коли Рюрик вокняжився в Новгороді, “було в нього двоє мужів, не родичів його, але бояр, і відпросилися вони до Царгорода із своїм родом (тут: військовою дружиною). І вирушили Дніпром, і коли пливли, то побачили на горі невелике місто. І спитали: Чий це городок?” Тамешні жителі відповіли: “Було троє братів – Кий, Щек і Хорив, що збудували городок цей і згинули, а ми тут сидимо, їхні нащадки, платимо данину хозарам”. А були це Аскольд і Дір. “Залишилися вони у цьому місті, зібрали в себе багатьох варягів і стали володіти землею полян”.

Пізніші літописи вважають їх вихідцями з київської династії, засновником якої був **князь Кий**. Новгородський літописець, намагаючись возвеличити Новгородську землю, кидає в Київський бік, що Кий був простим перевізником, а Київський літописець прагнучи задовольнити київську пиху, писав, що “якби Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода...” (1, с. 11). А дарма! Зовсім не обов'язково перевізнику-митяру веслами міряти Дніпрові хвилі, він міг “веслами правити”, збираючи мита з Величезного торгового Водного Шляху “з варяг у греки” й цілі флоти будувати. А за які ще кошти? І в гербі своєму ставити довжелезне весло. Про торгівельний шлях з Києва до Криму з перевалочними базами у Каневі та Черкасах згадують А. Контаріні, С. Герберштейн [Барбаро и Контарини о России. – Москва : Наука, 1971. – С. 212; Герберштейн С. Записки о Московии, – М., 1988. – С. 185]. М. Литвин писав, що “нема шляху більш знаного, як старовинна, бита і добре відома дорога, що веде з Чорноморського порту – міста Кафи, через ворота Таврії, на таванський перевіз на Дніпрі, а звідти до Києва...” [2, с. 50]. “А Кий, як розповідають, поставив град, і тому ім'я дано Київ” (3, с. 279,

дошка 31, вірш 9).

Цікавим є те, що “у середовищі братів Кия, Щека й Хорива, як і в середовищі інших братів, зокрема індських Куара, Мелтея та Хореана імена середніх братів є тотожними: давньоруське слово “щек”, як і вірменське “мелтей” означають – “змій” (4, с. 126–135). Можемо погодитись із висновком, що “усі літописні версії створені народною психологією про Кия, Щека і Хорива або Руса, Чеха, Ляха, або Радима, В’ятка й Дуліба та інші трійці свідчать про перехід державотворчого процесу із двоступеневої влади (законодавча й виконавча) до триступеневої (законодавча, виконавча й судова), як на полотні В. Васнецова “Богатирі” (Сніжко Валерій) (5, с. 387). Бачимо як намітилася зміна державного устрою. У “Велесовій книзі” розглядаються питання віри і влади, минулого, сучасного і майбутнього. Рабства й Свободи! Внаслідок цього “звільнені, завдяки багатостраждальній боротьбі, *праукраїнці вирішують відпустити рабів на волю* (так вони вирішують усім віче), *а прихід Кия до Константинополя сприяє еволюції рабовласницької системи у феодальну*” (Кононенко Петро) (6, с. 7–8) .

Яка ж доля Кия подальша? Читаємо у Велесовій Книзі: “І се Кий помер, пробувши нашим володарем тридцять літ. І по ньому був син Лебедян, який речений Славєр, і той жив двадцять літ, а потому був Верен з Великограддя, також двадцять літ. І потому Сєрежень – десять на столі. Одержали вони перемоги над ворогами...” (3, с. 299, вірш 2. Дош. 36 б).

Никонівський літопис 16 ст. змінив навіть форму імені Аскольда на “Осколд”. *На початку XX ст. російський академік О. Шахматов стверджував, що Аскольд і Дір були нащадками Кия, останніми представниками місцевої київської династії.*

Відчайдушно сміливий похід на столицю “світової імперії” середньовіччя, вчинений у 60-х роках IX ст. мало кому тоді відомими русами, справив величезний вплив на сучасників. Подія приголомшила гордовитих візантійців, що завжди зверхньо дивились на інші країни та народи. Про несподіване вторгнення руського флоту до, здавалось би, неприступної бухти Константинополя (вхід до неї зачинявся велетенським залізним ланцюгом) розповів у двох своїх проповідях і “Окружному посланні” східним єпископам 867 р. тодішній глава візантійської церкви патріарх Фотій. Ця надзвичайна подія згадана також іншим сучасником, Нікітою Пафлагонським у 877 р.

Узагальнивши свідчення відомих сучасній науці численних джерел, можна таким чином уявити похід київського флоту й суходільної раті на Константинополь. Навесні 860 р. імператор Візантії Михаїл на чолі 40-тисячного війська рушив у глиб Малоазійського півострова, щоб дати одкоша арабам. Тоді ж він послав флот до острова Крит для приборкання піратів, що грабували й топили візантійські кораблі в Середземному морі. Для захисту столиці імператор залишив нечисленну залогу під командуванням старого адмірала Оріфи. Жменьки воїнів було явно недостатньо для захисту багатокілометрових міських мурів. Основна надія була на могутність тих гігантських мурів, що будувались упродовж кількох століть. У цей надзвичайно несприятливий для візантійського уряду й Константинополя час Аскольд і здійснив свій блискавичний удар. Чи випадково київський князь обрав момент для нападу? Ймовірніше, ні. За “Повістю временних літ” відомо, що київський князь пішов на Візантію тоді, коли імператор кинувся воювати “агарян”. А за якимось певно, давнім і невідомим нікому джерелом Никонівського літопису звано, що Аскольд і Дір “чули про війну Візантії з арабами і тільки тому пішли на Царгород”. Завдяки цьому багато істориків XX ст. схилилися до версії, що Аскольдові було відомо про зовнішньополітичні труднощі й слабкість війська імперії.

Із візантійських джерел відома точна дата нападу Аскольда: 18 червня 860 р. На світанку того дня руські лодії стрімко вдерлись до Золотого Рогу – чомусь не був напнутий захисний ланцюг, – висадили десант і розпочали облогу циклопічних мурів візантійської столиці. Незабаром потому наспіла й піша рать.

І раптом, без видимих причин, після тижневої облоги руські воїни організовано почали відходити від мурів Константинополя.

Сучасникам того походу Фотієві й Нікіті Пафлагонському, а також Георгію, авторові “Слова на покладення ризи Богородиці у Влахернах” було відомо і вони (а також пізніші візантійські історики, що користувалися свідченнями очевидців) пишуть, що відхід русів від стін Константинополя був для всіх несподіванкою. Римський папа Ніколай I дорікав імператорові Михаїлу за те, що він не зумів помститися північному ворогові. У другій своїй проповіді патріарх Фотій визнав, що Візантія 860 р. не зуміла покарати “варварів” – русів. А венеціанський хроніст Іоанн Диякон навіть твердив, що ті, хто облягав візантійську столицю, повернулися додому “з тріумфом”.

Звідкіля ж узялася візантійська церковна легенда (відбита в

Хроніці Амартола) про чудесне спасіння Константинополя влахернською Богородицею? Відповідь на це питання, здається, можна знайти у Никонівському літописі, з якого відомі не один (як з “Повісті временних літ”), а три походи Аскольда на Візантію. Невдачею завершився не перший, 860 р., а, мабуть, другий – похід 866 р. Розповівши про поразку русів, це джерело веде далі: “Повернулися Аскольд і Дір від Царгорода з малою дружиною (залишками війська), і був плач великий”. Можна припустити, що саме 866 р. шторм нагнав Руську ескадру у відкритому морі й розкидав легкі лодії. Натомість буря не могла завдати жодної шкоди руським воїнам, що облягали Константинополь на суходолі 860 р. Обидва різних за наслідками походи візантійська церковна традиція об’єднала в один – однозначно переможний для імператора.

Є певні підстави гадати, що раптовий і організований відхід воїнів Аскольда в червні 860 р. від укріплень Константинополя стався завдяки таємним перемовинам поміж київським князем і візантійським імператором – настільки таємним, що навіть патріарх Фотій, який, поза сумнівом, мав знати про такі переговори і, мабуть, брав у них участь, не зважився згадати про них у своїх творах.

Никонівський літопис повідомляє, що імператор Василій І “сотворил мирное устроение” з Аскольдом. Кілька візантійських авторів, серед них К. Багрянородний, згадують про укладення мирної угоди між Візантією й Руссю. Майже всі вони вважають хрещення князя Аскольда неодмінною умовою такої угоди. Найімовірніше, договір було підписано в Константинополі, куди близько 867 р. прибуло посольство з Києва. Русько-візантійська союзна угода 867 р. частково піддається реконструкції, виходячи з подальшого розвитку подій, а також за договором Олега з Візантією 911 р. Є підстави думати, що Візантія у 60-х рр. IX ст. зобов’язалась виплачувати Русі щорічну данину, а Русь за це – надавати військову допомогу імперії. Напевне, Аскольдова угода забезпечувала привілейоване становище руських купців у Візантії, а візантійських – у Київському князівстві. Незабаром після підписання цієї угоди руське військо, виконуючи союзницькі зобов’язання, завдало удару арабам у південному Прикаспії, поблизу м. Абесгуна, – можливо, щоб послабити тиск Арабського халіфату на імперію в Малій Азії.

Отже, наддніпрянське Київське князівство за Аскольда досягло високої могутності, вагомим свідченням чого стали успішний похід русів на Костантинополь 860 р. і укладення з Візантією мирної угоди,

вигідної й почесної для руського князя. Щоб дійти й доплисти до Константинополя (не до сусіда ж через тин!) з такою армією, необхідно бути сильною державою, відповідно технічно розвинутою економікою та й технічним військовим потенціалом: зброя, плавзасоби, карти-мапи, командири.

Історично плавзасоби на Русі відомі з давніх часів – це “моноксілі”, човни-довбанки, що виготовлялись з одного стовбура та були відомі починаючи з X ст. до н. д. В Україні моделі таких човнів експонуються у Львові, Києві та Дніпропетровську (Січеславі). Завдяки “розумовій діяльності багатьох людей, спрямованої на водоплавання, зокрема активне пересування водою, вдосконалювались весла, парус, оснащення човнів, що й надало можливість пересуватись річками на довгу відстань, як за течією, так і проти, а згодом люди опанували” (Сніжко В.) Понт (Руське море). Опанувати море-Понт, це не стільки хоробрість й відвага, а в першу чергу – знання! Знання течій моря, які й посьогодні надзвичайно капризні: змінюють свої напрямки, є нестабільними і “панують” саме вздовж берегів. Одна справа знати напрямок, наприклад на береги Візантії, для чого досить було карти-Неба, інша – мати золоте руно, зокрема карту-лоцію (портулани) для плавання Понтом Руським, та не менш важливим – уміння тими лоціями користуватися... Як відомо, армії були сухопутні й морські, то де саме їх дороги розходились? Візантійський “історик Лев Диякон аніскільки не сумнівався, що флот русів 941 р. спрямовувався на Константинополь саме з Боспору Кімерійського” (1, с. 362).

Оранта. З усього пантеону дійових осіб Київської Русі, починаючи від О(А)скольда, Діра, Олега, Ігоря, Святослава лише *княгиня Ольга* виписана досить реалістично. Офіційно сакралізована християнською православною церквою, як “святої княгині Ольги”, подвижниці християнської ідеї у вигляді візантійської ідеології в слов’янських землях – “*праматір всіх князів руських*”. “Це має свою тяглисть від давнього архетипу богожінки до Великої Богоматері через культ Жінки-Сонця Премудрості Великої, тому ж центральною постаттю в Софії Київській, визначному центрі ідеології, як духово-мистецько-теїстичному соборі є жіноча постать – Оранта у давньослов’янському дохристиянському вітанні Великого Неба. Проте загальновідомо, що це образ Ольги, який має ще й утаємничений символ в напису, як “М(ат)и О(рії)в” – Берегині Киян, а через них і усієї Русі-України” (Валерій Сніжко) (5, с. 333).

Ольга розуміла, що необхідно змінити довільний та безладний спосіб збирання данини. Вона впровадила перші в Київській Русі “реформи”, *чітко окресливши землі*, з яких через певні проміжки часу мала збиратися означена кількість данини. Княгиня водночас стежила за тим, щоб підлеглі не позбавлялися засобів до існування й відтак могли сплачувати данину – боролась із корупцією. Закріпивши за княжою казною виняткові права на багаті хутовим звіром землі, вона в такий спосіб забезпечила себе постійним прибутком. Аби краще знати свої неозорі володіння, Ольга часто подорожувала. Піддані відчували її рішучість і державну розсудливість. Вона здійснила ряд реформ, створила так звані погости для стягування данини, запровадила *регламентацію феодалних повинностей* тощо.

У зовнішніх відносинах Ольга *віддавала перевагу дипломатії перед війною*. 956 року княгиня їде до Константинополя для переговорів з візантійським імператором.

Константинополь, або Царгород, як його називають давньоруські літописи, в X ст. був справжньою світовою столицею. К. Багрянородний, при якому Ольга відвідала Царгород, письменник і історик, 949 р. у своєму творі “Про народи” з подробицями описав торговельний шлях між Києвом та Константинополем – по Дніпру та Чорному морю. Далі шлях йшов на північ – до Новгороду та Балтійського (Варязького) моря, й тому мав назву “з варягів у греки”. Велика армада лодій-човнів, як розповідає Нестор, доставила у гавань Константинополя Золотий Ріг понад 100 осіб посольства Ольги з обслугою і воїнами – майже 1500 чол. Розкішно оздоблена лодія княгині привернула увагу візантійців: посередині її стояв намет з коштовної тканини, борти, весла і щоглу прикрашала різьба, ніс лодії мав вигляд якоїсь химерної тварини-грифона чи дракона, шовкове вітрило було прикрашене князівською емблемою – золотим тризубом. Намет охороняло кілька воїнів у бронях зі списами у руках, снували численні служниці.

К. Багрянородний описує перший офіційний прийом Ольги, який відбувся 9 вересня у Магнавському залі імператорського палацу. То був дивовижний спектакль. Для нас важливо, що Ольгу було звільнено від проскінесису, тобто потрійного укліну, який відвідувачі мали робити перед імператорським тронем, падаючи ниць. Препозит біля дверей голосно вигукнув: “Шляхетна архонтиса Ольга-русинка з посольством від архонта Русі Святослава”(старшого – батька). Княгиня повільно, з гордовитою постановою, дивлячись просто на

імператора, що сидів на троні, увійшла до залу і, приклавши руку до серця, вклонилася. Так само вчинили й члени посольства. Після відповіді Ольги на різні запитання імператора з бічних дверей до зали почали заходити служники з скриньками, діжками, посудинами, сувоями. Це були подарунки від шляхетної архонтиси та посольства Русі великому імператорові ромеїв. Найбільше враження справили внесені на двох жердинах хутра соболів, горностаїв, бобрів, великі ведмежі шкури. Трохи пізніше відбувся ще один прийом і бенкет-кліторій в іншому залі – Трикліні Юстиніана. Тут Ольга була разом з імператрицею Оленою та її невісткою Феофано. Ділова ж розмова з імператором Константином відбулася між прийомом та бенкетом. Ольга говорила про причини, що привели її з посольством до Царгорода. Серед дослідників і нині точаться суперечки щодо змісту розмови – джерела не дають вичерпної відповіді на це запитання. Але найбільш вірогідно те, що Ольга вела переговори про хрещення Русі. Сама княгиня таємно, з огляду на язичницьке оточення, хрестилася у Києві ще до подорожі у Царгород. Просила прислати єпископа для Русі, мудро вбачаючи в прийнятті рідною країною християнства шлях до розквіту зв'язків із найрозвиненішими державами світу.

Чому ж відмовив імператор Візантійський у прилученні Київської Русі до християнського світу? Тому, що син Ольги, великий київський князь Святослав, верхник Русі, був язичником. Сама ж Ольга була вже християнкою. Приїхала з священником Григорієм. Подарувала імператору золоте з коштовним камінням блюдо, яке довго прикрашало ризницю Константинопольського головного собору. На ньому були християнські символи – зображення Христа на коштовному камені, й призначене воно було для церковної служби. Язичниця не могла б зробити такого дарунку. *Ольга прийняла благословіння патріарха під час урочистої відправи у Константинопольській Софії. Ця акція за згодою самої княгині й завдяки візантієм була сприйнята як її дійсне хрещення.* Подія поступово набула розголосу в середньовічному світі і переросла з особистої справи Ольги у важливий державний акт.

Повернувшись додому, Ольга почала вмовляти сина Святослава перейти до християнської віри, але той, боячись насмішок і незадоволення власних дружинників, відмовився. “Княгиня Ольга була бездітною... Святослав був її усиновленою дитиною із родини з Болгарського царства Пліски-Плескова. Бо ж у 942 р. Ользі було вже 52–53 роки, а вона і до того не спромоглася народити” (5, с. 386).

Ольгу не просто вшановували нащадки – її було канонізовано. *Прилучення Ольги до лику святих відбулося ще в домонгольські часи.* Вона була п'ятою (після Бориса, Гліба, Феодосія Печорського, Микити Новгородського) святою. Вже з першої половини XI ст. зображення Ольги з'являються у Візантії й Київській Русі. Фрески Софійського собору в Києві були добре знані на Русі та в інших країнах. Портрети княгині у вигляді ікон прикрашали житла багатьох людей Русі. Іларіон порівнює Ольгу та Володимира з Константином Великим та його матір'ю Оленою, за яких у Візантії християнство стало державною релігією.

Померла княгиня 11 липня 969 р. “Княгиня Ольга, мати моя, була християнка, і по-християнськи поховують її. Така була остання воля моєї матері, а воля матері моєї свята для мене” – мовив син Святослав. І поховав княгиню Ольгу християнський священник. На похороні була сила силенна народу. Були всі християни були й погани. Священник Ольжин сказав проповідь до народу: “Вона, княгиня Ольга – це світова зірниця, що світить перед сходом Сонця. Мов зоря перед світанком, сяла вона, мов Місяць уночі.

Довго говорив проповідник, величав покійну велику княгиню за її мудрість і побожність і взивав князя Святослава, щоб пішов слідами мудрої матері.

Зовсім мало пережив її син Святослав, *засновник давньоукраїнського морського козацтва*, легендарний давньоукраїнський полководець *Святослав завойовник*. Загинув 971 (977) року. В тяжку годину, виступаючи перед своїм військом, скинувши шолома, мовив: “Браття й дружино! Уже нам нікуди подінутися! Хочемо, чи не хочемо, мусимо ставити чола! І не посоромимо землі руської, а ляжемо кістьми! Мертві не матимемо сорому, а коли втечемо, то соромом покриємося. Тож не втікатимемо, лише станемо кріпко, а я піду попереду вас! Коли моя голова поляже, тоді думайте про себе! І заложив шолома.

“Проте вони залишили нам нову транспортно-комунікативну транс'європейську водну магістраль, здійснили перерозподіл у Центральній та Східній Європі геополітичних та економічних стосунків. Ольга підняла значимість міста на Дніпрі як нової столиці, нової держави, потужного форпосту у просуванні слов'ян у північному напрямі, перенісши геополітичний центр з Криму на рівень “слов'янської вісі” – 50-й градус північної широти” (Валерій Сніжко).

Державна нагорода України – “Орден княгині Ольги”: Знак

ордена княгині Ольги I, II і III ступеня виготовляється з срібла й має форму овала, з'єднаного зверху декоративною колодкою у вигляді банта.

Переходимо до четвертого етапу звичаєвості – **Влада** держави: наймана праця – занепадає звичаєве право, з'являються *грошові* відносини, втрачається духовність й духовність.

Наприкінці XVII ст. демократичні настрої в керівному складі козацтва почали згасати. Гетьмани та їх оточення бачать у козацтві вже не озброєний народ, а скоріше нащадків давньоруських дружинників, слуг князів. Хоча цю тенденцію вже на поч. XVII ст. помічали соратники-однодумці Йови Борецького (*Борецький Іван Матвійович*, чернець ім'я Йов (1560–1631) – український церковний, політичний і освітній діяч, Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1620–1631), педагог, ректор Львівської братської школи, перший ректор Київської братської школи, полеміст, святий, письменник), що й було висловлено у праці “Протестація”, в якій козаки були представлені як один із найдавніших лицарських орденів Європи: “...те плем'я чесного народу руського... Константинополь штурмувало” (9, с. 323).

Гетьмани наприкінці XVII ст. уже виглядали князями, намагались утворити в Україні схожість на тогочасну європейську монархію. Наприклад, гетьман Іван Самойлович знищив Козацьку Раду, правив односторонньо (“цілодушно”), вважав свою владу не від народу-козаків, а від Бога (“мислив, начебто зійшов з Неба”); переслідував свободу слова (“всі бесіди прирівнював ко змові”) і, як справжній самодержець, “всіх хотів тримати у страсі і жорстоко налягати”. Ходили чутки, що хотів зробити своїм спадкоємцем сина Григорія (цитати з “Літопису Самійла Величка”).

На поч. XVIII ст. (1710 р.) Пилип Орлик у своїй Конституції писав: “...Коли деякі Запорозького війська гетьмани (маючи на увазі Самойловича і Мазепу – авт. М.К.), привласнивши собі неслухно і безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: “Так хочу, так повеліваю” – то через те самодержавство, невластиве гетьманському самоврядуванню, виросли численні в Запорозькому війську незгоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження...” (10).

Після Самойловича, новий гетьман Мазепа виступав як *переконаний* ідеолог української монархії, боровся з ідеями козацької демократії, вважав її застарілою. Наголошував, що всі біди України

від козацької вольности, бо вона породжує розбрат – боротьба полковників (чи Прем'єра з Президентом) за владу дає можливість чужинцям панувати в Україні: “Через незгоду всі пропали, самі себе завоювали”. Єдиний вихід убачався у концентрації всієї влади в одних руках.

Свою гетьманську велич Мазепа відображав і в церквах. Ось чому їх так багато за свій кошт збудував, архітектура яких виражає ідею української державності. Людині XVII ст. під склепінням Микільського собору в Києві не треба було пояснювати, які думки і настрої керували архітектором Старцевим Й. та його замовником гетьманом Мазепою. Подібні храми асоціювались із часом стародавньої слави Києва, свідчили про колишню могутність, багатство і велич його князів, “монархів руських”. Після полковницьких козацьких церков стіни гетьманських соборів стають величезними, дихають силою і величчю, пригнічують живу душу. Це та величність, що лякає і підкорює, а головне – *нагадує* людині, простому козаку про покору Богові і, в першу чергу, гетьманові.

Що означає для українця, козака слово *звичайно*? Користуються ним, коли погоджуються, коли *знають* і для мене воно природне – звичаєве. Козак тоді й тепер скаже: звичайно повинен боронити свою Україну, свою українську мову, рідну матір чи родину. Тобто, в козаків був звичай боронити українську мову.

Учені в ті часи писали різними мовами. Доходило до того, що була заборонена українська мова в Київській академії. І лише козацтво відображало своїм ставленням до рідної мови духовість і пропаганду національно-визвольних ідей. У XVII ст. найвправніше користувалося українською мовою саме козацтво. В Ягеловській бібліотеці в Кракові зберігаються тексти козацьких україномовних дум:

Ой од поля Килиїмського іде козак-нетяга,
Рукою махає,
Ні очім не дбає.
Ой у його сермятина по коліна,
Нанім постолі бобровії,
Онучі бавелнягії,
Напотом пишаль сепп'ядная за плечима.

Серед козацьких поетів пишаємось Бучинським-Яскольдом О., який сам себе з гордістю називав поетом козацьким. Він ходив з козаками в походи, писав вірші-агітки, щоб підтримати бойовий дух побратимів. Пишався службою справедливій визвольній війні: “...я ті

народи славлю, котрі із рабства ідуть до свободи” (“До скептика”). (Поета згадує у своєму літописі Самійло Величко).

Польсько-країнський поет-козак Мартин Пашковський у вірші з книги 1608 р. “Україна, татарами терзана” писав: “Війни – святі, як боронять свободу, несправедливі ж – прокляті з пороку (з пороку – з часу народження)”.

Саме він вперше створив образ Матері-Вітчизни, яка кличе на боротьбу з татарською навалою:

Нині ж поганець скубе мене, гонить,
Глумиться тяжко – я без оборони,
Кличу синів я: єднайтеся знову,
Матір рятуйте, о милі синове! (11, с. 14–15)

Мовою Гоголя “козацтво накинуло свій характер і, можна сказати, колорит на всю Україну”.

Підведемо ризику... ризику козацької слави...

Мало хто сьогодні знає, що в посланні “До Основ’яненка” (1839 р.) та двох перших виданнях “Кобзаря” Тараса Шевченка стояло:

Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине
От де, люди, наша слава,
Слава України.

Кого ж славить Тарас Шевченко? Постать *Антоня Андрійовича Головатого* в історії козацького флоту України є насправді легендарною. Доля розпорядилася так, що йому, єдиному серед флотоводців України, довелося пережити і гучну славу Січі, і трагедію її повторного зруйнування, відроджувати Військо Запорозьке під імператорським орлом та здобувати з ним славні перемоги на суші й морі, і, нарешті, після остаточного звільнення від османської експансії рідного Причорномор’я, вести своїх “извечных победителей над неприятелем” в чужі землі, на Кубань, і там заново стати біля витоків створення Кубанського козачого війська.

... *Восени 1787 р.* йому разом з Сидором Білим вдалося умовити *Григорія Потьомкіна* створити “Військо вірних козаків”, і вже 22 січня 1788 р. на козацькій раді його обирають військовим суддею новоствореного козацького війська. Отже, він став другою особою після кошового отамана. А 17 червня знову в бій... В бою під Очаковом був смертельно поранений кошовий отаман Сидір Білий, і Антон Головатий взяв управління боєм на себе. Після перемоги під

Очаковом “Військо вірних козаків” було перейменоване в Чорноморське козацьке військо і, відповідно, козацьку флотилію стали називати Чорноморською козацькою флотилією. Її назва і була перенесена на весь флот, який з тих пір став називатися Чорноморським флотом. За виявлені мужність і героїзм фельдмаршал Потьомкін особисто нагородив Антона Головатого своїм власним орденом Святого Георгія! Чорноморська козака флотилія була головною ударною силою всього російського* флоту. Вона завжди знаходилася в авангарді й першою розпочинала бій.

***Заувага** з приводу мого писання українською “Россія”, “россіянин”, “россійське” тощо з двома “с” пов’язане з історією, яку читаємо в Переяславському договорі, який був складений в 3-х різних за формою актах. Оригінали актів були виготовлені в Москві в Посольському приказі спочатку тодішньою мовою, потім перекладені на білоруську (так Москва називала українську мову, а українців – черкасами або черкаським народом).

Після привласнення (1721 р.) царем Петром I щодо переназви своєї імперії з Московії на Росію, ми маємо не плутати себе російських (руських) з їхніми “россіянами”.

У XIX ст. в Москві було видано “Полное собрание Законов Російской Имперії”. Якщо перекладемо українською за теперішньою орфографією, то про чю імперію йтиме мова? Московську чи Київську? І для самих росіян буде зрозуміліше. Вони знають про Київську Русь і думають “что это Киевская Россия” і щиросердечно вважають (багато хто) нас кровними братами. Наприклад, в “Государственном гимне СССР” читаємо: “Союз нерушимый республик свободных / Сплотила навеки Великая Русь”!

Антон Головатий прекрасно налагодив взаємодію свого десанту з сухопутними козацькими полками Захарія Чепіги та військами Михайла Кутузова, що і стало основою їхнього успіху. На початку зими 1790 року розпочалася знаменита операція російських військ під командуванням О. Суворова з штурму Ізмаїла...

За все це... указом від 30 жовтня 1792 р. чорноморським козакам для проживання були визначені не визволені їхні землі, а землі на Таманському півострові на Кубані... Такою була “царицина зарплата” – це все, чого домігся Антон Головатий на особистому прийомі у Катерини II [7].

Збирались ще не закріпачені козаки в Акермані і Очакові, звідти козацька флотилія під командуванням полковника Павла Білого

вийшла в свій останній морський похід, у вигнання, на Кубань. Прибула вона в Темрюк 25 серпня. Там рівно через 100 років в пам'ять про цю подію спорудили пам'ятник запорожцям, які своєю шаблею і кров'ю опанували дикі кубанські степи. Антон Головатий вів на Кубань сімейних козаків із Слободзеї сухоходом через Дон. Із 12622 козаків дійшло на Кубань лише 8200, не рахуючи членів сімей. Прибувши на нове місце поселення і розселившись 38 куренями, козаки заснували там Кубанське козацьке військо. У 1794 р. заклали Єкатеринодар, нинішній Краснодар, як столицю кубанського війська.

Кожен народ є особливим і особистісним лише на теренах походження його прашурів, там, де сформовано було часом і соціоприродними умовами певні природні ознаки, які різнять людей поміж собою. Ще Володимир Вернадський звернув увагу на те, що навіть мінерал здатен існувати незмінним лише допоки він належить місцю свого витворення. Тільки-но він його змінить – проявляються нові етапи його існування. Те саме притаманно й усьому живому, і українцям також [5, 12] .

Коли козацькі полки і флотилію переправили до Баку, з'явилася епідемія чуми. Сотні козаків вмирили, чимало їх втекло до “царя грузинського”. Захворів і сам Антон Головатий. Через виснаження й хворобу, бригадир і кошовий отаман Чорноморського козацького війська Антон Головатий помер на 53-му році життя 28 січня 1797 р. Козаки доставили тіло свого флотоводця в Катеринодар, де урочисто поховали у місцевій церкві. Ім'я Антона Головатого оспіване в багатьох піснях в Україні, його згадував у своїх віршах і листах Тарас Шевченко. У Краснодарі є вулиця Антона Головатого, але з російської військової історії його ім'я викреслене протягом віків. Залишились лише народні перекази, які кубанські козаки передають із покоління в покоління. *Антон Андрійович Головатий є останнім флотоводцем Доби козацького флоту України.*

Незважаючи на обставини, Головатий твердо і послідовно відстоював історичні права козацького війська України, намагаючись зберегти його для народу, використовуючи для цього всі свої різноманітні здібності. Антон Головатий завершив добу козацького флоту України і завершив також героїчно, як її розпочав Байда-Вишневецький за три століття до нього. Життя і бойова діяльність Головатого збіглися в часі, коли дві могутні імперії зішлись в битві за українські землі. І в цих, здавалося би, безнадійних умовах Головатий зумів відродити і підняти на такий рівень морську славу

України, яка, незважаючи на депортацію козацького флоту з рідних портів, вже не вмере ніколи. [4].

Дуже цінував Антона Андрійовича Головатого, як історичну постать і Тарас Шевченко, про що свідчить його особистий щоденник. У кінці лютого 1843 р. Шевченко писав в листі до Я.Г. Кухаренка: “...чом ви мені не присилаєте костюма для Головатого... Я ось що думаю: замість того, щоб малювать Головатого для Вас одного, то я лучше зроблю літографію в 200 екземплярів, і тойді тільки, як буду мать гроші, бо це таке діло, що без грошей не втнеш. А коли хочете, щоб швидче, то ви спитайте у своїх, чи багато їх найдеться таких, що хотять мать у себе Головатого... Коли все це, що я говорю, зробить можна, то ви й напишіть мені і пришліть одежу, а я вам пришлю ескіз. Я думаю його нарисовать, що він стоїть сум[ний] коло Зімнього дворца, позаду Нева, а за Невою крепость...” (т. VI цього видання, стор. 28).

Література

1. Повість минулих літ. Літописні оповіді. – К., 2005. – 228 с.
2. Січинський Володимир. Чужинці про Україну. – К., 2005.
3. Велесова Книга. Волховник. Літературний переклад, укладання та коментарі Галини Сергіївни Лозко. – Вінниця, 2007. – 516 с.
4. Котляр М.Ф. Київські князі Кий і Аскольд // Воєнна історія. – 2002. – № 1.
5. Сніжко Валерій. Шлях. – К. : НДІУ, 2006. – Книга 1. – 448 с.
6. Кононенко Петро. Національна ідея, нація, націоналізм // Українознавство. – 2005. – Ч. 2 – С. 7–8.
7. Короленко П.П. Первые четыре кошовых атамана Черноморского (ныне Кубанского) казачьего войска. – Екатеринодар, 1892.
8. Добжанський Волелюб. Дивовижний звичай. – К. : НДЕІ, 2005. – 84 с.
9. Борецький Й., Курцевич І., Копинський І. Протестація // Пам'ятки братських шкіл в Україні. – К., 1988.
10. Конституція Пилипа Орлика. //Літ. Україна. – 1990. – 12 липня.
11. Яременко П.К. Мелентій Смотрицький. Життя і творчість. – К., 1986.

М. П. Олійник

*Кандидат історичних наук, доцент
Хмельницький національний університет*

ОДРУЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ ЗА ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ (НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

За століття існування в українського етносу виробилось

оригінальне звичаєве сімейне право. Останнім періодом, коли воно мало змогу проявитись повною мірою, було XIX століття. Особливо це стосується Правобережної України, приєднаної до Російської імперії лише в кінці XVIII ст. і де, в силу цього, процес інкорпорації до загальноросійської правничої системи розтягнувся практично до середини XIX ст., що дозволило на довший час зберегти традиційні погляди на шлюб і сім'ю. Саме тому цей період і визначив хронологічні рамки даної статті.

Вибір джерельної бази – робіт, опублікованих в XIX – на початку XX століття, зумовлений тим, що їх авторам пощастило вивчати реально діючі норми або норми, які ще були в пам'яті очевидців, чи добре збереглися в земських архівах. У подальший період ці можливості в значній мірі, через об'єктивні причини, були втрачені.

Зазначимо, що ставлення до одруження, як однієї з найважливіших подій в житті, було надзвичайно відповідальним. Характерно, що за народними звичаями в шлюбного віку визначилась не лише нижня межа, а й на відміну від сучасного сімейно-шлюбного законодавства, верхня. Для чоловіків шлюбний вік встановлювався з 18 до 70 років, а для жінок – від 16 до 60, причому одруження після п'ятдесяти років вважалося гріхом і допускалось лише між вдівцями. Найоптимальнішим традиційно називали співвідношення, за яким наречений був на два роки старшим нареченої. Якщо ж вона була старшою від нього на шість-десять років, то з молодого кепкували, що він погано вибирав наречену, хоч і відзначалась міцність таких шлюбів. І навпаки, якщо чоловіку було сорок років, а дружині лише двадцять, то такі шлюби вважались нещасними. Зазначимо, що оптимальним шлюбним віком для дівчини вважалося шістнадцятиліття. Дівчина ж у двадцять років вже була старою дівкою [14] або, як її ще називали в деяких регіонах України, “перестарком”.

Прямим відгомонам ранньослов'янського табу на кровно-родинні шлюби була норма звичаєвого права, за якою заборонялись шлюби родичів до шостого “коліна” родства. До першого ступеня належали рідні брати і сестри, до другого – діти рідних братів і сестер зі своїми дядьками й тітками, до третього – двоюрідні брати і сестри, до четвертого – їх діти, п'ятого – діти осіб віднесених до другого ступеня і нарешті, до шостого – куми. Хрещені батько й мати вважались духовними родичами, а тому не могли одружуватись з похресниками. Оскільки такі шлюби вважались нещасливими, то

порушення заборони було вкрай рідким явищем. Такі заборони не поширювались на вихованців, тобто дітей, прийнятих у сім'ю лише на виховання, але без усиновлення. Вони могли одружуватись між собою. Не поширювались зазначені норми і на однофамільців [8, с. 1].

Парубки та дівчата, ставши членом парубоцької чи дівочої громади, самі обирали собі наречених. У період, який передував офіційному сватанню, вони мали підготувати батьків до думки, що саме ця особа є найкращою кандидатурою на їх руку і серце. При цьому мали всіляко підкреслюватись переваги свого обранця перед іншими. Народні традиції вимагали, щоб розпочавши зустрічатись, хлопець і дівчина укладали між собою словесний договір, в якому зобов'язувались не ображати один одного [9, с. 290].

Детально регламентувались майнові відносини під час залицяння та після сватання. Вважалося, що все подароване хлопцем дівчині “до брання рушників” – намисто, персні, стрічки тощо у випадку розриву подальших відносин не вважались втраченими і не підлягали ні поверненню, ні відшкодуванню. Набагато жорсткіше звичай оцінював відмову від одруження після подачі рушників, тобто згоди вийти заміж. Вона трактувалась як образа, тому сторона, яка відмовлялась, повинна була нести “витрати і безчестя” [9, с. 290–291]. Матеріальні претензії виникали з моменту, коли наречена пов'яже рушники. У випадку, коли інший парубок “відіб’є” наречену після сватання, його притягали до громадського суду. Характерно, що дівчина на нього не запрошувалась, крім випадків, коли наречений відмовлявся одружуватись, а вона вже була вагітна, або в них уже народилась дитина. Суд про безчестя вершили літні, найавторитетніші в селі люди. Винного парубка, як правило присуджували до грошової компенсації “за моральні збитки” [9, с. 291]. Такого суду гульвіси боялись понад усе, а тому, як правило, укладали шлюб [8, с. 2].

Згідно традицій, наречені повинні були отримати згоду на шлюб і благословення батьків, а також і благословення хрещених батька й матері. Сироти отримували лише благословення від дядька та тітки, а також хрещених [8, с. 2]. Шлюби, укладені без цього, були винятком. Так само аномальним було силування до шлюбу з нелюбом [7, с. 10].

Необхідно звернути увагу на те, що українське звичаєве сімейне право передбачало укладання шлюбних договорів, тоді як нормою об'єктивного права вони стали лише з 1992 року, коли Верховна Рада України внесла до Кодексу про шлюб і сім'ю статтю 27.1, яка зробила можливим укладання шлюбного контракту. Правда, на відміну від

нашого часу, коли договори укладаються в нотаріальній формі, наші предки вчиняли усні договори, причому домовлялись між собою батьки. Такі договори передбачали внормування питань організації весілля, розмірів приданого, порядку вручення подарунків рідним наречених. Традиційно вони дарувались на весіллі, а, якщо одна сторона не мала на них грошей, то мала попередити про це за тиждень. Також нормою було святкування весілля коштом нареченого. Характерно, що батьки вручали свої подарунки молодим не відразу на весіллі, а через один – два тижні по тому, переконавшись у вірному виборі своїх дітей. Дарували, як правило, землю, свиней, корову, телицю та інші речі. Придане ж оголошувалось на самому весіллі. Воно починало готуватися з першого року життя дівчини. Придане складалось з двох частин: “**скрині**”, до якої входили полотно, хустки, рушники, скатерки, ліжники, подушки (їх наречена починала робити з десяти років), та “**худоби**”. Виготовляти придане нареченій допомагали мати та подруги, а гроші давав батько. Принагідно потрібно зазначити, що придане і подарунки, отримувані в першому шлюбі ставали спільною власністю чоловіка й дружини, а в другому – залишались в особистій власності того, кому їх подарували [8,с.2].

Важливо звернути увагу на те, що шлюбні договори у випадках, коли наречена була вже не першої молодості та походила з багатой родини, потребували, щоб при їх укладанні крім самих батьків молодих, були присутні свідки [8, с. 2].

Велике значення мало саме весілля. Так, за свідченнями П. Чубинського, якщо молоді обвінчаються й до весілля молодий помре, то молода залишається дівчиною, а не вдовою [7, с. 11]. Про високий статус цього обряду свідчить і те, що молодим дозволялось жити разом лише після весілля, а не шлюбу. Тим більше, що не рідко весілля справляли через два – три тижні після вінця. Винятки дозволялись лише для бідної сироти – за умови, що наречений був багатим [25].

Традиції передбачали, що після весілля молода мала перейти до двору чоловіка, причому його батьки підкреслювали, що її ”взяли до себе за дочку”, а не невістку. У випадках, коли наречена була єдиною дитиною, чи навпаки – наречений був із багатодітної незаможної сім’ї, чи за інших обставин, як виняток, чоловік переходив жити до дружини й отримував малопривабливий статус приймака [2, с. 227].

Після одруження сини мали право вимагати від батька виділити

їх в окреме господарство. Головною умовою виділення була згода батька. Крім шлюбу дітей підставами для виділення окремого господарства були: народження в них дітей; обіцянка, дана при одруженні, виділити молодим землю; коли марнотратство чи пияцтво батьків загрожувало втратою майна. Природно, що в останньому випадку дозволу батьків не питали. В дружніх сім'ях при розподілі спільними зусиллями будували молодим хату, а клуня залишалась спільною. За відсутності суперечок молоді продовжували жити з батьками лише з економічних причин [4, с. 154–157; 7, с. 8].

Згідно традицій чоловік був главою сім'ї, проте всі важливі рішення він приймав, як правило, лише після обговорення з дружиною. Він був господарем зовнішнього, “надвірного” господарства. На ньому “лежало” землеробство. Дружина ж господарювала в хаті. Разом з тим вона доглядала худобу, хазяйнувала на городі, обробляла льон та коноплі, виготовляла одяг і прикраси й звісно ж – виховувала дітей [7, с. 5–8].

Звичаєве право також унормовувало поведінку подружжя у випадку перелюбу чоловіка чи дружини. Вимагалось, щоб спочатку розпусників пробували перевиховати їх суджені. Якщо ж їм це не вдавалось, то залучалась рідня та знайомі. Коли й такі заходи впливу не давали результатів, то гульвісу виганяли з дому. Вигнанцеві не мали права надати притулку не лише родичі та знайомі, а й навіть батьки. Це ж саме стосувалось п'яниць та ледарів. Причому, вигнанцеві нічого не давали з майна, навіть якщо воно було в його власності до шлюбу [6, с. 5–6].

Всі зазначені вище норми звичаєвого права сприяли тому, що в переважній більшості випадків українська сім'я була міцною та дружньою, чому може слугувати підтвердженням відсутність в українському звичаєвому праві інституту розлучення. Тому такими резонансними ставали будь-які відхилення від норми. Але саме ці аномалії, описані в художній літературі, створюють викривлену картину української сім'ї в минулому.

Література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К. : Оберіг, 1993.
2. Єзерський Є.М. Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом) / Праці комісії для виучування звичаєвого права України. За ред. проф. А.Е. Кристеля. – Вип. 2. – К., 1928.
3. Камінський В. Нариси звичаєвого права України. – К., 1928.
4. Камінський В. Нарис звичаєво – спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі. (До питання про спробу кодифікації

звичаєвого права на Україні) / Праці комісії для виучування звичаєвого права України. За ред. проф. А.Е. Кристеля. Вип.2 – К., 1928. – С. 126 – 128.

5. Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині / Там само. – С. 154 – 157.

6. Черкаський І. Спадщина в українському праві звичаєвому / Праці комісії для виучування звичаєвого права України. За ред. проф. А.Е. Кристеля. Вип. 2 – К., 1928. – С. 5–6.

7. Чубинський П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. – Архангельск, б. г.

8 Народные юридические обычаи, существующие во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии / Этнографические сведения о Подольской губернии. Вып. 1-й. – Каменец-Подольский, 1869.

9. Стрижевский И. Свадьба в деревне // Киевская старина. Т. LII. – К., 1896.

К.І. Матвіюк

*Голова Ради Старійшин Хмельницького
Коша Українського козацтва*

НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗВИЧАЇВ І ТРАДИЦІЙ КОЛОНІАЛЬНИМ РЕЖИМОМ ЗА РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ

Місце і роль звичаїв і традицій у житті українського народу.

Звичаї і традиції – це комплекс упорядкованих дій або заборона дій, які гармонійно облаштовують життя як окремої людини, так і спорідненої спільноти – сім'ї, громади, народу.

Відповідність наших звичаїв і традицій законам природи і суспільного розвитку, їх імперативність дали можливість українцям не розгубитись у світі, не асимілюватись. Саме дотримання українських звичаїв і традицій дали можливість відтворювати духовно і фізично здорових десятки поколінь своїх синів і дочок. У звичаях і традиціях передається код нашого безсмертя.

Народ, який потрапив у тривалу драматичну і трагічну смугу свого історичного буття, який не раз був замордований і обезкровлений, усе-таки піднімався і знову поставав на світовій арені. Століттями, не маючи власної держави, наші предки як закон мали свої звичаї й традиції і цього вистачало для збереження народу.

“Звичай є клеючою речовиною, яка ліпить докупи людину, а окремих людей – в народ” – говорив наш великий патріот, історик і вчений В.П. Куєвда. Майже 300-річний досвід поневолення України

Росією говорив про те, що Україна ніколи не полишала надії здобуття збройним шляхом волю.

Прагнення до волі і побудови власної самостійної держави і разом з тим до збереження ознаки етнічної своєрідності з роками перетворилось на українську національну рису, яка здебільшого була трактована як елемент національного характеру, чи як тепер прийнято говорити – складовою національного колективного менталітету.

Більшовикам потрібно було змусити своїх жертв змінити школу загальнолюдських цінностей і саму суть колективного менталітету.

Оновлена російська імперія в 20-х роках ХХ ст., прагнучи назавжди посісти український життєвий простір, зрозуміла, що для остаточної перемоги над Україною потрібно зламати її духовний хребет і деформувати колективний менталітет сільського населення, оскільки в містах населення було значно зрусіфіковане і впертого опору загарбницькій політиці більшовиків не виявляло.

Суспільні функції звичаїв і традицій. За своїми суспільними функціями звичаї і традиції покликані:

- утвердити віру, тобто втримувати народ на високому духовному і моральному рівні;
- забезпечити згуртованість всього народу для свого захисту;
- впорядкувати взаємовідносини між людьми;
- досягти гармонії в сім'ї;
- забезпечити збереження природи і досягти гармонії з нею;
- забезпечити духовний і фізичний розвиток кожної людини.

Святами регулювалися праця і відпочинок. У великі свята праця була заборонена взагалі, у малі свята вона обмежувалася. В п'ятницю жінка звільнялася від роботи в полі.

Яким теплом людських відносин віє від вислову: “Спочатку нагодуй людину, а вже потім розпитуй її”. Але згодом ця гостинність була витіснена страхом і підозрою до незнайомої людини. Радянський інститут “сексотів” та обов’язкові норми виявлення “ворогів” витіснили цей звичай.

Прослідковується зворушлива турбота про здоров’я жінки-матері. Цілий ряд звичаєвих настанов регламентували поведінку породіллі. Їй не тільки не дозволялася фізична праця, але й певний час вона не повинна була навіть показуватись на люди. А таке буває вкрай необхідне для відновлення здоров’я після пологів.

Створення сім’ї було справою не лише молодих і їх батьків, а й всієї громади села. Традиційне весілля – це вистава розбита на три

цикли: передвесільний (сватання, умовини, оглядини, заручини); весільний (запросини, дарування, розплітання коси, розподіл короваю, перевезення посагу); післявесільний (хлібини, сватки, гостини). Все це дійство не зводилось лише до одних розваг, воно впорядковувало сімейні відносини, підносило в очах молодих суспільну значимість створення сім'ї і покладало на них певні сімейні обов'язки від імені громади села.

Коли в сім'ї підростала дівчинка, її садили до столу і вчили вишивати. Не кожній дівчинці хотілося щодня тривалий час виконувати цю кропітку і монотонну роботу. Але дівчинці доводили до відома закон-звичай: не вишиєш рушників, тебе ніхто заміж не візьме. У 18–19 років дівчина виходила заміж, вона була підготовлена до повсякденної хатньої роботи і виконувала її залюбки. Тож коли до хати ввечері приходив втомлений чоловік, його зустрічала усміхнена дружина, затишна кімната і смачна вечеря.

Ще стародавні римляни, які заходили у наші краї дивувалися міцності сімей і вірності дружин.

Особливості російської колоніальної системи. Російська колоніальна система за своїми методами нищення українського етносу має як спільне з іншими колоніальними системами, так і свої відмінності. Росіяни, яких присилали в Україну, хоча і проходили співбесіди в КДБ і військкоматах та отримували відповідні настанови, не були всі без винятку активістами у нищенні української самобутності. Багато з них, будучи далекими від нас як етноси, просто не розуміли і не сприймали наших звичаїв і традицій. Чимало з них ще вірили, що вони справді несуть українцям нову пролетарську культуру.

По мірі зміцнення радянського режиму нищення українського традиційного укладу вже набрало плавного характеру і було складовою частиною політики колонізаторів з створення “великої Росії”.

Запровадження нових радянських звичаїв і традицій слід розглядати як механізм витіснення і нищення традиційної української культури, як своєрідне “know-how” (“ноу-хау”) з огляду на той факт, що колоніальна влада не переймалася тим, що радянські звичаї і традиції не приживалися, були чисто формальними, тоді як боротьба із буржуазними пережитками була безпощадною.

Чи не з перших років радянської влади до росіян з їх винаходом “класової боротьби” приєднується єврейство зі своїми за давнини

претензіями до українців. З особливою запопадливістю до нищення українського і українців долучився Л.М. Каганович, який поєднував “классову пролетарську ненависть” з національною ненавистю євреїв до українців. У своїй книзі “Злочин проти пам’яті” В.І. Вакуленко підкреслює: “Варварське нищення культурних (надбань) українського народу не варто пояснювати лише низьким рівнем культури керівництва республіки. Тут простежується злочинне ставлення Л.М. Кагановича до української нації”.

Уклад сільської громади у нас тримався на традиційній моралі і вікових традиціях. З 1928 року починають диктувати норми поведінки сільські активісти, якими були переважно п’янички і морально-деградовані елементи. Вони продавали конфісковані при розкуркуленні речі, пропивали отримані гроші, решту речей рвали, палили, посуд били.

Якби відбувся Нюрберзький процес над російським колоніальним режимом, то одним з основних звинувачень верхівки був би той факт, що вони, захопивши терористичним шляхом владу, окремі функції її (частину влади) передали цим деморалізованим елементам. Наявність таких елементів є в кожному суспільстві, але нікому не приходило в голову наділяти їх владою.

Ще однією особливістю російської колоніальної системи було те, що вона при нищенні української культури вдалася до масового знищення носіїв цієї культури. С. Бандера у своїй праці “З невичерпного джерела” писав: “Остаточним аргументом більшовицької системи у “перевихованні” людей є смерть, загроза знищення, а далі і безоглядне знищення всіх непокірних і невігідних”.

У 1932 році радянська влада приступає до цього остаточного аргумента – фізичного винищення українців. Усе сільське населення України, що знаходилося під більшовицькою Росією вступає в трагічну боротьбу за виживання, а у функціонуванні вікових звичаїв і традицій настає повний колапс.

Зауважимо, що зі всіх колоніальних режимів, яких зазнав український народ – найжорстокішим і найбрутальнішим був саме російський більшовицький режим.

Читаючи визначення, що таке “фашизм” в одноосібній книзі Желю Желева, і зазнавши його в 1941–1944 рр., усвідомлюємо, що то було жахливо. Але німці в дечому, зокрема в справі “перевиховання”, не дотягували до своїх російських колег. Щоб у піст заставляти сільську дівчину танцювати у церкві на місті поруйнованого вівтаря, а

коли вона відмовлялася, то її причисляли до “буржуазної нечисті”, яку за словами одного з вождів “будут давить как тараканов” – такого ще не було ніде. Особливу жорстокість і брутальність російського колоніального режиму можна пояснити лише великою віддаленістю двох етносів – росіян і українців.

Тимчасова терпимість і поступки більшовиків. У перші роки радянської влади в Україні, коли її становище було хитке, більшовики проявляють обережне ставлення до українських звичаїв і традицій і терпимість до церкви. Вони розуміють, що нищення національних вартостей може згуртувати українців і тоді вони здатні на достойну відсіч.

Троцький у 1919 році так інструктував більшовицьких агітаторів, яких засилали в Україну: “В украинском крестьянине проснулся дух запорожского казачества и гайдамаков. Это страшный дух, это дух вольности, который давал украинцам нечеловеческую силу в течении сотни лет воевать против своих угнетателей: поляков, русских, татар и турок и одерживать над ними блестящие победы”.

Більшовики допускають навіть українізацію суспільного життя в Україні. Та все це було тимчасовим явищем. Так, Ленін в одній із праць писав: “Кожна релігійна ідея... є невимовним злом..., найнебезпечнішого виду, найогиднішою “заразою”. Мільйони гріхів, брудних діянь, актів насильства є менш небезпечними ніж тонка духовна ідея боженьки”.

Тож Конституція 10 липня 1918 року хоча і гарантувала “свободу релігійної і антирелігійної пропаганди”, зате ст. 65 оголошувала служителів церкви “прислужниками буржуазії”. А що вже чекає “прислужників буржуазії” в “стране победившего пролетариата и диктатуры пролетариата” – знали всі. Більше того, класова ненависть до буржуазних елементів була показником вірності новій владі і необхідною умовою кар’єрного росту. Так, дещо пізніше на XVIII зїзді ВКП(б) 10–21.03. 1939 р. Хрущов запевняв московських правителів: “Украинский народ с ненавистью относится к буржуазным националистам. Эти отбросы человечества прокляты трудящимися Советской Украины. Мы будем травить, как тараканов, всякую мерзкую тварь...”.

Погром звичаїв і традицій нашого народу. Найбільшого удару радянська влада завдала вже у перші роки свого існування, розпочавши війну з церквою. На той час православна церква для нашого народу вже була хранилищем духовних вартостей.

Християнство, запроваджене київським князем з політичних міркувань, не зруйнувало традиційного життєвого укладу українців. Наші пращури проявляли гнучкість, вони більшість своїх звичаїв і традицій уклали у християнську форму і продовжували жити за своїми перевіреними часом національними нормами.

Традиційні колядки, хоча і були вже в інший час, однак так само маленький українець приходив у дім односельця, шанобливо звертався і бажав йому добра:

Добрий вечір тобі,

Пане господарю...

Це потужний пласт народної педагогіки, бо слова колядок в першу чергу звернуті до душі дитини і породжували в ній повагу до старших, доброзичливість. Все це брутально було понищено. Нашим дітям було заборонено і колядувати, і носити хрещеним батькам вечерю.

Наступ на традиційний життєвий уклад співпадав із зміцненням комуністичної влади. В 1928 році ГПУ розпочало “справу Єфремова”. Терор розпочинається з інформації до ЦК КП(б)У Валіцького про “розкриття розгалуженої організації антирадянськи настроєної інтелігенції”.

В березні 1930 р. починається процес по сфабрикованій “справі СВУ”. По справі притягнуто 30 тисяч людей. Підсудним доведено, що коли вони визнають себе винними, то їх засудять і амністують, якщо ж ні – то судитимуть закритим судом і розстріляють. Далі з’явилися “докази” про зв’язки СВУ із автокефальною церквою і українську церкву більшовицька влада ліквідувала.

Послідувала низка викритих “контрреволюційних організацій”. Скрипника заставляли каятися знову і знову, і він це робив аж поки 7 липня 1933 р. не пішов із засідання Політбюро і застрелився.

З українізацією було покінчено. Національну культуру було розгромлено, інтелектуальну еліту знищено. Нищення носило не просто брутальний характер, воно здійснювалось облудно, по диявольськи. Так влада зверху змушувала місцеву владу виносити постанови про закриття церков, після чого “на прохання трудящих” приїжджали відповідні комісії і закривали церкви.

Так, п. 4 постанови засідання секретаріату ВЦВК зобов’язував виконавчі органи: “Закриття молитовних будинків проводити виключно за постановою трудящих”. До 1929 р. більшовики не вели відкритої війни з культурною народною спадщиною. Тотальне

почалося від XI Всеукраїнського з'їзду Рад у травні 1929 року, який виходячи з настанов ВКП(б) затвердив 5-річний план культурного будівництва. Як сатанинський шабаш виглядає сесія ВУАН у січні 1934 р., де розглядалося питання “Національне культурне будівництво і боротьба проти націоналізму”. У доповіді академік В.П. Затонський говорив: “Ми будемо культуру соціалістичну, носителі якої є українські пролетарі-ударники соціалістичної індустрії, ударники колгоспного будівництва, оті бригадири, трактористи, комбайнери, ланкові – нові люди на відновленій революцією радянській землі”.

І ось ці “нові люди” разом з академіком лише нищили те, що віками будувалося, перевірялося і відшліфовувалося, в зруйнованих церквах глумилися над народними традиціями, а в соціально-виробничому плані висунули гасло “Дівчата на трактор” і таки посадили тисячі майбутніх матерів на важку фізичну працю.

Дослідник Вільям Нолл писав: “Колективізація докорінно знищила притаманні українському селянству звичаї, розваги, ритуали. Це була катастрофа”. Суцільна колективізація не тільки забидала весь хліб у селян, знищивши перед цим найбільш здібних хліборобів, вона зіштовхувала одну частину селян, що залишились, на іншу. Колективізацією займалися уповноважені НКВД і т. зв. “двадцятип'ятитисячники” – здебільшого росіяни, які нічого не тямали у сільському виробництві і з неприязню ставилися до традиційної української культури. Примусовий виступ ремісників в артілі руйнував традиції в передачі професій, спадкоємність. Втрачалися секрети фахівців.

Радянська влада, якщо своїми декретами напругу і не забороняла той чи інший споконвічний звичай і традицію, то вона глумилася над тим, чого українці досягали з допомогою цих звичаїв і традицій. Так, влада змушувала дітей зрікатися своїх батьків, рятуючись від заслання в Сибір, чим підривала споконвічні устої сім'ї.

В інструкції ЦК КП(б)У від 5 квітня 1931 р. “Про окремі негативні моменти в роботі по виселенню глитаїв вказувалося, якщо син чи дочка зрікаються батьків, до того ж публічно на зборах, чи в пресі, то можуть не виселятися в Сибір”. У цій інструкції вимагалось від виконавців: “Суворо заборонялося дозволяти прощатися з рідними при виселенні”. Ні німці, ні поляки, на нашу думку і татаро-монголи, так далеко не заходили.

Ще один потужний духовний пласт нашого народу був понівечений важкою працею. Це пісня. Нею супроводжувалися всі

життєві дійства і дії. Пісня одухотворювала працю. Важка виснажлива, а подекуди непосильна праця, символічна платня за неї, вкрай погане харчування, а звідси і виснаження – все це витіснило пісню. “Трудові зобов’язання” і “соціалістичні змагання” та звинувачення у саботажі за невиконання цих зобов’язань не залишали місця пісні. Вже про одухотворення праці не було й мови. Залишалися лише постійні “битви за врожай”, де нашим дідам і батькам відводилася роль коня і вола.

Геноцид 1932–1933 рр. і колапс українського традиційного укладу. Якщо у 1929–1931 рр. за визначенням іноземних дослідників відбулася катастрофа в українських звичаях і традиціях, то в 1932–1933 рр. відбувається їх повний колапс і відмирання. Масово винищують самих носіїв народних звичаїв і традицій. Саме в 1932–1933 рр. як зазначає українська дослідниця Олена Стасюк у книзі “Розсекречена пам’ять”, відбулася деформація, денаціоналізація та уніфікація української культури. Була порушена тяглість народних традицій, розвиток народної культури українців.

Англійський дослідник Роберт Конквест у своїй книзі “Жнива скорботи” робить висновок, що голодомор спричинив психічну руйнацію народу. Він перший зробив узагальнення наслідків зламу традиційної культури на селі.

Саме після колективізації швидко почало формуватися нетрадиційне ставлення селян до власності. Спільна власність селян відчужувалася і вкрасти колгоспне вже не було аморальним. З роками таке прижилося і сьогодні селяни не вважають за гріх красти в полі і у фермера. Колективізація породжувала байдуже ставлення до праці, а таке відкидало цілий пласт життєво необхідних звичаїв і традицій.

Багато звичаїв і традицій було знищено через доноси. Відомий дослідник В. Маняк розглядає доноси як новостворену радянську форму суспільної етики. Доноси освячувалися державними актами, стимулювалися і широко пропагувалися. Донос подавався як акт громадянської зрілості, як патріотичний вчинок. Не одному поколінню радянська ідеологія подавала Павлика Морозова як героя.

Кожний, хто видавав, де сусід ховає зерно, отримував 10–15% вилученого як винагороду. Але якщо хтось не доносив і це ставало відомо владі, вона карала і таких як “пособників буржуазних елементів”. Натравлювання людей один на одного і підкуп запроваджувала влада. Невиконання вказівок влади каралося. Це породжувало страх, він пожирав людину зсередини, руйнував

споконвічні моральні засади, змушуючи порушувати найсвятіше. Такі традиційні моральні цінності як людяність, співчуття, добросердечність, справедливість не тільки зазнавали осуду, а й карались.

Так, Семен Федоришин із с. Криничани Дунаєвського району був розстріляний у 1937 році за “пособництво антинародним елементам”, він прийняв бездомного хлопчика-дитину репресованих. Федір Бартасюк, голова колгоспу з с. Скаржинці, Ярмолинецького району був засуджений на 10 років за те, що відмовився притягати до судової відповідальності їздового, в якого здохла коняка. Якщо на початку колективізації відкидалися звичаї і традиції і селян насильно заставляли ходити до клубу, то в наступні роки масово винищували носіїв цих звичаїв і традицій.

Радянський режим ретельно зберігав донесення своїх працівників (уповноважених НКВД, нач. міліції, голів сільських рад) про людоїдство. Ці донесення вже в наш час непомірно тиражуються. Дійшов до нас і інший випадок, коли помирала українська жінка, вихована на своїх звичаях і традиціях. У голод люди мігрували в пошуках їжі і до хати цієї жінки зайшла незнайома з іншого села. Господиня їй сказала: “Я помираю. Мені вже нічого не треба. Он там лежить хліб. Візьми його, тебе він може спасе...”. Цього випадку ніхто не тиражує.

Дослідники зазначають, що в 1930 році кількість повстанців проти більшовицької влади і колективізації сягнула 40 тисяч чоловік, то на початку 1933 року українське селянство лише плакало і просило. Після 1932–1933 рр. в українських селян, які вижили, сталися зсуви деформації у психіці. І ці патологічні зміни передалися наступному поколінню. Для прикладу, наведемо діалог з похилою селянкою с. Ілляшівці Старокостянтинівського району (1995 р.): – Всерівно Росія нас завоює... – Ну, а якщо ми візьмемо зброю і дамо відсіч? – О, то ти що будеш стріляти в братів?

Примусове насаджування т. зв. радянських звичаїв і традицій. Кінець 20-х років XX ст. – період інтенсивного нищення традиційної культури українців і примусового насадження штучної т. зв. пролетарської. При Раді Міністрів УРСР була створена “Комиссия по советским традициям, праздникам и обрядам при Совете Министров УРСР”. Далі такі комісії створювалися по вертикалі у місцевих виконкомах обласних і районних Рад. Вони зазвичай копіювали стару систему, її форми. Так, для прикладу, спочатку у них

йшло “пространственное решение проблемы”. Вони починали замість церков будувати або обладнувати готові будівлі під палаци, будинки культури, клуби (в селах). Та найчастіше скидали хрести і руйнували вівтарі у церквах та робили з них будинки культури. На селі виселяли священика і перетворювали хату на клуб. Наприклад, створений районний будинок культури з костелу в Старокостянтиніві працював до кінця 80-х років XX ст., клуб із хати священика в с. Ілляшівці Старокостянтинівського району діяв до 60-х років XX ст. Під час релігійних свят у цих закладах культури читалися лекції антирелігійної тематики, які зводилися до брутального і хамського висловлювання Божих законів і давніх народних звичаїв.

Комісії бралися за зміст радянських звичаїв і традицій. Оскільки нові звичаї нагадували по формі старі, то до перших доводились обов'язкові приписи: так, радянський звичай похорону повинен був “утверждать атеистическое мировоззрение”. Комісіями приписувався текст “надгробной речи и речи на поминках”.

Усі радянські свята і звичаї мали чітку політичну спрямованість і сприяли вирішенню важливих загальнодержавних завдань. З іншого боку ідеологічні служби в нових традиціях і звичаях об'єктом поклоніння робили своїх вождів і примусово заставляли поклонятись їм. У більшості ритуалів входило покладання вінків до пам'ятника Леніна.

Молодь насильно змушували ходити в клуб і танцювати на місці зруйнованого вівтаря. Якщо ж молода людина не ходила до клубу, то вона підпадала під категорію “буржуазних елементів”, про яких вожді з трибуни партійних з'їздів заявляли: “Будем травить как тараканов”.

Селян заставляли творити “нову культуру” наперед заданого змісту. Згодом майже кожного дня було якесь свято. У словнику-довіднику виданому за радянських часів нараховується близько 100 “праздников” більше 20 “советских традиций”, більше 20 “советских обрядов”, більше 10 “советских обычаев” і десяток “движений” і “вахт”. Для прикладу, одне “движение” – “Девушки на трактор”. Виявляється, це не просто посадити дівчину на важку не властиву їй працю – це “движение по раскрепощению советских женщин”. Штучність цих нових “праздников” и “движений” привело до того, що такі багатofункціональні діїства як народини, весілля звелися до звичайної випивки. Всі галузеві свята (геолога, філолога, технолога та ін.) стали приводом до розпивання спиртного за місцем роботи.

Надзвичайно цікавою формою змістовного дозвілля і народної

творчості, зародження взаємин були молодіжні вечорниці. За радянських часів, тотального контролю за дозвіллям, молодь спрямовували до клубів. Якщо співи, танці та інші розваги не заборонялися радянською владою, то їх обов'язково включали в плани-графіки відповідних гуртків: танцювального, хорового, драматичного. Мало того, контролювався і рекомендувався репертуар. Парторганізації визначали, коли співати і що. В такий спосіб дозвілля зоорганізовувалося, контролювалось і надмірно політизувалося. Все це в кінцевому результаті призвело до відмирання звичаїв. В сільських клубах і сьогодні ще можна знайти графіки роботи різноманітних гуртків 70-х – 80-х років ХХ ст. Вже в наш час, який ми називаємо національним відродженням (кінець 80-х – 90-ті роки ХХ ст.), вільно можна було проводити вечорниці і була така спроба. Однак законсервовані народні звичаї, отримавши вихід, вже не змогли конкурувати з сучасною шоу-індустрією, що базувалася на показі вбивств, еротики, відкритої порнографії.

Якщо багато наших давніх українських звичаїв і традицій не знищились під час прийняття християнства, маючи достатньо часу, щоб адаптуватися, то вечорниці або відійшли назавжди, або потрібен час для їх відродження і адаптації.

Продрозкладка, колективізація, голод 1921 р. і 1947 р., голомор 1932–1933 рр. привели до стійких деформацій у світогляді українців. Сьогодні значна частина громадян України переконана, що забезпечити себе і сім'ю матеріально можна лише крадіжками і хабарами.

Багатовікова колоніальна залежність і 70-річний період тотального нищення звичаїв і традицій є причиною всіх сьогоднішніх криз. Організм нації позбавлений сьогодні національного імунітету проти різних політичних і ідеологічних інфекцій, які його руйнують. Фальшиві духовні вартості, чужі віяння, вчення релігійних шарлатанів чіпляються до наших співвітчизників і відволікають їх від вирішення життєвих проблем.

Не вивчений вплив голодомору на психіку людини. Деформації психіки в якийсь спосіб передалися наступному поколінню. І сьогодні наші Пилипенки і Симоненки на Херсонщині і Дніпропетровщині в перших рядах тих, хто вимагає російської мови статусу державної, вони визнають тільки московську церкву, панічно бояться таких понять, як українська національна ідея, український патріотизм тощо.

Отже, підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

- звичаї і традиції українського народу – це його формула існування і розвитку, це код безсмертя нашого народу;
- більшість народних звичаїв і традицій були сформовані і утвердились в дохристиянський період. Вони адаптувалися до християнства і в такий спосіб українці продовжували життя за своїм традиційним укладом;
- першого удару більшовицький режим завдав по українству, розпочавши війну з релігією;
- другого удару було завдано в кінці 20-х років XX ст. розгромом українізації і примусовою колективізацією;
- третій найважчий удар було завдано у 1932–1933 рр., коли не просто нищилися звичаї і традиції українського народу, а масово винищувалися носії української культури;
- нищення українських звичаїв було особливо безпощадним і жорстоким, тому що до прагнення російських більшовиків покінчити з українством добавлялася і неприязнь до українців більшовицьких вождів єврейської національності;
- ще не вивчені наслідки голодомору 1932–1933 рр. Це деформації психіки, які передалися наступному поколінню, це страх бути самим собою, це відсутність усвідомлення природного права на життя. Ці паталогічні зміни сьогодні є перепорою до згуртування українського народу для вирішення задованих національних проблем і сьогоднішніх викликів.

Література

1. Дворозюк С.І. Національна культура та духовне життя українського селянства у 20–30-ті рр. XX століття / С.І. Дворозюк. – Вінниця, 2005.
2. Дрогалюк С. Народна культура в умовах утвердження тоталітарного режиму в Україні 20–30-ті рр. XX століття / С. Дрогалюк / 36. наук. пр. Вінниц. пед. ун-ту. – Вінниця, 2003. – Вип. 5.
3. Карповский Е.А. Мы – атеисты / Е.А. Карповский. – Горький, 1990.
4. Конквест Р. Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 1983.
5. Пономарьов А. Українська етнографія / А. Пономарьов. – К., 1994.
6. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : “АртЕк”, 1999.
7. Розсекречена пам’ять. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2008.
8. Советские традиции, праздники и обряды / Словарь справочник. – К. : Из-во “Полит. литер.”, 1988.
9. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури / О. Стасюк. – К. : Вид. дім “Стилос”, 2005.
10. Стефанюк С.К. Практичне народознавство / С.К. Стефанюк. – Х. :

“ВБН”, 2002.

11. Тимофеев В.Д. Ленинские принципы политики в отношении религии / В.Д. Тимофеев. – М., 1987.

Г. Т. Князюк

*викладач Міжнародного університету розвитку людини “Україна”
Інститут філології та масових комунікацій*

УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ЗВИЧАЙ

“Діди були козаками, батьки – дітьми козачими, а ми хвостами собачими”. Сотні років по колу ходимо прив’язані до стовпа історії, крутимо її млин перемелюючи себе з допомогою погоничів чужинців. Нам нав’язали антилюдську модель життя, гинуть мільйони українців у мирний час, гине їх душа, культура, історія, література, майбуття. Лінію національного фронту у нас тримають мертві герої. А перемогти можна лише коли її тримають живі. Як можна було за такий короткий час довести Україну до такого стану? Так її одурити, обікрати, збити з магістрального шляху, згребти під себе ресурси, підібрати до рук пресу, радіо і телебачення і фактично дати нашій історії зворотний хід? Наша Незалежність привела у нову залежність від чужих і своїх негідників. У нас навіть релігійні конфесії виконують замовлення партій та чужих держав.

Де в українців на покуті Шевченко, Мамай, Леся Українка, Франко, коли вони будуть прочитані? У нас декоративне козацтво, а часто і вороже Україні. Чоловік формується не тоді коли затуляється щитом, а тоді коли підіймає меч. Доля не усміхається рабам. Якесь Україна буде, і чиясь, тільки не наша. Стільки жертв за багато століть і за таку незалежність, і за таку демократію? Чи є ще така країна за кількістю принижень на душу населення?! Ми втрачаємо Україну, вона заражена мертвими ідеологіями, поляризована, skonфронтowana соціально, національно, релігійно. Що ж коли дозволили сісти собі на голову, отже кращої долі не варті.

Наша історія принижена, оббріхана, наші герої перетворені у ворогів. У нас відлік часу по трагічних подіях, від війни до війни, від голодомору до репресій, від Чорнобиля до вкраденого Майдану. А постійний спогад про поразки, смуток – роззброюють людей. Ми всі пронумеровані, а де наша людська ідентифікація, а національна?

Україна та Київ – філіали декількох держав. Постійні компроміси в кінцевому результаті приводять до зради та поразок. Наче вільні, незалежні, а тихенько вмираємо не борсаючись і не борючись. Усе сміття світу висипали на Україну: тамплієри, місіонери, проповідники, нелегали, неформали, голубі, наркоділери, кілери, шахраї міжнародного класу. Новий порядок на землі наводиться для золотого мільярда. Хто ці гравці, що рухають народами, державами?

Нас розбито на блоки, коаліції, конфесії, партії, козацтва, щоб роз'єднати, а потім звести на арені всесвітньої бойні. Тому кожна українська справа закінчується імітацією або провокацією. Українці стали нацменшиною, у резервації. У нас вкрали Батьківщину і Незалежність. Я хочу жити у повноцінній країні, розмовляти повноцінною мовою, і гарантувати це моїм дітям і внукам на майбутнє. Чому я не можу сказати собі: “Держава – це я, нація – це я”? А можливо ні з ким не треба боротися, живи своїм життям, роби свою справу. Менше нарікай на себе, на націю, на державу, на сусідів, на ворогів. Вибери собі іншу владу, напиши свою історію, поверни своїх геніїв, героїв, украдене багатство, культуру, мову. Позбудьмося печаті меншовартості. У цьому і допоможе нам досвід предків, адже їм ще гірше жилося, але вони не гнулися, не плазували.

“Стій за Звичай горою, то й люди будуть з тобою”. Саме Звичай забезпечив Україні перемоги, виживання серед ворожих сусідів протягом багатьох століть. У добу Запорозької Січі Звичай розцвів з новою силою, він утвердив самоврядування українців, як гуманний народ, що показав світу людські відносини за багато десятиріч раніше, поки Європа спала в рабстві та насильстві. Саме рівноправні взаємини між українцями (рядовими і верхівкою, бідними і багатими) дали можливість проіснувати Козацькій республіці більше 300 років. Так було і раніше на Праукраїні. А той безперервний зв'язок поколінь у культурі, історії забезпечив перемоги живим, тому що “мертві тримають живих” (Г. Лебон). Звичай – це закон, мораль – його виконання.

Як формувався, з чого виник Звичай? Спочатку це були правила поведінки, які склалися давно у наслідок їх тривалого, систематичного застосування певною кількістю людей. Звичай є засобом узгодження суспільного життя. Він існує у свідомості людей і передається від покоління до покоління. Звичаєве право – це той самий Звичай але з маленьким дотиком до нього римського права. Звичай має дуже велику життєву внутрішню силу, тому що його витворив народ своїм

життям. Один із дослідників Д. Мейєр зауважив: “Звичай настільки могутній в юридичному повсякденні, що, напевне, виведе із застосування закон, спрямований проти його застосування.”

У той далекий час Запорозькі козаки не мали писаних законів і діяли на підставі стародавніх звичаїв, словесного права і здорового глузду. І на території Січі польські та московські закони ігнорували. Характерною ознакою Звичаю була його обрядовість, в якій широко застосовувалась усна народна творчість. У формі коротких речень закарбовувалися головні ознаки звичаю (прислів'я, приказки, поговірки), усе це робило звичай зрозумілішим, потрібнішим та рідним наступним поколінням.

Для прикладу наводимо *козацькі звичаєві прислів'я*:

Добре все по мірі. Де велика рада – там рідкий борщ. Не буду душі вбивать, а буду правду казать. Або волю добувати, або вдома не бувати. Або будемо на Русі, або пропадемо усі. Береженого Бог береже, а козака шабля стереже. Хто любить піч – тому ворог Січ. Мала правда велику брехню перемагає. Дерево міцніє корінням, а людина друзями. Не той друг, що медом маже, а той, що правду каже. Хто кривдить людей – той кривдить своїх дітей. Од Богдана до Івана не було гетьмана. Місяць – козацьке сонце. Той дає раду, хто знає правду. Богу молись, а до берега гребись. Добрая тая рада, де щира правда. Не пив води Дунайської, не їв каші козацької. Коли праве діло, то говори сміло. Поки всі на печі – козак на коні. Стій за правду горою, то й люди с тобою. Свій своєму не ворог. До булави треба голови. Воля світ береже – неволя в яму веде. Волі не чекай, сам здобувай. Добре братство – краще багатство. Дарма смерті не шукай, як зустрінеш не тікай. Не всякий козак, що шаблю має. Козак душа правдива, справедлива не зрадлива. Козацькому роду нема переводу.

У той далекий час на Січі Звичай ще називали “Козацьким правом”, яке ґрунтувалось на “батьківських” відносинах між отаманами та козаками. А система періодичного переобирання козацької старшини відсіювала випадкових або ворожих осіб, які рвалися до влади. Козацьке коло також зрівнювало моральні, економічні стосунки в товаристві. Охоронцями козацького звичаю на Січі і в паланках були Діди – старійшини – заслужені козаки, які раніше займали виборні посади і користувалися авторитетом серед козацької громади. Саме Діди – старійшини здійснювали козацьке правосуддя і стежили за дотриманням давнього, освяченого віками звичаю. Звичай – це ще своєрідна, постійна толока – духовна, правова,

економічна, військова, фізична, як зазначив дослідник звичаю М. Слабченко: “В умовах Козацької республіки всі найважливіші справи, як воєнні, так і мирні вирішувалися, як правило, гуртом, групою. Тому індивідуальне сприйняття світу окремими козаками входило, переливалося до групового світосприйняття”.

Походження Звичаю. Професор В. Сергієвич подає такі роздуми, на основі яких утворився Звичай:

- під впливом подій, обставин у людини виникла певна реакція на побачене, почуте, пережите;

- подібна ж реакція виникла у групи людей, яка також була свідком подій;

- ту ж саму оцінку підтримувало широке коло людей;

- на подібні події у майбутньому вже було відпрацьоване бачення та реакція людей.

- так з’явилися звички, а на їх основі формувався Звичай як основа переконання народу, як норма живого неписаного закону буття;

- отже, Звичай, звичаєве право, та козацьке право – це продукт безпосередньої народної творчості, а не законодавчої влади.

А норми права з’явилися завдяки існуванню Звичаю. Юридичне ж право забезпечується примусовою силою держави. Звичаєве ж право забезпечується свідомим духом народу, його традиціями, вдачею. Тому в Україні юридичне право повинно якнайбільше відповідати духу Звичаєвого права, національної культури, традиціям. Завдяки цьому, дійсно, у нас буде влада народна, а не чужинська. Існують різні форми перетворення Звичаю у Звичаєве право: мовчазна згода держави, фактичний розгляд справ у судах на підставі норм Звичаю, закріплення існуючого Звичаю у законодавстві.

Зразки Звичаєвого права: збірник законів “Руська правда”; “Литовські статuti”, писані руською мовою (1.1529; 2.1566; 3.1588), в останньому найбільше подані засади старовинного Українського Звичаєвого права; “Конституція “Пилипа Орлика”.

Про використання Звичаю в Україні та на Січі у той суворий час визвольної війни свідчить застосування смертної кари та суворих тілесних покарань винуватців-козаків:

- відсічення та ламання кінцівок, побиття киями до смерті;

- винуватців прив’язували до гармат на майдані;

- відбирання майна, розстрілювали, топили, вішали на шибениці;

- підвішували на залізних гаках, садовили на палю;
- закопували живцем у землю;
- побиття камінням до смерті.

Із застосуванням та живучістю Звичаю на Україні змушений був змиритися Московський самодержець Олексій Михайлович, який у своїй грамоті, жалуваний Б. Хмельницькому 27 березня 1654 року, визнавав право українців на життя за своїм Звичаєм: “А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, так ми великі государі, лишили війську Запорозькому вибирати гетьмана самим між собою, по давньому Звичаю. Судитися велім їм у своїх старшин по давнішим правам її”.

Історія формування козацького права (Звичаєвого) на Запорозькій Січі розглядалася в працях М. Грушевського, Д. Яворницького, А. Ригельмана, А. Скольковського, М. Слабченка. С. Наріжного, О. Лазаревського, І. Теліченка, Д. Багалія, П. Захарченка, О. Кузьменець, В. Калиновського, І. Терлюка, П. Музиченка, А. Ткача, Г. М'ягка, Д. Андрєєва, З. Ромовська, С. Бєрєно.

За які ж провини карали винуватців:

- службові: розкрадання скарбниці, перевищення службових повноважень і зловживання службовим становищем, ухилення від служби, дезертирство, зрада, не надання допомоги;
- проти порядку, правління і суду: непокора старшині, підроблення печаток, криво присяга і криво свідчення на суді;
- проти особи: замах на життя, здоров'я, убивство, завдання каліцтва, ран чи побоїв, образа, бійки;
- проти власності: крадіжка, пограбування, приховування краденого, знищення чужого майна, грабунки;
- проти моралі: зганьблення жінки, перелюбство, приведення жінки на Січ і зв'язок з нею на Січі, пияцтво.

Звичаєве право передбачало умовну оперативну роботу: “Заклич”, “Звіт”, “Тоніння сліду”, “Присяга”. Як засіб з'ясування правди ще існував з Київської Русі – “Божий суд” – випробовування водою і вогнем. Обов'язком козацького суду було судити винних швидко, правдиво і безсторонньо.

Сутність Запорозької Січі. Січ – громада самотників утікачів, яка заснована на колективній формі власності, рівності козаків у користуванні землею, кооперативних форм господарювання та зрівняльного розподілу благ. Запорозька Січ у XVI – XVII ст. перетворилась в оригінальну козацьку воєнну общину, чогось

подібного не знала ні одна країна світу. У XVIII ст. ця община набрала державницьких ознак. Сутність козацької республіки – держави, як називали нашу країну в той далекий і ближній час, заключається в таких ознаках:

- діяв принцип виборності влади по вертикалі;
- колегіальність у вирішенні усіх питань на Січі;
- постійна змінність та звітність верхівки;
- участь козацтва у формуванні системи судових органів та їх діяльності в цих органах.

Органи управління на Січі:

- військова старшина – кошовий, отаман, військовий суддя, осавул, писар, курінний отаман;
- військові чиновники – булавочний, хорунжий, бунчужний, довбиш, пушкар, гармаш, товмач, шафар, канцеляристи;
- похідна та паланкова старшина – полковники писарі.

Впровадження звичаю у сьогоденні. Як упровадити все те корисне із Звичаю для України? Приклади для цього є у світовій спільноті. Наприклад, Конституція Ізраїлю побудована на споконвічному єврейському Звичаю із вкрапленнями сучасного права. Подібне ж ми зустрічаємо в Японському, Китайському законодавствах. Великобританія, яка фігурує найбільш консервативною державою світу підтверджує ґрунтування своїх законів на прадавньому Звичаю і традиціях.

На шляху до створення власної правової і демократичної держави України був Пилип Орлик – державотворчу програму він зафіксував у “Конституції”. Якщо взяти сучасний Цивільний кодекс України (2003 р.), то там зафіксовано, що цивільні відносини можуть регулюватися Звичаєм (стаття № 7).

Сучасне українське суспільство потребує справжніх національних, демократичних основ, а не штучних, накиннутих нам заходом. І цією демократичною основою є український Звичай. Саме тому Конституційний Суд України (02.11. 2004 р.) зафіксував у своєму рішенні включення звичаю, традицій, норм моралі у правові норми. І в судочинстві потребу ґрунтуватися у своїх доказах на Звичайі доказує сторона, яка посилається на Звичай.

Перш за все Звичай – це спосіб життя нації, який повинен передаватися від покоління до покоління в усіх напрямках: культурологічному, економічному, політичному, військовому і державотворчому. Збереження Звичаю і традицій у різних напрямках

життя українського народу дає змогу відродити своєрідність України, її прадуховність і все позитивне, що напрацьоване протягом багатьох століть.

Виборча демократична система, яка склалася на Запорозжжі, була історичною ниткою зв'язку нашої давньої історії та історії України козацької доби, в якій Звичай переріс у державно-національну традицію. Це і породило нам козацьку державу. А в роки Незалежності України була також спроба утвердити народовладдя але, на жаль, то лише намагання та розмови на папері. Тому пропонується як роздуми – тези про Український козацький Звичай – для сучасного використання у козацькому середовищі:

Український козацький Звичай (розширене розуміння). Звичай – це:

- Коло, Віче, Рада, самоврядування, без цього звичай вмирає;
- звичай творився багато століть, він охоплює уявлення, знання і вміння народу;
- теоретичні джерела Звичаю живляться усною народною творчістю, “Супойським переказом”, “Велесовою книгою”, “Руською Правдою”, Козацькими літописами, “Конституцією” П. Орлика, “Історією Русів”, творами Г. Сковороди, Івана Котляревського (“Енеїда”), творами Т. Шевченка і І. Франка, Л. Українки, В. Шаяна, Д. Яворницького, Л. Силенка та дослідженнями сучасників;
- ми і наш Звичай – з тих пір, відколи ми себе пам’ятаємо;
- Звичай – це спосіб життя від народження і до смерті. Це неписаний щоденний закон, який охоплює все у людському житті;
- канонізувати або спрощувати звичай не потрібно;
- Звичай – доцільний, природний і простий – це система знань, яка постійно доповнюється життям, але його основи – незмінні;
- Звичай формує свідомість та дію в ім’я правдивого життя;
- етика, закони, віра побудовані на Звичаї, але вони, на жаль, часто нищать Звичай, декларуючи, регламентуючи, підмінюючи його;
- де забувають Звичай, там живуть у брехні, насильстві, стражданні і злиднях.

Сім’я, Родина і Рід – в основі Звичаю: родова пам’ять – до сьомого коліна; пошана та повага до Матері, Жінки до людей, роду та народу; родинна обрядовість від народження до смерті; природне, народне виховання; здорове харчування, народна медицина; виховання працею; виховання гідності, самодостатності і патріотизму.

Козак-звичаєвик – це власник, кооператор. Значення землі для

Звичаю:

– українці – землеробська нація, а отже – творяща, даюча життя, гуманна, мирна, тому відноситься до Землі, до Природи як до Матері. Це і сформувало духовність нації;

– Козак – це власник земельної ділянки (дачної, присадибної – ця земля продається). Вся інша земля належить громаді і не продається;

– Козак – підприємець: має свою справу, живе своєю працею, спорідненою працею;

– козацька кооперація – взаємодопомога, спільна діяльність, розподіл статків згідно внеску;

– іноземці не можуть бути власниками на території України. Власниками на території України можуть бути тільки її громадяни.

Самозахист громади, роду, сім'ї і себе: наявність особистої, традиційної козацької та сучасної зброї (на законній основі); козак – це сучасний воїн, захисник. Дух та знання молоді формуються звичаєм; козацтво без молоді – не козацтво; служба Громаді, Землі-Матері, свідомо підлеглість вибраній владі.

Козак-звичаєвик:

– думає, розмовляє, співає рідною мовою;

– відроджує календарну та родинну обрядовість, свята, згідно природного, космічного календаря;

– створює українське середовище;

– пізнає рідний край теоретично і практично;

– постійно навчається (Звичай, історія, культура, наука, мистецтво, музика і професійні знання). Практичність, доцільність і природовідповідність знань;

– дбає про своє здоров'я та сім'ї (фізкультура, спорт, походи, чистота, охайність та здорове харчування);

– проводить активне громадське життя – є громадянином та особистістю;

– живе у ритмі з Всесвітом, Сонцем, Водою, Землею.

Звичаєва держава: світоглядні основи, закони держави та мораль народу ґрунтуються на Звичаї; козак має право на найвищу владу або делегує це право більш достойному через народне віче; обов'язковий контроль з боку товариства та громади над обраною владою, її звітність і відповідальність за козацьким Звичаєм; постійна змінність старшини.

Віра:

– в товаристві дотримуються віротерпимості (є різні віри і різне розуміння однієї і тієї ж віри);

– на Бога надійся, а до берега гребися;

– забобонність віри – це шлях унікуди, і є знищенням самої ж віри;

– козаку-звичаєвцю не потрібні посередники між ним і Богом, і козак не перекладає свою відповідальність за свої помилки на Бога, не просить прощення, а бере відповідальність за це на себе і відпрацьовує або відшкодовує заподіяне;

– люди – богоподібні, самодостатні, тому що вони мислять, творять, мовлять, люблять і працюють;

– козак – вільна людина, господар, а не раб-споживач, який живе одним днем і нищить все живе на землі і саму Землю;

– віра і знання поруч повинні йти;

– віра – це стан душі, особистий позитивний досвід, оптимізм;

– вірити необхідно – в своє призначення на цій Землі, одне одному, в свій Рід, Нарід, у свою Землю. Звичай – це основа для правдивої віри.

Козацьке побратимство: взаєморозуміння, взаємодопомога, взаємопожертва в ім'я громади, роду, сім'ї і побратима; спочатку думка і справа, а потім слова, слова та справи не розходяться між собою, бути вірним Слову. Без праці і вдосконалення себе Волі і Правди не здобудеш; не піддавайся спокусам (чини, влада, кошти, маєтності, безмірні задоволення).

Наведемо прадавні карби наших предків сучасною українською мовою. Козацькі заповіді: землі свої не віддавати, а чужої не брати; жити у відповідності з природою; пам'ятати свій рід до сьомого коліна, героїв свого народу і героїчні події; вирішувати всі питання Колом, Вічем і Радою; землі не продавати. Зберігати право власності по спадковості. Надавати в оренду; із кращих щороку вибирати до влади і свідомо їм підкорятися; даному слову бути вірним; бути в злагоді та єдності в сім'ї, в роду і народом; взаємодопомога один одному та в громаді; не зраджувати свої звичаї, традиції, духовність, мову і віру предків наших; відроджувати побратимство та самооборону громади (образа або зрада товариша – найтяжчий гріх); без праці і боротьби волі не здобудеш; краще бути мертвим ніж рабом; не піддаватись спокусам ворогів (кошти, чини); щоб слово не розходилося зі справою; не втрачати гідності людської, любові до рідного; нічого не залишати ворогам; берегти пам'ятки нашої

духовності та історії; жити своєю працею; відкритість і звітність отаманів, гетьманів перед товариством і громадою (своєю власністю і життям платять за гріхи) [9].

Отже, Україна – прикордонна країна між Європою та Азією, ментальність яких проявляється в агресивній ідеології споживача-завойовника.

Наша хліборобська вдача виросла на спорідненості праці з бережливим відношенням до природи на постійному місці проживання. Тому у своєму житті й діяльності хлібороб споконвіку стверджує правду та волю в особистому та громадському житті. Артільно-міщанська ідеологія сусідів користується договірною правдою, тому від початку вона має насильницький, споживацький характер, у центрі якої покладена система боротьби за виживання у підкоренні слабших сусідів для грабунку та рабства.

Хліборобська вдача виробника творча, самозабезпечуюча в економічному та духовному плані, похідна від єднання людини з природою.

Духовною основою в українців були завжди звичаї та традиції.

Український козацький звичай сягає у глибину тисячоліть і стверджується у багатьох проявах. Один із них – ритуальне дійство, яке у наших далеких прашурів проявляється через входження людини у відповідний стан уяви, роздумів, переконань, дії, що формувало також вдачу українців.

Джерелом звичаю та подальшого його відтворення є спорідненість людини з природою, спільна праця в громаді, календарні, родинні свята, справедливі відносини у громаді, народне мистецтво, музика, пісня, танці, малярство.

Одним із зразків давньої звичаєвості є ритуальний розпис на трипільській кирилиці. Це мистецтво підтверджує високоенергетичне сприйняття цілісності світу нашими прашурами. Вони відносили досконалі форми взаємодії людини з цілісною основою світу – це також було підґрунтям звичаєвого укладу життя праукраїнців. Саме звичаї для українців є основою для їх духовного та економічного існування серед назавжди доброзичливих сусідів. Тому сучасне козацтво в Україні повинно невтомно працювати над утвердженням своєї історичної спадщини у сьогоденні і стояти на стороні своєї нації. Козаки – це воїни в боротьбі за справедливість і волю.

Література

1. Гайдай Г. Козацький Суд // Український світ. – 1996. – №1.

2. Гуржій О. Право в українському козацтві. – К., 1994.
3. Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76–80.
4. Грозовський І. Звичаєве право Запорізької Січі // Радянське право. – 1991. – № 10. – С. 58.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К. : Вища школа, 1994.
6. Дністрянський С. Звичаєве право. – Л., 1902.
7. Збірник наукових статей “Звичаєве право Запорозької Січі” – Запоріжжя, 2010.
8. Костенко Л. Записки українського самашедшого. – К. : ХХІ століття, 2011.
9. Лозко Г. Велесова Книга – волховник / Переклад, дослідження, оригінальні тексти та словник на 8500 слів. – К. : “Такі справи”, 2002. – 368 с.
10. Петров І.В. Государство и право древней Руси – С.П.Б., 2003.
11. Руська правда (Хрестоматія з історій держави і права України Т.1).
12. Ромовська З. Українське цивільне право. – К., 2005.
13. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права – СПб., 1903.
14. Слабченко М. Соціально-правова організація козаків. – К., 1927.
15. Товстопільтов В. Суд у Запорозьких козаків // Юридичний вісник України. – 1996. – № 18.
16. Цивільне право України: Академічний курс: підруч. у двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К. : “Ін Юре”, 2003. – 520 с.
17. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. Т. 2 / Д.І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990. – 557 с.

Вадим Мицик

*етнолог, доктор філософії в галузі культурології,
професор Міжнародної Кадрової Академії,
Заслужений працівник культури України*

КОЗАЦЬКИЙ ЧИН ПОБРАТИМСТВА – СПОКОНВІЧНИЙ ЗВИЧАЙ В УКРАЇНІ

*Що у світі є святіше
Понад наше побратимство?!*

Микола Гоголь

Душа з душою поріднилась. Споконвіку люди рідняться, гуртуються, єднаються по духу, праці, звиязі. Спільникам кожна справу добре робити. Саме поріднення є добродійною і необхідною рисою людського співжиття. Однак є на Україні священний звичай –

побратимство. Братаються між собою чоловіки, сестряться жінки, рідняться просто чужі люди, риси душі яких підходять один одному [1, с. 205]. Звичай цей оспівано в народних піснях:

Побратався сокіл з сизокрилим орлом.

– Ой, брате, мій брате, сизокрилий орле,

Тобі покидаю всі свої пожитки,

Всі свої пожитки, маленькі дітки [2, с.115].

Особливо побратимство було поширене серед українських звияжців козацтва, поріднені долею і недолею, козак за козака мусив стояти горою, ще краще як брат за брата. Від цього слова віє славним і благородним, лицарським і рідним.

Духовним осердям побратимства була Запорозька Січ. То велике січове братство і за спільністю справна духовними зв'язками. Часто січовиків називали братчиками, а один до одного зверталися святыми словами: “Пане Брате!..” Звідси і пішло, що він із ним за панібрата, цебто по-свойськи, по-рідному. Хоробрий мужньому завжди з рідні і годен братом називатись. Звичай братання у січовиків був духовною ознакою їхнього життя. Тарас Шевченко писав про споріднених у справі козаків: “А славнії запорожці в полі побратались” [3, с. 138].

У повісті “Чорна рада” П. Куліш також звеличено написав про цей звичай: “Може ви чували коли-небудь про побратимство? Де вже не чували. Се наш січовий звичай; як не одрізняй себе од миру, а все чоловікові хочеться до кого небудь прихилитись: нема рідного брата, то шукає названого; от побратаються та й живуть довіку укупі, як риба з водою” [4, с. 90].

Бойовища, січі заставляли єднатися, йти на виручку один одному, а отже, вступати в братню спілку. Коли ти вже побратим, то священним обов'язком стає підтримка товариська. Для свого брата названого повинен зробити більше й краще, ніж для себе. Сам загинь у бою, а побратима виручи!

Микола Гоголь писав: “...Ось у який час подали ми, товариші, руку на братерство! Ось на чому стоїть наше товариство! Немає зв'язків святіших за товариство! Батько любить своє дитя, мати любить своє дитя, дитя любить батька й матір. Та це не те, браття! Любить і звір свою дитину. А ось поріднитися душею, а не по крові, може сама тільки людина” [5, с. 91]. Ці слова із повісті “Тарас Бульба” за переказом належать предкові знаменитого мандрівника і вченого Миклухо-Маклая звияжньому козакові Охрімові Миклусі.

Навіть у козака, котрий доживає свого віку у монастирі, спогадується найвеличніше:

І в келії, неначе в Січі,

Братерство славне ожива [6, с.49].

Коли козак попадав серед рівних собі, він із чемністю, притаманному товариству, і поводи́в себе. Молодий звитяжець Івась Вдовиченко з однойменної думи діяв саме таким чином:

Із усяким козаком сердечне опрощення мав,

Старого козака рідним батьком уживав,

Молодого козака рідним братом уживав.

Ця дума оспівує, що чин побратимства – поріднення захисників України – був уже усталеним. Особиста мужність, повага до товариства, козацьких звичаїв цінувалася і сприймалася як вияв важливих рис товаришів по зброї. Вони сповна уособлені в образі черкаського звитяжця Івася Вдовиченка. Йому ж і шану таку віддано:

Тоді то Хвилон, корсунський полковник, із намету виходжає,

Івася Вдовиченка рідним братом уживає:

“Ой ти, Івасю Вдовиченку, брате мій рідний!

Десть ти, – каже, – у походах бував.

Козацьких звичаїв познав;

Прошу ж тепер до свого намету,

Сядемо ми з тобою, поговоримо про козацькі прикмети” [7, с. 74].

Від кореня скіфського. Початок побратимства виходить із духовного життя предків. У мистецтві скіфів – людей сонячних (від царя Колоксія, за науковою термінологією – скіфів), а це залізний вік V–III століття до нашої ери, є ціла низка свідчень. В основному це зображення двох скіфів на золотих бляшках, які п’ють вино із одного рогу. Такі мистецькі твори знайдено при розкопках могил в Куль-Оба (Крим), Солоха (Запоріжжя), Сахнівка (Черкащина), у Бердянському кургані. Перша знахідка виявлена 1821 року під час розкопок кургану Куль-Оба коло Керчі. На пластинці зображено двох молодих скіфів, які притупилися один до одного і коло вуст своїх тримають ріг із напоєм. На бляшці із Сахнівки (розкопки 1901 р.) бачимо старшого і молодшого скіфів, котрі обнявшись, також тримають ріг коло вуст. Очевидно, вік для побратимства не мав значення.

Зображене на бляшках має підтвердження і в писаннях грецьких істориків. Так Лукіан (II ст. до н. е.) наводить розповідь скіфів

Токсаріаза про побратимство. Той каже, що сколоти не як греки знаходять собі друзів на гулянках, і не через те, що якась особа є ровесником чи сусідом. Насамперед у друзі беруть людину добру і “здатну на великі подвиги”. До такої людини горнутья, заприятуютья з нею і все потім роблять спільно. Проходить певний час випробування, щоб не помилитися в дружбі чи виявитися не здатними до неї. Коли вже хтось стає другом, тоді вони між собою заприсяжнюютья великою клятвою, що весь час будуть разом, а коли настане потреба, то й життя віддадуть один за одного. Така присяга супроводилася ритуалом. Обоє друзів надрізували собі пальці і накапували кров у чару. Потім змочували у ній кінчики мечів. По цьому, взявшись разом за чару, на бляшках – це ріг (ритон), скуштують тієї крові. Ось тоді чоловіки і стають братами по крові, кривними, цебто побратимами, і вже ніщо їх не зможе розлучити [8, с. 42].

По ареалах поширення так званих у науці скіфів поза територією України зображень із сценами побратимства не знайдено. Отже, даний звичай побутував серед давньої людності нашого краю і кризь віки передався із покоління в покоління.

Назвітеся ви братами. Духовна ситуація в Київській Русі змінилася з прийняттям християнства. Одначе звичай побратимства був у широкому звичаєвому вжитку, навіть бенкети людей спільних у своїй діяльності називали братчиками, а чаша, з якої пили браття-товариші, мала відповідну цьому назву на кілька віків – братина. Про звичай братання оповідає давньоруський епос – билини київського часу.

Братався князь Святослав із Калокіром. Духовними братами, цебто побратимами, є Ілля Муромець і Добриня Никитич. Останній побратався із Олексою Поповичем. Князь Володимир Красне Сонечко був хрестовим братом батька Добрині. Билина “Ілля Муромець й Святогор” оповідає, як ці два богатирі мали зійтися в герці. Одначе Муромець виявився мудрішим і сказав, що не хоче битися, а хоче побрататися. Могутній Святогор сприйняв це бажання богатиря і вони стали брататися:

Они друг другу порассказались

Золотими крестами поменялись.

Они друг с другом да побратались,

Обнялись они, поцеловались.

Святогор-богатыр да будет большой брат,

Ілля Муромець да будет меньший брат.

Пізніше, перед кончиною, брат Святогор навіть хотів передати названому братові свою силу. Ілля Муромець відмовився, бо сила на силу як прибавиться, то й “мати сира земля” не в змозі буде носити. Коло Києва-града два богатирі сильні – молодий Добриня Никитич і сміливий Олекса Попович – між собою бійку затіяли. На цю годину нагодився старий козак Ілля Муромець. Не до честі богатырям силу супроти себе тратити. Узяв він правою рукою Добриню, а лівою Поповича. Добриня ж доводився йому “хрестовим братом і названим”. За правом братнім угомонив обох богатырів старий козак і запропонував заспокоїти серце та “назватися братами хрестовими”. Згодилися на цю святу справу богатырі.

Побратані між собою богатырі жили душа в душу. І слухає “брата меншого та брат більший”, бо між ними було “справу зроблено, підписи попідписувані, заповіді та сповнені” [9, с. 44, 134]. Отже, тут йдеться про обов’язки, які згідно звичаю, повинні були вчиняти побратими.

Звичай подібного братання і сестрування побутував ще й 20-х роках ХХ ст. У збірнику “Звиногородщина” академік А. Кримський наводить розповідь селянки К. Невмітої, що її записала етнограф С. Терещенко. З огляду на унікальність та народознавчу цінність подаємо її повністю: “Випадково на Кузьми й Дем’яна зійшлися дві жінки – одна з горілкою, друга з варениками. Однієї думки були: “Я кажу /К. Невміта/. Як ми однієї думки, то породаймося, будьте моєю сестрою”. Здіймаю із шиї хрестика, хрестю її і кажу до лавушника: “Будьте хресним батьком”. Той бере мого хрестика й хрестить ту жінку, і вішає її хрестика на шию; сідає з нами закусовати: кладе ковбаси, риби і посилає по шкалик. Приходять люди до лавки, а ми їх просимо на хрестини. Вони сідають до нас і що-небудь ставлять і посилають по шкалик, і отакечки okazія зібралась”. “А ми з хрещеною сестрою так породились, що й розставатися не хочемо! Прощаємось, то аж плачемо. Приходю я пізно додому, приношу дітям калача з хрестин...” Другого дня на похрестини. “Я наварила вареників, спекла дві курки, запекла бабку; старий узяв доброго шкалика; і пішли на похрестини. Прийшла і та, що ми хрестили, принесла гуску печену, макітру вареників, запечених у сметані, й там ще дечого, а її чоловік – клумак яблук і горілки. І усі ті, що були на хрестинах, посходилися і усякого добра поназносили, хто що мав. А хрещений батько, Господи, чого він тіко не наставив на стіл! То ми знов од ранку та аж до ранку

їли, пили, танцювали, на рублі грали, а співали, то вже так співали, що я й досі хриплю” [10, с. 197–198]. Як бачимо, посестрення було майже як свято, радісною подією для людей. Жінки від того часу називалися посестрами.

Звичай поріднення, як вияв духовної близькості, в Україні був дуже поширений. Могли поріднитися і представники протилежної статі – чоловік із жінкою. Коли між ними приязнь була щирою, люди часто приказували: “Поріднилися між собою як брат із сестрою”. Про цей звичай Тарас Шевченко неодноразово писав:

Колись божились та клялися,

Братались, сестрились зо мною [11, с. 158].

З упадком козацтва і побратимство підупало. Натомість у християнській церкві став посилюватися “чин братотворення”. Ті, хто братався у церкві, клали руки на Євангеліє. Після відправи цілували його, а потім один з одним. Після цього з’єднували руки до причастя, обмінювалися хрестиками, обходили із свічками навколо малою із співом і причащалися наперед освяченими дарами. Дослідник братання О. Фотинський зазначав, що у церковному ритуалі відсутнє найосновніше – змішування крові побратимів і єднання із землею [12].

Братко – каша побратимська. Братання у сколотів і побратимство в українських козаків – це один і той же звичай. Саме козацтво сягає своїм походженням у сколотські часи. Це підтверджує не лишень священний звичай, а й зображення воїнів-сколотів із косами – оселедцями на головах. Вони є ознакою ратників, воїнів-охоронців Сонця, синами самого бога Перуна, які стоять на сторожі щасливого і безпечного життя. Таку ж ознаку на голові мав киеворуський князь Святослав та його побратими – дружинники. За товариським признакам, за спільністю покликання, єдністю по зброї вони є тими ж косаками-козаками, тільки може звалися інакше. Коли людина людині по характеру підійшла, душа до душі пригорнулась та ще в бою виручила, в житті підсобила, живе по добру і справедливості, тоді стають у близькій приязні і з доброї волі поріднюються. Це, так би мовити, є передумовою побратимства.

Для здійснення ритуалу поріднення були священні речі, зокрема ріг, посланий із небес. Він був наповнений “води живої для життя вічного” (“Велесова книга”). Ріг слугував не лише для братання, а й був рогом слави, який треба випити до решти. Для здійснення ритуалу побратимства козаки готували священну страву. Вона так і називалася – братко, а варилася зазвичай із пшона і заправлялася прісним тістом.

Отож, козак козакові до душі прийшовся і той до нього по-братському підходить.

Кожен козак по рівній пайці пшона виклав, борошна житнього та по кусочку сала наготували. Горять дрова терновії. Кипить вода дніпровая. По три жменьки пшона в казан вкинули, аби варилося та упарювалося. Самі взялися до січового звичаю готуватися. Шаблі, мов промені сонячні, зблиснули і кожен собі пальця вказівного надрізував на правиці. У чару тую скрапили по три краплі крові і вина доброго націдили. Пальці вказівні один до одного навхрест притулили й тісно-тісно загнули. Отак, як палець до пальця, так кров до крові! Від житнього тіста кожен відщипував по кусочку й до кип'ячого пшона вкидав. По черзі братка вимішували, а на останку розітерли сала до шкуринки хлібної та заправили своє гуртове вариво. Коли каша доварилася, знімали казан із вогню на землю. Хай братко домліває! Чара з вином уже напроти стояла.

Козаки за шаблі взялися і стали запрягтися: “Як цей братко єдиний, так віднині і навіки вічні будемо воєдино, як брат з братом. Виручати один одного в добру і лиху годину. В небезпеці і живота свого не пожаліти за брата свого названого, як за кривого”. Побратими тричі цілувалися, рушниками вишитими обмінювалися. Щоб скріпити свою кривність, по черзі пили вино із чари. Поріднилися вони душею, тіло братком заживили, аби сила і дух ніколи не покидали! І від того часу жили по-братському. Ніщо їх не могло роз'єднати. Довіку вони один одного побратимами називали. Так і люди їх величали та в приклад молодим ставили [13, с. 158–162].

Відомий український історик Михайло Грушевський так писав про ритуал побратимства серед козаків: “Всі держаться за руки і тричі обходять навколо столу, на котрім стоїть миска з горілкою і ложкою-черпаком. При кожнім разі всі п'ють горілку з черпака, а під кінець п'ють просто з миски. Це є пиття з однієї чаші якогось ритуального напиту... дійсно живо нагадує спільну чашу, котру пили побратими, зав'язуючи братерство”. Історик козацтва Дмитро Яворницький із розповідей зафіксував, що запорожці запрягалися у побратимстві між собою, а потім, щоб “дружба мала законну силу”, то в церкві Запорозької Січі давали “заповітне слово” перед Богом [14, с. 242–243].

Братерство братнєс. Рідні люди між собою мають кривну спорідненість і належать до одного роду. “Одна мати породила – навік поріднила”, – приказують люди з такого приводу. Є ще й названа

родина, як ось на весіллі і після нього – свати, а після родин – куми. Побутував іще такий звичай поріднення. Коли через смерть втрачався батько, мати, брат, сестра, то людина вибирала собі когось за названих, тому що без рідні серед українців життя не вважалося повноцінним. Привселюдно називали, щоб вони були йому ким там доведеться. Після цього влаштовували гостину. На ній тричі цілувалися. Потім пов'язали рушниками чоловіків, батьків. Рушник узаконював причетність усіх до роду, ставав символом його єднання, знаменням зростаючої родини. Обдаровували подарунками. З того часу людина одна одній мала допомагати як рідній. Ходитимуть у гості, усі обряди та свята спільно відбудуватимуть. Казали, що швидше її на рушниках у яму спустять, ніж вони розрідняться [15]. Пісня величала поріднення.

Ой у полі вишня

З-під кореня вийшла.

Ой там моя родинонька

Пить-гуляти вийшла...

Названі рідняться між собою духовними зв'язками, звичаєм, ритуально освяченими. Така спільність і досі має священну сутність – побратимство. І хоч ця спорідненість нині втратила свою звичаєву посвяту, але живе у глибинах пам'яті. В різних виявах життя українців і в багатьох назвах побутує братання. Коли побраталися чоловіки, вони – побратими. Трохи менший за віком чи за статусом, то вже побратимець. Якщо сестрилися жінки чи дівчата, вони називаються посестрами, посестринами. Брат в Україні є багатозмістовним словом. Це не тільки брат по крові, тобто рідний, а й близька по духу людина, однодумець, спільник, вірний товариш. Саме дійство єднання віддає іменують братанням. Звідси і братерство, як вияв величної дружби і щирої спільноти. Ніжні, добрі почуття до людей називають братолюбністю [16, с. 624–625].

Дивлячись, як вороги українського народу роз'єднували його, Тарас Шевченко закликав: “Єдиномисліє подай і братолюбіє пошли!...” [17, с. 231].

Звичай побратимства підтримувався не тільки на побутовому, а й на державному рівні. Адже народ мав бути спільним у помислах і діях, а кожен його син чи дочка повинні відчувати кривду спорідненість із родом, племенем, народом. У тому були знак і воля великого бога Рода. Божих покровителів дружби мали скоти. Для товариської спільноти київські князі час від часу влаштовували

бенкети з пирогами і мед-вином – братчини. Цей народний звичай братання князь Руси-України Святослав увів у державне право – ним він скріплював договори із правителями сусідніх держав. Дружню компанію поміж нашого люду ще довго називали – братва, браття. Пізніше назва “братва”, як певна спільність у злочинному світі, набрала дещо негативного відтінку.

Коли настала потреба укріплювати і захищати виробничі та національні права, в Україні стали виникати об’єднання, які традиційно називали братствами. Перше таке – Ставропігійське братство – виникло у Львові ще в XV столітті. Потім такі товариства поширилися по багатьох містах козацької України. В них вписувалися не тільки духовні і світські люди, а й козаки. Відомий факт, що в Київське братство вступив гетьман Петро Сагайдачний з усім військом козацьким [18, с. 261–262].

Як побратимство, так і братства – це питомо український звичай поріднення за духом. Пізніше братства стали створюватися за політичними принципами, в яких гуртувалися щирі патріоти України. Найвідоміше з них Кирило-Мефодіївське братство було засноване у Києві 1845 року. Одним із активних його членів і співцем “братерства братнього” був Тарас Шевченко. На оборону прав українського народу виступило “Братство Тарасівців”, засноване 1892 року на могилі Кобзаря.

*За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни* [19, с. 284].

Братання між українцями, які воювали у Першій світовій війні на боці Росії та Австрії, відновилося і стало історичним фактом. У роки піднесення національно-визвольної за самостійність України, спільники по духу і зброї стали називати себе величним і священним словом – побратимами. Поріднення завше освячувалося на звичаєвому рівні, гартувалося у боротьбі за волю України.

Література

1. Словарь украинского языка. Упор. Б. Грінченко. – К. : 1909. – Т. III.
2. Народні перлини. – К. : Дніпро, 1971.
3. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у двадцяти томах. – К. : Наукова думка, 2001.
4. Куліш Пантелеймон. Вибрані твори. – К. : Дніпро, 1969.
5. Гоголь Микола. Тарас Бульба. – К. : Владислав, 2006.
6. Шевченко Тарас. – ПЗТ. – Т. II.
7. Думи. – К. : Дніпро, 1982.
8. Брашинский И. Сокровища скифских царей. – М. : Наука, 1967.

9. Былины. – М. : Детская литература, 1969. – С. 44, 134.
10. Кримський А. Звиногородщина. – К. : ВУАН, 1928.
11. Шевченко Тарас. – ПЗТ. – Т. II.
12. Фотинский О. Побратимство и чин братотворения. – К. : 1900 (відбиток статті).
13. Мицик Вадим. Каша – мати наша. – К. : Україна, 2002.
14. Яворницький Дмитро. Історія запорзьких козаків. – К. : Наукова думка, 1990.
15. Мицик В. Душа з душою поріднилась // За Українську Україну. – № 40, – 17–23. –Х., 2006; № 41, 24–30. –Х., 2006.
16. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1969. – Т. VI.
17. Шевченко Тарас. – ПЗТ. – Т. II.
18. Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1913.
19. Шевченко Тарас. – ПЗТ. – Т. I.

А. М. Грива

*Голова Ради козацьких отаманів України,
наказний Кошовий отаман Українського Вільного Козацтва*

САМЕ УКРАЇНЦІ ВИЗНАЧАЮТЬ ХАРАКТЕР УКРАЇНИ У ХХІ СТОЛІТТІ

У наш час, на 20-му році незалежності України, доволі прозорими постають причини тих ідеологічних, економічних, культурних, соціальних та інших проблем, що стримують прогресивний розвиток України як держави, яка має всі необхідні ресурси, щоб зайняти належне їй місце в першій десятці передових держав світу.

Держава, як і будь-яка інша організація, що створюється інформаційно-енергетичними зусиллями її членів (громадян): їхніми думками, настроями, емоційними реакціями на політичні події, їхніми спільними діями, суспільними відносинами. Суспільні відносини, у свою чергу, характеризуються суспільною свідомістю – сукупністю ідей, теорій, поглядів, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій людей, настроїв, у яких відбивається природа та матеріальне життя суспільства. А суспільна свідомість формується державною ідеологією як системою

політичних, правових, етичних, художніх, релігійних, філософських поглядів. Тобто офіційна державна ідеологія формує суспільну свідомість, яка визначає суспільні відносини і тим самим дозволяє державі ефективно розвиватися. Ніби все доволі просто.

Але тут підходимо до важливого історичного моменту, який мав місце на самому початку творення держави Україна. У чинній Конституції України від 1996 р. у ст. 15 читаємо: “Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова...”. Тобто державної ідеології в Україні не існує! Як бачимо, розробники проекту Конституції за порадою своїх наставників ще тоді запрограмували, чи навіть запланували виникнення сьогоденних проблем у державному управлінні, тому що жодна держава не може існувати без державної ідеології, яка визначає державну політику та напрямки майбутніх досягнень в усіх сферах суспільного життя.

Під час демонтажу Союзу РСР у 1991 р. українська нація використала своє право на самовизначення, і в особі свого вищого представницького органу законодавчої влади – Верховної Ради України – проголосила державний суверенітет і утворила незалежну, самостійну державу – Україну. Цей факт зафіксований у Декларації про державний суверенітет України (прийнятій Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року N55-XII) та в Акті проголошення незалежності України (прийнятому Верховною Радою Української РСР 24 серпня 1991 року N1427-XII). В Акті проголошення незалежності України зазначено: “продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ”.

Варто наголосити: “створення самостійної української держави..., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні”, тобто українська нація реалізувала своє політичне право шляхом створення української держави. Крім цього, українська нація отримала статус “статусної”, або “титульної” нації, тобто такої, яка дала цій державі свою назву. Існування української нації в Україні

підтверджено чинною Конституцією України, де в ст. 11 зазначено: “Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України”.

З цього короткого аналізу вдалося виявити, що на 20-му році незалежності у “самостійної української держави – Україна” відсутня офіційно затверджена державна ідеологія, в основі якої мала б лежати українська національна ідея, згідно з якою українська нація мала б взяти на себе відповідальність за долю і добробут усіх громадян країни. Але цього не сталося.

А відбувається так: українці, усвідомлюючи свою місію титульної нації, яка проживає на наших землях не одне тисячоліття, добровільно взяли на себе місію творення української держави, розвитку української культури, мови, традицій. Але ця жертвна праця українців відбувається на фоні самоусунення від цієї роботи державних органів, які часто навіть протидіють ініціативам українських громад і організацій.

У сучасному світі практично кожна держава виробляє власну ідеологію: Франція – французьку, Німеччина – німецьку, Швеція – шведську. Це абсолютно не суперечить ні самій ідеї, ні принципам демократизму.

Багатоетнічні Сполучені Штати Америки – визнана цитадель західної демократії – є в цьому плані чи не найбільш заідеологізованою державою: тут над усе дорожать державними символами, на кожному кроці вивішують державні прапори, гордяться американським паспортом для закордонних поїздок, при наданні американського громадянства виставляються досить жорсткі умови, зокрема такі, як необхідність п’ятирічного проживання в країні, знання англійської мови та історії США, складання присяги громадянина держави.

Все це є ні що інше, як окремі елементи єдиної державної ідеології, яка зовсім не заважає вільно проживати на території США різним національним громадам, які живуть за власними національними традиціями.

На прикладі ж України особливо наочно постає, до чого доводить відсутність державної ідеології, зорієнтованої на реалізацію національної ідеї та національних інтересів. Якщо держава не має власної ідеології, то їй нав’язують чужу – сфера політики, як і

природа, порожнечі не терпить. Тому в Україні має місце антиукраїнська ідеологія, носії якої ведуть активну роботу для ідеологічного обеззброєння українського суспільства. Зокрема, напрямки цієї роботи – приниження національної гідності українців, заміна національної культури космополітичним сурогатом, ревізія національної історії, паплюження українських національних святих та символів.

Харківський професор, доктор економічних наук Іван Белебеа детально розглядає ці проблеми в книзі “Честь України”, де констатує: що, на жаль, українська “державна влада не спромоглася створити таку політичну систему, а в ній ідеологію, яка б захищала інтереси українського народу, української незалежної державності. Поки що панує політична безсистемність, різновекторність, дезорганізація, дезорієнтація нашого суспільства”.

Україні як національній державі конче потрібна національна державна ідеологія як своєрідний компас державотворення. У нас є що закласти в основу державної ідеології, а саме: тисячолітні традиції та звичаєвість українського народу; життя і творчість його Апостола Тараса Шевченка; воля українського народу, спрямована на побудову саме незалежної самостійної, суверенної, соборної Української держави.

Для виправлення ситуації є два шляхи:

1. Нарешті офіційно законодавчо затвердити державну ідеологію “самостійної української держави – УКРАЇНИ” і негайно розпочати впровадження відповідних державних програм.

Але це довгий шлях, тим більше що розробкою змісту державної ідеології та створенням державної системи і запровадження її у суспільне життя повинна була б займатися нинішня влада.

2. Враховуючи те, що державна ідеологія відсутня, то рушійною силою, яка має сьогодні формувати суспільну свідомість, повинна стати сама українська нація.

До виконання цього завдання повинні долучитися всі українці, які проживають в Україні та за її межами. Українці вже зараз, не зважаючи на те, чи затверджена державна ідеологія чи ні, можуть почати формувати суспільну свідомість з українським змістом у своєму повсякденному житті. Кожний українець – це останній рубіж боротьби за національні інтереси. Ніякий закон не може заборонити громадянам України бути українцями.

Українці мають право і можуть без додаткових вказівок

державних органів просто почати жити за давніми українськими звичаями; читати газети, книжки, дивитися телепередачі та кінофільми, які їм подобаються; їсти лише чисті продукти; виховувати своїх дітей у козацько-лицарському дусі і допомагати їм порадами, як правильно створювати власні сім'ї; згуртуватися в українські громади для відстоювання своїх інтересів за місцем проживання; свідомо висувати на всі рівні виборної державної влади лише українців із своєї громади, які довели своє вміння вирішувати державні справи.

Дороговказом для кожного українця на шляху оновлення Української держави можуть бути такі основні карби:

- Українці – найдавніша культурно-духовна нація;
- українці здавна дотримувалися звичаєвого права щодо вічової процедури прийняття рішень громадою;
- Україна є рівноправним членом світової спільноти;
- основним завданням у галузі розвитку культури є змагання за культурні інтереси української корінної титульної нації з урахуванням інтересів інших етносів України;
- життя і процвітання українського роду ґрунтується на чотирьох прадавніх основах – Віра (Віда), Совість, Любов і Воля;
- українська мова – символ і сила душі народу, який природно нею розмовляє;
- українці завжди вшановують пам'ять захисників-воїнів, які поклали свої голови за землю Батьківську, за родини, друзів-побратимів, за процвітання і збереження Родів своїх;
- українці повинні пам'ятати про своїх предків і їхні нащадки пам'ятатимуть про них;
- українці повинні шанувати своїх батьків і утримувати їх в старості, бо турбота про них повернеться опікуванням Ваших дітей про Вас;
- українці повинні знати, що їхнє майбутнє походить із джерела минушини від предків, заповіданих звичаїв і історії українського Роду, бо ми самі творимо своє майбутнє власними діями та намірами, що живуть у наших серцях;
- кожне діяння українця залишає свій слід на життєвому шляху впродовж поколінь. Тому необхідно творити тільки благі і прекрасні діяння на славу Батьківщини і в заповіданні нащадкам;

– найвищим завданням народу і держави є збереження генофонду етнічних українців та представників національних меншин;

– кожна українська сім'я повинна

виховувати своїх дітей до їхнього повноліття за давніми законами щодо дотримання дівочої та чоловічої цнотливості, честі та гідності;

– кожна українська сім'я повинна прикласти максимум зусиль для отримання їхніми дітьми освіти максимального рівня – чи то в Україні, чи за її межами;

– Українська держава – один із основних інструментів українського етносу в усіх сферах змагання за виживання та існування;

– землі сільськогосподарського призначення, території енергетичних об'єктів, родовища, копальні, дороги, рекреативні території, у т. ч. газові, нафтові і потужні свердловини мінеральних вод, у силу природного звичаєвого права є загальносуспільним багатством, що вимагає розпорядження і користування ними в інтересах “усного” суспільства;

– моря, річки, озера, водоймища та прилеглі території (береги морів, річок,

озер, ліси, луки, болота та інше), заповідні зони є загальносуспільними рекреативними ресурсами незалежно від користувачів і розпорядників за законом;

– не буде прийнято жодних законів чи підзаконних актів щодо продажу Землі Української, бо дана вона всьому народу українському. Жоден іноземець не буде володіти землею в Українській державі. Обов'язок кожного українця – захищати рідну Землю від будь-яких посягань.

К. О. Телюх
*керівник фольклорного гурту
Хмельницького державного центру
естетичного виховання учнівської молоді*

ЗАПИСИ МУЗИЧНОГО ФОЛЬКЛОРУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІСТРЯНЩИНИ (ЛІВИЙ БЕРЕГ)

Середня течія могутнього Дністра проходить південними територіями Хмельницької та Вінницької областей. Ця місцевість становить південно-західну частину Поділля.

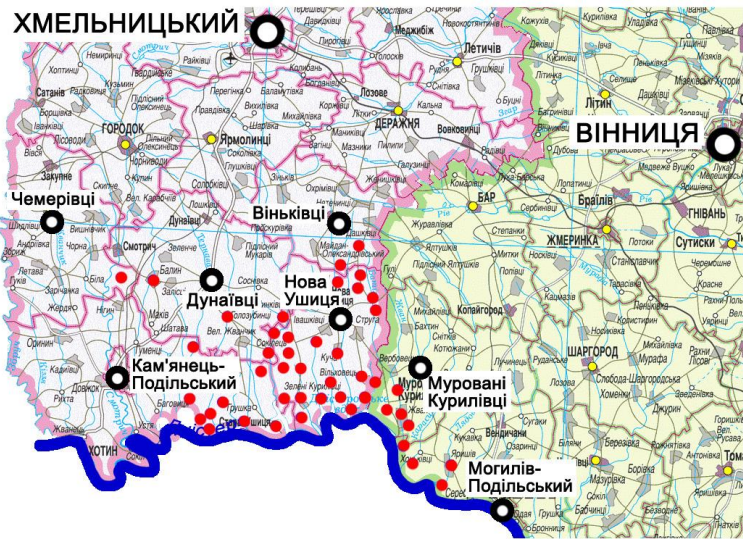
Територія середньої Наддністрянщини була заселена з давніх часів. Відомо, що у IV–III тисячоліттях до нашої ери тут була розвинена трипільська культура (знайдено 150 пам'яток). Але найвагоміший слід залишили осідлі народи – уличі і тіверці, племена яких входили до складу Київської Русі. З середини XII ст. землі Середньої Наддністрянщини належали Галицькому, а з 1199 року – об'єднаному Галицько-Волинському князівству.

За часів середньовіччя цей край називався “Пониззям”. Перша літописна згадка про “Пониззя” відноситься до 1226 року. Ця назва широко побутувала аж до середини XIV ст. З 1362 року вперше згадується нова назва цієї території – “Поділля”. Очевидно, що давньоруське “Пониззя” було лише невеличкою частиною майбутнього Поділля. Основна територія Пониззя розташовувалась у гирлі лівих притоків річки Дністер. Адміністративним і культурним центром давньоруського Пониззя у XII–XIII ст. було місто Бакота (донедавна – однойменне село в Кам'янці-Подільському районі, знесене при створенні Дністровського водосховища). У 1430–1434 рр. землі середньої Наддністрянщини відійшли до Польщі (утворено Подільське воєводство з центром у Кам'янці). У складі Польщі територія перебувала аж до 1793 року, після якого відійшла до Російської імперії.

Окреслений регіон приваблював дослідників із різних дисциплін: етнографів (Ю.Й. Сіцинський, К.В. Широцький, С.О. Венгржиновський, І.С. Винокур), археологів (В.Б. Антонович, П.П. Чубинський), філологів (найвідоміший Т. Колотило).

Етномузичне обстеження терену здійснює Ірина Григорівна Телюх. Поступово до експедиційної справи вона залучила і своїх вихованців – учасників молодіжного фольклорного гурту “Ладовиці”. Експедиційна робота триває з 1992 року і носить фронтальний

характер. На сьогоднішній день досліджено територію, яка окреслюється річкою Студеницею на заході (села Демшин, Субіч, Рогізна), і річкою Лядовою на сході (села Лядова, Нагоряни, Яришів). Відповідно з 1992 по 2010 роки обстежено 46 населених пунктів, з них 38 відносяться до Хмельницької області (Камянець-Подільський, Новоушицький, Віньковецький, Дунаєвецький, Чемеровецький райони), ще 8 до Вінницької області (Муровано-Куриловецький та Могилів-Подільський райони) (див. карту).

У деякі села здійснюються повторні виїзди з метою уточнення інформації та пошуку нових виконавців (села Зелені-Курилівці, Рогізна) (див. таблицю).

№	Назва села	К-сть інформації	К-сть сеансів	Загальна к-сть записів	Календарно-обрядовий цикл				Родинна обрядовість			історичні	балади	Ліричні і пісні		жартівливі	Забавлянки,	псалми	Інструментальна музика
					Зимовий	Весняний	Літній	Осіньний	весільні	хрестинні	похоронні			Родинно-побутові	Суспільно-				
Хмельницька область,																			
Віньковецький р-н																			
1.	Карачіївці	3	1	26	3	8	2	2	1	2	-	-	3	3	2	-	-	-	-
2.	Осламів	4	1	46	6	13	3	1	14	-	-	-	-	3	1	4	1	-	-

Дунавецький р-н																		
3.	Балин	2	1	43	8	7	-	-	2	-	-	-	-	6	1	-	1	-
4.	Голозубинці	5	1	13	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5.	Сокілець	1	7	64	21	9	1	-	1	-	2	-	-	5	-	5	-	9
		4							2									
6.	Притулівка	1	1	6	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Кам'янець-Подільський р-н																		
7.	Гораївка	3	1	27	2	8	-	-	3	-	-	1	-	8	3	-	-	2
8.	Гута-Чугорська	2	2	27	6	1	2	-	7	-	1	-	-	8	-	2	-	-
9.	Демшин	7	2	8	3	4	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	Калачківці	1	1	11	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-
11.	Колодівка	2	1	9	2	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	Липи	2	1	14	3	1	-	-	-	-	1	-	1	6	1	-	1	-
13.	Рогізна	9	4	39	9	1	-	-	-	-	-	-	-	11	2	3	-	3
						1												
14.	Стара-Ушиця	3	3	64	4	4	-	-	6	1	-	-	-	3	1	-	-	2
																		2
15.	Субіч	3	2	17	7	8	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Новоушицький р-н																		
16.	Березівка	6	4	44	13	5	-	-	3	-	-	2	-	11	2	6	2	-
17.	Борсуки	2	1	4	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-
18.	Браїлівка	1	1	22	3	5	2	-	6	-	-	-	-	3	-	-	3	-
19.	Бучая	1	1	20	4	5	2	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-
20.	Вахнівці	4	2	21	5	9	2	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-
21.	Вільховець	9	3	49	7	7	6	1	6	-	-	2	-	7	-	4	-	-
22.	Жабинці	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	Загоряни	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	Заміхів	1	1	9	1	3	1	1	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-
25.	Зелені Курилівці	4	6	10	13	7	4	-	7	-	-	-	-	51	6	1	6	-
				5												1		1
26.	Куча	3	1	15	3	2	3	-	-	-	-	-	-	3	-	4	-	-
27.	Куражин	5	2	18	4	6	2	-	-	-	-	-	-	4	1	1	-	-
28.	Мащорськ	2	1	5	6	2	4	-	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-
29.	Нова Гута	3	3	19	-	5	3	-	1	-	-	1	-	4	4	-	1	-
30.	Отроків	1	5	55	11	1	3	-	-	1	-	-	-	7	4	4	5	-
		0				4												6
31.	Песець	6	4	56	14	8	5	-	7	-	-	-	-	13	3	6	-	-
32.	Пижівка	1	1	21	-	1	-	-	-	1	-	1	-	10	3	5	-	-
33.	Пилипківці	4	2	30	11	1	3	1	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-
						2												
34.	Рудківці	4	5	61	13	8	4	-	7	-	-	1	-	13	4	6	-	5
35.	Тимків	3	2	35	7	4	-	-	1	-	-	-	-	17	1	5	-	-
36.	Цівківці	6	2	17	-	-	-	-	1	-	-	-	-	5	1	-	-	-
									0									
37.	Хрептіїв	2	2	16	1	5	3	-	2	-	-	-	-	-	3	3	-	-
Чемеровецький р-н																		
38.	Цикова	5	1	32	8	1	1	-	1	-	-	-	-	5	-	1	-	1
						5												
Вінницька область																		

Могилів-Подільський р-н																			
39.	Бернашівка	2	4	38	7	4	-	-	4	-	2	-	-	9	5	3	-	3	1
40.	Липчани	2	1	15	3	5	2	-	-	-	-	-	-	2	1	2	-	-	-
41.	Лядова	8	3	45	9	7	2	-	5	-	-	-	-	15	2	5	-	-	-
42.	Яришів	3	1	20	5	1	2	-	1	-	-	-	-	10	-	1	-	-	-
Муровано-Куриловецький р-н																			
43.	Виноградне	2	1	17	3	5	-	-	1	-	-	-	-	7	-	1	-	-	-
44.	Галайківці	1	1	29	4	2	-	-	1	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-
									5										
45.	Жван	8	3	24	7	1	-	-	5	-	-	-	-	5	-	-	-	6	-
46.	Наддністрянське	2	1	9	2	-	2	-	2	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-

Всі експедиційні аудіозаписи здійснювались касетним диктофоном (GE 3-5350). З 2010 року ведеться оцифровування касет. Починаючи з 2006 року, в експедиціях використовується відеокамера, на яку записувались танці, елементи обрядового дійства (усього близько 10 годин). Рукописний фонд складають польові щоденники, транскрипції мелодій, пісennих текстів, обрядово-етнографічних описів. У фотоархіві знаходяться знімки виконавців, фрагменти обрядів, предмети матеріальної культури (обрядові атрибути, традиційний одяг, предмети побуту).

Упродовж 18 років накопичено аудіо фонд з-понад 1300 зразків. Це обрядові та не обрядові пісні, зразки інструментальної музики, етнографічна інформація. Надалі стисло охарактеризуємо кожний жанровий цикл.

Зимовий період на Лівобережній Наддністрянщині представлений церковними та світськими колядками, щедрівками та “Маланкою”.

Весняний цикл у досліджуваному регіоні представлений веснянками – в місцевій термінології “гаївками” та пантомімічними іграми (“Жона”, “Зайчик”, “Мак”, “Качур”).

До пісень літнього періоду належать купальські, петрівчані та косарські пісні. В поодиноких селах записані обжинкові пісні. Також зафіксовано обряд “поховання Сльоти або Посухи”.

Серед родинно-обрядових жанрів найкраще збереглись весільні пісні, які фіксуються практично в кожному селі.

В терені записано багато ліричних пісень, серед яких – балади, соціально-побутові, родинно-побутові, напливові пісні, частівки.

Інструментальна музика представлена зразками весільних мелодій (“На добрий день”, “Гопачок”, “Чабан”), а також традиційними танцями (“Весна”, “Ойра”, “Бакітська полька”, “Баламут”, “Голубка”, “Вальс”, “Проста”, “Варварка”, “Ганка”).

Пісні та обряди Середньої Наддністрянщини лягли в основу репертуару молодіжного фольклорного гурту “Ладовиці”, яким керує Телюх І.Г. У 2002 році за підтримки Асоціації молодих дослідників фольклору під керівництвом Іллі Фетісова, “Ладовиці” випустили у світ аудіокасету “Бакота”, де реконструйовано 21 пісенний зразок середньої Наддністрянщини (лівий берег). Крім пісень учасники гурту відтворюють і обряди, серед яких: обряд “Купайла”, “Маланка”, водіння гаївок, колядування, щедрування, елементи весільного дійства, літнього обряду “поховання Посухи”, обряд обжинок.

Література

1. Баженов Л.В., Винокур І.С., Гуменюк С.К., Завальнюк О.М., Мамалига А.І., Рибак І.В. Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990.
2. Заставецький Б.І., Дітчук І.Л. Географія Хмельницької області: навч. посіб. для учнів 8–9 класів. – Тернопіль, 1995.
3. Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність: посіб. для студ. гуманіт. факульт. вищ. навч. закладів. – Л. : Літопис, 2000.
4. Маярчак С.П. Археологічні пам’ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров’я. – Кам’янець-Подільський : ПП Мошак, 2006.
5. Сіцинський Ю. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – Ч. 1.
6. Струманський В.П. Народнознавство Поділля. – Кам’янець-Подільський, 1995.

В. Г. Триліс

кандидат технічних наук, професор

Київського державного інституту

декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука

ЗАБУТІ ОСОБЛИВОСТІ КОЗАЦЬКОГО ВИХОВАННЯ

Багато чого написано й наговорено про “козацьке виховання”, та ясності цьому міфіві катастрофічно не вистачає. Зате вистачає слівес. Для прикладу наведу один із найзрозуміліших фрагментів засадничого матеріалу з Сучасного педагогічного порталу “Освіта в Україні”:

Можна сказати, що *мета, місія виховання* повинна полягати: у передачі культурних цінностей; підготовці молоді до інтеграції в суспільство; нівелюванні, зменшенні соціальної нерівності.

Тісно до мети долучаються завдання виховання, виховні детермінанти. Головне *завдання* освіти будь-яких рівнів – це виховання людини-громадянина. Головна мета української системи освіти згідно Національної доктрини розвитку освіти України у XXI

столітті “Створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формувати покоління, здатні навчатися впродовж життя, створювати й розвивати цінності громадянської освіти”.

“Зменшення соціальної нерівності” шляхом виховання – це вкрай цікаво. Особливо інтригує загадка: кого ж саме спостигне таке виховання – соціально вищих чи соціально нижчих? А методики, методики які? Гіпноз? Релігійний дурман? Чи традиційна совкова демагогія? Або ще: “Головне завдання освіти – ...виховання людини-громадянина”. Невже ви не зустрічали прекрасно вихованих, але неосвічених (та зате яких активних!) людей-громадян? І навпаки?

Я розумію, що на ці кардинальні питання існує океан-море ще зрозумілішої педагогічної літератури. Тому зупинюся лише на тому питанні, з якого де сядеш, там і злізеш (бо відповіді ніхто не дає, навіть літератури відповідної немає): звідки випливає, що у виховання і /освіти/ навчання є або повинна бути мета? Чую обурені вигук: це ж очевидно! Отже, вся моя мова буде лише про те, що це – не очевидно. Це не тільки не очевидно – це помилково.

Навчання (його поширені в людському суспільстві форми – освіта й виховання) є так само важливою, більш того, визначальною властивістю всякої живої істоти, як і харчування або продовження роду. Не можуть живі істоти існувати, якщо вони не мають цих властивостей. Це не я придумав і не з педагогічної літератури вичитав. Це вже років сорок як відкрила й довела сучасна фізика, зокрема той її напрямок, який називається “фізикою живого” [1]. Отже, здатність до навчання й потреба в навчанні так само внутрішньо притаманна кожній живій системі (істоті), як і здатність і потреба їсти, пити, продовжувати рід. Це могутній природний механізм, втручання в який рівнозначне створенню штучних морів, оберненню напрому річок, клонуванню та вирощуванню людей у пробірці та іншим подібним злочинам людини проти Природи. Але люди, звичайно ж, не побоялися й цього гріха. Вони придумали школу.

Школу придумали так давно, що вже забули, коли й чому вона перетворилась на тюрму, а оскільки ту тюрму відсиджують усі, то повернутися до природного глузду тепер украй важко через інерцію, притаманну будь-якій системі освіти. Не вкладається сучасній людині в голову, що заганяти учнів до школи й там навчати їх – таке саме безглуздя, як силоміць годувати корову сіном. Але саме це безглуздя й чиниться в школі. Саме воно зробило можливою сучасну державу –

грандіозний апарат поневолення великої кількості людей невеликою зграєю негідників. Саме в школі відбувається та поголовна психічна й моральна кастрація населення, яка дозволяє тим негідникам так легко маніпулювати великими волячими отарами. Саме з нашої шкільної системи вийшли ми всі й виходять наші діти, внуки і так далі, з наївним переконанням, що написані в атестаті оцінки й слова про зрілість відповідають чомусь реальному. Насправді наші випускники досягають лише біологічної зрілості (та й то не завдяки школі); в усьому іншому це людські істоти, чий культурний розвиток затримався приблизно на 10 років і вже ніколи їх не наздожене. Вони практично нічого не вміють і не знають, у них немає інтересу ні до знань, ні до роботи, це просто гарматне та гаремне м'ясо. Винятки трапляються, але вони лише підкреслюють страшну загальну картину. Перейшовши смугу служби у війську, розпусти й пияцтва (наркоманії), вони мусять шукати якогось прожитку – ось тоді тільки починається їхнє навчання. Оскільки воно дуже запізнile, то ефективність його невелика – достатня лише для засвоєння традиційних функцій раба в рабському суспільстві.

Дуже яскраво виявляється натура сучасного Українця, коли його кличуть показатися. І як ото вважає він, що має загальну середню освіту, точно так само, за тим же наївним мисленням, він переконаний, що належить до козацького роду, а це вже фактично й козак, ось тільки посвяти пройти та могорича хлопцям поставити. Та й чому б це мало відрізнятись від вступу в партію, комсомол, профспілку чи релігійну громаду? Прецедентів масового лицемірства так багато, що воно ніби й не лицемірство, бо всі ж так само чинять...

А як же інакше? Справді, уявити щось інше, крім осоружної роботи та омріяної корчми, пересічний Українець не може. Не може завдяки глибокій і всебічній неосвіченості й повній нездатності й відразу до навчання. Не знає він, а якщо й знає, то не знає чому в Україні колись було не так. А було ж. Від Київської Русі й до часів Сковороди Україна була найкультурнішою країною Європи – у цьому не так і важко переконатися, вивчаючи наш давній фольклор, звичаї та відомі історичні документи (наприклад, Українська мова була державною у Великому князівстві Литовському XIII–XV ст.). Чи ж багато сучасних “козаків” знають, що на той час і ще два століття по тому практично все населення України було грамотним? І що це означало? І головне: як це досягалось?

У тім-то й біда, що цінності здорового (природного) суспільства

в суспільстві штучному не шануються, ба навіть піддаються глузу. Однією з таких цінностей якраз і була давня козацька система навчання й виховання. Сьогодні про ту систему складаються які завгодно казки та уявлення, але ніхто як слід не знає, в чому її суть. Причина цього незнання в тому, що системи як такої насправді не було. Система – це виплід людського муштрованого науками розуму, а діти Українців росли, виховувалися й навчалися природним чином, без примусу, без плану, а по необхідності й за вільним вибором. Що це означало?

Це означало, передусім, що діти росли, виховувалися й навчалися при батьках, точніше при своєму родові, аж до зрілого віку. Зрілий вік наступав у віці 15–17 років: на цей час дитина вже вміла й знала все, що було необхідно для самостійного життя. Що й закріплювалося шлюбом, і молодята брали на свої плечі той же важкий тягар господарювання й продовження роду, що й їхні батьки. Здається, сьогодні жодна людина не розуміє, що це був найкращий устрій людського життя на землі – чесний, здоровий, продуктивний, а в ті часи ще й сам собою зрозумілий.

А звідки ж там бралася грамотність? Звідти, звідки й тепер береться – з необхідності. Читати, писати й рахувати необхідно справді кожному, і будь-яка нормальна дитина навчається цих простих речей протягом року-двох. Школа в цій справі абсолютно непотрібна, досить елементарної батьківської уваги. Окремі діти виділяються особливими здібностями й схильністю до “грамоти” – розумні батьки приділяють їм більше уваги, надають особливі преференції для навчання, посилають до грамотних (учителя, дячка), а то й у школу віддають. І ось тут закопаний головний секрет козацької науки: вона була вільною! Дитину ніхто не примушував учитися, це могло відбуватися тільки з її власної охоти. Дорослі (що батьки, що вчителі) лише підкладали дитині поживу у вигляді книжок, задачок та свого досвіду. Та констатували: цей “понятливий”, а цей ні.

Для понятливих дорога була відкрита хоч до академії, а непонятливі природним чином відсіювалися: їм ставало важко вчитися, вчителі й батьки це розуміли й не мордували їх, а визначали їм легші, доступніші, “споріднені” види діяльності. Повторюю, це не була система, це був природний відбір, для здорового глузду самоочевидний. Він забезпечував так само природну структуру грамотності й освіченості населення, де кожен займався своїм ділом по своїх силах.

Ілюзії прийшли на цю землю разом із царською адміністрацією. Петро I ще 1700 року пробував запровадити в Московії обов'язкову загальну освіту, але орда, яка віками не знала ніякої освіти, вчинила тому указові шалений бойкот. З масовою школою тоді нічого не вийшло, але царів-батьшок це не охолодило. Протягом усього XVIII століття, та й пізніше, видається низка царських указів про обов'язкове навчання – дворянства, військових, духовенства... Але правильна висока ідея про посилення порядку в державі розбивалась об просту проблему: не було вчителів. Ось тут, як завжди, в пригоді стала Україна. Мало того, що вона зробилась постачальницею вчених кадрів до Росії; вона ще й стала полігоном для випробувань ординської “системи” навчання за принципом “не знаєш – научим, не хочеш – заставим”. Українців почали примушувати вчитися!

Не було де дітись. Якщо священик не віддавав бодай одного з своїх синів до духовного навчального закладу, він міг і єпархії позбутися. Серед жертв “системи”, між іншим, опинився й Григорій Сковорода, який саме викладав у Харківському Колегіумі. Безглуздя й дикість примусового навчання були настільки очевидними, що він легко вмовив ректора Колегіуму вигнати кілька десятків учнів-нездар. Це було розумно з усіх боків, але роботи в Колегіумі Сковорода позбувся. Державні міркування були незмірно вищими, аніж “мненіє” якогось Сковороди.

Система примусового навчання набирала сили, охоплюючи дедалі ширші кола Української еліти, яка швидко переконалася, що без “науки” в люди не вийдеш. Які там люди виходили з тієї еліти, яскраво описав Трохим Зіньківський [2], та хто там тепер про нього пам'ятає... Грандіозну картину нікчемності й злочинності царської системи освіти дав Лев Толстой [3], але й про нього краще не згадувати, бо стане сумно: адже сьогоднішня система освіти нічим хорошим від царської не відрізняється, от хіба що більш масова!

Авжеж. Більшовики першими в світі поставили (й вирішили) проблему обов'язкової загальної середньої освіти. Найважче було охопити оте віковичне вперте Українське село. Нічого, впорались. Намучились добре, зате тепер шкільна машина працює так справно, як жодному царському міністрові не снилося. Вже давно нікого не треба примушувати – самі себе примушують! Німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть – нехай їх там навчать... а чого їх там навчать? Брехати й боятися. Це і є головні дисципліни в нашій школі. Ми, дорослі, цього не бачимо й не чуємо. Бо самі пройшли те пекло й

вижили. І тепер не можемо зрозуміти – а як же інакше?

Та коли б в Україні були козаки – люди, які над усе цінують волю, – то вони в першу чергу мали б згадати ту волю, не тільки степову, але й духовну, з її ВІЛЬНИМ навчанням, яке й забезпечувало найвищу масову грамотність і найвищу особисту гідність. А пригадавши цю визначальну особливість козацького виховання, постали б – не зброєю, а духом – проти злочинної ПРИМУСОВОЇ системи освіти, яка ще в дитинстві перетворює людей на похлихливих ледачих рабів.

Література

1. Фритьоф Капра. Паутина життя. Пер. с англ. – К. : “Софія” ; М. : ИД “Гелиос”, 2002.

2. Трохим Зіньківський. Молода Україна, її становище і шлях // Березина. – 1993–1994. – № 2–3. – С. 4–25 (передрук видання 1890 р. в Петербурзі).

3. Толстой Л. Н. Педагогические статьи. 12-е изд., – М., 1911.

В. Я. Тимофєєв

*отаман Задністрого козацтва,
краций освітянин України 2002 року*

МЕТА ОСВІТИ – ВИХОВАННЯ

Після нас не буде нас, а справи залишаться.

Держава живе й розвивається доти, доки в ній живе багатим духовним життям школа. А для цього школа повинна стати осередком зустрічі дитинства із справді загальнолюдським – дитинча має частіше зазирати у вічність. Саме школа стоїть у витоків духовності суспільства...

Ми часто зустрічаємо людей надто освічених, енциклопедично озброєних знаннями, а всередині в них пустеля, як говориться в Біблії, “гроші пофарбовані, поваплені” і тому в теперішній час нам потрібні люди не тільки озброєні знаннями, а й духовно, психічно, фізично спроможні розвивати творчі здібності свої та навколишніх; співпрацювати з людьми різних філософських, політичних, релігійних поглядів; здатні вирішувати проблеми сьогодення й майбутнього; особи з великим культурним та духовним потенціалом; особи виховані.

Досвід практичної роботи свідчить, що *головна мета освіти – виховання; навчання повинно бути підпорядковано вихованню.*

Школа – єдиний соціальний інститут, який, виховуючи учнів сьогодні, працює на перспективу. Саме тут висока професійна майстерність педагога-вихователя стимулює потребу школяра стати свідомішим, самовдосконалюватися, щоб реалізуватися як громадянин.

Виховання – це, в першу чергу, *щеплення моралі та створення* в учнів навичок життя в моральній атмосфері, бо глибока моральна криза в нашій країні є наслідком прогалин і в освітньому процесі, зокрема у недооцінці ролі духовності української національної школи, яка виступає одним із важливих елементів збереження і розвитку спільноти, її духовного ядра і постачає суспільству свідомих громадян, носіїв духовності.

Загальної системи народного виховання для всіх народів немає, у кожного народу своя, особлива, національна система виховання. Вона базується на рідній, національній мові.

Рідна школа – це головна основа національного життя держави, основа рідної школи – національне виховання. Наше національне виховання – це козацьке виховання, бо українці – нація козацька; козаки були типовими представниками рідного народу, вони втілювали волелюбний національний характер, відображали його потреби, інтереси, прагнення; вони створили самобутню і високоєфективну, близьку до європейської, національну систему освіти і виховання – козацьку педагогіку, яку впроваджують в свою роботу колективи навчальних закладів Південноукраїнського Задністров'я, бо творче впровадження в життя ідей і засобів козацького виховання має забезпечити формування фізично здорових, морально чистих і по-лицарськи мужніх та сильних духом громадян незалежної України. Тому, конкретизуючи основну мету освіти, варто наголосити – *виховання повинно бути національним*.

Загальноновизнано, що у період моральної кризи, дегероїзації і деморалізації значної частини нашого суспільства творче відродження культурно-освітніх і виховних національних козацьких традицій – одна з необхідних і найважливіших граней зміцнення могутності України.

Офіційна українська педагогіка не заперечує того, що козацтво стало найдосконалішою формою вияву генетично закодovаних здібностей і можливостей нашого народу. І тому в концепції національного виховання реалізація науково обґрунтованих і випробуваних історією козацько-лицарських виховних традицій

вважається одним із найефективніших українознавчих підходів у навчально-виховній роботі.

Дедалі більше політичних і культурних діячів, учителів, батьків звертаються до християнських моральних цінностей як найбільш стійких, універсальних, не підвладних політичній та ідеологічній кон'юктурі. Це означає, що сучасне українське суспільство поступово підходить до визнання й опанування етичних основ християнства, від яких воно було штучно відлучене протягом багатьох десятиліть, і до яких у більшості людей навіть було сформовано різко негативне ставлення.

Ніхто не буде сперечатися, що Церква є носієм духовності. Так воно і є, адже те, чого навчають тут, спрямоване на забезпечення нашого духовного добробуту, і найперше гармонії нашого внутрішнього світу. Багато людей відвідують храми, вважають себе віруючими і повага до традицій та релігії свого народу стримує багатьох з них від хибних кроків. Свою роль тут відіграє і громадська думка, а тому людина буде намагатися жити і діяти так, щоб не було соромно перед людьми.

Лише розвинута моральність, прийняття абсолютно вічних норм співжиття допоможе у потрібну хвилину підлітку (юнаку, юнці), адже вони матимуть приписи на всі випадки життя. А нагородою буде чисте сумління та гармонія внутрішнього світу.

Формування душі як основної якості людини, визначення її духовних пріоритетів, обґрунтування системи цінностей, на яких має базуватися життя дитини – основний напрямок сучасного козацько-лицарського гарту.

Народна мудрість говорить: якщо хочеш залишити про себе пам'ять на п'ятдесят років – вирощуй сад, на сто – будуй будинок, на тисячу – виховуй сина. Народ, що бажає зберегти себе в історії, повинен піклуватися про виховання своїх синів.

Тому на сучасному етапі розвитку держави головне – увага до школи – найімовірнішого осередку формування громадянина, патріота – козака-лицаря.

Отже, основне завдання школи на сучасному етапі – протистояння бездуховності, руйнації національної моралі.

Школа повинна і може стати осередком духовності, берегинею духу громади; для цього вона має бути відкритим навчально-виховним закладом з громадсько-державним управлінням.

Один із шляхів вирішення проблем сучасного виховання учнів –

національне виховання у формі козацько-лицарського гарту (*“лише виховуючи українця, можна виховати українця”*) та розумні ідеологізація і політизація виховного процесу (формування патріота, громадського діяча починається з його участі в діяльності дитячих і юнацьких громадських організацій).

Неможливо виховати особистість тільки в школі; *школа виховує разом із сім'єю, виробничим колективом, громадою.*

У вихованні національно свідомих козака та козачки є чотири ступеня (етапи): *родинно-дошкільний гарт козаченяти та леліняти, родинно-шкільний гарт козака та лелі, джури та дани, громадсько-родинний гарт молодика та берегині, громадсько-родинний гарт козака та козачки.*

Кожен з етапів козацько-лицарського гарту має свої особливості й проводиться:

1. *Родинно-дошкільний – через роботу з батьками дошкільнят та введенням спеціальних курсів до програми дитячого садочка.*

2. *Родинно-шкільний – у формі роботи школи козацько-лицарського гарту: класна робота за рахунок шкільного компоненту (варіативної складової навчального плану) з основних дисциплін козацько-лицарського виховання; позакласна робота за рахунок годин гуртків, у формі Козацької республіки (самоврядування учнівського колективу) та класних козацьких загонів; позашкільна робота у формі діяльності дитячо-юнацької організації “Молода Січ” Українського козацтва.*

3. *Громадсько-родинний – у формі діяльності учнівського куреня Українського козацтва та місцевого осередку жіночої громади Українського козацтва.*

4. *Громадсько-родинний таборовий – на всіх етапах козацького гарту (у тому числі й у “вишах”) – через систематичний фізичний, психологічний, трудовий, морально-духовний вишкіл.*

Основна мета сучасної школи козацько-лицарського гарту – *формування в родині, школі і громадському житті творчу особистість козака-лицаря, захисника рідної землі з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю, світоглядом і характером, високою мораллю і духовністю.*

У період розбудови незалежної України у громадському, шкільному і родинному житті нам потрібен насамперед *культ лицарства*: лицарський дух не дасть нудити у духовній нищості, історичному безпам'ятстві; тому включення потенціалу козацько-

лицарської духовності у виховний процес значно активізує формування вільної, з стійкими морально-вольовими якостями, силою духу особистості.

Українська козацька духовність – це *історично сформована система духовних багатств лицарської верстви рідного народу*, яка виробила їх в своєму бутті, способі життя, відобразила найвищі цінності його національної душі, філософії, характеру, світогляду, моралі, правосвідомості, естетики; це лицарська духовність, компоненти якої розвиваються у напрямі довершеності, найглибшого відображення потреб, інтересів української нації, держави.

Практичний досвід стверджує, що школа козацько-лицарського гарту може (й повинна!) бути центром духовного життя, берегинею духу громади, але для цього їй потрібно бути *національній, мати національно налаштовані кадри, лицарів духовності у самій школі*, а в підґрунті – сформовану громадську думку та козацькі звичаї і традиції громади.

Навчально-виховні заклади, що працюють в напрямку козацько-лицарського виховання, функціонують за універсальними законами розвитку соціальних систем, тому потребують комплексу основних концептуально-методичних документів. Документи, розроблені автором статті, пройшли апробацію в навчально-виховних закладах козацького спрямування Південноукраїнського Задністров'я і надруковані у виданнях та виставлені в Інтернеті:

1. Тимофєєв В.Я. Школа козацько-лицарського виховання – Берегиня духу села. З досвіду роботи Адамівської загальноосвітньої школи І–ІІ ступенів Білгород-Дністровського району // Наша школа. – 2000. – № 5–6. – вересень-грудень.

2. Тимофєєв В.Я. Організація учнівського самоврядування в школі козацько-лицарського виховання // Наша школа. – 2002. – № 2. – березень-квітень.

3. Тимофєєв В.Я. Адамівська Січ – школа козацько-лицарського виховання. Білгород-Дністровський : “СП “Петрекс”, 2004.

4. Тимофєєв В.Я. Дитячий та юнацький козацький рух. Білгород-Дністровський : “Отаман”, 2009.

5. Тимофєєв В.Я. Козацький гарт. Білгород-Дністровський : “Отаман”, 2011.

6. <http://Dnestrkozak.webstolica.ru/>

7. <http://zurnal.lib.ru/t/twja/>

РОЛЬ РЕЛІГІЇ У ВИХОВАННІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ, ГІДНОСТІ ТА ХОРОБРОСТІ КОЗАКІВ

Кожна релігія має дві складові частини – віра в Бога (у Богів) та ідеологія (вчення), яка є головною характеристикою релігії. Релігійних ідеологій багато (як і релігій) і вони можуть бути для суспільства як корисними, так і шкідливими.

Наука поділяє всі релігії за ідеологічною ознакою на інтернаціональні та національні. На перший погляд здається, що цей поділ зайвий, адже Бог для всіх один. Якщо допустити, що Бог дійсно один, то очевидно, що розуміння Бога у різних народів різне. Це розуміння і є, по суті, релігійною ідеологією. Вищевказаний поділ принципово важливий, тому що він дає можливість зробити висновок: який вплив має та чи інша релігія на процес відродження української культури, державності, та виховання національно-патріотичної свідомості; і цей вплив дуже великий. Релігія може бути національною державотворчою або інтернаціональною недержавотворчою, або антинаціональною (є і такі). Опитування показало, що більшість віруючих байдужі і не розуміють, що релігія – це не тільки віра у Бога, а ще й ідеологія, яка має дуже великий вплив на свідомість громадян, зокрема на політичні переконання.

Чому для українців так важливо розрізняти релігії за ознакою їх ідеології? Відповідь дає трагічна історія України. Проти України був самий великий геноцид в історії Людства, від Московської імперії. Тільки за один 1933 рік ця імперія в Україні знищила голодомором близько 6 млн. людей, переважно у сільській місцевості. У Х столітті, в Київській Русі, насаджування християнства було дуже жорстоким: були знищені майже всі писемні пам'ятки, храми, статуї, святилища. Знищені носії стародавньої мудрості українців – волхви (1, с. 175; 2, с. 22, 23). Якщо додати Чорнобильську катастрофу, репресії та знищення цвіту нації – інтелігенції – тоді відповідь на це питання очевидна; ми не маємо морального права нехтувати роллю релігії у процесі нашого відродження. У ці тяжкі часи кожен патріот повинен оцінювати релігійну ідеологію державницьким мисленням, а не релігійною звичкою та емоціями від красивих риз, іконостасів та церков.

Оскільки у всіх релігіях, без винятку, є віра у Бога, а ідеології

різні, я тут розглядаю не факт віри в Бога, а головне – релігійні ідеології.

Отже, національні релігії поширені в Японії – *Сінто* (3, с. 269), в Ізраїлі – *Юдаїзм* (3, с. 367, 368–370), у Китаї – *Конфуціанство* (3, с. 251–254) та в Україні – Рідна Українська Національна Віра (РУНВІРА) – (4, с. 33–35, 46, 52, 53, 59; 5, с. 925–927), а також Українське Язичництво (6, с. 7–23). Національні релігії ще називають етнічними (7, с. 44), вони освячують і звеличують тільки рідні, тобто національні цінності: національну історію, культуру, науку, державність, видатних державних героїв. Національні релігії звеличують і згуртовують свій народ, виховують у громадян любов до свого рідного, національного, виховують патріотизм, войовничість та ненависть до ворогів свого народу, вчать громадян понад усе ставити інтереси своєї нації, держави. А ненависть до ворогів свого народу є велика дієва сила у боротьбі з ними.

Національні релігії не призначені для експорту, нав'язування в інші держави, і це є запорукою уникнення релігійних війн. Це дуже важливий позитив. Історія вчить, що насильницьке нав'язування та розповсюдження інтернаціональних релігій призводило до чисельних релігійних війн і багато крові. Релігійні війни самі жорстокі. Такими інтернаціональними релігіями є Іслам (3, с. 524–527) та Християнство (3, с. 502–505), які по своїй природі, ідеології призначені для експорту, зокрема для нав'язування силою. Нав'язані іншим народам (8, с. 15, 16), ці релігії стають джерелом насильства, терору і вбивств (9, с. 72–79; 10, с. 11–13).

Повернімось до національних релігій. Найбільш яскраво виражена національно-патріотична ідеологія у РУНВІРІ та в Юдаїзмі, а Християнство освячує те саме, що і Юдаїзм, з незначними винятками.

Щоб показати прірву, яка розділяє національні та інтернаціональні релігії, подаю такі факти:

1) У РУНВІРІ є таке свято – “День перемоги української зброї”, 14 січня. У цей день 1649 року гетьман Богдан Хмельницький на чолі українського війська урочисто в'їздив у м. Київ, після переможних битв з окупантами України. Народ радо вітав переможців. Саме в цей день християни святкують обрізання статевому органу у юдейського рабіна Іс. Христа (11, с. 36), і це є один із численних прикладів того, як чужа релігія відволікає українців від рідних національних святинь і нав'язує чужі свята.

2) 5 листопада вірні РУНВІРИ відзначають “День народного гніву”, і гнівно інформують народ про те, як окупанти нищили Україну (12, с. 381). Виховується ненависть до ворогів і любов до України. У цей день християни моляться за Іакова, який проповідував християнство в Ізраїлі. Іаков молив Бога простити його ворогів, які в цей час убивали його камінням (11, с. 190). Таким чином, виховують боягузів із рабським характером. Убивці Іакова розуміли, якщо їхній народ буде сповідувати Християнство, то він ніколи не буде вільним.

3) 27 жовтня вірні РУНВІРИ святкують “День слави народних богатирів”, тобто прославляються герої України, які віддали свій розум, енергію і життя за волю та добробут рідної України, наприклад, Тарас Трясило, Северин Наливайко, Максим Кривоніс, Богдан Хмельницький, Микола Міхновський, Євген Коновалець, Роман Шухевич, Степан Бандера, та багато інших. У релігійних громадах розповідають про життя і подвиги цих людей. Народ виховують на прикладі цих героїв бути безстрашними у справі захисту свого народу від поневолювачів. У цей день у християнських церквах прославляється болгарка “Параскева сербська”, яка свій одяг роздала жебракам, і майже все життя жила самотньо в долині Йорданській. І це прославляється як подвиг (11, с. 185). Таким чином, виховується байдужість до своєї держави, соціальна пасивність.

Подібних прикладів багато.

Я пишу про Християнство, тому що воно найбільш поширене в Україні і агресивне до інших віруючих, аж до пропаганди убивати їх (14, Лк. 19.27; Мт.13.38–42 і 13.49, 50). Моя мета не агітація християн проти їхньої віри, а дати народу правдиву інформацію про співвідношення різних релігій. Бо тільки там є свобода совісті, де є вільний доступ до інформації про різні альтернативні релігії та їх співвідношення.

Отже, коротко про основні концепції РУНВІРИ (5, с. 925–984):

Свята земля Україна, а не Ізраїль, я у Християнстві.

Святе місто Київ, а не Єрусалим.

Свята ріка Дніпро, а не Йордан.

Свята мова українська, а не єврейська (згідно релігійних канонів святою мовою є мова, якою вперше написане Святе Письмо).

Первородителі отець Орь і мати Лель, а не Авраам і Сара.

Душа покійного направляється у Царство Духа Предків рідних, а не на лоно Ісаака та Авраама.

Свята Мати – земля українська, а не юдейка Марія.

Українці є онуки (помічника) Дажбожі, а не насіння Авраамове, як у Християнстві (14, Гал. 3.29).

В принципі, подібні концепції є і в Язичництві.

Ось порівняння моральних норм РУНВІРИ та Християнства:

Моральна норма	РУНВІРА	Християнство
Воля до влади	добре	погано
Потяг до володіння грошима	добре	погано
Гордість	добре	погано
Ненависть до ворогів	добре	погано
Покарання злочинців	добре	Бог покарає
Націоналізм	добре, без шовінізму	погано
Бідність	погано	добре
Плач, страждання	погано	добре
Смирнення, покірність	погано, за рідким виключенням	добре
Любов до уродів	погано	добре
Любов до жебраків	погано	добре
Юдофілія	не бажано	добре
Експорт релігії	не бажано	добре
Убивство	можна по ситуації	категорично заборонено
Помста	добре, за деяким виключенням	забороняється
Любов до ворогів	погано	добре, пропагується

Література

1. Проф. Б.Голубинский. История русской церкви. – М. : [б. и.], 1901.
2. Н.М. Никольский. История русской церкви. – М. : [б. и.], 1983.
3. С.А. Токарев. Религия в истории народов мира. – М. : [б. и.], 1976.
4. Лев Силенко. Святе вчення. К. : [б. в.], 1995.
5. Лев Силенко. Мага Віра. – США, 1979.
6. Галина Лозко. Язичництво. – К., 1994.
7. Галина Лозко. Пробудження Енея. – Х., 2006.
8. М.Стасюлевич. История средних веков. – СПб. : [б. и.], 1864.
9. Генри Чарльз Ли. История инквизиции в средние века. – Смоленск, 2002.
10. Е.Ф. Грекулов. Православная инквизиция в России. – М., 1964.
11. Православный календарь. – Д., 2003.
12. Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. – Д., 2003.
13. Орест Субтельний. Україна, історія. – К., 1994.
14. Новий Заповіт і книга псалмів (переклад із грецької мови). – К., 1994.

Л. М. Гундерук
завідувач кафедри психології
та соціально-гуманітарних дисциплін ХІ МАУП,
кандидат психологічних наук, доцент

РОДИННІ ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ У КОЗАЦТВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Під могутнім захистом козацьких збройних сил в Україні діяли різні типи навчально-виховних закладів. Поряд із академіями, братськими, дяківськими, церковними, монастирськими школами, колегіумами, народними професійними школами мистецтв і ремесел (гончарства, кобзарства, рушникарства, братництва та ін.) працювали козацькі навчально-виховні заклади (січові, сотенні і полкові школи, школи джур тощо). У цих навчально-виховних закладах панував волелюбний демократичних дух козацтва.

Українська козацька система виховання мала кілька ступенів. Перший ступінь – це козацьке дошкільне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської козацької педагогіки. Вже в цей час специфікою була роль батька: він цілеспрямовано займався загартуванням своїх дітей, формував у них лицарську честь і гідність, готував їх до подолання життєвих труднощів, до захисту рідної землі, вільного життя.

Другий ступінь козацького виховання найдоцільніше назвати козацьким родинно-шкільним. У козацьких, братських та інших типах шкіл найвищий статус мали родинні, національні духовні і матеріальні цінності, які переростали в загальнонаціональні (волелюбні заповіді батьків і дідів, традиції і звичаї) і включали в себе релігійно-моральні цінності.

Потім молодь, яка прагнула знань, училася у вітчизняних колегіумах і академіях, у відомих університетах Європи, отримувала підвищену і вищу освіту (третій ступінь). Такі люди, освічені і виховані, як правило, на європейському рівні, часто очолювали національно-визвольний рух, брали активну участь у розбудові освіти, науки і культури в Україні.

По закінченні вищих навчальних закладів молодь одержувала (у сотнях, полках, військових таборах, у Запорозькій Січі) систематичне фізичне, психофізичне, моральне, естетичне і трудове загартування, національно-патріотичну підготовку, спортивно-військовий вишкіл, лицарське загартування (четвертий ступінь).

Характерною особливістю козацького родинного виховання був його високий рівень, який забезпечувався реалізацією ідей та засобів козацької духовності, народної педагогіки. У козацьких сім'ях панував культ батька і матері, бабусі і дідуся, роду і народу.

Родинні виховні традиції, зокрема батьківські, освічені козаки продовжували у школі джур. Такі козаки перед своєю совістю, громадою зобов'язувалися щодо свого козачка джури виконувати роль названого батька. Від своїх наставників джури переймали науку жити і перемагати у складних, навіть екстремальних умовах, під їхнім керівництвом оволодівали високим бойовим мистецтвом.

Січові школи реалізовували право особистості на навчання, задовольняли, як культурні, духовні так і військово-оборонні потреби козацтва. Тут вихованці крім читання, письма, хорового співу і музики, оволодівали читанням, письмом і військово-оборонною справою. По закінченні січової школи найздібніші хлопці вступали, як правило, до Києво-Могилянської академії. Частина випускників працювала церковнослужителями і вчителями в козацьких школах. Інші залишалися у своїх куренях, продовжували вдосконалювати своє бойове мистецтво. Як правило, з них виростали загартовані і мужні воїни.

Козацькі школи діяли в полкових сотенних містах і містечках України. У таких школах, крім загальних підручників і посібників, були і свої, які відповідали специфіці січових та інших козацьких шкіл. Так, одним із підручників була “Козацька читанка” (автор невідомий). Матеріали читанки пройняті ідеями українського патріотизму, національною духовністю. Густа мережа козацьких шкіл покривала значну територію України.

Так, відомий історик козацтва О.М. Апанович вважає, що після козацької Ради 1766 р. і до кінця існування Запорозької Січі як державного утворення “в межах Вольностей Війська Запорозького нараховувалося 44 церкви, 13 каплиць, 2 скипи у 53 поселеннях та урочищах” [2]. Характерно, що при “кожному з цих поселень існували козацькі школи”. Знаменний історичний факт: майже в кожному населеному пункті на Землях Вольностей Війська Запорозького існували церкви, собори, шпиталі і школи, що свідчить про загальнокультурний і освітній рівень козацтва.

Козацькій педагогіці було притаманне родинно-шкільне виховання. Як вияв глибокої єдності впливу на особистість найважливіших соціально-педагогічних факторів сім'ї і школи при

збереженні пріоритетності батьків, родинного оточення у виховному процесі. Більше того, родинні виховні цінності, які мали найвищий статус в усьому суспільстві, широко впроваджувались к багатогранне козацьке життя, зокрема у виховання. Це, своєю чергою, сприяло зміцненню сім'ї, підвищенню відповідальності батьків перед громадою, державою за виховання своїх дітей. На жаль, останні десятиліття у справі виховання в цьому відношенні майже все було навпаки, що призвело до низької вихованості дітей.

У народній пам'яті, свідомості і реальному житті, в поведінці високий статус мали такі правила, закони кодексу лицарської честі, що передбачали виховувати у дітей і юнацтва:

- любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, товаришуванні, ставленні до Батьківщини-України;

- поважне, з підкресленою ввічливістю ставлення до дівчини, жінки, бабусі;

- готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, уболівати за дітей, їхню долю;

- непохитну вірність ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, скромність і працьовитість, культ волелюбних заповідей батьків і дідів, ушанування пам'яті загиблих та ін.);

- відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави;

- турботу про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі;

- прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів;

- цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, постійне самовдосконалення і самореалізацію в ім'я підвищення добробуту народу;

- уміння скрізь і усюди поступати благородно, шляхетно, проявляти доброзичливість і добродійність, інші чесноти.

Крім того, із століттям у століття козацька педагогіка формувала у молоді такі героїчні якості, які становили кодекс лицарської звитяги. Він вимагав від кожного юнака чи дівчини розвитку в собі високого рівня моралі, духовності, стійкої і незламної волі, сили духу. Кодекс лицарської звитяги в себе включав:

- готовність боротися до загину за волю, віру, честь і славу України;

- нехтування небезпекою, коли йдеться про життя друзів, побратимів, Матері-України;
- розвиток у собі стійкої, незламної волі, сили духу в боротьбі з ворогами Вітчизни, з усім, що заважає рідному народу вільно жити;
- презирство і ненависть до ворогів, прагнення звільнити рідний край від завойовників;
- готовність завжди бути господарем становища, володарем на рідній землі, ніколи не давати на поталу свою материзму і дідизну;
- героїзм, подвижництво в трудовій діяльності на благо родини, свого краю, Батьківщини, і в захисті її гідності і честі.

Водночас козаки були, як правило милосердними людьми. Вони чуйно ставилися до інших людей, чесних, добрих і правдивих, ділили з ними радість і горе.

Такі високі якості козаків виховувалися з найбільш раннього віку на всіх ступенях козацької системи виховання і навчання. Відомо, що у січових, сотенних і полкових козацьких школах перехід з одного класу до іншого, від букваря до часослова, потім до Псалтиря тощо супроводжувався народними дитячими забавами, іграми, різноманітними фізичними вправами, які загартовували дітей фізично, морально, духовно.

Творче відродження і виховання сучасної молоді на традиціях українського козацтва – історична необхідність. Під час відродження України насамперед потрібен культ лицарства, духовних висот козаків. Для цього треба використовувати нові форми виховної роботи на традиціях українського козацтва, щоб рівень національної свідомості неухильно підіймався все вище і вище.

Лицарська духовність, як одне з найвищих досягнень національного генія, має відображатися насамперед у змісті освіти, спрямованості і методиці навчання і виховання молоді від дитсадків до вузів.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – Н. : Дніпро, 1991.
2. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків – К. : Дніпро, 1991.
3. Ващенко Г. Праці з педагогіки та психології: – К. : Школяр, 2000.
4. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1992. – Ч. I–III.
5. Вишневський О. Сучасне українське виховання. – Л., 1996.
6. Вишневський О. Національно-духовне відродження в українській школі. – Трускавець, 1992.
7. Впроваджуємо козацьку педагогіку. – Р., 1992.

А. І. Кондратьєв
*доктор філософії в галузі філософії,
полковник реєстрового козацтва,
Дніпровський полк (м. Київ)*

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ТА РЕЛІГІЯ

*Любо, Любо, Хом, Хом!
Сва, Сва, Слава, Ом, Ом!
Хай Я, Хай Я Бус, Аум!*
(Старовинне характерницьке гасло)
*“Дурень не той, хто не знає,
а – хто знати не хоче.”*
(Григорій Сковорода, 1771 р.)

Народ, який загубив своє власне “я”, перестас бути народом. Не знаючи своєї мови, традицій, історії, мітології, звичаїв, що можуть сказати про нас інші народи світу? Наклавши на себе маску чужого “поганства”, ми втратили почуття величі Всесвіту, святості життя, людської гідності і не маємо навіть місця на рідній землі. Кожний народ виводить своє буття зі своєї духовної філософії та культури і свій звичай, свою релігію шанує, як своє власне коріння, як коріння своєї духовності.

Кожний народ має свою історію, але наша історія є чомусь коротенькою, як нора крота, якого загнано у підземелля хрестом та кадилом. На місці візантійських ідолів на нашій Українській землі ще вчора стояли, а деінде ще і сьогодні стоять ідоли комуністичні. Україна зараз як бідна мати, що вивела своїх діточок у широкий світ, а сама лишилася під дірявою стріхою. На жаль, сьогодні виходить, що ми є нікому не потрібне та недоречне збіговисько людей, що повлазили звідусіль на цю землю і не можемо дати їй ради.

Але ж ми були народом, що дав світові Атилла та Олега, Святослава та Володимира, Хмельницького та Виговського, Сковороду та Вернадського, Подолинського та Корольова і ще багато, багато славних імен, що стояли та й сьогодні стоять у авангарді прогресу людства.

Щодо козацтва – сьогодні більшість українців ще знаходяться у полоні того совєцького фільму, де піп, приймаючи до лав Запорозького козацтва молоду людину, запитує: “Православний? Перехрестись! Горілку п’єш? Випий!”. Отак досі й хрестимось, запиваючи оковитою! П’ємо оковиту, хрестячись...

У книзі “Кріп – бойове мистецтво українських характерників”

(автор А.І. Кондратьєв) викладено реконструйовані “Звичаєві козацькі правила”:

1. Козак

Не шукає спокою у бездіяльності.

Не слугує грошам та не дозволяє їм владарювати над собою.

Має здатність битися не тільки за себе, але й за інших.

Підкоряє свої примхи розуму та волі.

Сам себе стверджує Воїном.

2. Громада

Кожен є рівним до кожного, всі є рівними до всіх, кожен є рівним до всіх.

Кожен стає рівним до всіх тоді, коли визнає себе козаком, коли визнає громаду та її владу над собою, і коли громада визнає тебе і твою владу над нею.

Кожен за всіх, всі за кожного.

Відкидаючи одного, ти відкидаєш усіх.

Відкинувши громаду, – громада відкине тебе.

3. Віра

Не вірячи громаді ти відкидаєш громаду.

Твоя віра в громаду – це твоя вірність громаді.

Вір не тому що розповідають, а тому що бачать твої очі.

Май власні переконання. Вірити як усі означає вірити у ніщо.

Ніколи не май віри вищої за розум.

4. Слово

Твоє слово є твоєю вартістю.

Не кажи двох слів там, де від тебе чекають одне.

Якщо можеш промовчати, не говори нічого.

Чуй не те, що говорять, а що приховують за допомогою слів.

Признаючи когось зі своєї громади, відповідай за його слово, як за своє.

5. Справа

Ти можеш робити все, але правильно і до кінця.

Якщо ти козак, то слова “хочу”, “можу”, “мушу” для тебе є тотожними.

Завжди знаходься там, де важче.

Підкори собі всіх, інакше підкорять тебе.

Дай дорогу тому, хто може зробити більше за тебе.

6. Шлях

Знай, виживає тільки найсильніший.

*Не чекай коли тебе вдарять, починай першим.
Йти прямо не означає йти у правильному напрямку.
Не вступай у один слід двічі.*

*Якщо не можеш просуватися вперед, то хоч би впевнено стій
на місці.*

7. Мета

*Кожний твій постріл має бути спрямований до мети.
Мета не в тому, щоб боротися, а в тому, щоб перемагати.
Мету, від котрої ти відмовишся, привласнить твій противник.
Від досягнення малої мети не чекай великої перемоги .
Якщо ти досяг своєї кінцевої мети, то ти вже мертвий.*

8. Міра

*Не віддаляй себе від громади ні в малому, а ні у великому.
Нікому не показуй а ні своєї болю, а ні своїх радощів. Відкрита
душа – порожня душа.*

*Не побажаєш іншому, не отримаєш і сам.
Вину за події свого життя покладай тільки на себе.
Все те, що ти тримаєш у твердій руці, у тебе ніхто не відбере.*

9. Гідність

*Тебе можуть знищити, але перемогти ніколи.
Ніколи ні про що не шкодуй.
Ніколи нічого не проси, бо той хто просить не вартий поваги.
Запропонуй допомогу нужденному, навіть коли він тебе не
просить.*

Ніколи не вір богіві, який принижує і робить з тебе раба.

10. Правила

*Обіцяй тільки те, що ти можеш дати.
Поверни собі те, що ти втратив.
Не зачіпай чужого, воно для тебе мерзенне.
Вибач того, хто готовий вибачити тебе.
Відмовся від розкошу та багатства. Тобі належить тільки те,
що ти маєш при собі.*

11. Принципи

*Немає друзів, немає ворогів – є тільки учителі один одному.
Немає чудес – є тільки різні рівні знань.
Немає релігії вищої за Істину.
Перемагай з повагою.
Україна понад усе!*

12. Гасла

*Немає щастя без Честі, а Честі немає без Свасті!
Любо, Любо, Хом, Хом! Сва, Сва, Слава, Ом, Ом! Хай Я, Хай Я
Бус, Аум! Будьмо, гей, будьмо, гей, будьмо, гей, гей, гей!
Перемога, або смерть!
Слава Україні!*

Надалі, говорячи про релігії, варто прийти до певних наукових визначень, а саме: **релігія** – світосприйняття та світорозуміння, а також відповідна до них практика, в основі яких лежить віра в існування надприродного трансцендентного абсолюту, який у більшості релігіях називається богом; роз'єднання, де *Pe* – зворотна дія, *Li*га – об'єднання; за З. Фрейдом – специфічна форма світогляду, що утворилася в результаті насильницького витіснення несвідомих потягів і дії комплексу Едипа.

Релігія авторитарна – за Е. Фроммом, один з типів теїстичної або нетеїстичної (світської) релігії, що відрізняється визнанням якоїсь вищої незримої сили, котра керує долями і вимагає слухняності, шанування і поклоніння. Тут Бог – символ влади і сили, що панує над немічними відчуженими людьми, які мають доступ до самих себе лише за посередництвом Бога. Вища чеснота – слухняність, головний гріх – непокоря.

Світська форма релігії вважає життя, силу та гідність людей незначними і дозволяє пануючим верствам жертвувати життям і щастям людей в ім'я майбутнього.

Переважні настрої авторитарної релігії – страждання і провина.

Прикладами можуть слугувати Аврамічні релігії.

Релігія гуманістична – за Е. Фроммом, один з типів теїстичної або нетеїстичної релігії, відмітна ознака якої – обрання людини та її сили як центру, спорідненого з усім світом, що досягається думкою і любов'ю. Тут Бог – символ сил самої людини, образ вищої людської самості. Головні чесноти в цій релігії – самореалізація, розвиток здатності любити всіх живих істот і переживання єдності з усім живим та неживим.

Переважний настрій гуманістичної релігії – радість.

Прикладами можуть слугувати Відичні релігії.

Релігійність: риса психологічна – сукупність типових психологічних характеристик релігійних вірувань, до яких, за А. Фрейдом, належать: священний характер, відсталість, нетерпимість і заборона власної думки – з метою самозахисту.

Віра – особливе ставлення до реальних або уявних об'єктів

(явищ), коли їх істинність приймається без теоретичного та практичного доведення.

Молитва – у монотеїстичних релігіях – єдина гідна форма спілкування людини з богом; прохання, старцювання (з староукраїнської моля – випрошування).

Церква (грец. кігіакє, буквально – божий дім) – тип релігійної організації, що виник за певних історичних умов як засіб упорядкування стосунків всередині релігійних об'єднань та зв'язків об'єднання зі світськими групами та організаціями. Конституційними елементами церкви є: спільне віровчення (символ віри), культова та позакультова релігійна діяльність, церковний інститут – система керування життям, діяльністю та поведінкою віруючих. У церкві діє певна система норм (релігійної моралі, канонічного права тощо), цінностей, взірців та санкцій.

Церквою також називається християнська культова споруда, що має вівтар та приміщення для богослужіння.

Догмат – в середньовічній філософії та у релігіях – означає головне положення того чи іншого віровчення, яке приймається без доказів (як безперечна істина).

Жи (кит. *Ци*, санскр. *Ки*) – космічна, матеріально-духовна енергія, що слугує будівельним матеріалом виникнення предметів, тіл та явищ довколишнього світу.

Старе орійське літочислення – 11008 рік до н.л. від великого похолодання. 2009 рік н.л. є 13017 роком старого орійського літочислення.

Орійське літочислення – 5508 рік до н.л. від Сотворення миру у Зоряному храмі – було встановлено після підписання мирного договору між орійцями та джунгарами (пракитайцями). 2011 рік н.л. з 1 березня є 7519 роком орійського літочислення.

Нове літочислення (н.л.) – введено у 1700 році у Російській імперії указом Петра I, до якої тоді входила й Україна. Інколи початок цього літочислення помилково вважають від народження євангельського Ісуса Христа, але цар Ірод, який за легендою переслідував однорічного Ісуса, помер у 4-му році до н.л., тому точно визначити рік народження євангельського Ісуса є неможливим.

Духовна парадигма України-Руси. Велесова Книга, духовна книга українського народу (д.4Г) говорить – ... *А той Ор-старотець казав: “Ідімо од землі цієї, де хуни (китайці) братів наших убивають. То ті бо криваві, хвостаті звірі нашу худобу крадуть і дітей*

убивають”. То бо той старотець сказав: “А підемо до іншої землі, в якій течуть меди і молоко, і та земля є”. І рушили всі і троє синів Орієвих. Були ті Кий, Пащек і Горовато, звідки і три славні племена виникли.

Отже, орійцями, нащадками Великих Оріїв є ми, русини, русичі, українці, автохтонне населення Оратанії – Руси – України.

Мудреці говорять: **“Не пізнавши духовних підвалин нації, не пізнаєш її історії”**. Чому ми так добре знаємо історію давнього Єгипту, Риму та Греції? Чи не тому, що нам достеменно відомі пантеони богів цих країн. Ми знаємо єгипетського Птаха, Тота, Ізиду та Озириса; ми знаємо імена грецьких богів Олімпійського пантеону тощо. А що ми знаємо про українську, староруську-орійську духовну парадигму? Нас навчали, що духовні підвалини Русі були язичницькі, та ще й іноді приносилися людські жертви. Ця парадигма, яку нам було нав’язано зайдами, принижувала нас, роблячи з праукраїнців-русичів якихось духовних ізгоїв Європи.

То які ж насправді були наші, українські духовні підвалини?

Наша давня духовна філософія, давня культура були пов’язані з усією сім’єю індоєвропейських народів, колискою яких було Причорномор’я, тобто сучасна Україна. Перед християнством були Віди-Знання про найвищу сутність, був культ пращурів, шляхетності та героїзму – здорове підґрунтя для зростання та будівництва доріг у майбутнє. Наші пращури знали, коли Творець обдаровує людину всякими дарами, тоді він Дажбог, тобто Давець Буття; навчає орати землю та снопи ставити, тоді він Велес, тобто Учитель, Батько наш; приносить лад до нашого дому та роду, тоді він Ладо, тобто Знавець Ладу... Була й особлива пошана для тих, хто загинув у бою, боронячи рідну землю. Велесова книга каже: *“А загиблому на полі бою Перуниця дає воду живу попитути, і попивши її, йде (той) до Сварги на коні білому. І там Перуньо їх зустрічає і веде до благ своїх, до палат своїх, і там пробудуть якийсь час вони і дістануть тіло нове. І так жити мають і радіти прісно і до віку віків за нас молитву творячи”*. Наші пращури дійсно мали свідомість та моральні засади дуже високого духовного рівня і їх голос резонує в нас і сьогодні.

Наше культурне та духовно-філософське вчення, якого дотримувалися гіперборійці та їх нащадки орійці-русини-праукраїнці, мало назву – **“Відо-Вістичне Православ’я”**. Православ’я – складне слово, де першою частиною є “Права”, що є богинею світу ПРАВильних, моральних вчинків, дій, думок, шляхів. Другою

частиною визначення Православ'я є богиня “Слава”, тобто слава народу, що підтримує народне життя, матір всяких чеснот, добродійниця всього людського роду, матір-богиня.

Відо-Вістичне Православ'я, як органічна, культурна, духовно-філософська концепція, було вченням дуже високого інтелектуального рівня. Православні волхви мали високий рівень природних та духовних знань, що давали їм можливість телепортуватися та відвідувати інші планети з тілом та без нього, ходити по воді, зцілювати будь-які хвороби, виходити на прямі контакти з Абсолютом та іншими його проявами на Землі, створювати своїх богів, тобто Егрегори або психополя. Спілкування між волхвами та егрегорами відбувалося телепатично, між волхвами та людьми мовою Дева (звідси індійська абетка Дева-Нагарі (Дев на горі)). Сьогодні є багато підстав мовою Дева вважати староруську, тобто праукраїнську мову [9, с. 121–122].

Варто акцентувати увагу на тому, що під час проведення мною ініціацій у “Вищі Я”, так звані боги Відо-Вістичного Православ'я у більшості випадків є “Вищими аспектами” ініційованих осіб. Козак, після ініціації, отримує імена своїх богів, його мету втілення, що закарбована у функціях цих богів, та свої індивідуальні символи. При цьому легко визначається орієнська-українська сутність людини і, як наслідок, легко визначається особа, що має потенціальну здатність до козацького – характерницького вишколу.

Отже, богами Відо-Вістичного Православ'я є ми, українці у своїх найвищих духовних проявах.

Розглядаючи назву духовної парадигми Русі-України з точки зору етимології, а саме: Віди – це знання, Вісти – інформація, що у поєднанні означає НАУКА; приходимо до висновку – Відо-Вістичне Православ'я Русі-України є НАУКОЮ ПРО НАЙВИЩІ ДУХОВНІ АСПЕКТИ ОСОБИ орієнця-русина-українця, що є філософією найвищого рівня.

Відтак можна зробити тільки один висновок – Відо-Вістичне Православ'я Русі-України, як духовна філософія, не є релігією, а є філософією Українського Звичаю і має стати, як і раніше, духовною зброєю кожного українця, кожного козака.

Закони Буття. Відкидання нашою культурою ідеї перевтілення (Закону реінкарнації) наразі є основною причиною суспільного та морального занепаду. Відмова від цієї ідеї знімає з людей відповідальність за їх дії, а також затуляє шлях до знань щодо їх місця

у Всесвіті, не дає можливості людям усвідомити закони Всесвіту і навертає її до невігластва та ницьої релігійності.

Там де смерть є кінцем існування Душі, головною метою стає спроба відвернути смерть. І ця мета, як правило, спонукає людину діяти, відкидаючи здоровий глузд та моральні засади. Таким чином у суспільстві породжується апатія, зрада, невіра у власні сили. Натомість з'являються проповідники, що пропагують вічний рай після смерті.

Без концепції вічності Душі не може існувати поваги до життя та до самої Землі. Саме тому ми маємо занепад суспільної моралі, Чорнобиль, знищення гумусу та ерозію найкращих у світі чорноземів тощо.

На відміну від людей нинішньої культури, а краще сказати безкультур'я, наші пращури завжди думали як відіб'ється той чи інший вчинок на їхніх нащадках аж до сьомого коліна. Люди, котрі відкинули чи забули Закон реінкарнації, діють імпульсивно, думаючи як запобігти сьогоднішньому покаранню. Але якщо у найближчому майбутньому відсутні наслідки їх дій, вони відчують себе панами природи. Таким чином народжуються місцеві “князьки” – винищувачі суспільної моралі та навколишнього середовища.

Всім варто подумати, як ми будемо існувати у майбутньому втіленні після всіх тих каліцтв, котрі ми нанесли Землі, суспільству тощо. Що, коли Земля помститься нам за нанесені їй рани, а суспільство відкине нас на свої задвірки? Що, коли все те добро та зло, котре ми накоїли своїм ближнім, повернеться у наше життя?

Натомість, саме так все і є! І це очевидно.

Закон Перевтілення є одним з карбів Відо-Вістичного Православ'я, духовно-філософської парадигми наших прашурів. Цей закон був одною з центральних доктрин раннього юдаїзму та християнства і наразі є таким у мусульманстві, індуїзмі, буддизмі, джайнізмі тощо.

Ця концепція була заборонена юдейською та християнською церквами у V ст. н.л. Юдаїзм вважав її за дуже складну для розуміння народом, але містики каббалісти користуються нею і сьогодні. Християнська церква вважає її *крамольною*. Вона підмінила цей Закон обіцянкою небесного раю для всіх покірних та правовірних та пекельних мук для всіх відступників та еретиків.

Але, як би церква не знищувала ці знання, люди знають або здогадуються про Закон реінкарнації. Варто також прийняти до уваги

таку тезу – незнання законів не звільняє від відповідальності. Це також Закон...

Орійці-русини завжди знали про Закон Перевтілення та Закон Відповідальності (Карми-Коструби) і керувалися ними у своєму житті. Саме тому наші пращури і зберегли нашу землю, нашу територію, яку нам сьогодні також треба оберігати від зайд-злочинців.

Чи були Запорозжці християнами? Найбільше зло християнства у тому, що воно упокорює свідомість людини, примушує терпіти безчестя, знущання, наругу, ганьбу, здирицтво, грабіж, потурання людської гідності. Замість свідомої боротьби за свої права, християнська релігія примушує коритися знедоленню і мовчки миритися з кривдою, покладаючись на розраду від бога. Але жидівський бог піклується виключно про жидів, тож українцям-русичам і загалом усім слав'янам нема на що сподіватись взагалі.

Немає іншого пояснення занепаду непереможної України-Руси, як внаслідок насильницького запровадження християнства “мечем і вогнем”. Примусова християнізація широких верст населення Середньовічної Руси підточила моральний дух українців-русичів і усього непереможного руського воїнства. А усілякі балачки про якісь “духовні надбання”, що буцімто принесло християнство, ні що інше, як вигадки церковників. На це зауважували відомі політичні й громадські діячі, зокрема Михайло Драгоманов: *“Найміцнішою з назад тягнутих ниток була “христова віра” й “святе письмо”, шкідливу силу якого ми показали в “Громаді” (часописі). Найголовніше всього – це те, що “святе письмо” не підтримує думки, що щастя людське – перед ними, а не позаду, через те всякі слова про братство між людьми й проти насильників зводяться на те, щоб терпіти, поки сам бог жидівський не схоче визволити рабів”* [1, с. 32].

Козаки, як військові люди, не переймалися питанням християнської релігії. За великим рахунком, козаки ніколи не були християнами, а лише вважалися такими про людське око наприкінці свого історичного існування. Військова справа взагалі несумісна з християнською релігією, бо військові свідомо порушують біблійну заповідь “не убий”. Козаки порушували цю “заповідь” так часто, що за християнськими канонами усі без винятку мали бути відлучені від Церкви І. Христа. Тож ні про яке християнське вірування козаків не може бути мови. Народний звичай, філософія, яка відповідала їх діяльності і яка, власне, й зумовлювала захист Батьківщини шляхом збройної боротьби на ратнім полі – дохристиянське Православ'я відо-

вістичного спрямування, яке відали українці-русичі задовго до вторгнення християнства на Україну-Русь, згодом недолугі науковці назвали релігією, а вороги – язичництвом.

Не підлягає сумніву, що лише предківські святині українців-русичів здатні згуртувати українську націю та надихнути до національно-визвольної боротьби проти поневолення. Заповідь І. Христа “не убий” неспроможна закликати до боротьби. Відтак щось інше надихало українських козаків до звитяжних подвигів в ім’я Батьківщини. Це був Предківський Звичай, що закликав боронити рідну землю не шкодуючи життя. Маємо докази духовного впливу предківської філософії на українців-русичів з Велесової Книги, яка закликала боронитись від ворогів та триматися рідних звичаїв: *“Старі часи – то наше благо. Доберемо від них твердості і кріпості, аби ворогам відповідати, як належить. Такими були наші отці, і нам не бути іншими. А греки-християни хотіли нас христити, щоб ми забули богів наших і так обернулися в їх віру і стали їм служити. І те бачимо, і руку тримаємо на вас, аби знали, що лютий день іде. І се маємо йти і дивитись у вічі смерті. А ті, хто не домислює до того, суть їхні майбутні раби і піддані. Рушайте, браття наші, племено за племеном, рід за родом і бийтеся за себе на землі нашої, яка належить нам і ніколи іншим”* [2, с. 5–9].

Красномовним доказом нехристиянського світогляду запорозьких козаків є розповідь очевидця 1845 року: *“Чимало всілякого доводилось бачити на місці колишньої Січі; так наштотхнулися ми на цілих 15 гробів, і ті гроби зовсім не схожі на наші (християнські), – вони були схожі на човни з урізаними носами”*. Додамо пояснення, що подібність гробів до човнів, власне до “дубів” [3, с. 134] (звідки й вислів “дати дуба”), походить з дохристиянських часів, бо маємо тодішні згадки про тесані гроби з суцільного дерева на зразок човнів. Принагідно згадати про розкопки козацьких курганів 1936 р. поряд з відомою могилою козака Савура (Савур-Могилою): *“Коли відкрили труну, побачили останки козака в червоних шароварах і синьому жупані, підперезаному зеленим поясом. Лежав лицем донизу, а за поясом мав горобчик горілки, запечатаний сургучем”* [7, с. 57].

Вагомим, а головне більш офіційним доповненням до висновку про нехристиянське вірування запорозьких козаків можуть служити численні визначення дослідників українського козацтва, зокрема Д. Яворницького: *“Вірність у дружбі вельми високо цінувалася на*

Запорожжі, де, за козацькими правилами, гріхом вважалося ошукати чорта, коли він потрапляв січовикам у товариші” [3, с. 90]. Польсько-шляхетський історик Семеон Окольський у своїх мемуарах XVII ст. писав: *“Козаки не допускають до війська своїх священників і тому недостатньо думають про бога”* [3, с. 513]. “Пантелеймон Куліш докоряв запорозьким козакам, що були вони байдужими у справах релігії. Деякі історики не помічали релігійності запорожців або вважали її нещирою” [5, с. 136]. “Відомий київський митрополит XVII ст., Петро Могила, називав запорозьких козаків відступниками; православний пан Адам Кисіль у тому ж столітті відгукувався про козаків, як про людей” ніякої віри – *religionis nullius*”; уніатський митрополит Рутський іменував їх (козаків) “людьми без релігії – *sine religionis*”, а думні дяки московські називали козаків – людьми, що не мали страху божого. Деякі дослідники, як П.А. Куліш, наводять приклади ворожого ставлення козаків до православних церков та вищого духовенства, недовіри до монахів, висвітлюють побутуючі поміж козаків марновірство та забобонність щодо шкідливого впливу для військової справи присутності священника у війську” [3, с. 262]. Як бачимо, сучасники козацької доби повністю заперечують християнське віросповідання козаків у XIV–XVII століттях. Однак більш пізні історичні виклади вже накидають українському козацтву християнську релігійність, напевне під тиском пануючої ідеології та впливової політики сусідніх держав, а деякі історики з власного розсуду навіть намагалися проголосити українських козаків ревними поборниками християнства.

Однак на сьогодні усім відомо, що козаки звалися “характерниками”, тобто чаклунами, здатними до спілкування з вищою “потойбічною” силою. Мабуть не варто пояснювати, що характерництво не сумісне з християнством, мало того, воно засуджувалось Церквою І. Христа як “зносини з Дияволом”. Але про це чомусь щоразу забувають нещирі прихильники козацтва, називаючи Запорозьку Січ “християнською республікою”. Досі знаходяться шарлатани, що переповідають брехню про християнське вірування запорожців, і знаходяться такі, котрі в це вірять. Тож варто наголосити: Запорозька Січ була не християнською республікою – а козацькою республікою. Це треба твердо усвідомити сучасному українцю для вірного розуміння нашої істинної історії. Накинута козакам ідеологема християнства паплюжить історичну пам’ять про наших непереможних запорожців, зводячи нанівець правдиве

відображення козацької доби. Адже не дарма мовиться в пісні про запорожців: *“Славні хлопці-запорожці вік звікували, церкви не видали”* [8, с. 109].

Надумана “християнізація” запорожців зумовлена бажанням Церкви І. Христа прославитися чужими заслугами і звеличитися в ореолі козацької слави, як свого часу це намагалися зробити литовсько-польські ідеологи, накидаючи заслуги в утворенні Запорозької Січі представникам своїх націй (Лянскоронському, Дашкевичу, Вишневецькому). Аналогічно їм сучасна християнська церква своєю вигаданою “історичною” участю в козацькій добі намагається підвернути собі під спід усі здобутки запорожців, а головне – тримати під своїм ідеологічним контролем сучасне відродження українського козацтва, щоб, не дай-бо, не відродився істинний козацьких дух, котрий несумісний з рабською психологією християнина.

Видатний дослідник українського козацтва Д. Яворницький зазначає спорудження першої церкви на козацьких землях лише у XVII ст.: *“У 1602 р. щойно збудовану церкву перетворили на Самаро-Пустинний (Миколаївський) монастир”* [3, с. 264]. Щоб не склалося враження, буцімто християнський монастир зводився на “пустинній” – неродючій землі, зауважимо, що Церква І. Христа завжди захоплювала найкращі землі. Тож Самаро-Пустинний монастир не був винятком з цього правила: Самарські землі знаходились у найбезпечнішому місці (найвіддаленішому від татарських орд) і вважалися найкращими з усіх земель, що перебували під юрисдикцією Запорозької Січі. Згідно “Опису України” французького інженера Боплана, Самарські землі під час його перебування в Україні у 1631–1648 рр. уявляли собою “земний рай”. *“Самара вирізнялась невичерпними запасами риби, меду, воску, дичини та добірного лісу і за свої багатства прозвана козаками святою рікою; місцевість зокола Самари запорозькі козаки називали обітованою землею, раєм божим на землі”* [6, с. 15]. До того ж, як зазначав Д. Яворницький, *“Самарський монастир мав у своїй власності 18,648 тисяч десятин та 2,3 тисячі квадратних сажнів”* [3, с. 307]. Тож не дивно, що бажаючих потрапити в ту “божу обитель” було достатньо, зокрема серед “абшитованих” козаків, тобто відставних, що закінчили військову справу за віком і не надбали за свою службу ніякої маєтності.

Заглядаючи наперед, зауважимо, що у 1775 році українське

козацтво припинило свої існування не без участі Церкви І. Христа. Таким чином, увесь період наявності християнської релігії в середовищі запорозьких козаків охоплює лише останнє століття наприкінці існування Запорозької Січі, тобто період від так званого братнього об'єднання з московією та вкочення в Україну юдо-християнської релігійності московсько-візантійського штибу.

Відтак, усякі висновки сучасних науковців про християнське віросповідання запорозьких козаків, тим більше про так звану “набожність християнську”, ні що інше як слухняне виконання владних настанов та відверте низькопоклонство перед тимчасово пануючою ідеологією.

Статтю варто закінчити відповіддю Святослава, Великого князя Русі, матері княгині Ользі на вмовляння прийняти християнство (Фрагмент із поеми Святomisла “Песнь о побієнні іудейської Хазарії Святославом Хоробре”) [10, с. 246].

“Помазаник, греками месією прозваний, розп'ятий на хресті, воскреснути не може. Ні князю, ні царю, ні богу із небуття повернути тіло тлінне не дано, як не дано повернути ріки назад. Ми смертні всі, лише думка безсмертна, що праведною душею і розумом вишині зоряній віддана. В ній енергія Сонця, восьмигранний промінь і всі “коло-Ра”, що це Райдугою зовуться. Не вір що думка бранна, як і тіло. На погребальних вогнищах згорає тіло, а думка лине до небес. В Сварожжі ще не всі пергаменти виписані, і письмена незримі, але живою енергією випромінені, кому призначені – тим будуть прочитані.

Греки і іудеї, чужі посланці, в ризах чорних і золотих хрестах, лише з головою моєю Русь візьмуть від мене. Грек для іудея скот, і я, великий русів князь, на думку іудея, до скоту належу. Навіщо ж ти, княгиня руська, заповіти іудеїв мені подаєш? Щоб добро своє залишивши, мені чуже, ілюзорне прийняти, як римляни безумні, що погибелі своєї імперії шукали? Рим упав не в бою, а тому, що душу свою на хресті розп'яв. І дух його перед своїм розп'яттям на коліна став!

Пагубою воздасться в покоління тому, хто ім'я батьківське забуде. І Землю, батьками зорану, ворогам, що братами рядяться, як хліб насущний від дітей своїх псам розламає, що ластяться до ніг за ситість і доброту, та зі злістю хижою в очах. Кожен має право розпорядитись своєю душею як хоче, але за народ наш і перед онуками його, я відповідаю, Великий князь Русі. Не віддам я Русь за ілюзії віри

Христової, за спалення книг наших!

Я знаю, дні мої служіння Русі пораховані, бо зрада лукавих уже чекає мене біля мого порога. І не вина в тому русичів, бо слов'янин не зрадить. Від іновіря, що другом рядиться, та від фальшивого, підставного родича, в якому, відчуває моя душа, немає крові моєї, добра не чекаю, бо Вересниця з Гаруном блудила, і сина не мені, а Студенцю народила, Парсу на втіху. В пітьмі майбуття я бачу полум'я, пожежею Русь забагряниться”.

Слава Україні!

Література

1. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні публікації. – К., 1874. – Т. 2.
2. Берест Д. Літописні непорозуміння. – К., 2006.
3. Яворницький Д. Історія запорозький козаків. – К., 1990, N.1 (за вид. 1900).
4. Яворницький Д. Із української старовини. – К., 2001.
5. Андрущенко В., Федосов В. Запорозька Січ як український феномен. – К., 1995.
6. Г. Левассер де Боплан “Описание Украины” (фр. изд. 1660г.). – СПб., 1832.
7. Лаврів П. Історія південно-східної України. – К., 1996.
8. Яворницький Д. Запорожжя. – К., 1995 (за виданням: “Запорожжє...”, 1888).
9. Кондратьєв А. Відо-Вістичне Православ'я Русі-України. – К. : Русь., 2003.
10. Шевцов В. Оберіг. – Дніпропетровськ, АРТ-ПРЕС, 2010.

В. О. Юшкевич

*старший викладач кафедри психології
та соціально-гуманітарних дисциплін ХІ МАУП*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

Вирішальну роль у кристалізації українського характеру відіграла козацька освіта – педагогіка самопізнання та самореалізації, особової й національно-релігійної самосвідомості, філософії жити по-людськи: чесно і совісно, патріотично й професійно, на засадах демократії і свободи, красиво і просто.

Козацька педагогіка – це частина української народної педагогіки, яка формувала у підростаючих поколіннях синівську любов

до рідної землі, готовність її захищати від чужоземних загарбників, високу національну свідомість і самосвідомість, глибоку духовність.

Головна *мета* козацької педагогіки – виховати вільнолюбиву і незалежну особистість, козака-лицаря, мужнього громадянина. Провідні *завдання* – виховувати в підростаючих поколіннях національну свідомість і самосвідомість, український характер і світогляд, формувати національну і загальнолюдську духовність, готувати фізично загартованих і мужніх воїнів-захисників рідного народу, виховувати громадян, які розвивали б культуру, економіку та інші сфери життєдіяльності народу.

Закономірно, що народ в історичних піснях і думках підніс козацтво на висоту ідеалу. Г. Сковорода не тільки розвинув філософсько-етичний принцип самопізнання, самотворення, самореалізації, а й уславив як образ-взірець „отця вольності Богдана”.

І. Котляревський як найвищий ідеал підніс не лише Низа та Евріала (захисників Вітчизни), а й Наталку та її матір, побратимство Миколи та Петра.

Т. Шевченко, написавши не тільки „Кобзаря”, а й „Букваря”, еталонами людини оспівав носіїв козацької філософії, етики і моралі, гідності й честі, політичної активності та державницької мудрості. До речі, Великий Кобзар був курінним отаманом Петербурзького козацького Кошу.

Тож природно, що форми козацької етнопедагогіки жили в творах П. Куліша і М. Костомарова, П. Мирного, І. Франка і Л. Українки, Карпенка-Карого, у працях видатних педагогів Г. Ващенко і Яніва, Шлемкевича, В. Сухомлинського і М. Стельмаховича, а нині повертається до системи сучасної освіти як незнищений Дух нації.

Система виховання у козаків мала різнобічний характер. Козаки надавали важливого значення як психофізичному вихованню, так і моральному, релігійному, естетичному, що сприяло гармонійному розвитку кожної особистості. Висококультурна еліта нації, враховуючи здобутки народної педагогіки, по-філософськи підходила до їх застосування, створювала власні звичаєві правила, яких дотримувалися усі козаки.

Народна педагогіка високо підносить гідність дитини. Повага до дитини ставала основною передумовою у спілкуванні дорослих із вихованцями, що, безперечно, позначалось не лише на стосунках, а й способі життя, моральному становленню молоді.

За народними переконаннями, почуття власної гідності людина має пронести до останніх днів свого життя, – це своєрідний показник моральності та чесності з оточуючими та з самим собою.

Одним із найперших чинників впливу на особистість українська етнопедагогіка називає середовище – стосунки в сім'ї, режим дня, побут, звичаї, традиції, житлові умови тощо. Про позитивну роль родини можна говорити тоді, коли в ній панує здоровий дух єдності між усіма її членами, незалежно від їхнього віку, життєвого досвіду. Відчуваючи підтримку і турботу дорослих, діти підсвідомо скеровують свої дії та вчинки на те, щоб виправдати довір'я та сподівання батьків, дорослих. Почуття обов'язку перед старшими організовує дітей, і повага – обов'язкова.

Ідея домінуючої ролі родини у формуванні особистості знайшла своє вираження та підтримку і на інших рівнях виховання (братські, релігійні школи тощо), у тому числі й на Запорозькій Січі, де за основу виховання взяли народні принципи родинного впливу. Думка про залежність вдачі людини від оточення, стосунків, умов, способу життя трансформувалася у козаків в конкретну вимогу – підготувати міцного й витривалого воїна, захисника рідної землі.

Отже, виховання такої особистості становило суспільно-політичну необхідність, викликану обставинами життя і спрямовану в майбутнє. Це є одна з передумов суверенності країни, та врешті-решт, такий зміст навчання цілком відповідав волелюбній вдачі козака.

Література

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994.
2. Ващенко Г. Праці з педагогіки та психології: К. : Школяр, 2000.
3. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1992. – Ч. I–III.
4. Каюков В.І. Виховуємо патріотів України. – Кіровоград, 2000.

Ольга Брель

*старший науковий співробітник відділу “Музей Б. Хмельницького”
Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”*

РЕЛІГІЙНА ТРАДИЦІЯ ЖИТЕЛІВ МОТРОНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ

На сьогоднішній день, в умовах становлення духовності українського народу, актуальним є питання про витоки його релігійної самобутності. Нашарування різноманітних релігійних поглядів

створили систему вірувань, на яку сьогодні орієнтується більшість пересічних громадян.

Оскільки становлення православ'я відбувалося в умовах двоєвір'я, християнська традиція переплелася із звичаями, віруваннями та обрядами язичницької релігії. Тому таким важливим є з'ясування питання про вірування наших найдавніших предків.

З'ясувати, у що вірили стародавні мешканці краю, допомагають археологічні розкопки.

У VII – V ст. до н.е. на території Чигиринщини (Черкаська область) існувало одне з найбільших городищ скіфського часу. Сьогодні городище називається Мотронинським, за назвою монастиря, що знаходиться на території пам'ятки. В період свого розквіту городище було важливим політичним, торговим, культурним та релігійним центром. Зважаючи на значимість пам'ятки, вона активно вивчалась археологами.

У 1890 році О.О. Бобринський провів ретельні розвідки на території пам'ятки та в її околицях [2, с. 3]. У червні 1899 року В.В. Хвойка разом із Б.М. Ханенком провели тут невеликі розкопки, а також дослідили декілька курганів поблизу поселення. До кінця 80-х років XX століття польові дослідження на Мотронинському городищі фактично обмежувались розвідками та збором підйомного матеріалу, інколи – доповнювались шурфуванням. У 1988 – 1996 рр. стаціонарні розкопки городища здійснювала експедиція “Холодний Яр” від Інституту археології НАН України під керівництвом С.С. Бессонової [2, с. 5]. А в 2000 – 2003 рр. на території пам'ятки працювала Українсько-Польська експедиція “Мельники – Холодний Яр” від Інституту археології НАН України та Інституту археології Ягеллонського університету (Краків, Польща), за участю Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”. Очолювали експедицію С.А. Скорий та Я. Хохоровські [4, с. 234]. Розвідки та розкопки, що проводились на території Мотронинського городища дали цікавий археологічний матеріал.

Один з найважливіших об'єктів на Мотронинському городищі – центральний зольник. Цей великий, знівельований часом і оранкою, пагорб діаметром близько 30 м був у центрі внутрішнього укріплення, на найвищій ділянці городища. Саме такі місця обирали для відправлення громадських культів. Під пагорбом виявлено комплекс об'єктів, який дає підстави припускати, що це була священна ділянка всіх мешканців городища або найдавнішої територіальної громади. До

комплексу належить “котлован” площею 28 кв. м з довготривалими скидами – рештками ритуальних трапез і офірувань, вогнищ, поховань черепів жертвних тварин тощо. До “котловану” прилягало приміщення з кількома дуже випаленими вогнищами або жертвниками – очевидно, для приготування ритуальних трапез чи спалення жертвопринесень. Поряд з цим приміщенням були загороди, можливо, для утримання для жертвних тварин, і приміщення на припаси, де знайдено багато уламків амфор. До комплексу входили також великі господарські ями, більшість яких була заповнена “кухонними рештками”. У трьох ямах, крім того, відкрито: людське жертвопринесення, горщик-курильницю, вкопану у дно ями, три заячі кістяки у ямі з прямокутним глиняним вівтарем у куті. На думку С.С. Бессонової та С.А. Скорого, утворення зольника почалося із заповнення котловану, а потім попіл та інші відходи, що утворилися під час функціонування комплексу священної ділянки, заповнили всі ями й перекрили значну частину святилища [1, с. 29].

Оскільки виникнення зольників пов’язане з особливим ставленням до попелу з вогнищ, то вони були в кожній “садибі”. Інколи зольник містився лише біля одного, головного господарства в межах “садиби”, що підкреслювало чільне становище її господаря [1, с. 30].

На центральному зольнику відбувалися моління. Колективні ритуальні трапези, в яких брали участь, мабуть, старійшини родів, супроводжувалися жертвопринесеннями, здійснюваними просто неба або в спеціальному приміщенні. Можливо, саме в такому приміщенні чи біля нього знаходився орнаментований глиняний жертвник, що його відкрив В.В. Хвойка у 1899 році неподалік від центрального зольника. Це була споруда у вигляді стовпа 90 см у діаметрі й 70 см заввишки. Верхня його частина – кругла випалена площинка із заглибленням у центрі та вісьмома концентричними заглибленнями навколо нього. У ґрунті біля жертвника було багато зітлілих органічних решток, серед них кістки коня і кабана, а також попіл і вуглинка. Поодинокі уламки таких жертвників не раз траплялися під час розкопок городища, в основному у заповненні ям і жител [1, с. 30]. Під час археологічної експедиції “Холодний Яр” у 1989 р. в одній із ям було виявлено велику кількість фрагментів глиняного жертвника. Ймовірно, він являв собою невисоке підвищення у вигляді стовпа, круглої форми, з діаметром приблизно 1,2 – 1,25 м. Жолобком на поверхні жертвника були позначені 5 концентричних кіл. Шосте,

центральне коло діаметром 63 см, ймовірно, не було замкнутим, один його край був заovalений і від нього відходив позначений тонким валиком завиток до центра жертovníка. Датується ця знахідка VI ст. до н.е. Жертovníк, певно, стояв у якомусь наземному (не заглибленому у ґрунт) приміщенні й після руйнації був спеціально “похований” у ямі [2, с. 8].

Жертovníки цього типу можна вважати елементом тогочасної протоміської культури, адже вони трапляються лише на великих городищах [1, с. 30].

У культурному відношенні такі жертovníки належали до кола культових споруд Східного Середземномор'я й похідних від нього жертovníків Балкано-Наддунайщини початку доби заліза. В українському Лісостепу вони з'явилися разом з вихідцями із згаданих регіонів (так зване населення культур фракійського гальштату). Скіфська навала перервала культурні зв'язки з цими регіонами, але спорудження жертovníків з коловим концентричним орнаментом утрадиційнилося. Щоправда, стовпоподібні жертovníки VI ст. до н.е. дещо подібні і до античних вівтарів, тому деякі вчені вважають їх виявами саме античної, грецької культури на лісостепових городищах [1, с. 30].

У колекції археологічних знахідок з городища можна виділити культову кераміку, за результатами вивчення якої теж можна судити про вірування стародавніх жителів.

Найбільшу групу культових предметів складають глиняні вироби у формі “хлібців”. Безсумнівно, можна говорити про зв'язок цих “хлібців” з обрядами жертвоприношення, зокрема, тих, що здійснювалися біля вогнищ. “Хлібці” часто траплялись у заповненнях ям і землянок разом з попелом, а також у зольних насипах. По кілька “хлібців” було виявлено у похованнях [2, с. 85].

До культових предметів інколи відносять кружечки, виготовлені зі стінок посудин. В основному вони округлої форми (іноді – у вигляді правильного круга), нерідко також овальної, підпрямокутної або трикутної, трапецієподібної з заокругленими кутами. Часто вони виготовлені зі стінок ліпних посудин, рідше зі стінок амфор і дуже рідко – гончарних тонкостінних посудин. Кружечки могли мати різне призначення. Серед можливих сфер використання – культова. Вони могли застосовуватися з магічною метою, наприклад, для ворожіння. Примітно, що найбільше кружечків було знайдено на центральному зольнику, на території якого здійснювалися культові обряди [2, с. 84].

На території Мотронинського городища було виявлено вироби у формі котушок – 11 цілих екземплярів і два фрагменти. Це досить рідкісна знахідка. Їх застосування до кінця не визначено. Ймовірно, “котушки” не були знаряддями праці, в будь-якому випадку, лише деякі з них можна було використовувати подібно до сучасних котушок. У кращому випадку вони могли слугувати для змотування ниток у клубки. Вчені не заперечують культове використання цих виробів. Не виключено, що вони могли бути примітивними статуетками – символами божеств. Примітно, що “котушки” на інших пам’ятках постійно зустрічались на зольниках, у комплексі з глиняними “хлібцями”, “гудзиками”, мініатюрними посудинками, статуетками, причому в основному це об’єкти кінця VII – початку VI ст. до н.е. і лише зрідка – V – IV ст. до н.е. На Мотронинському городищі 4 з 11 “котушок” теж було знайдено на території центрального зольника. Ще одна “котушка” була знайдена поблизу житла, яке було святилищем великої “садиби” [2, с. 86].

До предметів, які могли мати культове призначення, відносяться мініатюрні посудинки та зооморфна статуетка, виявлені під час експедиції 1989 – 1996 рр. [2, с. 121], а також знахідки експедиції 2000 – 2003 рр.: фрагментована статуетка бика та дві мініатюрні конічні “фішки” [3, с. 54]. Зооморфні статуетки з Мотронинського городища за способом виготовлення близькі до західносибірської пластики. Часто такі знахідки траплялися у ямах поблизу святилищ. Традиція виготовлення європейських глиняних фігурок трактується вченими як прояв землеробських культів родючості [5, с. 96]. Унікальною є і мініатюрна лячка (знахідка 2002 року), кінець ручки якої закінчується зображенням стилізованої голівки тварини. Одна сторона ззовні закопчена. Такі мініатюрні лячки могли використовуватися для розливання малої кількості металів [3, с. 54]. Але не виключено, що вони могли застосовуватися і в культових обрядах.

Судячи зі знахідок, у ритуальній обрядовості стародавні жителі Мотронинського городища використовували і предмети, виготовлені із кістки та рогу. Це кістяна ложечка з маленькою ручкою, різноманітні “фішки”, вкриті орнаментом, оброблені та орнаментовані астрагали овець та биків, кістяні пластинки, іноді орнаментовані, іноді з просвердленим отвором, для носіння на шнурку [2, с. 107].

Таким чином, за результатами археологічних розкопок, що проводились на городищі, вчені вважають територію центрального зольника священною ділянкою, тобто місцем, де відправлялися

суспільні культи. Цю теорію підтверджує відсутність тут характерних для городища житлово-господарчих комплексів і виражених слідів виробничої діяльності при досить наявних проявах діяльності ритуальної (“котлован” з довгочасовими скидами залишків жертвоприношень і ритуальних трапез, жертвоприношення людини і тварин, знахідки предметів культового призначення). Відповідає такому визначенню і місцезнаходження об’єкта – на найвищій точці місцевості в межах городища, майже в центрі східної частини внутрішнього укріплення, а також його особливе розміщення в структурі забудови ділянки [2, с. 29].

Обряди, які здійснювались стародавніми мешканцями Мотронинського городища, можна характеризувати як солярно-хтонічні, тобто тісно пов’язані як з культом родючості, так і з поклонінням мертвим. Їх головний зміст – моління про достаток всіх видів (полів, тварин, людей), а також про захист. Розкиданість зольників, а також жертовників по території городища може свідчити про розподілення культової діяльності, що не виключає наявності спільної для всього поселення або якоїсь його частини священної ділянки. В обрядах тут могли брати участь старійшини “аристократичних сімей”, а самі обряди зводились до колективних ритуальних трапез, що супроводжувались жертвоприношеннями. Обряди могли проводитись як під відкритим небом, так і в приміщенні. Територія центрального зольника могла бути також священною ділянкою великої стародавньої територіальної общини, якщо виходити із розуміння городища як сукупності пошарово стратифікованих територіальних общин [2, с. 29].

Література

1. Бессонова С.С. Мотронинське городище / Бессонова С.С. // Пам’ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – № 2. – С. 22 – 32.
2. Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988 – 1996 гг.) / Бессонова С.С., Скорый С.А. – Киев – Краков, 2001. – 156 с.
3. Отчёт Украинско-Польской экспедиции об археологических раскопках на Мотронинском городище и курганном могильнике скифской эпохи в 2002 году / Скорый С., Хохоровски Я., Бессонова С. // Науковий архів НІКЗ “Чигирин”. – 103 с.
4. Скорый С.А., Хохоровски Я. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь) / Скорый С.А., Хохоровски Я. // Stratum plus. Культурная антропология и археология. Скифские интерпретации. – Санкт-Петербург,

Кишинев, Одесса, Бухарест. – 2009. – № 3 (2005 – 2009). – С. 234 – 276.

5. Чемякина М.А. Мелкая глиняная пластика переходного времени от бронзы к железу лесостепной зоны Евразии / Чемякина М.А. // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ (Матеріали Міжнар. наук. конф.). – К. : КОРВІН ПРЕСС, 2004. – С. 94 – 97.

Н. В. Кукса

старший науковий співробітник

Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”

СЕРЕДНЬОВІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ НА ТЕРЕНАХ ЧИГИРИНЩИНИ: АВТЕНТИЧНІ ЗАЛИШКИ КАМ'ЯНОЇ СПОРУДИ ЗАМКУ ХМЕЛЬНИЦЬКИХ В СУБОТОВІ (МИНУЛЕ, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ)

За літописними джерелами, навесні 1664 р. за наказом Стефана Чарнецького спалено містечка Суботів і Бужин [14, с. 132]. Очевидно, тоді й було спустошено суботівський замок Богдана Хмельницького. Добре укріплена фортеця, започаткована чигиринським підстаростою Михайлом Хмельницьким на початку ХУІІ ст., розбудована впродовж 1622–1657 рр. його сином Богданом, яка, на думку Г. Логвина, мала досить значні розміри і не поступалася першому ліпшому замку того часу [15, с. 118], перетворилася на руїни.

Суботівські укріплення, облаштовані на мисі, добре захищеному природними чинниками: болотами та крутими схилами ярів з півночі, заходу і сходу, були підсилені двома рядами валів, що мали дерев'яні стіни з кількома вежами та глибоким ровом з перекинутим через нього містком. Поряд з палацом гетьмана розміщувалися будинки козацької старшини [16, с. 40]. За браком історичних джерел доля садиби гетьмана наступних 150 років наразі залишається невідомою.

Напевно, подальшу руйнацію суботівських укріплень в обезлюдненому на довгі десятиліття краї продовжили здебільшого зовнішні фактори.

Одним з перших і найбільш авторитетних дослідників козацьких старожитностей краю слід вважати видатного історика й археолога Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменського. На початку 20-х років ХІХ ст. побачила світ його праця “История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства”, де в вирі історичних подій пам'ятки матеріальної культури козацької доби,

окремі зображення яких ілюструють книгу, постають їх безпосередніми свідками і навіть учасниками. Виняткову цінність для науковців становить малюнок П. Сплетссера з виглядом Іллінської церкви та руїн замку Хмельницького в Суботові, виконаний в 1825 р. на замовлення Д. Бантиш-Каменського. Причому, в коментарях до малюнка історик ручається за достовірність зображення, уточнюючи, що особисто побував у колишньому маєтку гетьмана [1, с. 602]. На основі цього художнього твору О. Осиповим в 1826 р. було виконано гравюру, яка протягом наступних десятиріч широко використовувалась як ілюстративний матеріал в студіях багатьох істориків. Центральну частину твору становить зображення церкви та прилеглої до неї території. Проте на задньому плані досить чітко проглядаються “руїни будинку Хмельницького [2, с. 602].

Безперечно, це перше, що маємо на сьогодні, зображення залишків укріплень садиби гетьмана. Унікальність його особливо підсилюється тим, що в наступні десятиліття в зв'язку з активізацією забудови Суботова та околиць для господарських потреб використовується камінь і цегла з руїн, внаслідок чого незабаром зникає наземна частина споруд.

Початком інтенсивного знищення залишків будівель Л. Похилевич вважає 30-ті роки XIX ст., зауважуючи, що близько 1830 року від будинку Богдана Хмельницького ще залишалися стіни висотою в сажень, які невдовзі були розібрані для підмурків церкви Медведівського монастиря [21, с. 681]. Відповідні висновки дослідник міг зробити, опираючись на церковну та монастирську документацію з використанням місцевих переказів, які могли носити тоді значну частку достовірності, оскільки, були ще досить свіжими. Проте, якщо брати до уваги припущення голови Черкаського окружного комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи О. Александрова (20-ті роки XX ст.), який міг опиратися на віднайдені в церковних архівах відомості, використання залишків руїн колишнього суботівського замку Богдана Хмельницького почалося значно раніше – з 1800 р., коли було закладено Свято-Троїцьку церкву Мотронинського монастиря [18, с. 49]. Зокрема, в Реєстрі монументальних пам'яток культури на Шевченківщині, які прийняті на облік і під охорону ВУАК від 16 червня 1929 р. зазначалося: “...Є підстави вважати, що в фундамент цієї церкви (Свято-Троїцької – Н.К.) закладені монолітні плити Суботівського палацу, можливо, що плити й стовпи чудового ганку названого

палацу, опис якого зберігся [6, с. 151].

Примітка. Біля церкви є загадкового походження моноліт, оброблений з чотирьох боків по своїх дзеркалах рельєфними квадратними рамками з рослинного орнаменту й квіток, а в горювій своїй частині оброблений на зразок перекинутої догори разлатої вази. Заввишки монумент біля одного сажня, до нього зверху прикріплено маленького дерев'яного хреста, який не відповідає величезності монумента та його стилю. Монумент стоїть на місці старої церкви. Здається, що цей моноліт буде теж з Суботовських руїн, бо він справляє вражіння більш архітектурної деталі великого будинку, ніж пам'ятника церковного призначіння [7, с. 151]”.

Обидві версії мають право на життя, хоча, за відсутністю більш авторитетних джерел, в певній мірі підлягають сумніву.

Наступним етапом студювання руїн замку Хмельницьких стала подорож Т. Шевченка на Чигиринщину. Зважаючи на вплив результатів даної експедиції на висвітлення досліджуваної нами проблеми, вважаємо доцільним більш детально зупинитися на них.

У вересні 1845 р. Т. Шевченка відряджено Археографічною комісією на Чигиринщину для змалювання пам'яток старовини. Варто зазначити, що цій поїздки передувало короткочасне перебування митця в краї у вересні 1843 р. Отримані враження, значно підсилені наступними відвідинами, вилилися в цикл художніх творів, які мають пізнавально-історичну цінність дотепер. Більше того, в міру суспільно-політичних обставин, що склалися з часом навколо окремих пам'яток, роботи Т. Шевченка стали єдиним взірцем для їх реставрації (Свято-Троїцька церква – акварель “Мотрин монастир”), а то й рідкісною згадкою про їх існування (акварель “Богданові руїни в Суботові”).

На думку більшості біографів, Т. Шевченко і під час свого другого візиту до Чигирини, Суботова та Холодного Яру не мав змоги зупинитися тут надовго. На перешкоді був надзвичайно напружений ритм цього періоду його життя. Проте це не завадило появі з-під пензля художника, окрім згадуваних нами, інших неперевершених акварелей: “Чигрин з Суботівського шляху”, “Будинок Хмельницького в Суботові”, “Богданова церква в Суботові” та сепій “Чигринський дівочий монастир”, “Кам'яні хрести в Суботові”.

За короткий термін Т. Шевченко зумів зобразити куточки краю, які, очевидно, найбільше його вразили. Як вважають фахівці, один такий малюнок випускник Академії мистецтв міг виконати за

півгодини [23, с. 115]. Не беремося судити, як було насправді, однак, впевнено можна стверджувати, що всі роботи з'явилися на світ під впливом великого натхнення. І свідченням цьому є не лише прояви високого професіоналізму при виконанні малюнків (що, без сумніву, не потребує зайвих коментарів). Візьмемо на себе сміливість припустити, що на акварелі “Богданові руїни в Суботові” на краю схилу в ледь помітній постаті, що ніби зливається з тлом хмарного неба, митець вбачає саме себе. На користь цієї версії виступає і сама постать чоловіка, і його одяг; та й в руках, напевно, він тримає, аркуш паперу і олівець.

Візит Т. Шевченка до Суботова був більш, ніж своєчасним. Адже йому поталанило замалювати залишки оборонних споруд незадовго до їх знищення. Контури Іллінської церкви, що бовваніють на задньому плані акварелі, дали змогу дослідникам визначити в майбутньому точне місце розташування однієї з споруд укріплень.

Згадуваний малюнок Т. Шевченка “Будинок Хмельницького в Суботові”, на жаль, поки що не віднайдено, і він вважається втраченим.

У 1851 р., виконуючи завдання створеної при Київському університеті Комісії для опису губерній Київської навчальної округи, в Чигиринському повіті побував Д. Де ля Фліз. Серед найбільш інтригуючих місцевих старожитностей, описаних і замальованих ним, увагу привертають залишки підвалин мурованої споруди – частини фортифікаційної системи замку Хмельницьких. Д. Де ля Фліз вважав, що зображені ним руїни є фундаментом гетьманського будинку [5, с. 136], проте С. Кілессо слушно зауважує, що для палацу споруда замала, адже мала розміри в плані 13,4х10,1м [9, с. 90–91]. Очевидно, дослідника зацікавили залишки однієї з оборонних чи господарських будівель, що ніяк не зменшує ваги його внеску в студіювання суботівських укріплень.

Маємо відомості, що початку реставраційних робіт в Іллінській церкві (1862 р.) передували наукові дослідження і на місці садиби гетьмана, що проводилися Археографічним товариством. Не виключено, що керував експедицією авторитетний дослідник і знавець старожитностей, професор Київської духовної академії Теофан Лебединцев [24, с. 6–81].

Описи руїн замку Хмельницьких, зроблені зі слів місцевих старожилів на початку 60-х рр. XIX ст., знаходимо в Л. Похилевича, який з жalem зазначає, що тепер на місці будинку гетьмана стоїть

клуня селянина і тільки подекуди по цеглі, що вибивається з-під трави, помітні залишки фундаменту; нещодавно розкопано кам'яний погріб, який був під будинком. Двір навколо був обсипаний двома рядами валів [22, с. 681].

Відомості, що проливають світло на стан укріплень, зафіксовані і М. Костомаровим, який відвідав Суботів у травні 1872 р.: “Недалеко від церкви можна бачити фундаменти будівель, що становили двір Хмельницького. Тепер залишилися тільки руїни погребів, але священник (о. Роман Орловський – Н.К.) повідомив нам, що близько 20-ти років тому тут стояли ще доволі високі стіни, розібрані згодом селянами для своїх господарських потреб у різні часи. Поблизу самого місця будівель знаходиться рів, утворений талою водою, а в глибині цього рову проходить дорога. Утворення рову і проведення по ньому дороги сприяли спотворенню двору Хмельницького [13, с. 624].

Як бачимо, спочатку залишки руїн замку частково були вивезені для будівництва культових споруд, а трохи згодом і саме місце садиби, що до цього часу носить назву Замчище, стало заселятися суботянами. Наприкінці 90-х років XIX ст. цікаві подробиці щодо цього зафіксував зі спогадів місцевих жителів Марко Грушевський: “Варивон Коцур захопив трохи подвір'я Хмельницького: вали зарівняв, льохи позасипав під оселю. Сидір то недавно засипав вхід у льох. Як будували попові хату й повітки та розчищали місця, то познаходили і підземні покої Хмельницького – усе з такого каміння й такої роботи, як і у церкві. Спершу не загортали їх, а потім зарівняли чисто. Приспи (тераси. – М.Г.), що і тепер є в попівській загороді – що зовуться царською дорогою через те, що ними гетьман їздив понад ставом у Чигирин до столиці – верхню туди, а нижчою назад, – піп оре, зачищає та огородину садить. А люди, поки воно не попівське було, не чіпали усадьби Хмельницького. ...Не знали люди, як вдячити Хмельницькому, та попам і замчище й усадьбу віддали – хай, мов, інші руки походять коло пам'яток Хмельницького [3, с. 7].” Однак, попри інтенсивному руйнуванню пам'яток козаччини, були й спроби увіковічнення пам'яті незабутнього гетьмана: “Розсердився старий (тут мається на увазі священник Грабовський – настоятель Іллінської церкви на початку 70-х рр. XIX ст. – Н.К.), що на усадьбі Хмельницького пам'ятника йому ні губернатор, ні митрополит не дозволили звести і другому попові під хату усадьбу віддали, як другого попа вкинули до його; кого де зустріне – розказує, було, все: “Конюшні будуть будувати Богданови, а не пам'ятники в його

резиденції. А те, мовляв, і забули, що Росія була без України і що стала з Україною? ...Раз скинув шапку і давай просити людей складатись на пам'ятника без дозволу, але люди тільки плечима здвигнули. Петренко не втерпів і пожалівся до митрополита на нього. Хоч нічого й не було йому за це, бо швидко несподівано якось помер [4, с. 20].” Прикро, що ці прогресивні ідеї свого часу не знайшли підтримки і подальшого втілення в життя.

Станом збереження козацьких старожитностей в Суботіві переймався і Михайло Грушевський. На його прохання Марко Грушевський запросив фотографа, щоб той “здійняв деякі історичні місця: стіну, що обкопано усадьбу Хмельницького, льох, три криниці, саму його садибу, городи [25, с. 69–70]”. Відрадно, що ці світлини проілюстрували збірку Марка Грушевського “Гетьманське гніздо: урочища і перекази села Суботова”, опубліковану в Записках НТШ в 1909 р. Окремі з них збереглися в оригіналі до наших днів. Плюндрування історичного ландшафту тривало і далі, про що о. Марко з болем повідомляє професору Грушевському в одному з листів, датованому 1899 р :“ ...на усадьбі хати...строять, так і руйнують стиха [26, с. 70].”

До дослідження залишків укріплень замку Хмельницьких були причетні люди передових поглядів не одного покоління. Всі вони в певній мірі сприяли збереженню історичних відомостей щодо козацької минувшини краю. Проте не обійшлося і без колізій. Наприкінці 80-х років XIX ст., в історико-краєзнавчих колах починає побутувати оригінальний малюнок художника-пейзажиста світового рівня С. Васильківського найчастіше під назвою “Руїни будинку Богдана Хмельницького в Суботіві.” Насправді це було зображення модних тоді “романтичних руїн” в Качанівському парку. І хоча невдовзі в “Киевской старине” з’явилася викривальна стаття історика О. Лазаревського під назвою “Будто бы дом Богдана Хмельницкаго”, ілюстрація під вказаною назвою більше століття продовжувала “кочувати” з праці в працю авторитетних дослідників [9, с. 89]. Зокрема, натрапляємо на нього в “Живописной Росії...” П. Семенова [8, с. 147]. І. Крип’якевич двічі робить посилання на малюнок: безпосередньо як на роботу С. Васильківського, та як на згадувану нами ілюстрацію з “Живописной Росії [12, с. 348]. Використовувався цей малюнок і в роботах сучасних науковців, про що йтиметься згодом.

З приходом нової влади доруйнування автентичних залишків

Суботівської фортеці продовжувалося. До остаточного знищення історичних руїн доклали руки як владні функціонери, так і місцеві жителі. Відомо, що ще навіть 1949 р. рештки північної стіни укріплень були використані для будівництва колгоспної стайні [17, с. 119].

Проте невдовзі в процесі підготовки до святкування 300-ліття Переяславської ради на урядовому рівні було прийнято рішення про проведення археологічних досліджень на місці садиби Хмельницьких.

Найбільш ґрунтовні студії суботівських укріплень припадають на 1953 р., коли експедицією Інституту історії і теорії архітектури УРСР, очолюваною Г. Логвином, було проведено комплексні дослідження на місці садиби гетьмана. Археологічні студії в Суботіві стали резонансною подією для громадськості краю. Однак вражаючими є прояви вандалізму з боку окремих місцевих жителів, які мешкали неподалік місця проведення розкопок. За спогадами очевидців, в процесі виконання земляних робіт доводилося навіть виставляти цілодобову охорону, тому що як тільки в археологів закінчувався робочий день, селяни починали розбирати щойно виявлені об'єкти для своїх господарських потреб [19]. До сьогодні мало не в кожному прилеглому до замчища домоволодінні можна натрапити на жолобову цеглу та камінь пісковик з садиби Хмельницьких.

У 1954 р. результати досліджень побачили світ у вигляді архітектурно-історичного нарису Г. Логвина “Чигирин. Суботів”. Показово, що при аналізі результатів розкопок Г. Логвин посиляється на широко відомі тоді мистецькі твори: зображення руїн на малюнках П. Сплетсера і Т. Шевченка. Однак суттєву увагу приділяє і роботі С. Васильківського, помилково вважаючи її зміст достовірним.

Учасник подальших досліджень, що проводилися Інститутом археології АН України в 1969–1973 рр., академік С. Кілессо пригадує, що “цей неправдивий малюнок збив з пантелику його і керівника експедиції Р. Юру, в результаті чого вони в 1971 р. на замчищі закладали спеціальні археологічні шурфи з метою виявити рештки руїн, зображених на ньому. Шанований архітектор спеціально наводить цей малюнок для того, щоб наступні дослідники не використовували його в своїх студіях [11, с. 89], чим заслуговує на повагу і вдячність з боку інших науковців. Принагідно зазначимо, що дослідженню козацьких старожитностей Суботова дійсний член трьох Національних академій архітектури С. Кілессо присвятив більше тридцяти років свого життя.

Принципово новий етап у дослідженні суботівських укріплень розпочався зі створенням в 1989 р. заповідника. Розкопки на замчищі продовжила експедиція Інституту археології АН України під керівництвом М. Кучери.

Згідно Генерального плану розвитку НІКЗ “Чигирин”, затвердженого в 2001 р., на місці садиби гетьмана передбачається проведення подальших археологічних розкопок, позаяк дослідження 50-х, 70-х, 90-х років ХХ ст. охопили лише 1/8 території замчища. Планується позначення лінії укріплень на поверхні засобами благоустрою, збереження специфічних особливостей ландшафту та відновлення елементів історичного ландшафту, створення музейного павільйону над підмурками в’їзної вежі [20, с. 82]. Роботи із збереження та відтворення історичного ландшафту, які розпочато зі спорудження підпірної стінки на західному схилі замчища, потребують подальших археографічно-археологічних студій та значних капіталовкладень.

Відрадно, що впродовж 2005–2007 рр. проведено роботи зі спорудження музейного павільйону, який забезпечить надійну музеєфікацію та консервацію автентичних залишків підмурків вежі-кам’яниці. У внутрішній частині павільйону передбачено облаштування експозиції, що відображатиме минуле родового маєтку Хмельницьких.

За останні п’ять років на замчищі Хмельницьких працювало дві археологічні експедиції.

Розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Н. Шевченко шляхом пробного буріння в липні 2006 р. було ідентифіковано провал, який утворився на початку літа цього ж року. Як виявилось, це була засипана криниця ймовірно часів Богдана Хмельницького, про що свідчать виявлені в товщі намулу фрагменти кераміки середини ХУІІ ст. та монета – лівонський солід королеви Швеції Христини-Августи (1633–1654). Криницю було розчищено та відновлено. Вона стала ще одним екскурсійним об’єктом замчища Хмельницьких.

Надзвичайно плідною на цікаві знахідки періоду пізнього середньовіччя виявилася експедиція Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації під керівництвом Д. Куштана, яка проводила науково-дослідні археологічні розкопки влітку 2008 р. Роботи проводились згідно з державною програмою “Золота підкова Черкащини”, покликаної

зберігати історичну забудову міст та об'єктів історико-культурної спадщини Черкаської області. Розкопки проводилися у центральній частині замчища, де було закладено два розкопи загальною площею близько 500 кв. м. Досить невелика ділянка колишньої садиби Хмельницьких виявилася просто насиченою цінними знахідками, з-поміж яких варто виділити уламки кахлів, свинцеві кулі до мушкету, три шведські монети – білонові соліди прибалтійських володінь Христини Августи (1633–1654) та Карла X Густава (1654–1660), розвали керамічних горщиків. Однак найціннішою знахідкою виявилася золота каблучка, декорована бірюзою, що містить монограму “Ф”, “Х”, можливо ініціали власниці, якою була дівчинка-підліток або дуже тендітна жінка, адже діаметр дужки виробу становить всього 15 мм. Прикраса експонується в музеї Богдана Хмельницького в Чигирині.

На 2011 р. заплановано подальші археологічні дослідження, які, безперечно, доповнять уявлення про садибу Хмельницьких в Суботіві.

Література

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения слав'ян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – 602 с.
2. Там само. – С. 602.
3. Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова [зібрані в 1897– 1909 рр.] / Подав Марко Грушевський // Записки НТШ. – 1909. – Т. 91. – С. 7
4. Там само. – С. 20.
5. Де ля Фліз Д. Альбоми. – К., 1996. – Т.1. – 136 с.
6. Державний архів Черкаської області. – Ф. 131, спр. 33. – Арк. 151. Копія.
7. Там само. – Арк. 151.
8. Живописная Россия / Под общей редакцией П. Семенова /. – СПб – М., 1897. – 147 с.
9. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000. – С. 90–91.
10. Там само. – С. 89.
11. Там само. – С. 89.
12. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. – 348 с.
13. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – 624 с.
14. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – 132 с.
15. Логвин Г. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів

у травні місяці 1953 року. 8 суток / Вечерський В. Григорій Логвин і його дослідження Суботова та Чигирин – в часописі “Студії мистецтвознавчі” / . – К., 2004. – С. 118.

16. Логвин Г. Чигирин. Суботів: (Архітектурно-історичний нарис). – К., 1954. – 40 с.

17. Логвин Г. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток / Вечерський В. Григорій Логвин і його дослідження Суботова та Чигирин – в часописі “Студії мистецтвознавчі” / . – К., 2004. – С.119.

18. Мариновський Ю. Мотронинський Троїцький монастир: історичний нарис. – Черкаси, 1990. – 49 с.

19. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА) / Розповідь Педана Степана Степановича, 1938 р.н., с. Суботів.

20. Національний історико-культурний заповідник “Чигирин”: історія, сьогодення, майбуття / за ред. Т. Нераденко / . – Черкаси-Чигирин, 2002. – 82 с.

21. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии – К., 1864. – 681 с.

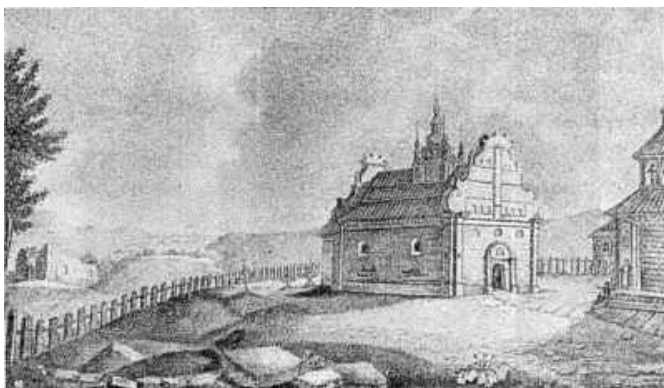
22. Похилевич Л. Вказана праця. – 681 с.

23. Скрипник А. Примарилось на чужині (Шевченків шлях до Холодного Яру) / В культурологічному збірнику “Черкаський край – земля Богдана і Тараса” / . – К., 2002. – 115 с.

24. Черкаський обласний краєзнавчий музей. – ПП. № 11. – Арк. 6–81.

25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 127, оп. 1, спр. 291. – Арк. 69–70.

26. Там само. – Арк. 70.

Малюнок П. Сплетссера 1925 р.

**Богданові руїни в Суботіві
мал. Т. Шевченка 1845 р.**

**Замчище Хмельницьких в Суботіві
/сучасний вигляд/**

ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У КОЗАЦЬКИХ СІМ'ЯХ ТА НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ

*“Ми не лукавили з тобою.
Ми просто йшли. У нас нема
Зерна неправди за собою”*

Т. Шевченко

Національна ідея є провідною, об'єднуючою в історичному бутті кожного народу, нації. Українська національна ідея проходить через усю педагогічну спадщину минулих епох. Вона надихала цілі покоління освітніх діячів, педагогів на вірне служіння українському народу. Дослідження витоків, становлення і розвитку національної системи виховання, вітчизняної педагогіки є першорядною проблемою, від розв'язання якої залежить вихід незалежної Української держави на сучасний рівень світових стандартів у галузі освіти і виховання.

Міфологія прадавніх українців, трипільська культура, цінності язичницької епохи, вищі досягнення культури Київської Русі, козацько-лицарська духовність, ідейно-моральний потенціал фольклору – все це цінні набутки нашого народу. Але творчий підхід до історико-педагогічної спадщини нашого народу дозволяє стверджувати, що найважливіше місце в ній належить могутньому освітньо-виховному потенціалу, який найдоцільніше назвати українською козацькою педагогікою.

Козацький рух України був однією з найяскравіших сторінок літопису боротьби народу за політичну і державну незалежність. У тому, що ми, українці, сьогодні є народом, нацією, провідна роль належала козацтву, яке із століття в століття було єдиним і могутнім форпостом, що пишно стояв на сторожі свободи, гідності і честі України як незалежної держави. Недарма іноземці часто називали Україну “Козацькою республікою”, “країною козаків”, а українців – “козацькою нацією”.

Вільнолюбне українське козацтво виникло на славній Запорозькій Січі, на легендарному острові Хортиця, за порогами Дніпра – Славути. У національній свідомості українців поняття Запорозької Січі зливається в єдиний духовний комплекс,

подвижництво минулих поколінь. Запорозьке козацтво – гордість української нації, найвищий її зліт у своєму віковичному розвитку. Його ідейно-моральний потенціал – це ядро козацької духовності, яка є невичерпною скарбницею громадянського загартування підростаючих поколінь. Про українське козацтво значна частина сучасної молоді має поверхове і спрощене уявлення. Насправді воно було не тільки військовим, а й соціальним, політичним, державним, педагогічним, культурно-історичним явищем. Багатогранною була діяльність козаків як звияжних воїнів, захисників сплюндрованих прав народу, вільнолюбивих громадян, політичних і державних діячів, як дбайливих господарів землі, досвідчених хліборобів, творців високого мистецтва, турботливих членів сім'ї, мудрих вихователів дітей. Багато козацьких діячів стали провідними політичними і державними постатями в історії рідного народу.

Сила, велич і могутність козацтва були настільки впливовими, що борючись у ті часи проти феодального закріпачення, гніту особистості, які приносили із собою різні загарбники, кожен українець прагнув стати козаком. Весь народ покозачувався, що свідчило про новий, вищий рівень його духовності. І лише агресивні підступи чужоземців час від часу гальмували, переривали, руйнували цей прогресивний історичний процес, який свідчив про соборність українського народу, його у боротьбі з ворогами. Епоха козацтва створила багатогранну, глибоку духовність, що стала гордістю і окрасою, вершиною української національної культури. Її освітньо-виховний, емоційно-естетичний потенціал ліг в основу не лише козацької, а й усієї української національної системи виховання. Козацтво було, в кращому розумінні цих понять, аристократією національного духу, високоморальною елітою своєї нації. Палкий український патріотизм козаків був могутнім стимулом до державотворчого, вільного і незалежного життя. Творче відродження культурно-освітніх і виховних козацьких традицій – одна з необхідних і найважливіших граней зміцнення незалежності України.

Козацька педагогіка – це частина народної педагогіки в її вершинному вияві, яка формувала у підростаючих поколінь українців синівську вірність Батьківщині, народу, здатність захищати рідну землю від чужоземних загарбників. Основна мета козацької педагогіки – формування в сім'ї, школі і громадському житті дитини як козака-лицаря, мужнього громадянина, захисника рідної землі з яскраво вираженим дійовим патріотизмом, силою волі і силою духу.

Головні завдання козацької педагогіки – готувати фізично загартованих, міцним здоров'ям, мужніх воїнів-захисників рідного народу від чужоземного поневолення, виховувати у підростаючих поколінь український національний характер, світогляд, національні і загальнолюдські цінності, формувати глибоку любов до людини, пошану її гідності, прагнення до милосердя.

Українська козацька система виховання – глибоко самобутнє явище, аналогів якому не було в усьому світі. Вона мала кілька ступенів. Передусім – дошкільне родинне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської козацької педагогіки. У козацьких сім'ях панував культ Батька і Матері, Бабусі і Дідуся, Роду і Народу. Козацька педагогіка дає самобутнє трактування статусу і ролі насамперед батька в навчанні і вихованні дітей. Батько – це захисник сім'ї, роду, творець історії, державності. У козацькому фольклорі, педагогіці він символізує для дитини високий і незаперечний взірць стійкості, мужності і відваги, непорушний авторитет у ставленні до родини, громадських справ, потреб народу. В часи національно-визвольних змагань слово і позиція батька – це поклик століть, голос совісті предків, від яких естафета вільного життя передається його синам і онукам. Козацька сімейна педагогіка так виховує дітей, що вони в словах, справах і вчинках батька відчують і сприймають як святу “золоту нитку історії”, переривати яку – найтяжчий злочин, гріх.

Козацька сім'я відзначалася глибоким демократизмом, рівноправністю чоловіка і жінки, духовними традиціями. Це благотворно впливало на виховання дітей, хлопчиків і дівчаток. Усвідомлення матір'ю необхідності захисту України від чужоземних загарбників, виживання в тяжких, нерідко екстремальних умовах обумовлювало те, що вона виробляла у своїх синів мужність, твердість і рішучість. Виховуючи на козацькому фольклорі, вона не лише співала відомі пісні про козаків, їхні бойові походи, а й творила нові, якими переливала в душі дітей глибину своїх почуттів, мук і страждань, віру і надію на щасливе життя.

Другий ступінь козацького виховання найдоцільніше назвати козацьким родинно-шкільним. У козацьких, братських та інших типах шкіл найвищий статус мали родинні, національні духовні і матеріальні цінності, які переростали в загальнонаціональні і включали в себе релігійно-моральні цінності.

На Запорозькій Січі існувала специфічна система відбору в школу

молодих людей, так званих молодиків. “Хто хотів би стати козаком – мусив наперед служити три роки в старого козака за джура. Джура виконував роботу різного типу: носити за козаком другу рушницю й потрібні клунки. Одрazu, коли навчався від того козака володіти зброєю і набирав вправності в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли”. Цілком імовірно, що час перебування молодиків у Січовій школі суворо не регламентувався, а залежав, в першу чергу, від їх здібностей до військової та духовної науки. До школи приймалися хлопчики з 9 років. Підростаючи, вони ставали помічниками вчителя: підтримували в класі дисципліну, привчали молодших до самообслуговування.

Методи навчання в школах були обмежені особливо під час вивчення азбуки, коли учитель, узявши руки в боки, зображував букву “Ф”, піднявши одну руку вгору, а другу опустивши вниз, – “Х”, опустивши руки і розставивши ноги – “Л”. Посібниками для навчання був Часослов і Псалтир, які в достатній кількості друкували Київська і Чернігівська друкарні, а також скорописна “Козацька читанка”. Перший розділ “Читанки” містить реєстр “Переяславських статей 1659 року”. Відомо, що в січових і козацьких школах перехід з одного класу в інший, від Букваря до Часослова, потім до Псалтиря і т. д., який супроводжувався народними дитячими забавами, іграми, різноманітними фізичними вправами. Дослідник С. Сірополко пише, що в цих школах хлопчиків учили “Богу добре молитися, на коні реп’яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти”.

Важливе місце відводилося також формуванню в учнів умінь плавати, веслувати, керувати човном, переховуватися від ворога під водою. Усе це підносило дух учнів, давало їм наснагу, оптимізм, віру у свої сили, можливості. Як і бувале козацтво, молодь на свята у процесі ігор змагалася на силу, спритність і прудкість, винахідливість, точність попадання в ціль. Традиційними були змагання на конях (скачки, перегони). Школи в Запорізькій Січі існували на кошти батьків. За вивчення букваря батьки платили від 50 копійок до 1 карбованця, Часослова – до 5 карбованців. Дітей також навчали читати, писати, рахувати.

У Лубенському і Чернігівському полках діти старшини і заможних козаків навчалися грамоти та військової справи у парафіяльних школах або при сотенних і полкових канцеляріях. Військову справу викладали досвідчені і випробувані в боях козаки.

Вони носили звання “військового служителя” і користувалися високим авторитетом. Ці школи забезпечували дітям лише початкові знання, які були доступними і задовольняли на той час скромні потреби трудового люду в освіті. Проте це було єдине джерело, де жевріла рідна мова, правда про історію свого краю, зберігалися і примножувалися народні звичаї, традиції.

У той час, коли у школах Західної Європи того часу в системі педагогічних прийомів використовувалась звичайна різка, українське козацтво XVI–XVIII ст. утвердило систему освіти на принципах гуманізму, демократизму й народності. В учнівському колективі утверджувались принципи самоврядування, що нагадувало козацьке. Учні обирали із свого складу двох отаманів: одного для старших, другого – для молодших. Якщо ті не виправдовували довіру, після закінчення навчального року їх переобирали.

У Запорозьких школах усі мали рівні права та обов’язки. Найвищими якостями вважались патріотизм, готовність віддати життя за волю і свободу країни, чесність, самодисципліна, взаємодопомога. Існувало побратимство: хлопчики, що браталися, клялись один одному у вірності та дружбі, християнській любові до кінця життя.

У духовному житті молоді козацькою педагогікою відводилась особлива роль лицарській честі і лицарській звитязі. Кожен молодий козак прагнув розвинути в собі ці шляхетні якості. Великий виховний вплив на дітей мали різноманітні види духовного мистецтва (декоративно-ужиткове, музичне, танцювальне, вишивання) та фольклорне виховання (пісні, думи, легенди, перекази, балади, прислів’я, приказки). Вони були пройняті вільнолюбним козацьким духом, пізнавально-виховним потенціалом національної символіки.

Пізніше козаки, які прагнули знань, училися у вітчизняних колегіумах, у відомих університетах Європи, отримували підвищену і вищу освіту. Історичну роль у розвитку національної освіти і культури відіграли Острозька і Києво-Могилянська академії, які готували кадри з багатьох галузей науки, культури, мистецтва, релігійного і державницького життя. Це доба дала світові таких визначних культурних діячів, письменників, педагогів, як Л. Баранович, І. Гізель, Л. Зизаній, Є. Славинецький, М. Смотрицький, Г. Смотрицький, Ф. Прокопович, С. Яворський та ін.

У духовному житті молоді козацька педагогіка відводила особливу роль лицарській честі і лицарській звитязі – своєрідним кодексам якостей високо благородної особистості. Кожен молодий

козак прагнув розвивати в собі ці шляхетні якості, які понині не втрачають значного виховного потенціалу. Неписані закони кодексу лицарської честі передбачали:

- любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини – України;
- готовність захищати слабших, турбуватися про молодших;
- шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі;
- непохитна вірність ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, працьовитість і скромність);
- відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави;
- турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі;
- прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів;
- цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму;
- уміння скрізь і всюди поступати благородно, шляхетно, виявляти інші чесноти.

Фізичне виховання, як і кожна сфера людської діяльності, розвивається в залежності від соціально-економічних та політичних умов, географічного положення краю. Можна припустити, що в Україні фізичне виховання розвивалося в декількох взаємопов'язаних напрямках, що впливали із потреб людини. У першу чергу – це військова підготовка молоді, адже без фізично розвинених воїнів, які досконало володіють зброєю, в той час виживання нації було неможливим. Потрібно відзначити, що фізичне виховання дітей і молоді того часу спиралось на багатовікові традиції, що передавалися з покоління в покоління.

Батько розвивав у сина силу, спритність, витривалість, загартовував його тіло, виховував мужній характер і моральні якості. За словами Павла Ашельського, в Україні люди з дитинства вчаться їздити верхи, стріляти з рушниць і луків та бути відважними. Коли юнак досягав повноліття, батько садив його на коня, давав в руки лук і стріли, наказуючи при цьому: “Віднині здобувай собі харч цим знаряддям, як знаєш”.

Другий напрямок розвитку фізичної культури в Україні полягав в оздоровчому, рекреаційному спрямуванні. Тяжка щоденна праця чергувалась із радіщами свята. Як стверджують літописи, за часів

козацтва були різноманітні рухливі ігри та фізичні вправи, що поширювалися серед усіх верств населення. Молодіжні ігри та забави, тісно пов'язані з календарними обрядами, в основному носили жартівливий, розважальний характер. У той час дуже великого поширення набули дитячі рухливі ігри. Завдяки їм формувалися такі якості, як стриманість, кмітливість, наполегливість, організованість, розвивалися сила, спритність, швидкість, витривалість та гнучкість. Поставлена мета досягалась через різноманітні рухи, ходьбу, стрибки, біг, кидання чи перенесення предметів. Самобутність українських ігор полягає в тому, що добра половина їх супроводжується піснями, примовками та приказками. Ігри вчать дитину вправ для оволодіння словом, додержуватись етичних норм поведінки, пробуджують хист до художнього слова, танцю й театрального мистецтва. Природні умови, історичні та економічні особливості розвитку тієї чи іншої частини України наклали свій відбиток на народні ігри.

У степовій частині України, де багато рівних майданчиків, переважно поширені ігри з елементами метання, бігу. В гірських районах розвинулись ігри на рівновагу, перетягування. Разом з тим, незважаючи на вказані відмінності, українські дитячі ігри мають багато спільного, що зумовлено споконвічними хліборобськими традиціями. Про це свідчать і назви ігор: “Просо”, “Гречка”, “Огірочки”. В них широко застосовується імітація оранки, сівби, збирання врожаю. Велику групу склали ігри, в яких відображається поведінка птахів та звірів: “Зайчик”, “Коза”, “Ворона”. В змісті та назвах народних ігор відображені різноманітні особливості праці, історичні події, соціальні та сімейно-побутові відносини.

Узимку діти любили ковзатися на льоду, їздити санчатами, гратися в сніжки. Незважаючи на всілякі утиски та поневіряння, український народ зумів зберегти і примножити вікові традиції та обряди в галузі фізичного виховання дітей та молоді, тим самим створивши певну систему фізичної культури в Україні, що сприяло вихованню здорового та міцного покоління, яке поповнювало лави запорозьких козаків.

Українська етнопедагогіка завжди схвалювала “розум і силу, знання й працю милу, науку, освіту, усмішку подібну цвіту, хоробрість і мужність, гарну вдачу, мудрість, совість і чесність, гуманність і чемність, вірність, чуйність і надійність”, а засуджували: “злих та сердитих, уп”ртих, ненаситних, скупих і лукавих, крикливих, невдячних, заздрісних, вередливих, ледачих, нещирих, гульвіс та

нікчем”.

Звернімо увагу: слово “виховувати” в українській етнопедагогіці має спільний корінь із словом “ховати” у значенні “оберігати”, відзначаючи цим самим, що для нормального розвитку дитини необхідна захищеність її психіки навіть під час набуття негативного життєвого досвіду, забезпечення умов розвитку дитини на рівні сучасних духовних та економічних вимог.

Українці завжди вважали, що дитинство – найважливіший період життя людини. Виховувати дитину – велике щастя, але в той же час – складна і відповідальна справа. Піклуватися про малюка починають задовго до народження.

У світогляді наших предків жінка була духовним лідером родини, жрицею домашнього вогнища, живою енциклопедією народних знань про Всесвіт. Весь світ краси – від Великодньої писанки до поховального рушника – був створений її руками. Саме материнська мудрість давала духовну силу, зберігала й передавала ті вічні й незабутні звичаї й традиції, які супроводжували українця все його життя – від народження й до останнього подиху. В сім’ях віруючих виховання дітей базується на нормах християнської моралі, яка також передусім виховує повагу до старших, працьовитість, чесність та порядність.

Саме з відродженням України як самостійної держави козацько-лицарське виховання відроджується, набирає сили, адже це виховання міцних здоров’ям громадян України, патріотів – оборонців рідного народу, виховання дітей та молоді на героїчних традиціях українського козацтва високих лицарських якостей, моральних чеснот, духовного багатства, гуманізму, почуття милосердя, поваги до жінки, готовності до подвижницького життя і героїчних діянь в ім’я Матері-України, дітей, роду й народу.

4 січня 1995 р. Президент України видав Указ “Про відродження українського козацтва”, що дає змогу на державних засадах упроваджувати в життя лицарське виховання, козацьку педагогіку. У вересні 1995 р. створено Всеукраїнський добродійний фонд лицарського виховання ім. П. Сагайдачного. Національна ідея, що народилася багато років тому з української ментальності, жила, живе й буде жити і здійснюватися через етнопедагогіку, народну етику й естетику, лицарське виховання.

Сучасне українське козацтво – це сотні осередків, куренів, кошів, козачат, юних козаків, джур по всій Україні. Напрямки козацько-

лицарського виховання – виховання здорових, фізично загартованих громадян України, здатних до праці, продовження роду та захисту Вітчизни. В багатьох областях України відкриваються табори для козачат, щоб засобами природи: води, сонця, повітря, снігу, системи фізичних вправ, видів козацької боротьби, опануванням народних методів лікування легких ран, застуди, кровотечі, укусів змій тощо, загартувати дитину, виростити здорове покоління фізично і духовно. Для духовного росту дитини головним є відродження родинних цінностей, бажання бути добрим і чесним, справедливим і чистим душею і тілом, сміливим і дисциплінованим. Юних лицарів вчать боронити слабших, захищати честь жінки, матері, цінувати побратимство, шанувати своїх предків, їх звичаї і традиції. Козаченята, козачата, джури, молодші козаки вивчають історію України, зокрема історію Запорозької Січі, Гетьманство як форму національної держави, історичну роль першої в світі демократичної і гуманістичної Конституції українського гетьмана Пилипа Орлика. Знайомляться з лицарською духовністю в творах І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка. Л. Українки.

Козацтво – аристократія національного духу, високоморальна і високодуховна еліта нації, тож посвята дітей, що мають таке бажання, в козачата, проводиться урочисто, в присутності батьків та друзів, що також сприяє відродженню в душі дитини розуміння свого місця в житті, відтворює національний менталітет дитини: усвідомлення себе громадянином, українцем, лицарем-захисником Батьківщини, рідної мови, культури, а не байдужим космополітом.

Отже, традиції українського козацтва пробуджуватимуть у молоді любов до героїчного, переконуватимуть у тому, що за будь-яких історичних часів у житті завжди є місце для подвигів, вірного служіння рідному народу, Батьківщині.

Література

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. – К., 1998.
2. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків – К. : Дніпро, 1991.
3. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – Н. : Дніпро, 1991.
4. Вишневський О. Національно-духовне відродження в українській школі. – Трускавець, 1992.
5. Ващенко Г. Виховний ідеал – Полтава, 1994.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. Т.1. – К. : Наук. думка, 1992.
7. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1992. – Ч. I–III.
8. Впроваджуємо козацьку педагогіку. – Рівне, 1992.

В.О. Парандій

*Старший викладач кафедри психології
та соціально-гуманітарних дисциплін
Хмельницького інституту МАУП*

ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ЛЮДИНА, ЩО СТВОРИЛА ЕПОХУ

Перша половина XVII століття. Річ Посполита – потужна держава на Сході Європи, якої не торкнулося кровопролиття Тридцятилітньої війни (1618-1648), яка не знала різанини на релігійному ґрунті, де процвітали громадянські свободи (для шляхти, певна річ)...Тож що могло похитнути її, здавалося б, непохитні республіканські підвалини?

Для змін узвичаєного стану речей були свої невідворотні причини. Як влучно помітила сучасний історик Наталя Яковенко, з кінця XVI ст. українські землі в Речі Посполитій були неначе «третім зайвим» для двох народів – польського і литовського (точніше, литовсько-руського) [1, с.319]. У політичній орбіті держави оберталися два супутники – Корона Польська і Велике князівство Литовське (ВКЛ). Із своїми суверенними правителями – відповідно королем польським та гетьманом литовським, своїми сеймами, арміями і навіть грошовими одиницями (злотий і грош). Усе було б «добре», якби не етнічні руські землі, що становили майже половину Речі Посполитої. Формально вони були поділені між Короною та ВКЛ, тож не були політично цілісними. Більша частина сучасної України входила до складу Корони, хоча лівобережну україну Річ Посполита ділила з Московським царством, до якого належала слобідська україна – Харківщина та південна Сумщина, колонізовані у XVII ст. переважно українськими козаками. Проте ні по той, ні по той бік кордону козацтво не мало ані права голосу, ані політичного вибору. Люди із шаблями, що не раз рятували Річ Посполиту від поразки та навали кочовиків, були позбавлені жаданого лицарського статусу, котрим володіла виключно шляхта. Нарешті, коли наприкінці XVI ст. (після Берестейського собору) українське поспільство поставили перед фактом зверхності Папи, а православний єпископат був проголошений у межах Речі Посполитої нелегітимним, козацтво

як один повстало за права одновірців і замінило собою колись православну, а нині покатолічену феодальну еліту земель колишньої Київської Русі. [2, с.119]

Для початку національно-визвольної війни були досить вагомими причини та передумови.

Творцем козацької революції був гетьман Війська Запорозького Богдан Зиновій Хмельницький. Його звивистий життєвий шлях увінчався цілком вдалою для 50-літнього шляхтича кар'єрою чигиринського старости. Привілейований стан та матеріальна незалежність могли цілком угамувати запал найзавзятішого українського лицарства. Але це була лише прелюдія тієї долі, яка поставила його на чолі однієї з найгучніших повстанських війн у світовій історії.

Про молоді роки майбутнього гетьмана відомо небагато. Його батько – дрібний шляхтич Михайло Хмельницький, імовірно, походив із перемиської землі у західній Галичині (нині – пограниччя України та Польщі), мав герб «Абданк», служив у війську Коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, деякий час мешкав у нього в Жовкві, згодом служив у іншого впливового галицького магната – Яна Даниловича. Саме клієнтарні обов'язки привели Хмельницького-батька до Наддніпрянщини. Сталося так, що Данилович обіймав посаду чигиринського старости, а батько майбутнього гетьмана був, відповідно, підстаростою – тобто замковим урядником. На плечі Михайла Хмельницького були покладені функції осадного – організатора селянських переселень на малолюдні придніпровські степи. Колонізація степового пограниччя мала для українських старостів справді стратегічне значення – це був єдино можливий спосіб вижити під тиском кримської та ногайської орд і пов'язаних із ними спустошень. Саме за цю вислугу підстароста Хмельницький і отримав хутір Суботів, що неподалік Чигирина, а відтак закрив там власну слободу. Осівши на Вкраїні, Хмельницький-старший поріднився з козацьким середовищем, узявши шлюб із козачкою – Богдановою матір'ю. [3, с.4-5]

Коли саме народився майбутній ватажок «козацької революції», достеменно невідомо. Частіше називають 1595 рік. Не було в моді святкувати й пам'ятати дні народжень. У хрещенні він отримав ім'я Зиновій, саме так його називало духовенство під час церковних урочистостей, хоча сам він зазвичай підписувався як Богдан. За юнацьких років він прослухав курс граматики, поетики та риторики у

львівському єзуїтському колегіумі – словом, звичайний класичний курс пересічного тогочасного шляхтича.

Військова кар'єра Богдана Хмельницького починалася не пізніше ніж у 14 років. Достеменно відомо, що 1620 р. він разом зі своїм батьком брав участь у молдавському поході гетьмана Станіслава Жолкевського і прийняв справжнє бойове хрещення у битві з турками під Цецорою. Ця битва завершилася не тільки нищівною поразкою для коронного війська, а й загибеллю Богданового батька. Юнак потрапив у полон і так би й скінчив своє життя на галерах, якби його не викупила мати, обмінявши на когось із родовитих турецьких полонених, захоплених раніше козаками.

Богдан був професійним вояком, брав участь у славетних морських експедиціях до турецьких берегів, відзначився у Смоленській кампанії 1633 р., де воював із московитами і за яку король нагородив його шаблею. Не залишився Богдан байдужим і під час козацького повстання Павлюка (1637 р.), хоча участь в антипольському виступі могла негативно позначитися на шляхетській кар'єрі. Коли ж повстання захлинулося у шляхетському терорі, Богдан очолив коаліцію ліберальної старшини, що вдалася до компромісу із коронним гетьманом Миколаєм Потоцьким. Підпис Хмельницького як генерального писаря Війська Запорозького стояв під актом Боровицької капітуляції. Відтак Богдан увійшов до складу запорозького посольства до короля Владислава IV. Незважаючи на те, що за умовами капітуляції козацьке самоврядування на Січі підлягало скасуванню, а відтак зникав інститут військового писаря, Хмельницький отримав натомість повноваження сотника Чигиринського, зберігши свій вплив на козацькі справи в Запоріжжі. Приміром, коли французький емісар граф де Брежі вів переговори щодо найманої служби українських козаків у французькій піхоті, дехто з придворних порадив йому мати справу саме з сотником Хмельницьким. У 1644 р. де Брежі писав кардиналові Мазаріні: «Серед козаків є непересічний полководець Богдан Хмельницький, з котрим рахуються навіть при дворі». Згодом, після особистого знайомства з Хмельницьким де Брежі також підкреслив його майстерне володіння латиною та неабиякі організаторські здібності.

Втім, далеко не старшинська кар'єра наштотувала Богдана на відчайдушний шлях бунтаря й визволителя, а саме особиста доля. Завзятий воїн, він устиг у житті пізнати лаври перемог і гіркоту поразок. Був одружений щонайменше тричі.

Його першою обраницею була Ганна Сомківна – сестра майбутнього наказного гетьмана Якіма Сомка. Саме з нею Богдан прожив більшу частину своїх зрілих років, виростивши трьох синів і чотирьох дочок, проте, вочевидь, так і не пізнавши щастя. Після року вдівства він одружився на Мотроні, вихованці своєї покійної дружини. Проте напередодні вінчання давній ворог Хмельницького чигиринський підстароста Данило Чаплинський здійснив зі своїми гайдуками збройний наїзд на Суботів і, за відсутності хазяїна, викрав красуню Мотрону й негайно обвінчався з нею. Молодший син Хмельницького Остап намагався тому перешкодити, але був жорстоко побитий канчуками. Від побоїв хлопець невдовзі помер. Зазнавши ганьби, зажурений батько намагався апелювати до судових інстанцій і навіть самого короля, але марно. Нарешті король натякнув сотникові: «маєш шаблю на поясі – суди!». Владислав IV й не підозрював, що суд над напасником Чаплинським стане прелюдією «страшного суду» над ляхами за численні кривди русинам – судом над шляхетськими вольностями на Україні.

Відбивши наречену в той самий спосіб, що й Чаплинський, Богдан був змушений домагатися повторного церковного шлюбу, фактично за живого чоловіка. На такий винятковий крок могла дати дозвіл лише верховна особа церкви. Хмельницькому, тоді вже гетьманові Війська Запорозького, не треба було намовляти церковних владик, за нього це зробили його гучні військові перемоги – розбите коронне військо під Пилявцями, взяття Львова і, нарешті, тріумфальний в'їзд до Києва. На початку 1649 р. шлюб Богдана і Мотрони освятив сам патріарх Єрусалимський Паїсій, що перебував на той час в Україні.

Утім, щастя «молодих» було нетривале. Улітку 1651 р. старший син Хмельницького Тиміш, розлютившись, наказав повісити «мачуху» на воротах батьківського двору в Чигирині, мовляв, за подружню зраду. Невдовзі він одружився втретє – із сестрою ніжинського полковника Івана Золотаренка Ганною. Відомо, що ця доброчесна жінка була вдовою одного з козацьких полковників і користувалася великою повагою серед старшини. Після смерті Богдана вона постриглася в одному з київських жіночих монастирів на Печерську, де померла у 1667 році.

Власне, про особистість Хмельницького нам відомо не так уже й багато. Достеменно відомо, що він курих люльку і полюбляв каву, у ті часи ще не дуже розповсюджену в Європі. До цього він, напевно,

призвичаївся в турецькому полоні. Очевидці згадують, що гетьман дуже влучно стріляв із лука і, звісно, ніколи не полишав шаблі – головного атрибута шляхетської гідності. У доброму гуморі міг пограти на бандурі. Хмельницький вів досить скромне життя. Потрібно відзначити незвичний аскетизм гетьманської звичної трапези. На столі практично не було ані срібних тарелів, ані коштовних кубків, хоча в кожного представника козацької старшини були величезні скрині із трофейним позолоченим та срібним посудом. Венеціанець Альберто Віміна описав у своєму щоденнику покої гетьмана у чигиринському замку, позбавлені будь-яких модних прикрас та обставлені доволі пересічними меблями: скрині, лави, звичайний дубовий стіл і диван, убраний шкіряними подушками.

Яскраві спогади залишили сучасники про характер гетьмана та його темперамент. Зазвичай це була людина скептична, схильна до розважливих суджень. У хвилини гніву потрапляти під його руку було просто-таки небезпечно для життя. Якось у 1653 р., коли старшина поставила під сумнів доцільність походу на Молдавію, гетьман спересердя рубонув шаблею черкаського полковника Яська Пархоменка по руці. На щастя, рана виявилася не надто глибокою.

Хмельницький, поза сумнівом, мав харизму лідера, а завдяки своєму авторитетові в козацькому середовищі почувався просто-таки диктатором. Як занотував у своєму щоденникові литовський канцлер Альбрехт Радзивілл: «Хмельницький тримав русинів у такому послуху, що вони були здатні на все лише за одним його помахом». [4, с.97]

Втім, не було диктатури, яка б була спроможна протидіяти притаманному козацькій старшині демократизмові, запозиченому в польської шляхти. Промовистий приклад – доля молдавської експедиції 1653 р., яка завершилася вкрай трагічно для старшого сина Хмельницького Тимоша. Немає підстав «воювати чужу землю», заявляли полковники. На їхню думку, молдавський вектор політики не лежав у площині актуальних козацьких інтересів, особливо після тяжких поразок у війні з Польщею, а всього лише задовольняв амбіції молодого гетьманича, який був одружений із дочкою молдавського господаря Розандою Лупул. Зрештою, козацький експедиційний корпус був обмежений особистою гетьманською сотнею, що згодом загинула разом із Хмельниченком під Сучавою. Інший приклад – присяга московському цареві після Переяславської ради 1654 р., від якої всупереч волі гетьмана відмовилися такі авторитетні полковники,

як Іван Богун, Іван Сірко та Грицько Гуляницький (загалом тоді не присягнули Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропивнянський полки). Отже, диктатура на полі битви, а козацьку політику визначала-таки старшинська рада.

Батько Хмель, певно, народився в сорочці. Проте своєю удачею він завдячував своєму далекоглядному розуму і хитрості, що надійно маскували його почуття та наміри. Хитрість була мистецтвом, яке не раз руйнувало плани його політичних опонентів. Був лише єдиний виняток: на переяславських переговорах його хитрощі не спрацювали проти московських дипломатів. Вони відразу висунули свої умови, що суперечили стратегічним намірам Хмельницького, а в очах старшини взагалі виходили за рамки здорового політичного глузду. Козаки наполягали на підписанні обопільної присяги щодо дотримання військово-політичного союзу, як це водилося у стосунках між королем та шляхтою, натомість московські бояри не бачили більшої крамоли, ніж вимагати присягати від самого царя, і відмовлялися це робити від його імені. Суперечку, очевидно, залишили на післявоєнне узгодження. Принаймні до цього часу переяславської хартії 1654 р. ніхто не бачив. І яке саме рішення тоді ухвалили, відомо лише з опоетизованого «рапорту» московських дяків, розрахованого на сентиментальність молодого царя Олексія Михайловича: «Волиємо під царя східного, православного». Із часом ця неузгодженість призвела до розриву союзницьких обов'язків і, врешті-решт, до Конотопської битви 1659 року, коли вчорашні побратими – українські козаки та московські ратники зійшлися у кривавій січі, нещасливої саме для останніх. Проте це було вже після Богдана. [5, с.215]

Незаперечним є одне: у зовнішній політиці легендарного гетьмана не було чітко виражених пріоритетів, точніше – пріоритетом була сама Україна. Хоч із ким гетьман вів переговори, хоч із ким укладав мир чи оголошував війну, це завжди вписувалося в ситуативні інтереси козацької держави, кордони якої визначала виключно козацька звитяга. «Куди зайшла козацька шабля, там і козацька влада буде», – резюмував генеральний писар Іван Виговський. Утім, козацька шабля не була стихійним рушієм козацької агресії, адже заходила вона лише туди, де історично жила народність «руська» і де споконвічно стояла «руська церква» – православна українська парафія. [6, с.26] Саме такими мотивами керувався Хмельницький під час облоги Львова, походу на Замостя й Підляшшя та в утвердженні гетьманської влади на півдні теперішньої Білорусі, що її зайняв у

1655-1657 рр. полковник Іван Золотаренко.

Отже, деякі історико-культурні принципи все ж визначали політичні претензії козацької війни. І лише крізь цю призму можна побачити й зрозуміти відверте небажання старшини «воювати чужу землю» і втручатися в молдавські усобиці. Так само й політичні пропозиції королеві Янові-Казимиру надходили лише з умовою, щоб за Гетьманщиною було визнано юрисдикцію над споконвічними руськими землями, включно з Володимиром (Волинським), Львовом, Ярославом і Перемишлем (останні два міста нині належать Польщі). 1656 року у сферу контролю гетьманської держави входило навіть Турово-Пінське князівство, шляхта якого виступила з петицією до гетьмана щодо прийняття їх у «вічне підданство». «Україна своя руська» - лунало у зверненні гетьмана до міщан Львова. Саме так, як суверенну спадкоємицю Київської Русі, бачив Україну в політичній перспективі Богдан Хмельницький.

Однаке перспективам завадив «третій» чинник, недоступний навіть гострому політичному чуттю Богдана Хмельницького. Уже 1656 року Москва різко змінила свою зовнішню політику з антипольської на антишведську й уклала мир із послами Яна-Казимира. Для козацької України це означало закриття «другого фронту». Вистраждана роками кровопролитної боротьби перемога зраджувала гетьмана. Він намагався втрутитися у переділ сфер впливу, вимагаючи, щоб кордони між Річчю Посполитою та Гетьманщиною були неодмінно «як за давніх князів руських», проте на сепаратні переговори у Вільно гетьманських посланців навіть не допустили. Коли ж Богданові Хмельницькому доповіли про це, той, за свідченням очевидців, болісно скрикнув: «Уже, діти мої, про се не печальтеся! Я знаю, що з тим робити, треба відступати від руки царської Величності! А підемо туди, куди звелить Верховний Владика – не тільки під християнського государя, а хоч би й під бусурманина...».[7, с.314]

У відповідь на московський демарш Хмельницький вдався до відчайдушної дипломатичної кампанії, форсуючи підписання домовленостей зі Швецією, імперією Габсбургів, Молдавією та Кримом. Відновилися переговори навіть із Яном-Казимиром. Проте дні гетьмана були злічені. Відчуваючи наближення смерті, він скликав старшинську раду і за її згодою заповів булаву своєму 16-річному синові Юрасеві – єдиному, котрий залишився живим. Особистість незрілого гетьманича була суто символічною. Здавалося, що авторитет

Богданового імені втримає від розбрату честолюбну старшину. Проте не так сталося.

Наприкінці липня Гетьман захворів. 6 серпня 1657 р. він помер у своїй резиденції в Чигирині. Тіло великого стратега козацької України поховали в Суботові в закладеній ним Іллінській церкві лише через місяць.

Література

1. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С.313.
2. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 119.
3. Рибаків Д. // Гетьман Богдан Хмельницький. До 350-річчя з моменту смерті присвячується. // Дзеркало тижня № 31 (660) 24 - 31 серпня 2007. – С. 4-5.
4. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С.97.
5. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005. – С.215.
6. Когут З. Коріння ідентичності: студії ранньомодерної та модерної історії УВкраїни. – К., 2004. – С.26.
7. Яковенко. Вказана праця. – С. 314.

В. В. Олійник

*Кандидат педагогічних наук,
викладач-методист кафедри психології та
соціально-гуманітарних дисциплін ХІМАУП*

ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (XV – XVIII ст.)

Україна завжди змала до волі

А. Вольтер

З появою козаків починається нова доба в історії українського війська. Всі найдавніші військові формації організовувалися з почину держави й мали характер державного війська, а Козаччина повстала іншим способом, вона вийшла з суспільних низів, була від початку народним військом. Підкреслимо, що перші козацькі ватаги склалися з людей різного походження, різних станів і навіть різних народів.

У науково-довідковій літературі зазначено, що слово “козак” турецького походження і трактується як відважна, вільна людина,

юнак, воїтник. В Україні ця назва згадується вперше 1492 р. Козаки спершу не означали українського національного війська. До другої половини XVI ст. козаками називали людей, що ходили в степи, на влови й битися з татарами [1, с. 542; 2, с. 169].

Сильніший розвиток козаччини почався тоді, коли козаки опанували простори нижче Дніпрових порогів, т. зв. Низ або Запорожжя. Їх почали називати *низовими* або *запорозькими* козаками. На Запорожжі повстали також козацькі укріплення, *січі*. Цю назву виводять від слова “сікти”, “рубати”; запорожці забезпечувалися засіками, фортифікаціями з дерева. Від Січі пішла назва – *січові* козаки, *січовики* [1, с. 171].

Козацьке військо існувало й розвивалося три століття, від кінця XV ст. до кінця XVIII ст. Воно мало особливу цінність тим, що це було народне військо. Наголосимо, що козаччина вийшла з народних низів і ніколи не втрачала своїх зв’язків з народом. Це давало козацькому війську тривку й широку підставу і невичерпну силу. Зв’язки з народом давали козакам свідомість, що вони є оборонцями своєї землі, своєї батьківщини.

З XVII ст. Козацька доба в духовному, культурницькому плані розглядається науковцями як доба українського бароко і пов’язується з діяльністю Київської колегії, а згодом Академії, з такими іменами, як П. Могила, С. Яворський, І. Гізель, Ф. Прокопович, Г. Кониський, М. Козачинський та ін. Коротко висвітлимо їхні педагогічні ідеї.

Видатний діяч української церкви, освіти й культури Петро Могила (1597–1647) заснував при Києво-Печерській лаврі школу для молодих монахів (1631 р.). А в 1632 році за рахунок об’єднання Київської братської школи з Лаврською утворився Києво-Братський колегіум, що незабаром дістав назву Могилянського. П. Могила продовжив справу своїх попередників, зокрема гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, який ще раніше вступив до Київського братства “з усім військом” [4, с. 103]. Понад 20 років П. Могила очолював книговидавничу справу в Україні. Завдяки зусиллям просвітителя та його побратимів у Києво-Печерській лаврі та Києво-Могилянській колегії були зроблені перші кроки до формування української літературної мови [4, с. 105]. Сам митрополит був автором низки визначних праць, написав передмови до багатьох творів, сприяв своїм соратникам у підготовці нових книжок. Твори вченого містять багато виховних вимог; релігійні та моральні мотиви пов’язуються із загальнолюдськими поглядами на норми поведінки особи в

суспільстві. Він закликав виховувати в молоді чистоту думок і тіла, бажання робити добрі справи, повагу до батьків, слухняність, цнотливість, милосердя, стриманість тощо. А основною метою людського життя він вважав – служіння Батьківщині [4, с. 107].

Просвітитель, педагог і філософ, письменник, церковний діяч Симен Яворський (1658–1722) викладав риторику, філософію та богослов'я в Києво-Могилянській колегії, а згодом у 1694 р. його призначили префектом цього закладу. В цей період своєї діяльності Яворський виявив себе як талановитий педагог, оригінальний філософ [4, с. 165; 5, с. 90]. Великого значення просвітитель відводив таким педагогічним проблемам: активності й дієвості розуму, корисності й можливості практичного застосування знань; необхідності навчання народу грамоті, створення шкіл, друкування літератури рідною мовою; усвідомлення сутності людини, місця її в безбожному Всесвіті.

Інокентій Гізель (бл. 1600–1683) – відомий учений, педагог, письменник, видавець. Як зазначає учений В. Тригубенко, його освітнім ідеалом стала загальнодоступна шкільна система, яка ґрунтувалася на основі передових досягнень європейської педагогічної думки в поєднанні з національними виховними традиціями. І. Гізель вважав, що основною метою виховання є формування високоінтелектуальної, моральної, працьовитої особистості. Відповідно процес навчання повинен базуватися на принципах природовідповідності, доступності, послідовності. Просвітитель підкреслював значення розвитку в учнів мислення, зокрема логічного також наголошував на визначній ролі оточення у формуванні особистості [3, с. 127].

Видатний учений-гуманіст, просвітитель, педагог, філософ, письменник, державний діяч Єлизар (Феофан) Прокопович (1681–1736) на початку XVII ст. намагався поєднати національні та європейські тенденції в становленні вітчизняної освіти й культури. У своїх працях він порушував проблему сенсу людської діяльності; підкреслював значення, безмежні пізнавальні можливості людського розуму; розрізняв науку про норми поведінки й саму поведінку. На його думку, метою “доброї поведінки є щастя”, прищеплювати її правила дитині треба з найменшого віку [4, с. 171; 6, с. 112].

Педагог, освітній, культурний, церковний діяч Григорій Кониський (1717–1795) уперше у вітчизняній науково-педагогічній літературі здійснив глибокий аналіз механізмів освітньо-виховної

діяльності, що на думку В. Тригубенко, є досить близьким до її сучасного розуміння [4, с. 193]. Розум і інтелект є для ученого основними критеріями в розумінні людини.

Мануїл (Михайло) Козачинський (1699–1755) у своїх філософських творах висловлював чимало цікавих педагогічних ідей, зокрема про значення практичного досвіду в процесі пізнання навколишньої дійсності, провідну роль виховання у формуванні особистості, про соціальний статус науки, шкільної освіти [4, с. 182]. Просвітитель багато уваги приділяв організації навчально-виховного процесу в Києво-Могилянській академії.

Отже, в загальнофілософській спадщині видатних представників Козацької доби можна виділити основні педагогічні ідеї: проблеми сутності людини, її місця у всесвіті, її ставлення до природи й до Бога; проблеми мови, її зв'язку з мисленням; вивчення творчих здатностей людини, її відчуттів, логіки як знаряддя пізнання.

Література

1. Історія українського війська [упоряд. І. Крип'якевич, Б. Гнатевич]. – Львів: вид-во І. Тиктора, 1936. – Т. I. – 288 с.
2. Тлумачний словник української мови / за ред. В. С. Калачника. – Х. : Прапор, 2002. – 992 с.
3. Тригубенко В. В. Гізель Інокентій / В. В. Тригубенко / Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – С. 125–131.
4. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.
5. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – К., 1970. – 112 с.
6. Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії (1615–1817 рр.) / З. І. Хижняк. – К., 2002. – 120 с.

О.П. Барабаш-Тимофієва,
викладач-методист, старший викладач
Хмельницького інституту МАУП

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА – СКЛАДОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

Інтерес суспільства до історичного коріння спричинено пріоритетністю ідеї національного виховання в системі освітньо-виховних завдань. Як провідна і об'єднуюча національна ідея в

історичному бутті кожного народу, нації, проходить і через педагогічну спадщину цілих епох. Неможливо знайти в минулому України, як засвідчують дослідники, інше явище, яке б так глибоко і різнопланово вплинуло на історичну долю всього українського народу, на формування національної самосвідомості ніж українське козацтво [3].

Українське козацтво виникло у XVI ст. як неповторна модель суспільного розвитку з оригінальним соціально-політичним устроєм, своєрідним побутом, етичними і правовими нормами та інститутами, культурою має глибокі корені ідеї незалежності, соборності, а також могутній освітній потенціал, традиції виховання духовності, громадянських рис, національної свідомості, високих морально-вольових якостей, отримання ґрунтовної освіти, досвіду родинного виховання.

Багатовіковий визвольний козацький рух покликав до життя унікальне явище не лише східнослов'янської, а й світової культури – козацьку педагогіку [6].

Велику цінність для розвитку козацької педагогіки мають наукові праці, історичні дослідження козащини В. Антоновича, М. Аркаса, М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Костомарова, І. Огієнка, С. Русова, Д. Яворницького та багато інших. А також високоідейні, духовні, побудовані на славних традиціях українського народу, його величі і красі, мужності і стійкості, непереможного таланту художні твори Т. Шевченка, А. Чайковського, Б. Грінченка, В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча, Д. Павличка, а також місцевих поетів та прозаїків, які час від часу повертаються до нашої славної минувшини [4].

Українська козацька педагогіка завжди авторитетна й високорезультативна, нескорима й вічна. А тому цілком доречним і справедливим є звернення сучасних науковців О. Губка, М. Дмитренко, П. Ігнатенка, П. Кононенка, О. Любар, І. Пуха, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, Д. Федоренка та інших до її наукового висвітлення [9].

Козацька педагогіка – це частина української народної педагогіки, яка формувала у підростаючих поколінь синівську любов до рідної землі, готовність її захищати від чужеземних загарбників, високу національну свідомість і самосвідомість, глибоку духовність.

Головна мета козацької педагогіки – виховати вільнолюбну і незалежну особистість, козака-лицаря, мужнього громадянина.

Основним завданням козацької педагогіки було: виховувати в підростаючих поколінь національну свідомість і самосвідомість, український характер і світогляд, формувати національну і загальнолюдську духовність, готувати фізично загартованих і мужніх воїнів – захисників рідного народу, виховувати громадян, які розвивали б культуру, економіку та інші сфери життєдіяльності народу. Вільна, незламна людина була ідеалом козацької педагогіки [8].

Протягом кількох століть козацька педагогіка реалізувалася в процесі навчання і виховання української молоді в сім'ї, школі, інших соціальних осередках, громадському житті.

Незважаючи на постійні війни з сусідами, запорізькі козаки надавали великої уваги освіті і вихованню молоді. Історичні джерела засвідчують високий рівень освіти в Україні, зокрема на Січі в XVI – XVIII ст. [1].

Уся козацька Україна була поділена на “полки”, і в усіх полках та у володіннях Січі функціонували різного роду школи. Ті школи давали світську, релігійну і військову освіту, а головне – готували до життя: як приватного, так і державного. Україна вся була всіяна навчально-виховними закладами і закономірно була визнана Європою як найосвіченіша країна-нація...

За свідченнями Д. Яворницького: на Січ приймали лише тих, хто визнав православну віру, спілкувався українською мовою, брав присягу захищати до останнього подиху людину, родину, військове товариство й Україну та за них бути готовим віддати й життя. Іноземці відзначали: козацтво породило найвидатніший феномен лицарства, патріотизму, честі – духовне побратимство, їм не вдалося зафіксувати жодного випадку зради цього типу родства! [12].

У козацьких реєстрах, починаючи з XVI ст., зустрічаються записи, в яких, крім прізвища та роду занять козака, є слово “бакалавр”. Не виключено, що деякі козаки набували освіти в західноєвропейських навчальних закладах, після закінчення яких отримували вчений ступінь бакалавра [8].

В 1576 році князь Острозький на Волині засновує перший навчальний заклад вищого ступеня України. В ньому були поєднані кращі традиції освіти Київської Русі та досягнення західноєвропейських університетів. При Острозькій колегії існував видавничий гурток, де першодрукар Іван Федоров перевидавав український “Буквар” [1].

В ім'я розквіту народу гетьман Запорозького війська П. Конашевич-Сагайдачний, вихованець Острозької колегії, який з усім своїм кошем вступив до Київського освітнього братства (1620), приділяв значну увагу розвитку Київської братської школи та Києво-Братського училищного монастиря. Помираючи, він відписав своє майно Київській, Луцькій та Львівській братським школам.

Б. Хмельницький сприяє розвитку Києво-Могилянської академії, багато полковників здобуває освіту в зарубіжних університетах. Гетьман І. Мазепа будує освітні заклади та храми, П. Орлик творить найдемократичнішу та найгуманістичнішу в Європі Конституцію, а Кирило Розумовський докладає максимальних зусиль для створення в Батурині університету й 52 роки очолює російську академію наук і здобуває все європейське визнання... [10].

Відомо, що в другій половині XV ст. функціонували братські школи, то в кінці XVI ст. з'явилися нові школи – козацькі при запорізькому війську. За свідченням істориків, у 1576 році у розташуванні укріплення запоріжців було відкрито першу козацьку школу. Ця школа мала назву Саморська. Вчителювали ієромонахи Київського монастиря. Навчались всі бажаючі, як діти, так і дорослі юнаки. Такі школи існували при всіх 44 державах на Січі [1].

Одним з різновидів полкових шкіл були навчальні заклади (приблизно 60), що діяли на території Запорозької Січі (1553-1775). В них козацькі діти навчалися грамоти, лічби, закону Божого, музики і співу. Крім того, на Січі існували три спеціальні школи – полкової музики, музики і церковного співу та школа підготовки юнаків для військової служби. Школою підвищеного типу була Головна січова школа [8].

При Пустинно-Миколаївському військовому монастирі в 1602 році відкрилась козацька школа. На Чортомлинській Січі в 1659 році відкрилась Січова школа при військовій церкві. Існувала школа і на Новій Січі (тепер Нікопольський район на Дніпропетровщині). У січовій школі учні вивчали крім рідної і старослов'янської латинську мову, піїтику, риторику, математику, географію, астрономію, військову справу та ін. [1].

Особливо популярною була латинська мова. До того ж на Заході вона вважалась міжнародною і використовувалась для ведення дипломатичних справ як мова науки, торгівлі, законодавства. Математичні знання були потрібні запоріжцям у будівництві військових укріплень, мистецтва та в здійсненні торгових розрахунків.

Знання географії та астрономії допомагали знаходити по зорях для своїх човнів-чайок дорогу в морі під час походів. Також детально вивчалась географія своєї землі та інших держав. Після уроків старші учні займались військовою справою.

Склад дітей в Січових школах був здебільшого такий: хлопчики, приведені козаками з походів, а також діти багатих батьків для навчання грамоти і військової справи.

Управління школою будувалась на обцинних засадах. Вперше в світі керівництво школою здійснювала не школа, а світські особи. Загальні шкільні кошти знаходились в руках старшого. Учні вибирали поміж себе двох отаманів – для старших і молодших школярів. Отамани могли бути переобраними через рік або залишені на своїх посадах на тривалий період.

Одним з показників високого рівня освіти на Запоріжжі було шанобливе ставлення до книги. Одним з основних підручників була “Козацька читанка”.

Саме на Запоріжжі було вперше започатковано і таку добре відому форму освіти яку сьогоднішні педагоги називають “табори праці та відпочинку” [1].

Вчителем Січової школи був ієромонах. Крім обов’язків наставника він турбувався за здоров’я вихованців, провідував хворих, про всі події доповідав кошовому отаманові та лікареві.

Крім зразкових шкіл існували на Запоріжжі і парафіяльні школи, які відкривались при церквах. У поселеннях запорожців типовим явищем була церква, з одного боку якої знаходився шпиталь, а з іншого – школа. Це була традиція, яка відображала спосіб і характер козацького життя. Спілкування з козаками-інвалідами, перестарілими виховувало у дітей доброту, милосердя, співчуття до чужого болю. У життя ж хворих і старих запорожців такі контакти вносили радість [7].

В козацьких школах поза межами Запорізької Січі змістом освіти було: староукраїнська та старослов’янська мови, письмо, лічба, Закон Божий, співи та музика. Виховна робота спрямовувалась на виконання патріотизму, хоробрості, працьовитості, любові до рідного краю. Засобами виховання було: вивчення патріотичних пісень, дум, розповіді старих козаків. Також учнів вчили малювати, грати на музичних інструментах: кобзі, ріжку, сопілці. Нотної грамоти не вивчали і учні грали і співали на слух.

Досвідчені і випробувані козаки викладали військову справу.

Важливо, що до вчительської праці залучались також старші учні, які добре вчилися. Вони допомагали вчителям у роботі, перевіряли готовність інших до заняття.

Освіта на Запоріжжі здійснювалась на кошти війська. Від багатих людей приймалися пожертвування на школи. Найбільш активні учні одержували винагороду за співи і декламації, оплату за читання Псалтиря над померлими чи вбитими в бою.

Крім загальноосвітніх, на Запоріжжі існували спеціальні школи, де готували співаків, дипломатів, адміністративних працівників, військових спеціалістів. У 1754 році гетьман Яким Гнатович започаткував на Січі підготовку старшин, військових канцеляристів, адміністративного персоналу. Ця школа проіснувала 15 років, її називали “вищою” школою Січі [1].

Виховання в козацьких школах і літніх юнацьких таборах проводилося у ході різноманітних ігор, засобами спортивних, рухливих ігор, розваг та змагань, що гартували волю і характер юних, розвивали духовність і інтелект, множили витримку, наполегливість, уміння доводити справу до кінця, до перемоги. Спортивно-фізичні ігри прямо та опосередковано впливали на формування інтелектуального рівня юного українця, на розумовий і фізичний розвиток особистості.

Система виховання у козаків мала різнобічний характер. Козаки надавали важливого значення як психофізичному вихованню, так і моральному, релігійному, естетичному, що сприяло гармонійному розвитку кожної особистості. Висококультурна еліта нації, враховуючи здобутки народної педагогіки, по філософськи підходила до їх застосування, створювала власні звичаєві правила, яких дотримувалися усі козаки [10].

Козацька духовність розвивалася на основі багатогранних національних традицій, християнської віри, яку козаки шанували і використовували її миротворчі засади в інтересах самостійності, соборності України.

В січовій педагогіці головний акцент ставився на неписані закони, які складали кодекси лицарської честі та звитяги. Вихована на основі цих законів молодь була високо духовною, що відзначали усі, кому доводилося бувати на Січі. У навчанні і вихованні молоді була задіяна уся козацька громада [11]. Кожен молодий козак прагнув розвинути в собі ці шляхетні якості, що донині не втрачають значного виховного потенціалу. Неписані закони кодексу лицарської честі

передбачали: любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до батьківщини; готовність захищати слабкіших, піклуватись про молодших, зокрема дітей; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі; непохитна вірність ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, працьовитість і скромність тощо); відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави; турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі; прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів; цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму; уміння скрізь і всюди поводитися благородно, виявляти інші чесноти [5].

Багаторічні дослідження свідчать, що козацька система виховання і освіти мала декілька чітко окреслених ступенів. Перший ступінь – дошкільне родинне виховання, серцевиною якого були батьківська і материнська етнопедagogіка, із найбільш раннього віку батьки систематично і цілеспрямовано загартовували дітей фізично, морально і духовно, готуючи їх до подолання життєвих труднощів. Другий ступінь – виховання й навчання в січових, братерських та інших типах козацьких шкіл, де відбувається формування козака-воїна на кращих прикладах прославлених запорожців, гетьманів і кошових отаманів. Третій ступінь – продовження навчання й виховання як у вітчизняних колегіумах та академіях, так і в європейських університетах з метою ознайомлення зі світовою культурою. Четвертий ступінь козацької системи виховання і освіти – це перебування молоді на військовій службі, в куренях Запорізької січі, в козацьких формуваннях, де молодь одержувала поглиблене фізичне і психофізичне загартування, патріотично-національну підготовку [2].

Релігійне виховання козака починалося з колиски. На восьмий день після народження його хрестили й давали ім'я тільки за святцями. Як тільки в дитини з'являлись перші зуби, його верхи на коні везли в церкву на молебень святому Іоаннові воїну, щоб ріс хоробрим козаком, відданим православній Церкві. Кожному козаку з дитинства вселяли заповідь “Почитай отца твоего и мать твою, как повелел тебе Господь, Бог твой, чтобы продлились дни твои”. Батько – голова родини, захисник її духовно-матеріальних підвалин. У козацькому фольклорі батько символізує непохитний авторитет у відносинах з людьми, зразок мужності й відваги. Козаки так

виховували дітей, щоб вони почували наступність в історії й “золоту нитку”. Молодий козак, який вступив у зрілий період свого життя, завжди відчував поруч із собою батька як символ предків [2].

Фізичне виховання в козацькій педагогіці мало важливе значення. У трирічному віці козачок самостійно їздив на коні по дворі, а у п’ять років уже вільно роз’їжджав по селу, граючи з козачками у війну. Із семи років дітей навчали фехтування та стріляння з лука. Син від батька засвоював мистецтво верхової їзди, володіння шаблею, стріляння. Він учився боротись у рукопашній схватці, стріляти при швидкій верховій їзді, піднімати із землі монету, рубати полум’я свічі. Разом з батьком він ходив з рогатиною на ведмедя, полював на буйволів і сніжних барсів, що жили раніше на берегах Дніпра, об’їжджав диких коней. Юнаків, яких готували до військових походів, привчали спати під відкритим небом, купатись у холодній воді, харчуватись простою грубою їжею.

Велика роль у духовному розвитку особистості приділяється моральному вихованню, заснованому на любові до рідної землі, рідного краю, ствердженню правди, миролюбства й гостинності

Відповідно до козацької педагогіки вчинки людини визначають її сутність, тому велика увага приділяється викриттю пороків. Поняття “гріх” як порушення релігійних моральних норм дитина засвоює із самого раннього дитинства. Грішити – означає вести порочний спосіб життя. Одним з основних критеріїв оцінки моральності особистості є здатність до праці. Існує безліч прислів’їв і приказок, у яких містяться коротко сформульовані правила духовного формування особистості: “Нових друзів наживай, старих не забувай”, “Не пнишь бути найвищим, а вчишь бути корисним”, “Зобов’язався слова – закріпи ділом” [2].

Як релігійне, моральне, розумове, фізичне, так і естетичне виховання козацтва було перейняте християнським духом. Цінувались насамперед духовна краса у сполученні з тілесною, світлий погляд і чиста душа.

Із запорізьких шкіл вийшло багато освічених юнаків, що стали талановитими полководцями, хоробрими воїнами. Два століття тривала освітня діяльність запорізьких козаків і була припинена лише після зруйнування Катериною II в 1775 році Запорізької Січі. Разом з нею були знищені й запорізькі школи [1].

Отже, характерною особливістю козацької педагогіки було те, що вона діяла не лише в родинному вихованні та навчальне-виховних

зкладах різного типу. Вона увібрала в себе ідейне багатство, моральність гуманістичних і демократичних традицій, звичаїв національного самоврядування, виборності органів влади, досвіду будівництва української державності, формування народної правосвідомості тощо.

Реалізуючи ідеологію українського козацтва, педагогіка формувала в свідомості молоді і дорослих ті ідеї, принципи захисту особистості, нації, які були узагальнені гетьманом Пилипом Орликом у його знаменитій Конституції (1710 р.). Народжена у період визвольних змагань України, очолених гетьманом Іваном Мазепою та його сподвижниками, ця Конституція була новим явищем у європейській і світовій політичній, державотворчій і правознавчій думці.

Також козацька педагогіка, на високому рівні поширювала готовність боротися за дотримання положень, документів української держави, вимог народного звичаєвого права не лише в козацькому середовищі, а й у найширших колах українців та представників інших національностей, що жили на Україні. Завдяки такій взаємодії в козацькій системі виховання міцно утверджувалися ідеї народовладдя, самоврядування.

Життя невинно йде вперед. Козацька педагогіка теж не стоїть на місці, вона зазнає певних змін. Але не дивлячись ні на що, залишається її тверда традиція – формування національно свідомих українців, стійких оборонців волі й незалежності України.

Література

1. Бойко В. О., Кучина Л. І., Пряннікова А. В. Вивчення і впровадження ідей козацької педагогіки в сучасну школу / В. О. Бойко, Л. І. Кучина, А. В. Пряннікова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.conference.mdpu.org.ua>.

2. Гурова О. Чи відомо вам, що слово “козак” у перекладі з тюркської означає “вільна людина”? / О. Гурова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/upbring/1097>.

3. Доценко О. Г. Формуємо інтерес до козацької педагогіки в системі виховної роботи / О. Г. Доценко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Зб. наук. пр. – Харків: Харківська державна академія дизайну і мистецтва, 2008. – № 1. – С.38-42.

4. Задніпр'яний Г., Кудлай В. Слово про козацьку педагогіку / Г. Задніпр'яний, В. Кудлай // [Відродження традицій козацтва на Херсонщині] // Джерела. – 2000. – № 16. – Серп. – С.5.

5. Коробченко А. А. Виховання духовності молоді засобами козацької педагогіки / А. А. Коробченко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conference.mdpu.org.ua>.
6. Левківський М. В. Історія педагогіки: Навч.-метод. посібник. Вид. 4-те,. Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 190 с.
7. Миронік А. Козацька педагогіка / А. Миронік // Свободный журналист “ХайВей” 31.01.2009 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/>
8. Педагогіка: Навчальний посібник / Н. П. Волкова – Київ: Видавничий центр “Академія”, 2003. – 616 с.
9. Стельмахович М. Українська козацька педагогіка / М. Стельмахович // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://abetka.ukrlife.org>.
10. Тимофєєв В. Я. Адамівська січ – школа козацько-лицарського виховання. – Білгород-Дністровський: СП “ПЕТРЕКС”, 2004. – 110 с.
11. Шпитальов Г. Воєнна педагогіка на Запорізькій Січі / Г. Шпитальов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spas.net.ua/index.php/library/artinc/shpytalyov1>.
12. Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків. Том 1. – Львів: “Світ”, 1990. – 321 с.

Протокол
рішень Міжнародної науково-практичної конференції
“Звичай Русі, що став козацьким. Уклад конституції республіки
Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика)”

22 березня 2011 р.

Хмельницький інститут МАУП

ПРИСУТНІ: директор Хмельницького інституту МАУП Білий Л. (Хмельницький); представники Ради Старійшин Українського Козацтва, Ради козацьких отаманів України та різних козацьких товариств: Тимошенко Д. (Одеса), Івашов С. (Одеса), Потерейко І. (Чернівці), Грива А. (Київ), Трачук О. (Київ), Глущенко (Київ), Воловодюк В. (Вінниця), Іванішина В. (Вінниця), Лук'янчук В. (Ізяслав), Корінець О. (Ізяслав), Корінець С. (Кам'янець-Подільський), Мороз З. (Деражня), Козар І., Сисак В., Білик А., Шатоха Г., Бойко М., Матвіюк К., Кузьма В., Архипович В., Безкастний С., Тарашевський В., Петренко В., Скоробагатий С. – м. Хмельницький.

Після заслуховування та обговорення доповідей і пропозицій учасників конференції вирішили:

1. Долучити максимум козаків усіх регіонів України до збирання матеріалів по Козацькому Звичаяу з різних джерел (етнографічних, фольклорних, архівних, наукових), і його відродження в житті козацьких товариств.

2. Підтримати пропозицію Волинських козаків, щодо поховання останків козаків, які загинули в бою під Берестечком. До участі у похованні запросити делегації від іноземних держав, чий воїни полягли у тій великій битві.

3. Раді Старійшин Українського Козацтва та Раді козацьких отаманів України сформувати в різних областях України організаційні групи з козаків і фахівців з питань упровадження козацької педагогіки в навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів, що сприяло б вихованню підростаючого покоління на національних, гуманістичних основах.

4. Раді Старійшин Українського Козацтва та Раді козацьких отаманів України розпочати створення мережі по вивченню можливостей виробництва і реалізації української продукції

українському споживачеві (свій до свого по своє).

5. Підтримати пропозицію інституту МАУП (Білого Л.Г.) щодо щорічного проведення наукової конференції по вивченню Звичаю та Звичаєвого Права на базі Хмельницького інституту МАУП, на весінне рівнодення.

Директор Хмельницького інституту МАУП

Леонід БІЛИЙ

Голова Ради Старійшин Українського Козацтва

Іван КОЗАР

Голова Ради козацьких отаманів України

Анатолій ГРИВА

Писар Ради Старійшин УК

Олекса ТРАЧУК

КОЗАК–ДУША ПРАВДИВА І НЕЗРАДЛИВА

СУЧАСНА КОЗАЦЬКА ДОКТРИНА

(Лицарська Регула козацького сьогодення)

МЕЧЕТНА-ІВАНІВКА-КРАСНИЙ ЛУЧ

2010 рік

*“Якщо сумуєш за кимось, йди на війну,
там ти знайдеш справжніх друзів, справжніх людей,
все інше буде нічотожним”*

Ми, сучасні українські козаки, нащадки славних степових лицарів – Запорозьких козаків, декларуємо свої споконвічні права та викладаємо принципи свого повсякденного життя.

Ми звертаємось до тебе, чоловіче Українцю: Якщо ти сповідуєш принципи та розділяєш норми споконвічного дідівського козацького Звичаєвого Права, та відчуваєш в душі своїй себе Козаком, одним з нас, братів, Великого Братерства Козацького, то ця абетка саме для тебе!

Сучасна Козацька Доктрина (СКД) – це своєрідна Лицарська Регула-Звичай (кодекс честі, порядок, честь і посмертна слава) сучасного Українського козака.

СКД – це спосіб повернення сучасних козаків до багатовікових традицій козацької військової демократії та самоврядування.

СКД – це насамперед прагнення сучасних козаків України до відновлення у всій своїй силі та красі козацького національного звичаєвого стану народу України.

СКД – це принципи життя сучасного Українського козака.

Але усьому своя черга...

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Людина завжди прагнула свободи, зокрема якомога меншої залежності від офіційної влади. Це її природне прагнення. Але за часів, коли суспільство було становим, тобто невірним, здобути свободу від офіційної влади одна людина не могла. Її можна було досягти лише у складі якоїсь спільноти. А щоб ця спільнота могла

існувати і зберігати свою волю, вона мусила мати військовий характер. Однією із таких спільнот і було Запорозьке козацтво.

Козаки... В історії України вони з'явилися, як з'являються найшляхетніші легенди про істинних лицарів, оборонців рідного краю. Зараз уже ніхто не з'ясує напевно, коли та де зародилася найперша ватага цих степових побратимів-одчайдухів, і що саме спонукало їх об'єднатися в козацькі товариства; хто був їхнім першим ватажком, та яка судилася йому доля. Але близько 350 років тривала невинна епопея кривавих суточок за безкраї степи України, перетворені козаками в ареал свободи. І саме створення цього своєрідного козацького Ордену – цієї найідеальнішої та найсуворішої організації військового товариства, яку тільки і змогло винайти людство, стало тим становим хребтом у вирішенні стосунків між козацтвом та різними зайдами і загарбниками, що претендували на роль володарів України.

Важко сказати, чи самі засновники отих перших козацьких ватаг знали пояснення свого імені: Козак – то й козак... А що ж насправді воно означає? Слово “Козак” – досить промовисто впливає з уживаного туранськими арійцями словосполучення “кай” – “сак”, тобто легко в'ючений, готовий до походу; у перекладі з тюркського означає “вільна, озброєна людина”; по кипчакськи “кизак” – вільний общинник, кінний воїн; у мові половців “Козак” – означає “дозорець, вартовий, той, що йде попереду”. Цей переклад найбільше відповідає суті і призначенню перших загонів козацтва, що завжди ставали на кордонах українських земель. Бо це вони були відважними шукачами дикої волі та здобичі на безмежних степових просторах Дикого Поля.

Колискою українського козацтва стали землі, які відігравали роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських володарів. Ці землі перебували поза будь-яким політичним контролем і не мали постійного населення. Природні багатства цього краю вабили до себе людей. Життя у повній небезпеці виробляло тут людей з сильним характером, безстрашних і витривалих, здатних захищати і відстоювати свою волю, свої права і майно. Серед козаків панувала повна рівність і на керівні посади висувались козаки, які виділялись розумом, знаннями, талантами та особистими заслугами. Ніяких привілеїв козаки не мали. Розширення в степах козацьких промислів супроводжувалося появою сторожових постів та укріплених “городків”. Створювалася ціла система козацьких укріплених осередків-засік.

У процесі боротьби степових “уходників” із татарськими нападами виникла і сама Запорозька Січ, яка стала військовим і організаційним центром українського козацтва, його символом і найвищою інстанцією. Січ виконувала функцію накопичення та збереження козацьких традицій і моральних цінностей. Запорозька Січ – суто українська модель середньовічного європейського лицарського Ордену, в якій войовничість народу та потреби самозахисту найідеальніше поєднувалися з його жертвовною волелюбністю і природним аристократизмом духу. Невід’ємними рисами запорозького лицаря стали військова доблесть, шляхетність і готовність до самопожертви заради товариства. Січовому братству був притаманний своєрідний аскетизм; він проявлявся насамперед у готовності до смерті, чим козаки завжди дивували іноземних спостерігачів, а також у спартанській здатності зносити страждання, у байдужості до побутового комфорту. Запорозька вольниця – то була морська стихія, яка могла збуритися в одну мить.

Серед найважливіших традицій запорожців були також високий статус свободи, побратимство, пошуки лицарської слави, а пізніше і культ Покрови Пресвятої Богородиці.

Але зауважимо: Козацька Республіка не завжди була суто християнською. Принаймні частково до XVII ст. вона лишалась поза впливом християнської моралі. Міцним форпостом давньої дідівської віри біло запорозьке характерництво, що сповідувало язичництво. Кожен схід та захід Сонця супроводжувався на Січі стрільбою із гармати: козаки переважно були Сонцепоклонниками. І свідомством тому є стара козацька приказка: “Богові більше в поміч наші шаблі, аніж молитва”.

Ці витоки козацької демократії тут убачаються не в християнській монархічній добі, а в дохристиянській Русі, яка наслідувала суто український, давньоруський устрій. Є літописні свідчення про ті часи: *“Про те мовили, як обирали князів-правителів старотці наші, і так правили п’ятнадцять віків через віче... Всяк мав право слово сказати – і то було благо..., бо у русів не було іншої ради, крім віча”*. Народно-демократичні традиції запорожців непорушно наслідували традиції українців-русичів. Саме ця довготривала традиція зумовила волелюбність українського народу і невичерпне прагнення свободи, що вирізняє українську націю поміж усіх народів світу. Та козаки були дуже віротерпимими і не особливо переймалися з того. І згодом православ’я стало невід’ємною часткою козацької

спільноти, а справа захисту православного люду стала святою справою славного запорозького лицарства.

Козацтво виробило власну громадську організацію, яка найбільше відповідала національному характеру українців і потребам часу. Найвища влада належала раді козацькій. Рада вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя, обирала старшого (гетьмана) і старшину. Старшому надавалася вся повнота влади, що поєднувалася з великою відповідальністю.

На жаль, але ще до сьогодні, побутує помилкове сприйняття Запорозької Січі, як суто козацького табору – Коша. В дійсності Запорозька Січ – це козацька держава, що охоплювала велику територію, яку в офіційних документах тих часів названо “Отаманською Імперією”. Інша назва козацької території – “Вольності Війська Запорозького”, де козаки створили демократичне суспільство з автономним козацьким управлінням, судочинством та конституцією, яку виклав Кость Гордієнко і невдовзі оприлюднив Пилип Орлик 16 квітня 1710 року, під назвою “Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького”. Особливе значення “Пактів і конституцій” полягало в тому, що в них здійснена спроба узагальнити суспільно-політичний устрій козаччини, який складався на ґрунті звичаєвого права і військової демократії протягом існування Запорозької Січі. Але й до сьогодні існує навмисна плутанина на вищому науковому рівні стосовно витоків української державності, яку виводять з часів утворення Гетьманщини (1648 р.), лишаючи поза увагою державність Запорозької Січі, загальновизнаної в Європі задовго до Гетьманату. Через це залишається зумисне невизначеним період існування Запорозької Січі, який загалом охоплює майже півтисячоліття української історії і певних 400 років у вигляді центрального організаційного центру українського козацтва. Офіційно досліджені “фортифікаційні споруди на Совутиній скелі Хортиці, належать до XV ст.”, заселення земель сучасного Донбасу теж відбулося понад 500 років тому, однак і досі деякі науковці з надмірною обачністю скорочують добу козаччини щонайменше на століття, переповідаючи вигадки про часи Д. Вишневецького, як наприклад: “Запорозька Січ остаточно формується близько середини XVI ст. і стає праматір’ю й знаменитістю всієї слов’янської козаччини, праобразом української державності...”.

Запорозька Січ мала всі ознаки самостійної держави, а саме: територію, населення та власну верховну владу. Запорозька

правосвідомість базувалась на неухильному дотриманні народних традицій та заборон, які мали силу законів. Запорожці утвердили притаманну українцям-русичам систему народовладдя, істинну демократію, де влада належала народові, захищаючи інтереси народу, які в суспільному устрої Запорозжя стояли на першому місці. З усіх відомих демократій запорозька демократія є найдемократичніша, найближча до народу, бо вона обмежувала переваги козаків над не козаками лише участю в управлінні, забезпечуючи не козакам особисту свободу, гідність, право власності. Святість традицій стверджувалась авторитетом громадської думки і силою влади. Як у будь-якій середньовічній державі, в Запорозькій Січі не було писаної конституції в сучасному розумінні цього слова, але існував неписаний конституційний лад, що реалізовувався на основі постанов загальної Козацької Ради, рішень Коша і традиційних народних звичаїв. Таким чином, державність Запорозької Козацької Республіки відповідала усім вимогам тодішнього часу. Так, саме в низов'ях Дніпра, виникло своєрідне державне утворення, Запорозька Республіка зі своїм специфічним соціально-політичним устроєм і своїми визначеними кордонами. Запорозька Січ – це не одинока козацька фортеця, як її нерідко уявляють, а центр вищезазначеного державного утворення.

Виходячи із вищезгаданого історичне значення Запорозької Січі і усього Українського Козацтва неможливо переоцінити. В надзвичайно тяжких умовах, у найтрагічніший період історичного поступу України, запорожці якнайкраще виконали свою історичну місію – згуртування української нації. Низове українське козацтво закарбувало своє покликання у свідомості українського народу, прославившись як осередок національно-визвольної боротьби, як оплот сміливого протистояння кріпосницькій системі європейських держав. Героїчна епоха українського козацтва і славнозвісної Запорозької Січі увійшла в свідомість українського народу як загальнонаціональне всеукраїнське явище, що дає право кожному українцеві вважати себе причетним до ‘козацького роду’. Запорозька Січ – унікальне явище у всесвітній історії, ще не оцінене належним чином. Ми ще маємо визнати неспростовну істину: “Якби не було Запорозької Січі – не було б і українського народу”.

Козацьке Коло

Козацьке Коло – загальна військова рада козаків, вищий орган самоврядування. Тут вирішувалися питання про війну і мир, розподіл між куренями угідь, про переобрання січової старшини тощо.

Козацька Рада

Козацька Рада – загальні козацькі збори, на яких обирали козацьку старшину, вирішували адміністративні, судові, військові справи, карали злочинців, розподіляли по жеребкуванню землі та угіддя на наступний рік. На Запорозжжі Козацька Рада була найвищим органом влади. За традицією вона збиралась у визначені дні: 1 січня кожного нового року, 14 жовтня у храмове свято Січі Покрову Пресвятої Богородиці, на другий чи третій день Великодня. Зібрання, скликане з ініціативи рядових козаків (поза волею старшини), називалося “чорною радою”. У раді мали право брати участь усі без винятку козаки. Проводились також ради на основі представництва від куренів і старшинські ради. Рішення або вирок ради символізував волю всього війська і тому був обов’язковим для кожного. Щорічна зміна старшини робилась, звичайно, для гарантування особистої і політичної свободи серед запорожців. Так розуміло це й саме січове товариство.

Козацькі клейноди

Клейноди (від польського – дорогоцінність) – відзнаки та атрибути влади козацького війська та старшини, які після відродження в середині XVII ст. української державності стали державними символами. До клейнодів належали короґва, бунчук, булава, пернач, печатка, литаври і каламар.

К(Х)ороґва прикріплене до древка полотнище, прапор. Гетьманська короґва була державним прапором України, січова – символом Війська Запорозького, а полкові – бойовими прапорами козацького війська. Під час походів прапор завжди майорів на чолі війська. Під час битв біля короґви точилася запекла боротьба, бо втрата прапора для козаків означала поразку. Короґва була одним з найшановніших козацьких клейнодів. Короґва, як і всі інші клейноди, була обов’язковим атрибутом усіх козацьких ритуалів. У бою та під час найбільших урочистостей гетьманська короґва свідчила про присутність гетьмана. Після винесення короґви із січової церкви починали скликати і проводити козацьку раду і під час похорону гетьмана за труною несли схилену короґву. Почесними охоронцями короґви були генеральні, військові, полкові, курінні та сотенні хорунжі.

Бунчук – (від кримськотатарського – черепашки, кульки, намисто на шії коня) знак влади в Криму, Польщі та один із клейнодів

українського козацтва. Бунчук мав вигляд довгого дерев'яного дровка з маковицею (металевою кулькою) або вістрям на вершині. Під цією кулею або вістрям, кріпили пасма кінського волосся. В Туреччині, звідки він був запозичений, у бунчука нараховувалось від одного до семи пасм. На Січі бунчук виготовлявся з білого волосся та червоних мотузок, а з гетьманського звисали посріблені китиці. Як і булава, бунчук був важливим атрибутом влади гетьмана й кошового отамана. Вручався він разом із булавою та іншими клейнодами. В бою бунчук ставився на командному пункті поруч із короугою. Охороняв і захищав бунчук генеральний бунчужний та його помічники – бунчукові товариші, або підбунчужні.

Булава – (від латинського – куля) зброя ударної дії у вигляді стрижня (руків'я) із насадженою кулеподібною голівкою. З метою посилення сили ураження голівки деяких булав вкривали шипами. В XIV ст. з'явилась булава з голівкою у вигляді вертикальних пластин – пернач. Бойові булави виготовлялися з металу, дерева, кістки. З XVI–XVII ст. булави втрачають бойове значення і перетворюються в один з клейнодів, який символізував гетьманську та полковницьку (пернач) владу. Булава вручалася гетьманові та кошовому отаманові за рішенням козацької ради. Під час виборів булава лежала на столі, а момент її прийняття означав, що даний кандидат “учинився гетьманом”. Гетьман вручав наказному гетьманові серед інших клейнодів булаву. Як символ найвищої влади булава завжди знаходилась на видному місці. В усіх урочистостях, під час прийому послів чи під час переговорів гетьман тримав булаву. Після смерті гетьмана булаву несли на подушці за його труною. Гетьманські булави відзначалися багатим декоруванням. Вони виготовлялися із срібла та золотилися, прикрашалися смарагдами – бірюзою й перлами. На них могли різьбитися герб, прізвище чи вензель власника.

Пернач – різновид булави. З'явився у XIV ст. Голівка пернача складається з 4–12, найчастіше з 6 вертикальних пластин – пер, що й зумовило його назву. Голівка, складена із пер, була легшою за суцільну, а це дозволяло активніше маніпулювати перначем у бою. Зменшення площі голівки збільшувало ефективність ураження. Іноді до пернача прикріплювався гак, яким захоплювали зброю супротивника. У XVII–XVIII ст. пернач перетворюється на символ полковницької влади. Від гетьмана отримували пернач городові полковники, а паланковим їх вручав кошовий отаман. Крім того, на

Запорожжі спеціальні перначі видавалися від імені Війська Запорозького подорожнім, купцям, чужоземним послам. Такий пернач слугував охоронним знаком, який свідчив, що ці люди перебувають під захистом Війська Запорозького.

Печатка – відбиток на м'якому матеріалі (глина, віск, сургуч, папір тощо) або самі предмети з вигравіруваними на них зображеннями, за допомогою яких робиться відбиток. Печатка використовується для підтвердження оригінальності документа і волі особи, що видає акт або робить будь-яке розпорядження. Печатка була ознакою влади, предметом, який символізував певні правовідносини. Печатка – це один із клейнодів, і тому вона належала окремому представникові старшини; військова печатка була приналежністю військового судді, курінна або паланкова – печатка курінного отамана або паланкового полковника. На відміну від круглої військової печатки, печатки паланкові та курінні могли бути не тільки круглими, а й чотири та багатокутними, і виготовлялися як із срібла, так і з міді, бронзи, латуні. Кожна паланка і курінь мали свою печатку, відмінну від інших. На них були зображені звірі – леви, олені, коні, або зброя – списи, шаблі, луки, або зірка, місяць, корона, хрести, а також абрєвіатури – скорочення назв паланок чи куренів.

Литаври, бубни, котли – один із козацьких клейнодів. Литаври мали вигляд котлів з натягнутою на них шкірою. Для ударів по шкірі використовувалися спеціальні гладенько обстругані палички. Під час гри литаври ставилися на залізні підніжки. Ударами в литаври подавали сигнал в бою, ними супроводжувались урочистості, вони скликали козаків на раду. Зберігалися литаври разом з іншими клейнодами в січовій церкві. Палички для гри на литаврах зберігав у себе військовий довбиш, який грав на них, а вони були символом його влади.

Каламар – чорнильниця, один з козацьких клейнодів, символ влади військового писаря. Похідний каламар мав вигляд продовгуютого футляра для пер із спеціальним відділенням для чорнильниці або посудини із звуженим горлечком і вушками для підв'язування до пояса. Стаціонарні каламари складалися з кількох з'єднаних посудин, для чорнила різного кольору та кришки, якою вони накривались. Виготовлялись каламари з бронзи, срібла тощо.

Військово-адміністративні посади Запорозької Січі:

Гетьман (кошовий отаман); військовий суддя; військовий писар; військовий осавул.

Курінні отамани (38), паланкові полковники (7), полкові писарі (9), полкові осавули (7), полкові підписарі (9), полкові підосавули (7), скарбничий (шафар) та заступник, підшафари (2), військовий підосавулій, військовий довбиш (оповісник), піддовбишний, канцеляристи (20), військовий пушкар та підпушкарій, гармаші (8), кантарлей (наглядач за вагою і мірами), тлумач.

38 куренів Запорозької Січі:

(старшини: курінний отаман, писар, хорунжий, кухар)

Батуринський, Брюховецький, Васюринський, Ведмедівський, Величківський, Дерев'янківський, Джерелівський, Донський, Дядківський, Іванівський, Іракліївський, Калниболотський, Канівський, Кисляківський, Конелівський, Коренівський, Корсунський, Крилівський, Кущівський, Левушківський, Мишастівський, Менський, Незамаївський, Пашківський, Переяславський, Пластунівський, Платнірівський, Полтавський, Поповичівський, Рогівський, Сергіївський, Нижньостеблівський, Верхньостеблівський, Тимошівський, Титарівський, Уманський, Шкуринський, Щербинівський.

Щодо чисельності куренів Запорозької Січі, на жаль, до сьогодні жоден з дослідників українського козацтва не пояснив їх традиційну кількість, посилаючись лише на “давніть традиції”. Тож традиційний поділ Запорозької Січі на 38 куренів лише засвідчує колишній територіальний поділ України-Руси на 38 областей (тодішні князівства).

Паланки

(старшини: полковник, осавул, писар)

Бугогардівська; Інгульська; Кальміуська; Кодацька; Орельська; Прогноївська; Протовчанська; Самарська.

Бугогардівська паланка охоплювала землі між річками Південний Буг та Інгулець і обмежувалась з півночі Дніпром, а з півдня – кордоном Кримського ханства. Паланковим центром було містечко Гард-на-Бузі. В паланці налічувалось близько 500 зимівників.

Інгульська – знаходилась на Правобережжі Дніпра між верхів'ям Інгульця та Базавлука. Центром Інгульської паланки була слобода Кам'янка (Мілове), де в 1730–1734 роках діяла Кам'янська Січ.

Кальміуська – розташовувалась між річками Вовчі Броди (Вовча) і Кальміус та Азовським морем. Центром паланки була слобода Домаха (при усті р. Кальміус). Найбільша кількість зимівників

знаходилася понад річками.

Кодацька – найзалюдненіша паланка, займала територію правобережного Надпорожжя, де налічувалось понад тисячу зимівників. Паланковим центром було містечко Новий Кодак.

Орельська – розміщувалась між верхів'ями річок Орель і Самара. Центром паланки була військова слобода Козирщина. В межах паланки перебувало близько тисячі зимівників.

Прогноївська – охоплювала місцевість так званих Прогноїв – Прогноївських соляних озер на Кінбурнській косі. Формально Прогної знаходились на кримській території, але контроль ханства над ними ніколи не був цілковитим. Прогноївські соляні озера здавна були місцем господарської діяльності запорозького козацтва, щоправда ця діяльність мала суто сезонний характер.

Протовчанська – знаходилась між річками Орель і Протовча. Паланковий центр – військова слобода Личків. На території паланки містилось близько тисячі зимівників.

Самарська – одна з найзаселеніших паланок, розташовувалась між річками Самара і Вовчі Броди. Центром паланки було містечко Самара, воно ж Новоселиця. Серед кількох тисяч запорозьких зимівників-хуторів вирізнялось чимало великих сіл, зокрема Вільне, Кочережки, Самара та інші.

Єланська паланка також підпорядковувалась Низовому Війську Запорозькому, охоплюючи землі на схід від річки Кальміус – у вододілах річок Сухий і Мокрий Єланчики та Міус, обмежені з півдня Азовським морем.

Рибні багатства акваторії Азовського моря та його лиманів приваблювали запорозьких рибалок з перших років існування Запорозької Січі. Однак після виокремлення “донців” (донських козаків) у самостійне козацтво почалися суперечки за право володіння цією територією. Внаслідок діяльності московської урядової комісії з розгляду взаємних претензій Війська Запорозького та Донського було прийнято рішення на користь “донців”, які були більш лояльні до Московії. Відтак, вже на початку другої половини XVIII ст. ці землі випали зі сфери впливу запорожців, а Єланська паланка припинила своє існування.

Кордони Козацької Запорозької Республіки

Західний кордон починався від річки Случ і по межиріччю Південного Бугу й Дністра досягав Чорного моря; північний кордон проходив з верхів'я Південного Бугу на схід до Кременчука,

перетинав Дніпр і далі простягався на Лівобережжі по річці Орель й виходив на Сіверський Донець; східний кордон проходив по Сіверському Донцю до його впадіння в Дон і далі по Дону сягав Азовського моря та охоплював частину Кубанського краю по річці Чабур, Єю, Кубань; південний кордон проходив від устя р. Кальміус по степовій лінії сучасних міст Маріуполь-Мелітополь-Каховка і далі по Дніпру – до Чорного моря.

Доцільно однозначно визначитись не лише стосовно кордонів Козацької Республіки, але й самого часу її утворення. Маємо визнати: Запорозька Січ, як військово-політичний і адміністративно-територіальний центр Козацької Республіки, утворилась у 1386 році на Хортиці, де виявлені найдавніші козацько-військові укріплення, датовані XV століттям. Відтак, усі наукові виклади про більш пізнє утворення Запорозької Січі слід вважати недосконалими чи зумисне спотвореними для приниження історичного значення запорозьких козаків у створенні й утвердженні української державності. Адже провідна роль Запорозької Січі в історичному процесі українського державотворення незаперечна.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАКА

І по зовнішньому вигляду, і по внутрішнім якостям запорозькі козаки уособлювали собою характерні типи своєї народності та свого часу. Вони були більшою частиною зросту середнього, плечисті, статні, міцні, сильні, на вигляд повнолиці, округлі та від літньої й степової спеки смуглі. З довгими вусами на верхній губі, з розкішним оселедцем або чуприною на тім'ї, в смушковій островерхій шапці на голові, вічно з люлькою у зубах, справжній запорожець завжди дивився якимось похмуро, вниз, з-під чола, сторонніх зустрічав на перших порах непривітно, відповідав на питання знеохотою, але потім мало-помалу зм'якшувався, лице його помалу у розмові приймало веселий вигляд, живі проникливі очі загоралися блиском вогню, і уся фігура його дихала мужністю, завзятістю, заразливою веселістю та незрівнянним гумором.

“Запорожець не знав ні “цоб”, ані “цабе”, від того був здоровий, вільний від болячок, помирав здебільшого на війні, ніж удома. Від того запорожці жили весело, довго. А молодці які були! Він сів на коня – не струснувся, не здвигнувся! Тронув ногами – і пішов, і пішов! Тільки пилюка стовпом”. Кожен запорожець вважав себе невід'ємною частиною великої, єдиної Січової Сім'ї (“Січ – Мати, Великий Луг – Батько”) і знав, що від його життя і смерті залежить подальша доля

Січі. Тому козаки не боялися померти в бою, а смерть вдома вважали для себе безчестям.

Звання воїна – “мужа крові” – завжди несло надзвичайно велику відповідальність, адже воїн, володіючи військовим знанням і маючи в руках зброю, міг використати її як на добро, так і на зло. Тому до воїна-козака ставились надзвичайно високі вимоги. Одним із основних питань, які стояли перед козаком, було з’ясувати сутність ворога (зараз це питання має особливу актуальність). Він мусив зупинити ворога будь-якою ціною. Ось як красномовно говорили козаки, які захищали свою батьківщину від банд польських конфедератів: *“Дивишся, наче воно й людина, але лізе до тебе, наче звірина. Береш і колеш, бо як ти її не заколеш, то вона тебе заколе, та ще й не одного”*. Тому й змушені були впродовж віків українці карати різних агресорів, що намагались відібрати у них рідну землю.

У внутрішніх якостях запорозького козака відмічалася помісь доброчесностей та пороків, завжди притаманна людям, поважаючим війну головним заняттям та головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі та безпощадні у відношенні своїх ворогів, запорозькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, істинними братами по відношенню один до одного, мирними сусідами до своїх соратників по ремеслу, українським та донським козакам; хищні, кровожерливі, нестримані на руку, зневажаючи усякі права чужої власності на землях ненависних їм ворогів, запорозькі козаки, у себе, вважали просту крадіжку якої-небудь нагайки або пута страшним кримінальним злочином, за яке винного карали на смерть.

Незалежність запорожців, як характерна етнічна ознака українського народу, засвідчена більшістю дослідників українського козацтва. *“Запорожцям не властиве ні найменше низькопоклонство перед сильними світу сього. До польських аристократів і російських бояр вони завжди ставились без будь-якої улесливості чи холопської запопадливості. Більш того, нерідко були в тому ставленні навіть показне нехтування етикетом, підкреслена незалежність”*. Показово, що на Переяславській раді отаман-гетьман Іван Сірко відмовився від клятви на вірність московському царю й подався на Січ, що свідчить незаперечним доказом вірності запорожців демократичним засадам українського суспільства.

Світлу сторону характеру запорозьких козаків складали їх благодущність (не наживання багатства), щедрість, некорисливість, постійність у дружбі, яка так високо цінувалася на Запорозжі, що за

козацькими правилами гріхом вважалось обманути навіть чорта, якщо він іноді попадав січовикам у товариші. Крім того, світлими рисами характеру запорозьких козаків були висока їхня любов до особистої свободи, по якій вони віддавали перевагу лютій смерті – ганебному рабству; глибока повага до старих і заслужених воїнів та й до всіх “військових ступеней”; простота, помірність та винахідливість при нужді, в домашньому побуті або у різних безвихідних ситуаціях та фізичних недугах. Запорозькі козаки ставили особисту чесність як у себе, на Запоріжжі, так і на війні у відношенні до ворогів: – *“У нас над усе честь і слава, військова справа, – Щоб і себе на сміх не дати, і ворогів під ноги топтати”*.

На війні запорозький козак завжди відрізнявся розумом, хитрістю, вмінням “виграти вигоду у ворога, швидкоплинно на нього напасти і несподівано заманити”; він дивував ворога великою відвагою, дивним терпінням та рідкою здатністю переносити крайні прикросці та жахи смерті. Літописець козацький на цей рахунок зауважив: “Въ миръ жити никогда не хочуть, но егда въ земль ихъ миръ оглашень будетъ, то самовольно идуть на помощь инимъ царствамъ, и малія ради користи великую нужду подіймуть, море перепливати дерзають въ едндревскихъ судахъ”.

“Вони вояки великі були. Страшні вояки були! Та тільки у себе, на Січі, нікого не чіпали, виключаючи одних жидів: жидам інколи таки погано приходилося від запорожців. Якщо тільки почують, що жиди де-небудь нашкодили, то вже бережись, бо інакше як “нагрюкають” якого-небудь, то тут йому “й капець!”. У запорожців на цей рахунок склалася така приказка: “А, нумо, пани-молодці, кукіль з пшениці вибирать!”...

Війна для козака була так же необхідна, як птиці крила, як рибі вода. Без війни козак – не козак, а лицар – не лицар. Козак не боявся, а любив війну. Він турбувався не тільки про те, щоб урятувати собі життя, скільки про те, щоб умерти в бою, як помирають справжні лицарі на війні, так щоб про нього сказали: *“Умів шарпати, умів і вмерти, не скиглячи”*. *“От казали, неначе воно боляче, як шкуру з живого чоловіка здирають, а воно мов комашина кусає...”*.

У вільний від походів час запорозькі козаки любили, лежачи на животах, побалагурити, послухати розповіді інших, держачи при тому в зубах коротенькі люлечки, так звані “носогрійки” або люльки-буруньки, попихуючи з них димком. Люлька для козака перше діло: запорожець принесе на Великдень паску із церкви, поставить її на

стіл, а сам скоріш за трубку: *“А ну, синки, беріться за люльки, нехай паска постоїть, а поросята кат не візьме”*. Люлька для запорожця – рідна сестра, дорога подруга його: він як сів на коня, зараз же запалив люльку та так верст шість, а то й більше все смалить і смалить, із вуст її не випускає. Але потрібно знати, що палили козаки не якийсь там тютюн заморський, вони полюбляли своє домашнє зіллячко – змішані дикі трави (материнка та буркун). Цей козацький “тютюнець” дуже прислуговувався запорожцям під час відпочинку та й допомагав входити у стан бойового трансу.

Будучи високими цінителями пісень, дум та рідної музики, запорожці любили послухати своїх баянів, сліпців-кобзарів, нерідко самі складали пісні та думи і самі брались за кобзи, які були у них улюбленим музичним інструментом. Кобза, за міркуванням козаків, видумана самим Богом та його святими, тому вона і була у них у такій честі. Для самотнього запорожця, що часто скитався по безлюдних степах, який не мав можливості на протязі багатьох днів ні до кого промовити слова, кобза була істинною подругою, вірною дружиною, якій він повіряв свої думи, на якій розгонив печаль-тугу: *“Струни мої золотії, грайте ж мені стиха. Нехай козак-нетяжище та забуде лихо”*. Якою дорогою була для запорозького козака кобза, видно із тієї козацької думи, де говориться, як запорожець, помираючи самотнім у дикому степу від “безвіддя і безхліб’я”, у самі останні хвилини свого життя звертається до кобзи і називає її “дружиною вірною, бандурою мальованою” і в горі питає її: *“А де ж мені тебе діти? А чи у чистому полі спалити, А попільець по вітру пустити? А чи на могилі пожити?”*.

Темним боком характеру запорозьких козаків було те, що багато з них полюбляли вихвалитися своїми військовими подвигами, любили пустити пилюку в очі перед чужими, щегольнути своїм убранством і зброєю. Ще більше того запорожці відрізнялися своєю безпечністю та лінню: *“Се козак-запорожець, ні об чім не туже: “Як люлька є й тютюнець, то йому й байдуже, Він те тільки й знає. – Коли не п’є, так воші б’є, а все ж не гуляє!”*.

Великою вадою запорозьких козаків була також їх пристрасть до спиртних напоїв: *“В п’янстві и бражничестве, – говорить очевидець, – они старались превзойти друг друга, и едва ли найдутся во всей христианской Европе такие беззаботные головы, как казацкие. Нет в свете народа, который мог бы сравниться в п’янстве с казаками: не успеют проспаться и вновь уже*

напиваються". Самі про себе запорожці на цей рахунок казали: *"У нас в Січі норів – хто "Отче наш" знає, той вранці встав, умиється та й чарки шукає"*. *"Ой, Січ-мати, ой, Січ-мати, а в тій Січі добре жити: ой, тільки спати, спати та лежати, та горілочку кружати"*.

Справжній запорожець неспроста пив горілку, з різноманітними приказками, на кшталт: *"Чоловік не скотина, більше відра не вип'є"*; *"Розступись, душа козацька, обіллю"*; *"Вонзимо копія в душі своя"*. Горілку вони називали оковитою, тобто водою життя (aqua vitae) і зверталися до неї, як до живої істоти. *"Хто ти?" – "Оковита!"* *"А з чого ти?" – "Із жита!"* *"Звідкіля ти?" – "Із неба!"* *"А куди ти?" – "Куди треба!"* *"А білет у тебе є?" – "Ні, нема!"* *"Так отут же тобі й тюрма!"*... Горілка для запорозьких козаків була так необхідна, що вони без неї не відправлялися навіть у столицю у військових справах першої важності. І тільки під час військових походів запорозькі козаки уникали п'янства, бо тоді всякого п'яного кошовий отаман відразу викидав за борт чайки або карав на смерть.

Але головна дивина того бахусового дійства полягала в тому, що пили козаки не теперішню 40 градусну горілку, ні, і ще раз ні. Різноманітні наливки, настоянки, меди, кваси, пиво, браги вироблялися із натуральних продуктів і не мали великих градусів.

Тому, відаючись розгулу та бражництву, запорозькі козаки не були схожі на тих жалких п'яниць, які пропивали свої душі у чорних та брудних шинках, і які втрачали у них усякий образ і подобу створінь божих: лицар навіть і в попойках залишався лицарем. Придаючись широкому та нестримному розгулу, козак тим самим виказував особливого роду молодецтво, особливий погляд на життя чоловіка, який даремно обтяжує себе працею та турботами і зовсім не розуміючого дійсного смислу життя – існувати для веселощів та радості. Однак, дивлячись на життя з точки зору веселощів та радощів, запорожець не стидався похмурих дум. В основі характеру козака лежала завжди двоякість: то він дуже веселий, жартівливий і товариський, то він засмучений, мовчазний, похмурий та недоступний. Ця двоякість впливала, звичайно, із самого складу життя запорозького козака: не маючи у себе в Січі ні роду, ні племені (*"він із риби родом, од пугача плодом"*), відрізаний від родини, бачачи постійно прийдешню в очах смерть, козак, зрозуміло, дивився на все безпечно і свій короткий вік старався підсолодити усякими задоволеннями, доступними йому у Січі; з другого боку – туга по далекій батьківщині, залишений на свавілля долі дорогим рідним, а

можливо і милої козацькому серцю “коханці”, нечулість одиноких товаришів, думи про прийдешню безпомічну старість примушували не раз козака впадати в смутні роздуми й цуратися усяких веселощів.

“Козакові – як Тому бідному сіромасі: ненька стара, жінки нема, а сестра мала, чом же в тебе, козаченьку, сорочки немає? Ой, сів пугач на могилі, та як “пугу!” та й “пугу!”, гей, пропадати козакові та в темному дугу!.. Та в темному дугу!...”

Підводячи підсумок, можна констатувати наступне: не потрібно вважати чи виставляти запорожців гіркими пияками, пропиваючими розум або честь, ці лицарі просто не мали дуже багато вільного для цього часу. Війна – ось головний стрижень життя справжнього військовика-лицаря запорозького козака.

СІЧОВЕ ЖИТТЯ

Організація управління в Січі. Основою соціальної організації на Січі був курінь. Кожен курінь – це цілком самостійна економічна одиниця, що своєю соціальною організацією повторювала Січ. Козаки кожного куреня обирали собі курінного отамана і старшину, що забезпечували військове і господарське існування куреня. Доходи з промислів куреня не належали Кошеві, а були загальною власністю козаків окремого куреня і зберігалися в курінній скарбниці. Щорічно Кіш перерозподіляв жеребкуванням між куренями землі у Вольностях Запорозьких для промислу – рибні водойми, пасовища та сіножаті. Причому Кіш незалежно від куренів утримував загальновійськові табуни коней, череди худоби, отари овець і торгував ними з сусідами – Польщею, Гетьманщиною, Московією та ін. Крім того Кіш зосереджував життєзабезпечуючі кустарні промисли – виробництво військового спорядження, возів, човнів, одягу, взуття та провадив будівельні й фортифікаційні роботи (штихарство).

У Січі кожен мав право на харчування й притулок. Запорожець, як член курінного товариства, одержував не менше і не більше того, що необхідно для існування. Крім платні, курінь давав козакові одяг, військове спорядження, спільне помешкання й харчування. З курінної скарбниці в міру потреби оплачувалось лікування, погашалися борги. По суті, січові порядки втілювали ідеал братського життя. В цьому відношенні Січ перебувала в ряду тих суспільств, що визнавали безумовне право всіх людей на гарантоване існування незалежно від їх економічної ролі й соціального статусу. За критерієм забезпечення інтересів усіх пришельців Січ, на фоні навколишнього світу, була справедливим, привабливим суспільством. Потребуючи лише

громадян певного гарту, запорозька держава існувала для них і через них... Що ж до майнової нерівності, то поділ товариства за багатством мав лише економічний, але не юридичний характер. “Різниця в суспільних правах і обов’язках між дуками і нетягами не було”. Щоправда існувала деяка різниця між нежонатими і жонатими козаками (“гнізд юками”): хто брав шлюб, то втрачав право жити в Січі і право обрання в січову старшину. Одружені козаки відбували сторожову і похідну службу нарівні з січовиками, але не допускалися до гарнізонної (залогової); до того ж, служили вони за власний кошт, без платні.

Основним джерелом прибутку запорожців, як у Січі, так і на Вольностях, було рибальство. Ловили неводами у річках і на лиманах. Особливо цінувалась червона риба – осетер, білуга, севрюга. Рибу й ікру (свіжу чи засолену в бочках) козаки вивозили самі або продавали через скупників навіть у Польщу й Германію. Скотарство також приносило прибутки січовикам; за розрахунками дослідників, на запорозьких землях скотарство приносило в п’ять разів більший дохід, ніж хліборобство. Крім того, був поширений медовий промисел – бортництво і пасічництво; не останнє місце займало полювання на хутряних звірів. Господарча діяльність запорожців носила ознаки колективної праці і здобутий прибуток долучався до загальновійськового скарбу Січі чи окремого куреня.

КОЗАЦЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО

Січове законодавство існувало як звичаєве право, укорінене в свідомості непорушністю народних традицій. Витоки запорозького народоправства сягають давньоруського вічевого ладу. Колишнє давньоруське віче, що створювало трибуну громадської думки, на Запорожжі прибрало вигляд Загальної козацької Ради, де обговорювались і вирішувались усі питання. Запорожці дотримувались споконвічних засад демократії, згідно яких, прилюдні вибори й рішення – це ознака вільних людей. Запорозькі козаки протягом століть виробили струнку і досить ефективну систему правових норм, у якій закріплювалися військово-адміністративна організація, деякі правила ведення війни, діяльність судових органів, правове становище окремих соціальних станів і груп населення, цивільні правовідносини (правовласності, порядок користування землями, водоймищами й угіддями на території Запорожжя, зобов’язальне право), встановлювалися покарання тощо. Запорожцям були відомі такі складні юридичні поняття, як право першого займу,

давність володіння, нерівномірний розподіл стягнення.

Правова система запорожців ґрунтувалася на правових звичаях, сукупність яких становило звичаєве право. Звичайним правом запорожців вважають сукупність правових звичаїв, що діяли на підвладній їм території протягом XVI–XVIII ст., що мали нормативний характер, зумовлювалися конкретноісторичними умовами існування козацького товариства, допускалися і санкціонувалися верховною державною владою, а в деяких випадках навіть суперечили чинному законодавству. Основою козацького права були суспільні відносини, які склалися у спільноті запорожців, а джерелом – трансформовані норми давньоруського права, пристосовані до конкретноісторичних умов, а також різноманітні запозичення з правових традицій сусідніх народів.

Запорозьке козацтво упродовж свого існування являло собою військо, а не цивільне суспільство. Тому дія суспільних законів на Запорозжі була дещо специфічною. Головним завданням соціальних норм (у тому числі і правових) було забезпечення суворої військової дисципліни і субординації між військовими начальниками та підлеглими. У зв'язку з цим встановлювалися досить жорстокі покарання за будь-яке порушення встановленого порядку. За рівнем розвитку запорозька спільнота була своєрідною “військовою демократією”, оскільки вона мала притаманні їй характерні риси, а саме: військовий стан, вирішальну роль у суспільних справах озброєного народу, збагачення та посилення соціальної верхівки (тобто старшини) та ін. Ці риси посилювалися схвальним ставленням до відсутності сім'ї та заборонаю приводити на Січ жінок.

Розвиток правових норм запорожців поділявся на три етапи. Перший – період окремих вироків, що, часто повторюючись, утворювали поняття про прецедент; другий – викликав до життя, на ґрунті цих прецедентів звичаї; третій – фігурував вже з писаними законами, характерними для соціально неоднорідного суспільства. Перетворенню звичаїв на норми права, а також створенню нових норм сприяла діяльність судів. Участь козацької спільноти у вирішенні судових справ, винесенні вироків, покаранні злочинців ставала перепорою для зловживань з боку козацької верхівки, а також сприяла поширенню та закріпленню норм звичаєвого права серед запорозьких козаків. У XVIII ст. джерелом права стало також поточне законодавство. Його основною формою були ухвали козацьких рад.

У процесі розвитку право на Запорозжі взаємодіяло з

правовими системами сусідніх народів. Запорожці запозичували правові норми, що відповідали потребам їхнього товариства (наприклад, окремі види покарань). Це передусім стосується татар та донських козаків, суспільний устрій яких був близький до запорозького. Певну схожість можна також знайти у звичаєвого права січовиків з польсько-литовським законодавством, зокрема з Литовськими статутами. І там, і там існували майже однакові покарання за крадіжку, що можна вважати свідченням їхнього зв'язку. Подібність окремих норм Литовських статутів та запозиченого права пояснюється такими причинами: юридичним джерелом обох правових систем були норми давньоруського права; основну частину запорожців складали вихідці з України, правова свідомість яких формувалася під впливом литовсько-польських законів. Вплив російського законодавства на право запорозьких козаків позначився тим, що стало виноситися менше смертних вироків (брехня – смертна кара – стала широко застосовуватися саме на Заліській (Московській) Русі під впливом кримінального права монгольської імперії; власне на Русі від часів Ярослава Володимировича смертна кара ВЗАГАЛІ не застосовувалася (дивись Руська правда), посилилася відповідальність за злочини проти посадових осіб (як січових, так і російських), було введено таку міру покарання, як заслання.

Рисами запорозького звичаєвого права були: його корпоративний (становий) характер; домінування публічного права (права, виконання приписів якого загальнообов'язкове); відсутність поділу права на галузі; у більшості випадків усна форма вираження правових норм; консерватизм, обрядовість, досить суворі (здебільшого тілесні) покарання, широке застосування смертної кари та ін. Козацьке право було становим, корпоративним правом. Захищаючи військово-політичну організацію козацтва, воно встановлювало різний правовий статус окремих груп населення Запорожжя: січовиків (мешканців Січі), “сиднів” (населення зимівників; та посполитих – оподатковуваних Кошем селян-землекористувачів), сторонніх осіб. Це ілюструє, зокрема, система покарань за окремі види злочинів. Так, убивство січовика розглядалося як найтяжчий злочин і каралося смертю, (точно відомо із джерел тільки про два види злочинів козаків, покаранням за які була смерть:

1. Зрада Товариству, і то лише як особистий перехід на сторону ворога з подальшими активними діями зрадника в складі ворожих

військ проти Товариства, в результаті чого Товариство несло непоправні втрати (загибель товаришів чи в бою, а чи після захоплення в полон через дії зрадника і подальшим скаранням на горло). Такі випадки описані в літературі (“Тарас Бульба”, М. Гоголя) та збережені кобзарсько-пісенною традицією (“Дума про Саву Чалого”). Особливістю винесення смертного вироку в цьому випадку було обов’язкове рішення про це кровного батька зрадника. Особливістю приведення вироку в дію було власноручне здійснення вироку кровним батьком зрадника, або ж обов’язкове благословення виконавців вироку кровним батьком зрадника, який крім того повинен був заплатити виконавцям викуп за роботу, аж до пожиттєвого служіння, при цьому виконавці проходили додатково ритуал (дохристиянський) очищення рідною землею з рук “відуна”, а також, можливо, застосовувалися і інші додаткові заходи.

2. Посадова нездатність вищого обраного урядовця, що призвела до “невдач” Товариства, в тому числі і випадкових, але повторюваних протягом якогось часу (“нещастя”). Такі випадки відомі з історичних джерел як випадки страти Товариством Січових Старших, Гетьманів, Кошових Отаманів тощо. Особливістю цих випадків було те, що смерть була навіть не покаранням урядовця, а фактично спокутною “жертвою” Товариства на “удачу”, не виключено, що цей звичай теж з дохристиянських часів. Цікаво, що вирок в даному випадку виголошувався всім Товариством (кругова порука), для виконання вироку теж була характерна “масовість” виконавців, що забивали “жертву” бойовою зброєю (теж – кругова порука і безособистість виконання вироку).

Можна погодитись, крім того, зі звичаєм Товариства ховати живим козака-вбивцю іншого козака разом з убитим ним в одній могилі.

Вищеописане дає підстави для таких висновків:

– Смертна кара НЕ ЗАСТОСОВУВАЛАСЯ масово як покарання в козацькому Товаристві. Пояснення тому – кожен козак був або “сердешним”, або ж “кровним” братом іншому козакові, що всі були народжені Матір’ю-Січчю від Батька-Лугу, тож жоден козак особисто НЕ МІГ підняти руку, або ж іншим способом відняти життя у іншого козака. Коли таке траплялося, навіть випадково, вбивця набував “смертного гріха” перед Товариством і вмирав разом зі своєю жертвою (не виключено, що козак-вбивця йшов живцем в могилу вбитого ним товариша добровільно). Смертна “спокутна жертва на

удачу” приносилося якомога більшою кількістю товаришів, одночасність нанесення ударів ними по жертві не давала змоги звинуватити когось із них окремо у “вбивстві”, тож всі вони “де юре” лишалися “чистими” від “смертного гріха вбивства козака”.

– Іпостась козака була позитивною, навіть зрада козака не позбавляла його від козацького достоїнства, а отже, не відміняла правило щодо НЕМОЖЛИВОСТІ його вбити іншим козаком. Щоб обійти цю заборону необхідні були чіткі і неодноразові докази вини зрадника та шкоди, заподіяної ним Товариству, а крім того вимагався особливий ритуал, в якому обов’язковою була участь саме КРОВНОГО батька, як “фізичного народителя” зрадника, який лише і набував у цьому випадку право позбавити того життя, але вже як не козака, а як звичайну людину, ним народжену.

– Все, що було пов’язано із застосуванням смертної кари в козацькому Товаристві, було зв’язано не з впливами правових систем навколишніх держав і народів, а із практично збереженими до того часу релігійними дохристиянськими практиками, що, в свою чергу, свідчить про започаткування “козаччини” значно раніше офіційного прийняття християнства на території України, а отже значно раніше IX ст. по Різду Христову. Вбивство особи, що не належала до запорозької громади, являлося злочином менш тяжким. Разом із тим козацьке право не встановлювало формальних пільг для старшини в порівнянні з рядовими козаками, хоча фактично вони існували (майнова нерівність, користування владою тощо).

Норми звичаєвого права за своїм змістом можна умовно поділити на публічні і приватні. Публічне право запорозців було своєрідним військовим статутом, що регулював найважливіші відносини спільноти: військово-адміністративний устрій (порядок виборів і функціонування органів влади), військові справи, порядок судочинства, володіння і користування землею, угіддями, статус спільного майна, відповідальність за скоєння злочину та ін. Приватне право регулювало цивільно-правові відносини: право власності на особисте майно, різні угоди, відповідальність за заподіяння шкоди тощо. Але основу козацького права становило публічне право.

Військовий характер січової спільноти, батьківські відносини між отаманами та рядовими козаками, виборність козацької старшини, яка дозволяла хоча б теоретично позбутися тих, хто не задовольняв громаду, стримували наростання масових суперечок. Формальна відсутність старшинських пільг також не потребувала фіксації їх у

писаній формі. До того ж усна форма права була вигідна старшині бо дозволяла їй тлумачити старі звичаї у своїх інтересах.

Охоронцями козацьких традицій були старики – так звана “абшитована старшина” – старі заслужені козаки, що раніше займали виборні посади і мали авторитет у товаристві. Вони відігравали важливу роль у козацькому правосудді і стежили за збереженням старого порядку. Тому запорозькому праву був притаманний певний консерватизм.

Відомим є той факт, що на Запорозькій Січі вбивство товариша жорстоко каралося: вбивцю закопували в землю разом з мертвим. Ніхто не брався пояснити, звідки на Січі взявся такий суворий звичай. А виявляється, такий звичай існував ще в давніх скіфів. Інший приклад, зафіксований серед січовиків – таємничий поєдинок на бурці: *“запорожці було заспорять, зараз на поєдинок на пістолі. Розстелюють бурку; один на одному ріжку стане, а другий на другому, та й стріляють. Ото в них тільки й суду”*.

З середини XVIII ст. загальновійськова рада почала перетворюватися на законодавчий орган, що видавав загальнообов’язкові норми, зафіксовані у письмовому вигляді. Вона видала цілу низку постанов, що здобули силу закону. Хоча запорожці не визнавали законів інших держав і при вирішенні внутрішніх справ діяли лише на підставі норм звичаєвого права, вони в разі потреби посилалися і на нормативні акти Росії та Польщі. Так робилося, зокрема, коли спільнота відстоювала свої права на землю. Це свідчить про високий рівень правової культури у січовому товаристві.

Ще однією рисою звичаєвого права запорожців була його обрядовість. Вона надавала звичаєвому праву життєвості та публічності; викликала увагу до судового процесу і співучасть у ньому не тільки зацікавлених осіб, а й громадськості; сприяла збереженню в народній пам’яті звичаєвих норм; засвідчувала правильність використання звичаїв і підносила правотворчість народу. Козацьке право відзначалося суворістю. Поблажливо ставлячись до минулого осіб, які записувалися в козаки, запорожці суворо карали за порушення своїх порядків. Навіть за просту крадіжку загрожувала страта. Поряд із частим застосовуванням смертної кари великого поширення набули й тілесні покарання.

Найрозвиненішими у запорозькому праві були кримінально-правові норми. Це пояснюється тим, що товариство мусило забезпечити насамперед охорону життя та власності особи, а вже

потім регулювати складні суспільні відносини. До того ж козацька спільнота з початку свого існування мала яскраво виражений військовий характер, отже, нормальне її функціонування вимагало суворої дисципліни. А серед людей, що вливалися до її лав, траплялися особи, що раніше скоювали всілякі злочини і таких треба було утримувати від подальшої злочинної діяльності.

У звичаєвому праві запорозців злочином вважалася дія, що завдавала шкоди та збитків життю, здоров'ю, майну, честі окремої особи або усього Війська Запорозького. Кримінально відповідальною вважали особу, що досягла 16-річного віку. Об'єктом злочину визнавали особу (її життя, здоров'я, гідність), майно. Існувало поняття вини. Злочини розподілялися на навмисні, необережні та випадкові, хоча чітких словесних визначень цих різновидів не існувало. Не звільнялися від кримінальної відповідальності і психічно хворі, однак у суді враховувався їхній стан як пом'якшувальна обставина. У козацькому праві існувало поняття рецидиву. Так за неодноразові скоєння крадіжок карали на смерть.

У праві запорозьких козаків передбачався досить широкий перелік злочинів, які, залежно від того на що посягали (об'єкта злочину), можна умовно поділити на декілька видів: військові, службові, проти порядку управління і суду, особи, власності, моралі. До військових злочинів належали порушення правил несення служби, самовільне залишення війська (дезертирство), а також ухиляння від служби. Кримінальна відповідальність встановлювалася також за вживання спиртних напоїв під час перебування у військовому поході. Звичаєве право запорозьких козаків мало також об'єктивно екологічну спрямованість, оскільки ним встановлювався раціональний порядок природокористування в краї, а також відповідальність осіб, які порушували встановлений порядок. Вирубка лісу, користування мисливськими та рибальськими угіддями без дозволу Запорозького Коша були неможливі.

Звичаєве право запорозців встановлювало відповідальність за різноманітне завдання збитків, таке як крадіжки чужого майна, потрапи, псування речей тощо. За загальним правилом особа, яка завдала шкоди іншій особі (зіпсувала або вкрала річ), мусила добровільно або згідно з рішенням козацького суду відшкодувати потерпілому збитки – повернути таку саму річ або компенсувати її вартість іншим майном чи грошима.

У праві запорозьких козаків, яке мало звичаєвий характер, не

було встановлено чіткого поділу на кримінальне та цивільне провадження. Однак разом з тим дедалі виразніше проявлялася тенденція розглядати цивільні справи в межах обвинувачувального змагального процесу, а кримінальні – в межах слідчого. Судовий процес на Запорозжжі був гласним, тобто здійснювався відкрито. У ньому могли брати участь сторонні особи, які висловлювали свої думки з приводу справ та надавали власні клопотання.

ПОВЕРНЕННЯ У МАЙБУТНЄ!

В умовах сучасної глобальної кризи, ми, українці, нащадки славного Січового братства козаків, поставлені перед необхідністю творення нової цивілізації, яка забезпечить нам виживання і подальший розвиток. Це надзвичайно складна колективна діяльність, яка потребує інтелектуальних і організаційних над-зусиль, емоційно-вольової концентрації, нестандартних рішень. Всі напевно знають, що оновлення-перенародження українського народу прямо пов'язане з Запорозькою Січчю. За історично короткий час січову козацьку школу в більшій чи меншій мірі пройшли сотні тисяч представників найактивнішої частини української та не зовсім людяності. Внаслідок цього Україна майже цілковито «покозачилась» – народилась Нація Козаків. Яка чарівна сила тягнула українську молодь на Січ? Передусім – радісний дух суто чоловічої “Три – боротьби”! Військово-чернечий орден січовиків пропонував чоловікові пошук своєрідного Граля – сповнений ризику й пригод шлях саморозкриття та самоосвячення. Польський історик XVI століття Папроцький свідчив: *“багато БЕЗДОГАННИХ молодих людей з Польщі їдуть до України... повчитися лицарських діл – порядків і чуйностей лицарських”*. Січ трималась на Звичаї – системі ясних і твердих “правил життя”. То була усна традиція, що не потребувала письмової фіксації, – подібно до сучасної гри у футбол, коли кожен знає правила, жодного разу не бачивши їх записаними. Неписані правила найсильніші, бо закарбовані в самому серці людини.

Український народ написав свою історію не літописами та хроніками, а козацькими шаблями та пістолями, витворюючи з рідної землі величну, безсмертну енциклопедію козацьких могил. Отож потроху розібравшись із історичним підґрунтям козацтва, ми повинні чітко усвідомити наше козацьке сьогодення. Тому вкрай потрібно нам визначитись у своїх помислах та переконаннях стосовно сьогочасних справ Українського козацтва. І вирішувати нам: – бути чи ні, новій, вільній, козацькій спільноті на теренах сучасної України.

А відтак, шановний пане Українцю, приєднуючись до лав вільного козацького братерства пам'ятай:

Козак – суцзя буря і вітер в полі. Ми не раби Божі, серед сього вітру подібні билинам Божим, гнемось та не ломимось, робимо своє діло. Богу угодно щоб ми були як ті троянди, увінчані колючками. Інакше без тих колючок не було б нічого доброго!

Козак – це степовий лицар, гарячий і щирий і невгамовний, з великим надміром сил фізичних і моральних. Долею пострижені на вершництво, ми втілюємо в собі ідеал, який повинен плекати у народі ратний дух, ушляхетнений поняттям честі і слави, і скріплений любов'ю до рідної землі і невідкоримістю до ворогів.

Козак – лицар духу і честі, охоронець рідної землі, історичної пам'яті народу і національної культури. Все навколо його, всьому він дає лад і оберег. Мрія козака сучасності – покозачити всю Україну, щоб горіла земля під ногами тих, хто зазіхне на її волю.

Найголовніші чесноти сучасного козака – мудрість, шляхетність і мужність; це три постаті, три вияви того невідгасимого, полум'яного духа, який формує нашу козацьку спільноту по своєму бажанню бути найкращими.

Відвага, завзяття, мужність – це емоційне забарвлення козацького правого переконання, – це коли те саме переконання знаходиться не лише в голові, а й у серці козака, готового жертвувати для перемоги цього переконання всім найдорожчим і самим життям.

Ми, Козаки, – мужні й суворі войовники, маємо у своїй душі щось божеське, тому й не потребуємо того, що походить від інших людей (багатства, розкоші, лінощів).

І якщо не вмер в нас дух козацтва – то не померло і саме КОЗАЦТВО!

Але запам'ятай брате “Три золотих правила” досягнення нашої спільної мети: 1) ОЗДОРОВЛЮЙСЯ! Розвивайся духовно, психічно й фізично, вдосконалюйся, пізнавай себе. Ключовий момент – очищення психіки. Для початку обмеж потік інформаційного бруду. Наприклад, 40 днів не дивись телевізор. Оздоровчий ефект просто вражаючий! А найкращий спосіб активного очищення – читай просвітлюючись тексти рідних українських авторів та технології самозцілення Живим Рідним Словом. Результат: посилення інтелекту, життєрадісний світогляд, поступове позбавлення хронічних хвороб, покращення долі за принципом “чисте притягується до чистого”. Інший важливий чинник здоров'я – слідування природним ритмам: вставай на світанні,

– йди до сну з настанням сутінок. 2) РОБИ ТЕ, ЩО ЛЮБИШ! Займайся тим, що відповідає твоїй природі, будь самим собою. 3) ТРИМАЙСЯ ЗА СВОЇХ! Підтримуй інших учасників козацького руху, налагоджуй з ними контакти, збільшуй кількість подібних до тебе, просвічуй їх знаннями, виховуй дітей в душі Української Козацької Національної Ідеї.

НАША МЕТА ДІЯЛЬНОСТІ:

Метою діяльності сучасного Українського Козацтва є сприяння розбудови України як суверенної, самостійної та незалежної, демократичної і правової держави, відродження української, за своєю суттю – козацької нації, прогресивних українських козацьких звичаїв і традицій, української національної ідеї в її козацькому варіанті, захист політичних, економічних, культурних та історичних здобутків українського народу, забезпечення його духовного і матеріального добробуту, морального і фізичного здоров'я, відродження, утвердження і розвиток української мови і культури.

І виходячи із вищезазначеного ми проголошуємо сучасний Кодекс Честі Козака.

ЛИЦАРСЬКА РЕГУЛА КОЗАКА СУЧАСНОСТІ:

– Козаком треба народитися, козаком треба стати, козаком треба бути.

– Бог і Україна! Воля і честь! Без волі і честі щастя не буває, без волі і честі життя не життя. Люби Україну, вона мати твоя і нічого у світі не замінить її. Усі, хто йдуть проти України – вороги твої. Тільки в боротьбі за щастя Батьківщини ти отримаєш своє втрачене право.

– Люби правду, тому що вона єдиний маяк у твоєму житті. До тих пір, доки в тобі бринить правда – ти незборимий. Віруй твердо у правоту свого діла. Зови усіх вільних і сильних уперед.

– Дужче усіх благ та самого життя став козацьку волю, але пам'ятай: “Воля не свавілля, хоробрість не розбій, а мужність не жорстокість! Пам'ятай, хоробрі – завжди добрі, тому що вони сильні”.

– Поважай Звичаї козацькі як сивого, мудрого діда; люби побратима свого як самого себе; цінуй волю та шаблю-сестрицю як ковток джерельної води у розпеченому степу.

– Ніколи не плач як та баба і чорта самого не бійся. Стань неблаганним і твердим до себе, щоб стати неблаганним і твердим до ворогів, до сил зовнішнього світу, до віроломства власної спільноти: – Б'ють – роїсь, навалився – лавою впнись, лихо вкляч, а все одно оддяч.

– Приймай митарства життя без нарікання, стоїчно, героїчно, в ім'я своїх ідеалів, і від них не відступайся, хоч за для цього попадеш у пекло.

– За побратима-козака, якщо потрібно, життя віддай та навіть душу, бо нема в світі нічого святішого за побратимство, окрім Святої Віри дідівської! Козак козаку – кривний брат. Разом в біді, разом і в щасті, в єдності сила.

– Відносься холоднокровно до страждань, смерті і до мук. Якщо тебе взяли до тортур – перемовчи, якщо промовляють до твого серця – будь каменем, загрожують смертю – стань безсмертним трупом.

– Зброю без нужди не виймай, але й без слави не кладай. Стань подібним на тигра, не прив'язуй ніякої ціни до життя.

– Не рухай чужого майна і не втручайся в чужі справи, але не дозволяй втручатися і в твої. Поради слухай, але май свою думку, а якщо щось почав робити, то роби, не дозволяй собі кинути початой справи ні через важкість ні зі страху.

– Нікому не нав'язуйся своєю думкою, але нікому не дозволяй зневажати її. У своєму житті будь не лозиною, що гнеться в той чи інший бік. Немає з ким порадитися – в совісті своєї спитай.

– Перед нижчими не задирай голови, а перед вищим не гнись дугою; на людські діяння не дивись, а за свої відповідай перед Богом і самим собою. Плати вірністю і вдячністю тому, хто був до тебе добрим.

– Чини так, щоб ніхто не знав, а не вмієш – не ганьби козацького роду. Лиш єдиний є на світі гріх – робити зле добрим людям та бути бідним.

– Живи по-Божому! Але пам'ятай: Бог прощає – Братство ніколи!

Прийми брате українцю і старовинне СЛОВО СТОСОВЕ:

До тих пір, доки молодь з молоком матері та від старшини буде всотувати несприйняття зверхності над собою і в собі, в Роду, до тих пір рій Родів скупі Вкраїнської буде в змозі захистити мазкою братчіковою землю свою, на користь свою.

Збережемо край свій Звичаєм, один-одного – обичаєм.

І якщо ти вважаєш, що Лицарська Регула Козака сучасності, є дійсно єдиним вірним напрямком твоєї душі, тоді ось і клятва-присяга для тебе:

КЛЯТВА – ПРИСЯГА КОЗАКА СУЧАСНОСТІ
ПЕРЕД БОГОМ НАШИМ ВСЕВИШНІМ, ПЕРЕД СВЯТОЮ

ПОКРОВОЮ, ПЕРЕД УКРАЇНСЬКИМ НАРОДОМ, ПЕРЕД БРАТАМИ КОЗАКАМИ – ІМ'ЯМ МОЇХ МАТЕРІ І БАТЬКА, СВЯТОЮ ЗЕМЛЕЮ НАШОЮ КЛЯНУСЬ: ЩО ГОТОВИЙ ВІДДАТИ ЖИТТЯ, ЗАХИЩАЮЧИ СПОКОНВІЧНУ СВОБОДУ НАРОДУ НАШОГО РІДНОГО, ДІДІВСЬКИХ ВІКОВИХ ПОРЯДКІВ І ЗВИЧАЇВ, САМОСТІЙНУ УКРАЇНУ!

ПРИСЯГАЮ, ЩО БУДУ СТОЯТИ НАСМЕРТЬ ЗА СВОБОДУ І НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ, НЕДОТОРКАНІСТЬ ЇЇ КОРДОНІВ ТА ДО ОСТАННЬОГО ПОДИХУ ЖИТТЯ СЛУЖИТИ ЇЙ, ТА УСЬОМУ КОЗАЦЬКОМУ БРАТЕРСТВУ. ЯКЩО Ж Я ПОРУШУ ЦЮ КЛЯТВУ, ТО НЕХАЙ НЕ ПРИЙМЕ МОЄ ТІЛО СВЯТА УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ, І БУДУ Я ПРОКЛЯТИЙ МОЇМ НАРОДОМ ТА БРАТАМИ ПО ВІКИ ВІКІВ!

СЛАВА УКРАЇНІ! СЛАВА УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАЦТВУ!

Для порівняння наведемо текст присяги запорозького козака:

ПРИСЯГА ЗАПОРОЖЦЯ

“Хто хоче вмерти за Христа – приєднуйтесь до нас!”

Я, милістю Бога Всемогутнього, вільний козак, визнаю справедливність Закону Бога Живого та Звичаю Козацького, без винятків приймаю минуле та майбутнє, єдину Святу канонічну Православну Віру та Звичай Козацтва Запорозького з ласки шановного товариства Війська Запорозького, та з власного бажання вливаюсь до єдиного тіла Запорозького Козацтва і закликаю Святу Трійцю – Отця і Сина і Святого Духа у свідки моїм словам про те що я:

Присягаю перед Богом нашим Всевишнім, Матір'ю Божою і її Покровом, святим Георгієм Побідоносцем і Архангелом Михаїлом, ім'ям моїх кровних батьків і матерів, святою землею нашою Україною і людом рідним, що буду стояти на смерть за Віру нашу Православну, захищаючи від чужинців і засланиців, поконні вільності народу мого рідного, дідівські вікові порядки, звичаї і обрядності до скончини.

Присягаю, що буду слугувати, скільки матиму силу і вміння, Святій Церкві, моєму народові, радіти і чинити для нього лише все найсправедливіше і не допускати й помислів, не лише в себе, а й у інших козаків, противних в усьому сказаному!

Коли ж я волею чи у неволі порушу цю присягу, нехай мене не прийме свята земля, хай проклятим буду і родом, і людом без прощення навіки!

Не прийми, Господи, моїх щирих слів за зухвалість перед лицем Твоїм, зміцни мене в душі моєму і правицею правди Своєї підтримай мене у діяннях моїх на здійснення цих слів. На все ж нехай буде не моя, але Твоя воля, бо Твоє є царство і сила, і слава на віки вічні. Амінь.

Але спершу напиши вступну заяву до первинного козацького товариства:

місце для світлини

Отаману _____
_____ Українського козацтва
Пану _____
від _____
„_____” _____ року народження
місце народження _____

Освіта _____

адреса мешкання _____

місце праці, посада _____

відношення до військової служби (військовий фах, звання)

чи мав судове покарання, коли і за що _____

ЗАЯВА

Я, вважаю за свій обов’язок та честь працювати на відродження Українського козацтва та його розвиток, як на опору Української нації та держави – Україна, з чим і звертаюсь до вельмишановного товариства: прошу прийняти мене до лав козаків “_____”

Українського козацтва. Власним підписом підтверджую, що буду активно працювати на відродження козацтва, беззаперечно

виконувати Статут, рішення керівних органів та накази отамана. Зобов'язуюся дбати про духовний та матеріальний добробут, фізичне та моральне здоров'я, постійно вдосконалювати знання української мови, культури, історії України та Козацтва.

„____” _____ 20 __ р. Особистий підпис _____

Рекомендуючий :

1. _____

(прізвище , ім'я, по батькові)

№ посвідчення _____ Особистий підпис _____

„____” _____ 20 __ р.

Рекомендуючий :

2. _____

(прізвище , ім'я, по батькові)

№ посвідчення _____ Особистий підпис _____

„____” _____ 20 __ р.

Випробувальний термін пройшов „____” _____ 20 __ р

Присягу прийняв „____” _____ 20 __ р

прийнятий у козаки „____” _____ 20 __ р.

особистий підпис прийнявшого присягу _____

М.П.

особистий підпис отамана _____

І не забудь вивчити права та обов'язки козака:

Членство в Українському козацтві ОБОВ'ЯЗКИ ТА ПРАВА КОЗАКА

Членство в Козацтві може бути індивідуальним, колективним і асоційованим.

Дійсним козаком має право бути: нащадок українського козацького роду, а також громадяни України з 18-річного віку, які стоять на засадах розбудови та захисту державності України, пройшли випробувальний термін три місяці і виявили себе як такі, що мають глибокі українські патріотичні переконання, стоять на засадах розбудови і захисту самостійної, незалежної, соборної, демократичної держави України, посвячені та прийняли присягу Українського козака і здійснюють суспільно корисну для України діяльність.

Після проходження випробувального терміну дійсному козакові видається Реєстрова грамота та посвідчення.

За вагомий внесок у розвиток Українського козацтва, рішенням Ради поважних козаків відомі громадські політичні та військові діячі,

діячі культури і науки, державні керівники, видатні спортсмени, які виявили себе активними провідниками української державності та Української козацької ідеї, можуть прийматися до козацтва без випробувального терміну.

До лав козацтва приймають згідно письмової заяви за козацьким Звичаем на Раді первинного козацького товариства.

Ті, хто не були членами дитячих, юнацьких і молодіжних організацій козацтва, приймаються за рекомендацією двох дійсних козаків.

Кожен козак повинен стояти на обліку в первинному козацькому товаристві.

В козацтві створюються й діють дитячі, юнацькі та молодіжні козацькі організації відповідно до статутів та положень про ці організації, які затверджуються Радою Козацтва. Члени цих організацій за віком поділяються: козачата – до 10 років, джури – 10–14 років, молоді козаки (молодики) – 14–18 років.

Особи, які притягалися до кримінальної відповідальності, можуть стати козаками тільки після відповідного рішення Суду козацької честі козацького товариства, після зняття судимості в установленому законодавством порядку.

Колективними (асоційованими) членами Козацтва можуть бути громадські об'єднання, колективи підприємств, навчальних, наукових і культурних закладів, установ і організацій, які фізично та матеріально сприяють виконанню Статутних завдань Козацтва. Взаємовідносини Козацтва з його колективними членами здійснюються на підставі відповідних угод. Колективні (асоційовані) члени приймаються в Козацтво згідно письмової заяви їхніх керівників на підставі рішення зборів трудового колективу Радою Старшини.

Членами громад при Козацтві можуть ставати дівчата, жінки, які створюють жіночі організації при Козацтві та його структурних підрозділах. Їх діяльність регламентується окремими положеннями, що затверджуються Радою Козацтва.

Члени Українського козацтва зобов'язані:

– бути активними провідниками української національної ідеї, виконувати всі вимоги Статуту та українських козацьких Звичайів, якщо останні не суперечать Статутіві Українського козацтва і чинному законодавству України;

– виконувати Універсали, Постанови та рішення Гетьмана,

керівних органів Українського козацтва, накази своїх отаманів і старшин;

- сплачувати вступні та щомісячні членські внески, розмір яких встановлюється окремим Положенням;

- дотримуватись здорового способу життя, піклуватись про Українську державу, родину, сім'ю і дітей, плекати молоде покоління духовно здоровим, морально та фізично загартованим, відданим Україні та українському народові;

- молоді козаки допризовного віку зобов'язані виявляти ініціативу щодо вчасної постави на облік у військовому комісаріаті та прагнути призову на військову службу, на військовій службі – постійно працювати над професійним, морально-психологічним та фізичним самовдосконаленням, бути взірцем дисциплінованості, відданості українському народові, Україні;

- зберігати і розвивати прогресивні українські козацькі звичаї та традиції, оберігати честь і гідність козацького імені, зміцнювати єдність Українського козацтва, займатися суспільно корисною для України та українського народу діяльністю, продукувати матеріальні та духовні цінності, дотримуватися принципів і норм козацької етики та етикету.

Дійсні члени Козацтва мають право:

- вирішального голосу на козацьких Радах;

- обирати і бути обраними до керівних органів Козацтва всіх рівнів;

- виносити на розгляд козацьких Рад Козацтва питання про його діяльність;

- отримувати козацькі військові звання відповідно до Положення про проходження козацької служби та займаних в Козацтві посад;

- відповідно до чинного законодавства користуватися майном Козацтва та земельними наділами;

- отримувати інформацію про діяльність Козацтва;

- отримувати відповідь на свої пропозиції та заяви до товариств Козацтва всіх рівнів;

- працювати у всіх структурах Козацтва;

- одержувати духовно-моральну та (в разі потреби) матеріальну підтримку;

- навчатися в козацьких навчальних і фізкультурно-спортивних закладах; за рекомендацією керівних органів Козацтва, в інших

учбових закладах;

– носити Козацький однострій з обладунком і шаблею та іншою зброєю відповідно до чинного законодавства, правил дозвільної системи України і належних положень.

Громадяни, які проходять випробувальний термін, мають право:

– вносити питання на розгляд козацьких Рад та брати участь в обговоренні питань з правом дорадчого голосу;

– отримувати відповідь на свої пропозиції та заяви;

– отримувати духовно-моральну (та в разі потреби) матеріальну підтримку;

– навчатися в козацьких учбових та фізкультурно-спортивних закладах;

– носити традиційний козацький стрій та однострій без обладунку.

Членство в Козацтві припиняється:

– за власним бажанням;

– у випадку порушення Статуту Українського козацтва, а також за цілеспрямовану діяльність, направлену на розпалювання ворожнечі та розколу єдності Українського козацтва;

– за несумісну із званням Українського козака діяльність, що завдала шкоди Українській державі, Українському народові або Українському козацтву;

– у разі несплати членських внесків протягом трьох місяців.

Рішення про виключення приймається Радою Козацтва на підставі рішення Ради первинного козацького товариства (Суду козацької честі, Контрольно-ревізійної комісії).

Рішення Ради первинного козацького товариства (Суду козацької честі, Контрольно-ревізійної комісії) може бути оскаржене до Суду козацької честі вищої інстанції протягом місяця з дня його прийняття та у випадку обґрунтованих вимог скаржника до Великої Ради Українського козацтва, але не пізніше, ніж за два місяці до Ради.

Підставою для негайного виключення козака з Козацтва є справедливе притягнення його до кримінальної відповідальності або приховування ним цього факту.

Наш Козацький Бойовий Клич

Хто Козацтвом живе, Морем-Братством пливе, – Ставай брат до лави,
вставай!

За Честь і Родину, За Неньку-Вкраїну, – Ставай брат козаче, вставай!

За любов Дружину, та рідну Дитину, – Ставай брат до лави, вставай!
За Батьківські Хати – Ладнаймо Гармати, – Ставай брат козаче,
вставай!
Всі Смілі – до бою! Легкою ходою, – Ставай брат козаче, вставай!
Слава!!! Слава!!! Слава!!!

Саме так і виглядає та сучасна реальність козацького сьогодення. Приєднавшись до великого козацького братства, ти отримаєш сотні, а може й тисячі побратимів, які по першому заклику стануть тобі у пригоді та зможуть допомогти тобі у скрутну хвилину. Поріднившись із Козацтвом, ти матимеш не тільки моральний зиск, а зможеш разом з нами здійснити багато своїх сокровенних бажань та стати дійсно вільною людиною.

Але пам'ятай про те, що лицарські козацькі звання треба буде виборювати. І лише згідно із обіймаємою тобою посадою а також рівнем укомплектованості підрозділу, яким ти будеш керувати, як претендент на козацьке звання. Нагороди в козацтві теж потрібно заслужити, а продаж їх у нашому козацтві здійснюватися НЕ БУДЕ!

По тому Будьмо! Слава Україні! Слава Українському Козацтву!

СЛАВА ТОБІ БОЖЕ, ЩО КОЗАКИ МИ!

І на останок пане брате запам'ятай наступне:

Мудрість народу для шукачів світла – старокарби:

“Все, що робиться з чужої волі – зло. Все, що робиться з власної волі – добро. Треба знати це коротке визначення добра і зла”. Неволя буває теплою та ситною, а воля холодною і голодною. На хоробрість Бог чомусь скупий, а страх сіє щедро. Ніби Богові нічого робити а тільки наглядати за всіма своїми рабами і підслуховувати, про що вони шепочуться по кутках. Воля світ береже, неволя в яму веде. Знехтуєш Бога і волю – сам рабом станеш. Волі не чекай, сам її бери і оберігай. Козаку нема верховода крім Бога і народа. Власну свободу захищай, рідну землю охороняй. Від товариства не відбивайся, до старшини прислухайся. На чужу волю не зазіхай, щоб свою не втратить. Страх і воля несумісні, страх за життя – риса раба. Дарма смерті не шукай, а як зустрінеш – не тікай. Духу войовничого не втрачай, тіло гартуй. Поки всі на печі – козак на коні. Хочеш друга мати – допоможі ображеному і скривдженому. Слабого духом не відганяй, опорою йому будь, дух козацький в людях збуджуй.

Зустрінеш людину – не дивись, якого роду, дивись, якої душі. Козацьке братство не по крові, а по духу. За багатством не убивайся, малим задовольняйся, на ласку Божу сподівайся. Не зазіхай на чуже, зроби своє. Не роби зла другому, бо вернеться два. Не шукай бою, він сам тебе знайде. Б'є не сильний, а сміливий. Слово навчити не можна, воно повинно погукати тебе. За Звичай України бийсь неупинно. Там де вміння і людяність, там і достаток. Лукавий нахабством на людяності паразитує. Козак – кріпкий, завбачливий розумом, жагучий вибриком, як змії, невтомний, як славко, а вмирає на чотирьох ворогах. Не гань мене чваром, бо станеш товаром. За волю напийся вволю. Не Мамай був страшний, а розбрат. Кляніть же старишину до тих пір, доки не згине вона разом з кріпацтвом німим їхнім. Не бийтесь поміж собою. Не добивай ворога до кінця. Не став оселі кам'яниці, не городи станиці – як не заслаб. Душевна сила – козак муром дивиться, завжди напготові дістати зачеп зверхника. Місяць дядько старший над душами правдивими козацькими. Вчити можна тільки рідну та добру дитину тоді, коли їй вкрай необхідно або в лихоліття. Вистригти оселедець – стати під батьків заповіт, – то колові сонячні брати-промені до краю доведені.

ЗМІСТ

А. М. Грива

ЗВИЧАЄВЕ КОЗАЦЬКЕ ПРАВО – ЗАПОРУКА ІСНУВАННЯ
КОЗАЦЬКИХ ГРОМАД..... 12

Г. С. Лозко

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА В
РЕЛІГІЙНОСТІ ДАВНЬОЇ РУСІ..... 23

О. Сокур

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО, ЯК ФУНДАМЕНТНО-СТЕРЖНЕВА
ОСНОВА ПРАВОВИХ ВІДНОСИН УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ..... 32

О. Пажимський

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В
КОНТЕКСТІ ЛИТОВСЬКИХ СТАТУТІВ XVI СТ..... 36

Л.Ф. Дубиківський, А.О. Кирилюк, С.Л. Дубиківський

НАРОДНЕ ПРАВО НА УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ І
ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ..... 42

А. Доценко, Л. Дубиковский, А. Кирилюк

ОТ “НООСФЕРЫ” ЛЕРУА, ДЕ ШАРДЕНАДО “БОГОСФЕРЫ”
В. ВЕРНАДСКОГО..... 49

О. А. Паламарчук, З. М. Марчук

КИЇВСЬКА РУСЬ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ
СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ..... 55

О. П. Григоренко, С. М. Єсюнін

ПОДІЇ ТА ПАМ’ЯТКИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ
ОБЛАСТІ..... 66

О. Трачук

ПЕРЕДУМОВИ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ..... 79

О.П. Жалюк

КОЗАЦТВО В ПОДІЛЬСЬКОМУ КУЛЬТУРНО-
МИСТЕЦЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ..... 109

Е. Г. Вох

ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПРАВО..... 116

Ю. Ткачук

ПАКТИ І КОНСТИТУЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО – ПЕРШІЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ ДОКУМЕНТ.....	130
--	-----

М. М. Олійник

ПИЛИП ОРЛИК: ЙОГО ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ.....	140
---	-----

В. С. Степанков, С.О. Корінець

ПИЛИП ОРЛИК – ВИЗНАЧНА ПОСТАТЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА КІНЦЯ ХVІІ – ПОЧАТКУ ХVІІІ СТ.....	148
--	-----

Д. Блохин

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ НА ПОЧАТКУ ХVІІІ СТ. ПИЛИП ОРЛИК – ГЕТЬМАН УКРАЇНИ.....	153
---	-----

І. М. Герасименюк

ПИЛИП ОРЛИК – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИК	181
--	-----

Р. В. Рожок

ПИЛИП ОРЛИК – ІСТОРИЧНИЙ ДІЯЧ.....	189
------------------------------------	-----

В. С. Боднарук

ПИЛИП ОРЛИК – АПОЛОГЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.....	194
--	-----

В. М. Ільїнський, С.С. Подгурська

ПОХОДЖЕННЯ ТА ГЕРБ ПИЛИПА ОРЛИКА.....	203
---------------------------------------	-----

М. І. Кабачинський, О. М. Домбровська

МІСЦЕ ТА РОЛЬ КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ.....	210
---	-----

Д. Берест

КОНСТИТУЦІЯ ГОРДІЄНКА.....	220
----------------------------	-----

В. Чумаченко

ХАРАКТЕРНИЦТВО В УКРАЇНІ.....	225
-------------------------------	-----

М. Кононенко

ЗВИЧАЙ РУСІ, ЯКИЙ СТАВ КОЗАЦЬКИМ.....	233
---------------------------------------	-----

М. П. Олійник ОДРУЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ ЗА ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ (НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ).....	248
К.І. Матвіюк НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗВИЧАЇВ І ТРАДИЦІЙ НОЛОНІАЛЬНИМ РЕЖИМОМ ЗА РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ.....	253
Г. Т. Князюк УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ЗВИЧАЙ.....	265
В. Мицик КОЗАЦЬКИЙ ЧИН ПОБРАТИМСТВА – СПОКОНВІЧНИЙ ЗВИЧАЙ В УКРАЇНІ.....	275
А. М. Грива САМЕ УКРАЇНЦІ ВИЗНАЧАЮТЬ ХАРАКТЕР УКРАЇНИ У XXI СТОЛІТТІ.....	284
К. О. Телюх ЗАПИСИ МУЗИЧНОГО ФОЛЬКЛОРУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІСТРЯНИЩИНИ (ЛІВИЙ БЕРЕГ).....	290
В. Г. Триліс ЗАБУТІ ОСОБЛИВОСТІ КОЗАЦЬКОГО ВИХОВАННЯ.....	294
В. Я. Тимофєєв МЕТА ОСВІТИ – ВИХОВАННЯ.....	299
С. К. Івашов РОЛЬ РЕЛІГІЇ У ВИХОВАННІ НАЦІОНАЛЬНО- ПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ, ГІДНОСТІ ТА ХОРОБРОСТІ КОЗАКІВ.....	304
Л. М. Гундерук РОДИННІ ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ У КОЗАЦТВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	308
А. І. Кондратьєв УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ТА РЕЛІГІЯ.....	314

В. О. Юшкевич

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ 325

О. Брель

РЕЛІГІЙНА ТРАДИЦІЯ ЖИТЕЛІВ МОТРОНИНСЬКОГО
ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ..... 329

Н. В. Кукса

СЕРЕДНЬОВІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ НА ТЕРЕНАХ
ЧИГИРИНЩИНИ: АВТЕНТИЧНІ ЗАЛИШКИ КАМ'ЯНОЇ
СПОРУДИ ЗАМКУ ХМЕЛЬНИЦЬКИХ В СУБОТОВІ
(МИНУЛЕ, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ)..... 333

С. Ю. Харчук

ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У КОЗАЦЬКИХ СІМ'ЯХ ТА НА
ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ..... 344

В. О. Парандій

ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ЛЮДИНА, ЩО
СТВОРИЛА ЕПОХУ..... 353

В. В. Олійник

ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (XV –
XVIII ст.)..... 360

О.П. Барабаш-Тимофієва

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА – СКЛАДОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ
ДУМКИ..... 363

ПРОТОКОЛ РІШЕНЬ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-
ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ..... 373

СУЧАСНА КОЗАЦЬКА ДОКТРИНА..... 375

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції

***“Звичай Русі, що став козацьким. Уклад конституції республіки
Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика)”***

(21-22 березня 2011 р.)

**Здано в набір 4 травня 2012 р. Підписано до друку 24 квітня 2012 р.
Формат 60x84 1/16. Гарн. Times New Roman. Ум. друк. арк. 2,4.
Друк офсетний. Папір офсетний. Тираж 300 прим.**